10. oct. 1983

maandblad oud utrecht

zesenvijftigste jaargang

1983

Uitgave van de Vereniging

LIJST VAN SCHRIJVERS

Albers, Lucia Boekenschouw 186
Belonje, J. Een oud woonhuis te Rhenen 246
Berkel, A. A. van Nieuwe Kade 95
Boukema, N. De katholieken in Utrecht, 1580-1672 177
Bruijn, M. W. J. de De ontstaansgeschiedenis van het poortgebouw van Zoudenbalch in de Mariastraat te Utrecht 232
– De ,,Vicus Tastcunt'': het gebied ten noorden van de Geertekerk 244
– Mariaplaats 13 en het zegelstempel van de clericus Jan van Slewijc 221
Damsté P. H. De Bildt 30 juni 1842. Tekst en uitleg van een brief 18
– Verzoek (betreft Sportterrein Moerkoert te Utrecht) 21
Elst, N. van der Catharina van Rennès 181
Graafhuis, A. Indices op het Buurspraakboek 1449-1500 184
– Uitgave Schutmeestersrekeningen 174
– Wat aan de verhuizing van het Utrechtse stadsarchief naar de Drift voorafging 213
Groot, H. L. de Vervolgonderzoek met betrekking tot onderzoekingen uit voorgaande archeologische en bouwhistorische Kronieken 31
– Herenstraat 57
– Korte Nieuwstraat 64
– Pieterskerkhof 10-11 119
– Boekenschouw 188
Haakma Wagenaar, Th. ,,Bij de nieuwe omslag'' 237
Hagen, M. J. Utrecht bij de tijd 153
Hamer, D. Het portret van aartsbisschop Petrus Meindaerts 225
Heijenga, T. Belangrijke aanwinst voor het Streekmuseum Rhenen 211
Heijenga-Klomp, M. W. Nicolaas Wicart (Utrecht 1748-1815), landschapstekenaar en porceleinschilder 182
Hidden, W. De Fundatie van Vrouwe Maria van Pallaes, (geschilderd) door Hendrick Bloemaert, 1657 14
Hoekstra, T. J. Archeologische en bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1982 27
– Personele zaken 28
– Vervolgonderzoek met betrekking tot onderzoekingen uit voorgaande archeologische en bouwhistorische Kronieken 31
– Hamburgerstraat 15 53
– Boekenschouw 188
Jansen, J. D. 60 jaar Oud-Utrecht, een fotoreportage 189
Fotowedstrijd Oud-Utrecht 1983 23
Jurriëns, H. J. Bij de begroting voor 1984 223
– Financieel jaarverslag over 1982 25
Kipp, A. F. E. Archeologische en bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1982 27, 28, 29 en sparsim
– Boekenschouw 234
Klück, B. J. M. Mariaplaats 9 82
– Oude Gracht 270 116
– Pauwstraat 30 118
– Springweg 100 132
– Zilverstraat 6, 8 en 10 140
– Zilverstraat 14 143
– Zilverstraat 36 en 38 143
– Zilverstraat 40 145
– Zilverstraat 42 146
– Zilverstraat 44 en 46 146
Kneefel, F. Bleekstraat 35
– Kromme Rijn 78
– Mariaplaats 13 85
Koldeweij, A. M. Klokkenkunst te Utrecht tot 1700 (Boekenschouw) 240
Koningsberger, V. J. M. Een inventieve Utrechtse essayeur 230
Kylstra, E. M. Domplein 4 50
– Jan Meijenstraat 8 61
– Oude Gracht 136 101
– Oude Gracht 219 108
– Boekenschouw 149, 150, 164, 185, 186
Landzaat, F. H. Notities over de steen-, pannen- en tegelbakkerijen langs de Vecht en de Vaartse Rijn 201
Lange, J. de De Utrechtse Van Bemmels 3
Mathijssen, J. A. C. Fotowedstrijd Oud-Utrecht 23
Meijer, A. K. de, OSA De Utrechtse Windesheimers 228
Meulen, J. N. van der Anderhalve eeuw Tivoli 165
Montforts, M. Korte Nieuwstraat 64
– Pieterskerkhof 10-11 119
Offringa, G. De Fundatie van Vrouwe Maria van Pallaes, (geschilderd) door Hendrick Bloemaert, 1657 14
Ooyevaar, R. J. Een boerderij uit de romeinse tijd opgegraven in de Batau-noord in Nieuwegein 1
– Nieuwegein en het Gein 208
Penders, J. M. H. Tuinstraat 6 135

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

Penders, K. Boekenschouw 151
Perizonius, W. R. K. Buurkerk 43
Perks, W. A. G. Van waar de naam Godin de Beaufort 22
Pot, Tj. Pieterskerkhof 10-11 119
Roding, J. Boekenschouw 150
Röhner, G. J. 60 jaar Oud-Utrecht, een fotoreportage 189
Rossum, K. W. J. van De Dom sloeg zeven maal 238
Rutgers van Rozenburg, L. M. Geschiedenis van het Ridderschapshuis te Utrecht (1781 - heden) 172
Schaik, A. H. M. van Boekenschouw 9, 10, 11, 161, 162, 174, 175, 198, 199
– Oud-Katholieken in Utrecht voor belangrijke beslissingen. Drie historische kerkgebouwen in het geding 194
Schopping, H. Rietveld als meubelmaker. Wonen met experimenten (1900-1924) 199
Schuur, J. A. Het Duitse Huis 125
Snoep, D. P. Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland 159
Staal, C. H. Boekenschouw 187
– Catharijneconvent verwerft grafplaat 160
– In memoriam J. F. J. Hoeting 161
– De klokken van Woudenberg 183
– De plattegrond van N. van der Monde uit 1839. Aanbieding aan de leden van Oud-Utrecht 197
– Uit de tijdschriften 23, 184, 233
Temminck Groll, C. L. Willem Stooker, Maarssen 24 februari 1892 - Utrecht 22 juli 1983 206
Vlerk, L. C. van der Nieuwe Kade 95
Wilmer, C. C. S. Uit de tijdschriften 11
Zwarte, R. de Knipstraat 63
– Mariaplaats 13 85

LIJST VAN ARTIKELEN

UTRECHT STAD

Tentoonstelling aanwinsten Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht 17
Archeologische en bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1982 27-148
– Inleiding, *T. J. Hoekstra* en *A. F. E. Kipp* 27
– Personele zaken, *T. J. Hoekstra* en *A. F. E. Kipp* 28
– Tentoonstellingen, *A. F. E. Kipp* 29
– Publicaties met betrekking tot onderzoekingen uit vorige Kronieken, *H. L. de Groot* en *T. J. Hoekstra* 31
– Vervolgonderzoek met betrekking tot onderzoekingen uit voorgaande Kronieken, nl. Kaatstraat, MBOU 1981 blz. 53; Oudkerkhof, MBOU 1980 blz. 13; Springweg 110-130, MBOU 1981 blz. 65, *H. L. de Groot* en *T. J. Hoekstra* 31
– Abraham Dolesteeg *(Ki.)* 32
– Ambachtstraat 5 *(Ki.)* 34
– Andreasstraat 33-41 *(Ki.)* 35
– Bleekstraat *(F. Kneefel)* 35
– Boterstraat 20 *(Ki.)* 36
– Breedstraat 19-21 *(Ki.)* 39
– Breedstraat 22-24 - 24a *(Ki.)* 39
– Breedstraat 26 *(Ki.)* 42
– Buurkerk *(W.R.K. Perizonius)* 43
– Choorstraat 7-9 *(Ki.)* 43
– J. P. Coenstraat 5-5a. Molens ,,De Ster'' en ,,De Bijgeval'' *(Ki.)* 46
– Domplein, Domtoren *(Ki.)* 48
– Domplein 4 *(E. M. Kylstra)* 50
– Domstraat 8 *(Ki.)* 51
– Drift 19 *(Ki.)* 52
– Geertekerkhof 16 *(Ki.)* 53
– Hamburgerstraat 15 *(Ki.* en *H.)* 53
– Hamburgerstraat 25 *(Ki.)* 55
– Herenstraat *(H. L. de Groot)* 57
– Herenstraat 24 *(Ki.)* 58
– Jacobijnenstraat 3-15 *(Ki.)* 58
– Jan Meijenstraat 8 *(E. M. Kylstra)* 61
– Janskerkhof 16 *(Ki.)* 61
– Keukenstraat 1, 3, 5 en 4, 6, 8 *(Ki.)* 62
– Knipstraat *(R. de Zwarte)* 63
– Korte Nieuwstraat *(H. L. de Groot/M. Montforts)* 64
– Korte Smeestraat 5, 7, 9-11, 13 en 12, 14 *(Ki.)* 72
– Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5 *(Ki.)* 74
– Kromme Rijn *(F. Kneefel)* 78
– Lauwerecht 10-12 *(Ki.)* 79
– Lauwerecht 92-94 *(Ki.)* 80
– Lauwerecht 147-149, 151, 153-155, 157 *(Ki.)* 80
– Mariaplaats 9 *(Bart Klück)* 82
– Mariaplaats 13 *(R. de Zwart, F. Kneefel* en *A. F. E. Kipp)* 85
– Mariastraat 12 *(Ki.)* 88
– Mariastraat 41 *(Ki.)* 88
– Muntstraat 4, 6 en 7 *(Ki.)* 89
– Nicolaasdwarsstraat 2-12, Gronsveltkameren *(Ki.)* 93
– Nieuwe Gracht 22a *(Ki.)* 94
– Nieuwe Kade *(A. A. van Berkel/L. C. van der Vlerk)* 95
– Oude Gracht 136 *(E. M. Kylstra)* 101
– Oude Gracht 187 *(Ki.)* 103
– Oude Gracht 199 *(Ki.)* 105
– Oude Gracht 219 *(E. M. Kylstra)* 108
– Oude Gracht 242, 244, 260-262-264, 284 *(Ki.)* 111
– Oude Gracht 245 e.o. *(Ki.)* 112
– Oude Gracht 270 *(Bart Klück)* 116
– Oude Gracht 365 *(Ki.)* 117
– Oude Kerkweg *(Ki.)* 118
– Pauwstraat 30 *(Bart Klück)* 118
– Pieterskerkhof 10-11 *(H. L. de Groot/M. Montforts/Tj. Pot)* 119
– Springweg 8 *(Ki.)* 124
– Springweg 21: Het Duitse Huis *(J. A. Schuur)* 125
– Springweg 100 *(Bart Klück)* 132
– Springweg 102 *(Ki.)* 133
– Steenweg 5 *(Ki.)* 134
– Steenweg 41 *(Ki.)* 134
– Trans 19 *(Ki.)* 135
– Tuinstraat 6 *(Jean Penders)* 135
– Vissersteeg 11-13-15 *(Ki.)* 136
– Voorstraat 28 e.o. *(Ki.)* 137
– Voorstraat 59-61 *(Ki.)* 139
– Zilverstraat 6, 8 en 10 *(Bart Klück)* 140
– Zilverstraat 14 *(Bart Klück)* 143
– Zilverstraat 36 en 38 *(Bart Klück)* 143
– Zilverstraat 40 *(Bart Klück)* 145
– Zilverstraat 42 *(Bart Klück)* 146
– Zilverstraat 44 en 46 *(Bart Klück)* 146
– Zuilenstraat 7-15 *(Ki.)* 147
– Lijst van panden waarin in 1982 bouwhistorisch onderzoek werd verricht, dat niet in deze Kroniek wordt behandeld 148

De Utrechtste Van Bemmels, *J. de Lange* 3
Boekaankondiging: *L. C. van der Vlerk* e.a., Utrecht ommuurd 220
Indices op het Buurspraakboek 1449-1500, *A. Graafhuis* 184
De Dom sloeg zeven maal, *K. W. J. van Rossum* 238
Een inventieve Utrechtse essayeur, *mr. V. J. M. Koningsberger* 230
De Fundatie van Vrouwe Maria van Pallaes, (geschilderd) door Hendrick Bloemaert, 1657, *Gerianne Offringa* en *Warner Hidden* 14
Van waar de naam Godin de Beaufort, *W. A. G. Perks* 22
Catharijneconvent verwerft grafplaat, *C. H. Staal* 160
Historische Dag 1983, Kasteel Groeneveld in Baarn, Stichtse Culturele Raad, Utrecht 149
De katholieken in Utrecht, 1580-1672, *Niek Boukema* 177
Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland, *D. P. Snoep* 159
Te koop aangeboden (over de immuniteit van St. Marie), Werkgroep Herstel Leefbaarheid 22
Verzoek (betreffende Sportterrein Moerkoert te Utrecht), *mr. P. H. Damsté* 21
Utrecht ommuurd; de verdedigingswerken van de stad Utrecht van de middeleeuwen tot heden 220
Lezing rond ,,Utrecht ommuurd'' 248
Bij de nieuwe omslag (Willem van Leusden), redactie 1
Bij de omslag van 1983 (uitslag van de verhalenprijsvraag n.a.v. de ets van Willem van Leusden), redactie 237
,,Bij de nieuwe omslag'', *Th. Haakma Wagenaar* 237
Oud-Katholieken in Utrecht voor belangrijke beslissingen. Drie historische kerkgebouwen in het geding, *Ton van Schaik* 194
De plattegrond van N. van der Monde uit 1839. Aanbieding aan de leden van Oud-Utrecht, *C. H. Staal* 197
De ontstaansgeschiedenis van het poortgebouw van Zoudenbalch in de Mariastraat te Utrecht, *Martin W. J. de Bruijn* 232
Het portret van aartsbisschop Petrus Meindaerts, *Dianne Hamer* 225
Catharina van Rennès; vierdelige platencassette rond Catharina van Rennès ter gelegenheid van haar honderd vijfentwintigste geboortejaar, *N. van der Elst* 181
Verschenen (nl. jaarverslag nr. 6 van de restauratie van vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht) 183
Geschiedenis van het Ridderschapshuis te Utrecht (1781-heden), *L. M. Rutgers van Rozenburg* 172
Rietveld als meubelmaker. Wonen met experimenten (1900-1924), *Hans Schopping* 199
Uitgave Schutmeestersrekeningen, *A. Graafhuis* 174
Wat aan de verhuizing van het Utrechtse stadsarchief naar de Drift voorafging, *A. Graafhuis* 213
Notities over de steen-, pannen- en tegelbakkerij- en langs de Vecht en de Vaartse Rijn, *F. H. Landzaat* 201
Nieuwe stichting binnen Utrechtse grenzen: De Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Holland 221
Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Holland. In dit berichtje tevens de signalering van de publicatie ,,Bedrijfsmonumenten in het groene hart van Holland'' *(drs. B. R. Feis* en *drs. P. Nijhof)* 243
Willem Stooker, Maarssen 24 februari 1892-Utrecht 22 juli 1983, *C. L. Temminck Groll* (met bibliografie van en over Stooker) 206
Utrecht bij de tijd, *M. J. Hagen* 153
Uit de tijdschriften (o.a. over Utrechtse kerken), *Tolien Wilmer* 11
Anderhalve eeuw Tivoli, *J. N. van der Meulen* 165
De ,,Vicus Tastcunt'': het gebied ten noorden van de Geertekerk, *drs. Martin W. J. de Bruijn* 244
Nicolaas Wicart (Utrecht 1748-1815), landschapstekenaar en porceleinschilder, *M. W. Heijenga-Klomp* 182
De Utrechtse Windesheimers, *A. K. de Meijer, OSA* 228
Mariaplaats 13 en het zegelstempel van de clericus Jan van Slewijc, *drs. Martin W. J. de Bruijn* 221

UTRECHT PROVINCIE

Belangrijke aanwinst voor het Streekmuseum Rhenen, *Trudie Heijenga* 211
Boekaankondiging: *C. Dekker,* Het Kromme-Rijngebied in de Middeleeuwen 236
Een boerderij uit de romeinse tijd opgegraven in de Batau-noord in Nieuwegein, *R. J. Ooyevaar* 1
Historische Dag 1983, Kasteel Groeneveld in Baarn, Stichtse Culturele Raad, Utrecht 149
De klokken van Woudenberg, *C. H. Staal* 183
Nieuwegein en het Gein, *R. J. Ooyevaar* 208
Notities over de steen-, pannen- en tegelbakkerij- en langs de Vecht en de Vaartse Rijn, *F. H. Landzaat* 201
Nieuwe stichting binnen Utrechtse grenzen: De Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Holland 221
Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Holland. In dit berichtje tevens de signalering van de publicatie ,,Bedrijfsmonumenten in het groene hart van Holland'' *(drs. B. R. Feis* en *drs. P. Nijhof)* 243
Stichts-Hollandse bijdragen (o.a. Montfoort, Woerden en Harmelen) 183
De Bildt 30 juni 1842. Tekst en uitleg van een brief, *P. H. Damsté* 18
Utrecht bij de tijd, *M. J. Hagen* 153
Uit de tijdschriften (o.a. Amersfoort, Zeist, Jutphaas, Rhenen en Maarssen), *C. H. Staal* 23
Uit de tijdschriften (o.a. Amersfoort, Rhenen, Woerden, Nieuwegein, Vleuten-De Meern en Haarzuilens), *C. H. Staal* 184
Uit de tijdschriften (o.a. Maarssen, Nieuwegein, Driebergen, Woerden en Wilnis), *C. H. Staal* 233
De Utrechtse Windesheimers, *A. K. de Meijer, OSA (o.a. Amersfoort)* 228
Een oud woonhuis te Rhenen, *mr. J. Belonje* 246

EXPOSITIES

Aanwinsten Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (tentoonstelling, gebouw Gem. Archiefdienst) 17
,,Waar is de brand''?, tentoonstelling over brandbestrijding in verleden en heden Museum Flehite, Amersfoort) 188
,,Het Kamp van Amersfoort'', expositie van documenten etc. over het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (Museum Flehite, Amersfoort) 152

,,Het kleine bouwen'', een overzichtstentoonstelling van in Nederland gemaakte bouwmodellen uit de periode 1620 tot 1983 (Centraal Museum Utrecht) 159
,,'t Klinkt als een klok'', tentoonstelling over luiklokken, carillons etc. (Het Slot, Zeist) 12
Het 40-jarig bestaan van het Utrechts Monumentenfonds, tentoonstelling over het werk van de stichting in die periode (Janskerk, Utrecht) 223
Utrecht ommuurd; de verdedigingswerken van de stad Utrecht van de middeleeuwen tot heden, tentoonstelling van o.a. tekeningen en foto's (Gem. Archiefdienst Utrecht) 220
,,Vereniging Oud-Utrecht 1923-1983'', tentoonstelling (Centraal Museum Utrecht) 176
,,Rietveld als meubelmaker'' Wonen met experimenten (1900-1924); tentoonstelling van meubelen, oude foto's en de reconstructie van een interieur (Centraal Museum Utrecht) 199
,,De Stichtse Bodebus'', tentoonstelling (Streekmuseum Rhenen) 176
De geschiedenis van Tivoli, tentoonstelling n.a.v. het gereedkomen van de inventaris van het Tivoli-archief (Gem. Archiefdienst Utrecht) 172
Zonnewijzers en wat daarmee samenhangt. Drie tentoonstellingen, april-juni 1983:
in het Gemeentelijk Informatiecentrum
in het Universiteitsmuseum
in de Universiteitsbibliotheek

PERSONEN

J. F. J. Hoeting, in memoriam 161
Valentijn Victor Koningsberger (1736-1799), een inventieve Utrechtse essayeur 230
Catharina van Rennès, 2 aug. 1858-23 nov. 1940 181
Willem Stooker, 24 febr. 1892-22 juli 1983 (met bibliografie van en over Stooker) 206

BOEKENSCHOUW

H. J. A. Berendsen, De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht 151
Bespreking van het proefschrift van H. J. A. Berendsen ,,De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie''
B. O. van den Berg, E. Doeve, D. Carasso en *C. S. Oldenburger*, Theekoepels en tuinhuizen in de Vechstreek en 's-Graveland 188
Van Bergen (Montanus), Treurzang op het vertrek van den heer Janus Montanus Zijnde van Utrecht naar Middelburg (op den 6e Mey 1692, nieuwe Styl) om zig aldaar in de Praktyk te oeffenen, vertrokken 150
Christianne Boonen, Een steenhard bestaan. Zeldzame muurbegroeiing langs Utrechts grachten 174
Rijksmuseum Het Catharijneconvent (geschreven door de staf van het museum) 11
H. P. Deys, Achter Berg en Rijn. Over boeren, burgers en buitenlui in Rhenen 175
Mark van Dijk, Het tractaat ,,Tegen de Utrechtse Domtoren''. Geert Groote als rigorist 187
Adriaan van Dis en *Tilly Hermans*, Het land der letteren. Nederland door schrijvers en dichters in kaart gebracht 199
L. Heerma van Voss, F. Hijman e.a., Wijk C. Het hart klopt door 198
Hollandse Studiën 12 van de Historische Vereniging Holland (o.a. over Bijleveld en Heicop, en over middeleeuwse stenen kamers) 164
W. J. van Hoorn e.a., Observantenklooster Amersfoort 150
D. van den Hul, Klokkenkunst te Utrecht tot 1700 240
A. van Hulzen, Utrecht op oude prenten. Langs de singel 10
Wim Ibo, En nu de moraal . . . Geschiedenis van het Nederlands cabaret 1936-1981 9
G. Koppert, De forten rond Utrecht. Verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie 198
G. M. de Meyer en *E. W. F. van den Elzen*, De verstening van Deventer; huizen en mensen in de 14de eeuw 234
E. Munnig Schmidt en *A. J. A. M. Lisman*, Plaatsen aan de Vecht en de Angstel 186
C. H. van Rhijn, Een kwart eeuw Huize Henriëtte Swellengrebel 198
B. M. J. Speet en *Th. Rothfusz*, Historische Stedenatlas van Nederland, afl. 2 185
Louis van Tilborgh en *Annemieke Hoogendoorn*, Tekenen Destijds 186
Gé Verheul, De oude dorpskerken boven de grote rivieren 175
J. M. Verhoeff, De oude Nederlandse maten en gewichten 149
C. C. S. Wilmer, Buitens binnen Utrecht. Voormalige buitenplaatsen in de gemeente Utrecht 161

VERENIGING OUD-UTRECHT

Agenda 12, 24, 152, 164, 176, 188, 200, 212, 224, 236, 248
Bij de begroting voor 1984, *H. J. Jurriëns* 223
Contributie 1983 17, 176
Dank aan de bezorgers van de jaarboeken 11
Van de excursiecommissie 222
Norwich, stad van dertig middeleeuwse kerken, De excursiecommissie 222
Excursie naar Norwich, De excursiecommissie 246
Financieel jaarverslag over 1982, *H. J. Jurriëns* 25
Fotowedstrijd Oud-Utrecht 1983, *J. D. Jansen* en *J. A. C. Mathijssen* 23
Bericht van overlijden van *J. F. J. Hoeting*, oud-penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht, redactie 152
In memoriam J. F. J. Hoeting, *Casper Staal* 161
Rectificatie bij De Landboot van Dietz (Jaarboek Oud-Utrecht 1982) 12
Ledenvergadering 25, 223
Nieuwe leden 12, 200
De plattegrond van N. van der Monde uit 1839. Aanbieding aan de leden van Oud-Utrecht, *C. H. Staal* 197
Aankondiging van de Soirée-Musicale t.g.v. het 60-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Utrecht (Centraal Museum) 13
Oud-Utrecht op de Stadhuisbrug 149
60 jaar Oud-Utrecht, een fotoreportage, *J. D. Jansen* en *G. J. Röhner* 189

DIVERSEN

Historische graven beschermd 182

BIJ DE NIEUWE OMSLAG

Van Leusden

De Domtoren in al zijn heerlijkheid verheft zich boven een smal straatje, dat het best een poortgang kan heten. De voorstelling is een ets van de Utrechtse graficus Willem van Leusden (1886-1974). Maar waar bevindt zich dit oude straatje? Waar steekt op een zo schilderachtige wijze de middeleeuwse toren uit boven de oude bebouwing?

Een onderzoek in de prentenatlas van het Gemeentearchief leverde geen resulaat op. ,,Waarschijnlijk hebben we hier te doen met een fancy-stadsgezicht, een fantasie, samengesteld uit een misschien zelfs niet-Utrechts straatje en de Domtoren.'' Er is geen reden aan deze negatieve determinatie te twijfelen, zeker niet als je je in de topografische atlas omringd weet door een ontelbare hoeveelheid voorstellingen van allerlei plaatsen in de stad, waarvandaan de Dom te zien is.

Waarom plaatst de redaktie van uw Maandblad dit waarschijnlijk gefantaseerde doorkijkje op de omslag van 1983?

Het stadsgezicht toont twee elementen, nl. realiteit en fantasie. Het zijn dezelfde twee elementen die zestig jaar geleden burgemeester dr. J. P. Fockema Andreae en een achttiental andere minnaars van de stedelijke historie ertoe brachten de Vereniging Oud-Utrecht op te richten. De heren negentien waren enerzijds van mening dat de stad Utrecht ook een historische vereniging nodig had zoals vele andere steden er een kenden. Zij waren doordrongen van de idee dat een dergelijk initiatief kans van slagen zou hebben. Anderzijds konden zij in 1923 niet in de toekomst blikken. In hun fantasie zagen ze ongetwijfeld een perspectief voor een dergelijke vereniging, doch ze konden geen van allen vermoeden hoe deze er bijv. nu, zestig jaar later, voor zou staan. Ter ere van deze mengeling van realiteit en fantasie koos de redaktie deze prent op de omslag, die volgens het ontwerp van A. Jas is gelay-out.

Van Moerkerken

Schrijvend aan deze ,,Bij de nieuwe omslag'' en denkend aan de Domtoren, aan fantasie en aan feiten, komt me het geval Van Moerkerken voor de geest, te vinden in het *Jaarboekje van Oud-Utrecht 1945 en 1946*. Voor hen die het artikel niet kennen: in 1912 deed Pieter Hendrik van Moerkerken (1877-1951) in *De Gids* zijn vertelling ,,Jan van den Dom'' verschijnen: een verhaal over de bouwmeester van de Domtoren. De auteur gebruikte de spaarzame gegevens die bekend zijn uit de bouwperiode en verwerkte die tot een verhaal. HET VERHAAL, mag ik nu zeggen. Dat ervoer ook de schrijver, want wat hij in 1911 concipieerde, in 1912 publiceerde, werd in enkele jaren een heuse middeleeuwse legende, die door Van Moerkerken slechts bewerkt zou zijn.

Naar het voorbeeld van de situatie rond dit verhaal, legt de redaktie u thans het volgende voor: een litteraire prijsvraag. Wie schrijft HET verhaal waarin de op de ets afgebeelde locatie, de toren en het straatje, de hoofdrol spelen. Deze oproep moet een uitdaging zijn een korte vertelling te schrijven waarvan de illustratie het enige gegeven is. Op 1 september wil de redaktie de inzendingen beoordelen en uw jury zijn. Gespannen wacht zij ieders verrichtingen af. *Redaktie*

EEN BOERDERIJ UIT DE ROMEINSE TIJD OPGEGRAVEN IN DE BATAU-NOORD IN NIEUWEGEIN

Afgelopen september is er een eind gekomen aan een opgraving, die 6 jaar geduurd heeft. Hierbij is door amateur-archeologen de plattegrond van een boerderij uit de romeinse tijd blootgelegd. Nu de tekeningen uitgewerkt zijn volgen de eerste resultaten van dit onderzoek.

De aanleiding tot de opgraving vormden enkele meldingen van gevonden romeins aardewerk. De Archeologische Werkgroep Zuidwest-Utrecht, die zijn hoofdkwartier heeft in IJsselstein, heeft naar aanleiding van deze meldingen in 1976 een veldverkenning uitgevoerd, op verschillende percelen in de Batau-Noord, die toen nog bouw- en weiland waren. Bij deze veldverkenning werden op verschillende plaatsen romeinse scherven gevonden, maar op de oppervlakte van één perceel bevond zich een duidelijke concentratie van scherven van romeins aardewerk. Hier moest dus iets geweest zijn. Met behulp van de grondboor werd gevonden, dat het terrein lag aan de oever van een dichtgeslibte rivier of kreek.

Na toestemming te hebben verkregen van de provinciaal archeoloog en van de gemeente Nieuwegein als eigenaar van de grond, is op 1 september 1976 door de Archeologische Werkgroep Zuidwest-Utrecht gestart met de eerste opgravingsput. In de periode tot september 1982 zijn er op zaterdagen met gemiddeld

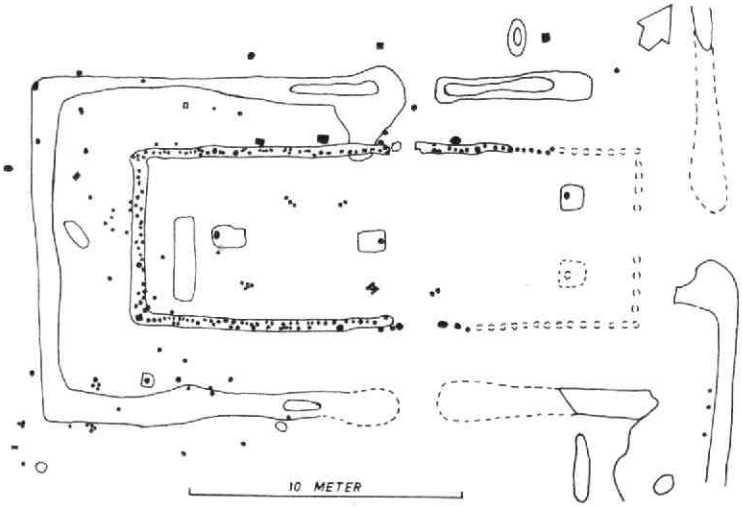

4 à 5 mensen in totaal 113 opgravingsputten met de hand (panschop) gegraven, waarbij een oppervlakte van meer dan 4100 vierkante meter onderzocht is en waarbij meer dan 2000 kubieke meter grond is verzet.

Bij deze opgraving zijn de sporen ontdekt van een boerderij uit de romeinse tijd. Deze boerderij lag langs een rivier of kreek. Het bijbehorende ,,erf'' was langs de kreek 50 meter breed, vanaf de steigers in de kreek ongeveer 70 meter diep het land in en de achterkant was ongeveer 40 meter breed. Het geheel was omgeven door een sloot of gracht.
Het huis zelf was ongeveer 19 meter lang en 6,5 meter breed. De wanden van het huis bestonden uit in de grond geslagen palen, waartussen takken gevlochten werden, die vervolgens weer aangesmeerd werden met klei, om de wanden water- en winddicht te maken. Het dak werd bekleed met riet of stro. Bij de opgraving zijn donkere vlekken gevonden op de plaats waar de palen van de wand in de grond stonden. Deze vlekken ontstaan als volgt. Het hout van de paal verrot, waardoor er een gat in de grond ontstaat. De bovengrond, die donkerder van kleur is, zakt in dit gat en vult deze op. De plaats van de paal wordt dus ingenomen door donkere bovengrond en bij het gelijkmaken van een vlak wordt de plaats van een paal als een donkere vlek zichtbaar.
De ene helft van de boerderij deed dienst als woongedeelte en de andere helft werd als stal gebruikt. Het woongedeelte was tweebeukig, dat wil zeggen dat de twee dragers van het dak in dit gedeelte zich midden onder de nokbalk bevonden. In het woongedeelte was ook een stookplaats van 0,7 bij 3 meter. Boven de stookplaats hield men een gat in het dak om de rook naar buiten te kunnen laten gaan. Het stalgedeelte was driebeukig. De twee dragers van het dak stonden hier op een lijn dwars op de nokbalk, ongeveer een derde van de breedte van het huis uit de wand.
Rondom het huis op een afstand van ongeveer 2 tot 3 meter uit de wand was een geul gegraven, die onderbroken was bij de verschillende deuren. Deze geul diende om het druipwater van het dak te verzamelen, zodat het niet naar binnen kon lopen. De klei uit de geul is gebruikt om de wanden van het huis mee aan te smeren. De deuren bevonden zich aan beide zijden halverwege de lange kant en in het midden van de korte kant bij het stalgedeelte.
Aan de oever van de kreek zijn twee steigers gevonden, die gebruikt werden bij een lage waterstand, terwijl verder op de oever een steigertje gevonden is, dat dienst deed bij hoog water.
Vlak langs de kreek is een waterput gevonden. Deze

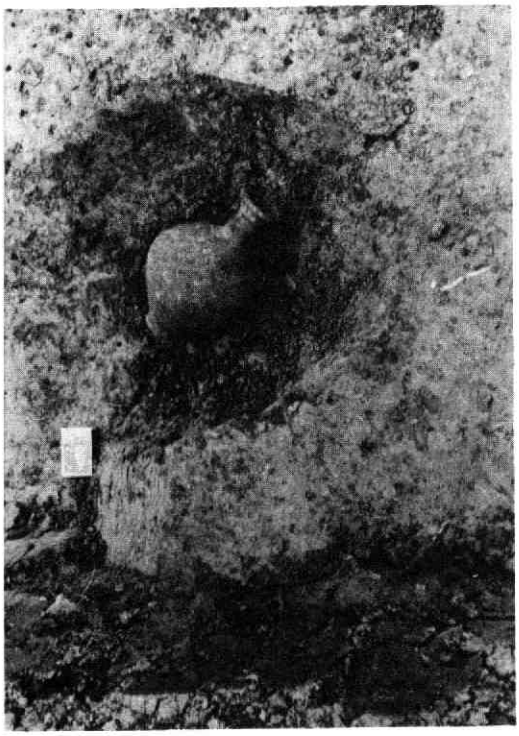

Het wijnkruikje zoals het gevonden is in de hoek van het woongedeelte van de boerderij

put bestond uit een kring van houten palen, waartussen het vlechtwerk nog aanwezig was. De palen waren van elzehout en het vlechtwerk was wilgeteen. Op het erf zijn minstens nog twee waterputten gevonden, die echter geen binnenwerk hadden en die waarschijnlijk gebruikt zijn bij hogere waterstanden.
Verder is op het terrein een kleine (3 bij 3,5 meter) en een grote (4 bij 7 meter) spieker of graanschuur gevonden. Laatstgenoemde spieker heeft waarschijnlijk twee voorgangers gehad, die er direct naast gestaan hebben.
Bij de ingang van het complex aan de landzijde heeft een palissade gestaan, die diende om de ingang tegen vijanden te kunnen verdedigen. Bij deze palissade zal een brug over de gracht gelegen hebben, die de vorm had van een aantal naast elkaar gelegde boomstammen. Omdat zo'n brug alleen bovengronds te zien is, zijn er geen sporen van gevonden.
Verder zijn op het erf een groot aantal sleuven en kuilen gevonden, waarvan de betekenis voor het merendeel niet te achterhalen is.
Op basis van het oudste gevonden materiaal verwachten wij dat de boerderij rond het jaar 100 gebouwd is. Dit wordt ook bevestigd door de vondst van een gladwandig wijnkruikje naast een zware hoekpaal in het woongedeelte van het huis. Dit kruikje wordt ook gedateerd rond het jaar 100. Waarschijnlijk is het kruikje met wijn gevuld geweest en met opzet als offer begraven om de goden gunstig te stemmen om het huis te behoeden.
De bewoners van de boerderij behoren tot de bevolking die hier reeds woonde voor de komst van de romeinen. In deze streken kunnen dat Batavieren of Kaninefaten geweest zijn. Zij leefden zowel van landbouw als van veeteelt. Dit kan geconstateerd worden aan de hand van verschillende vondsten. Zo wijst de vondst van vele stukken molensteen op het verbouwen van graan. De vondst van spinstenen geeft aan dat de bewoners wol of vlas gesponnen hebben. De talloze dierlijke botten die gevonden zijn bewijzen, dat zij koeien, paarden, schapen of geiten, varkens en honden gehad hebben. Gezien het grote aantal romeinse scherven en vondsten, is het waarschijnlijk dat de bewoners graan en vee geleverd hebben aan de romeinse legerplaatsen in Utrecht of De Meern. Hiervoor kregen zij dan aardewerk, dat veel beter van kwaliteit was dan hun eigen aardewerk, en andere gebruiksvoorwerpen in ruil terug.
De boerderij is in het midden van de derde eeuw verlaten. De bewoners zijn in alle rust weggetrokken, want niets bruikbaars is achtergebleven en zelfs de emmer uit de waterput is meegenomen. Het huis is nooit afgebrand, want er is totaal geen hutteleem gevonden. Hutteleem is namelijk de klei waarmee de wand van het huis is aangesmeerd. Als het huis in brand vliegt wordt deze klei door de hitte gebakken en daardoor zo hard, dat deze bewaard blijft. In deze stukken gebakken klei vind je de afdrukken van de takken van de wand van het huis.
Het wegtrekken van de bewoners heeft mogelijk te maken met de stijging van de grondwaterstand in deze streken rond het midden van de derde eeuw. Hierdoor zou het land te drassig geworden kunnen zijn. Een andere mogelijke oorzaak is het wegtrekken van de romeinen. Hierdoor verviel de bescherming die de inheemse bevolking binnen de grenzen van het romeinse rijk genoot tegen aanvallen en plundertochten van de Friezen.
Het bijzondere van deze opgraving is, dat een volledig alleenstaande boerderij gevonden is uit de romeinse tijd. Kennelijk was het in de tweede eeuw veilig binnen het romeinse rijk. Vóór de komst van de romeinen en ook nadat de romeinen weggetrokken waren werden de boerderijen uit veiligheidsoverwegingen altijd in groepen of dorpen gebouwd.
Bij deze opgraving zijn in totaal meer dan 30.000 scherven en andere overblijfselen gevonden, waarvan een deel nog gewassen en genummerd moet worden. Het merendeel van het vondstmateriaal bestaat uit scherven romeins aardewerk, dat geïmporteerd is en inheems aardewerk, dat in deze omgeving gebakken is. Onder het geringe aantal bronzen voorwerpen nemen de mantelspelden (fibulae) met zo'n 25 stuks de belangrijkste plaats in.
Gezien het grote aantal vondsten zal het nog wel enige jaren duren voordat deze opgraving geheel afgewerkt, beschreven en gepubliceerd is.

R. J. Ooyevaar

DE UTRECHTSE VAN BEMMELS

De familienaam *VAN BEMMEL* komt zowel in Nederland als in België vrij veel voor; men vindt deze zowel in Holland als in Brabant en Vlaanderen, maar het meest schijnt hij voor te komen in Gelderland en in Utrecht. Uit de laatstgenoemde provincie zijn er enkele beschreven, zoals de bekende Amersfoortse regentenfamilie 1) en een familie die uit Vianen stamde en later o.m. in Woerden kwam te wonen 2). In het archief van de Hoge Raad van Adel bevindt zich in de collectie Snouckaert een interessante fragmentgenealogie met verwijzing naar Wijk bij Duurstede, welke loopt van de 13e tot de 16e eeuw 3). Voor de overige vindplaatsen moge ik verwijzen naar Beresteijn 4) en naar de uitvoerige verzameling van de Nederlandse Genealogische Vereniging te Naarden 5).
In de stad Utrecht hebben Van Bemmels gewoond vanaf het begin van de 15e eeuw en mogelijk nog eerder. Aan gissingen omtrent hun herkomst zal ik mij niet wagen. Toch heeft omtrent hen - althans voor zover ik heb kunnen nagaan - geen geschiedschrijving of genealogische beschrijving plaatsgevonden; ten on-

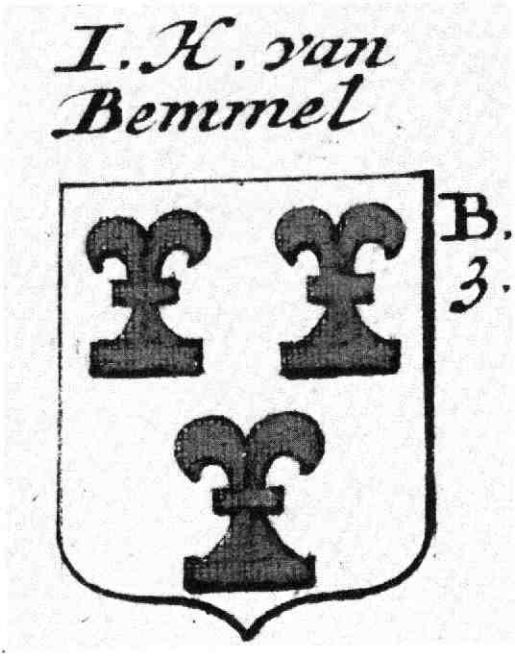

Afb. 1. Het wapen van de familie Van Bemmel uit het wapenboek van C. Specht (Foto: Gem. Fotodienst Utrecht).

rechte, want uit de rijkelijk aanwezige bronnen blijkt dat hier sprake is van interessante en in bepaalde tijdvakken zelfs gewichtige personen.
Het doel van dit artikel is niet een genealogie te schrijven van ,,de'' Utrechtse Van Bemmels; dat zou niet eens mogelijk zijn want we hebben te maken met meerdere families, die vrijwel zeker niet aan elkaar verwant zijn. Wat wel wordt beoogd is de aandacht te vestigen op een familienaam die sedert eeuwen met Utrecht verbonden is.

Meerdere families
Zoals ik reeds heb aangegeven is er geen sprake van één familie Van Bemmel.
In het door mij onderzochte tijdperk (van het midden van de 16e eeuw tot het einde van de 19e eeuw) heb ik verschillende families Van Bemmel gevonden waarvan sommige ,,van oudsher'' in de stad hebben gewoond, terwijl andere in de loop der tijden van elders daarheen zijn gekomen. Uiteraard vond ook ,,emigratie'' naar andere streken plaats.
Er waren katholieke en oud-katholieke Van Bemmels, en protestantse; daarvan keerden enkele naar het katholieke geloof terug.
Een ding hebben alle Van Bemmels uit Utrecht gemeen gehad; er kwamen nauwelijks boeren of tuinders onder hen voor. Zij waren zakenman, handwerkman, kunstenaar of soldaat, met andere woorden typische stadsbewoners.
Van de vele door mij onderzochte families zal ik in dit artikel er vier voor het voetlicht brengen. Het onderzoek naar deze - en naar de overige - Van Bemmels is nog lang niet afgesloten, zodat mijn gegevens naar ik hoop in de toekomst zullen worden aangevuld en verbeterd; eerst daarna zal mogelijk een ,,integrale'' beschrijving plaats kunnen vinden.

De familie ,,Hendrik van Bemmel''
Dit is de familie welke voor mij de belangrijkste was; de reden daarvoor is te vinden in de hierna weergegeven stamreeks.

generatie	naam	tijdvak	gehuwd met
I	Hendrick van Bemmel	borger 1410	nn
II	Hendrick Hendricksz	huwt 1546	1: Geertruy Willem van Noortsdr 2: Cathrijne Folpert Foeytendr
III	Willem Hendricksz	- 1544	1: Alitge Cornelis Wouterszdr 2: Cornelia Claes P. van Esbroeckszdr
IV	Gerrit Willemsz	- 1595	Aeltgen Sweerendr
V	Willem Gerritsz	1573 - 1644	1: Marrichgen Crijns 2: Brechtgen Cornelis van Hoochloondr
VI	Gerrit Willemsz	1609 -	Jannigje Berntsdochter
VII	Jan Gerritsz	1630 - 1696	Adriaantje Pauwels Kuisen
VIII	Christiaan	1668 - 1718	1: Lijsbeth van Raaijfelt 2: Maria La Croy
IX	Antoni	1716 - 1794	Pieternella Cornegge
X	Gerrit	1757 - 1832	1: Elizabeth Philips 2: Baukje Rienks
XI	Gerrit	1812 - 1865	1: Jansje van Someren 2: Catharina Jansen
XII	Gerrit	1842 - 1935	Johanna Catharina Primowees
XIII	Willem Karel Hendrik	1876 - 1933	Pieternella Catharina Cornel
XIV	Willem Karel Hendrik	1904 - 1955	Grada de Wit
XV	Petronella Catharina	1931 -	Jozeph de Lange

De generaties I tot en met IX hebben steeds in Utrecht gewoond; Willem Gerrits op de Nieuwe Gracht bij de Magdalenenbrugh hoek ABC-straat, alwaar hij een bakkerij had, Jan Gerrits in de Magdalenastraat, Christiaan in de Magdalenasteeg (dus de zelfde locatie), Antoni op de Wal bij 't Rosendael en Gerrit (X) ,,in 't lange Rosendaal''. Deze laatste verhuisde in 1808 naar Amsterdam, waar alle volgende Van Bemmels van bovenstaande reeks gewoond hebben.
Voor de generaties I tot en met V van bovenstaande genealogie heb ik onverwachte maar zeer welkome hulp gevonden in de handschriften van Cornelis Booth, die in de 17e eeuw de genealogie van deze familie vastlegde 6). De juistheid van zijn gegevens heb ik grotendeels aan de hand van documenten kunnen verifiëren; slechts lijkt mij de opvolging van de generaties I, II en III wat ,,gezocht'', naar mijn mening heeft Booth de waarheid hier enigszins geweld aangedaan.

Omtrent de eerste generaties van deze familie zou zeer veel kunnen worden geschreven; en wellicht zal dat nog eens geschieden.
Van Hendrick van Bemmel (I) is niet meer bekend dan wat Booth vermeldt: hij werd borger in 1410. Wellicht was hij afkomstig uit Wijk bij Duurstede, aldaar én in Langbroek hebben namelijk twee families Van Bemmel gewoond met duidelijke verbindingen met Utrecht; van deze families zegelde één (de latere Amersfoortse) met drie kookpotten, de andere voerde hetzelfde wapen als ,,onze'' Van Bemmel.
Zoals gezegd is het nauwelijks aannemelijk dat Hendrick Hendricksz (II) zijn zoon was; bekend is dat de eerste vrouw van deze Hendrick, Geertruy Willem van Noortsdochter, in 1544 overleden was en dat hij hertrouwde met Cathrijne Folpert Foeytendochter. In dat jaar verkocht hij een huis aan de Weerdpoort aan de weduwe van Willem Hendricksz, zijn zoon uit zijn eerste huwelijk. Deze Willem Hendricksz (III) huwde eerst Alitge Cornelis Wouterszdochter, afkomstig uit Amersfoort, en na haar overlijden nam hij Cornelia Claes Petersen tot zijn vrouw; hij liet een zevental kinderen na, waarvan enkele belangrijke burgers van Utrecht werden.

Het ligt niet in mijn bedoeling ze allen voor het voetlicht te halen; maar aan de hand van bewaard gebleven transportacten en certificatiën kan worden vastgesteld dat Gerrit Willems van Bemmel (IV) vermogend moet zijn geweest; hetzelfde geldt voor zijn broeder David Willems van Bemmel, wiens belangen tot in Zwolle reikten. De voornaamste van de gebroeders was echter Jacob, die eerst huwde met Janneken Hermans van Swol en in 1605 met Apollonia Jan van Westveensdochter. Tussen 1589 en 1612 was hij bij voortduring bij het stadsbestuur betrokken, 15 maal als schepen, 5 maal als raad in de vroedschap en 4 maal als eerste cameraar. Van Buchell heeft aangetekend dat hij als schepen weinig populair was daar hij de belastingen nauwgezet liet innen 7).
Ook heeft hij als afgevaardigde van zijn stad belangrijke politieke missies bij hogere mogendheden vervuld. Het huwelijk met Apollonia vond plaats in de Buurkerk; het was een gereformeerd (= hervormd) huwelijk.

Afb. 2. Willem Gerritsz van Bemmel (Utrecht 1630 Neurenberg 1708) (Foto: Gem. Fotodienst Utrecht).

De volgende in de stamreeks, Willem Gerritsz van Bemmel (V), huwde in 1613 met Brechtgen Cornelisdochter van Hoochloon, zijn tweede vrouw. Dit huwelijk werd voor het gerecht voltrokken, hetgeen er op zou kunnen duiden dat hij katholiek was gebleven; hij was bakker en woonde aan de westzijde van de Nieuwe Gracht, op de hoek van de ABC-straat bij de Magdalenebrugh. Ook hier waren de financiële middelen aanzienlijk.
Zijn neef Rutger Hendricksz van Bemmel (gehuwd met Maria Willems van Emmenes) was een aanzienlijke lakenkoper en als zodanig weerdeijn (opzichter) van de draperie 8); van 1598 tot 1605 was hij burgerhopman 7)8) en in 1632 vervulde hij het ambt van wachtmeester der stad. Hij woonde eveneens aan de westzijde van de Nieuwe Gracht op de hoek van de Suijlensteeg.
Aldus komen wij aan generatie VI, die van Gerrit Willemsz van Bemmel. Deze was ,,curassier onder de compagnie cavallerie van de ritmeester Honnewoud, guarnisoen houdende te Dousburg''; aldaar werd ook

een van zijn zoons geboren. In deze generatie komen de eerste kunstenaars voor; een van zijn neven, Nicolaes Rutgerze van Bemmel (overleden 1641) was ,,glaesschrijver'' (glazenier) 9) terwijl diens broeder, Gerrit Rutgersz, het ambt van ,,wachtmeester of majoor der stad'' van zijn vader schijnt te hebben geërfd. Aan de hand van de vele bewaard gebleven acten blijkt ook het familievermogen nog steeds aanwezig te zijn.
De stamreeks wordt voortgezet door de in Doesburg geboren Jan Gerritsz van Bemmel. Toen hij in 1655 in de Jacobikerk te Utrecht huwde met Adriaantje Pauwels Kuisen, uit Den Briel, woonde hij in de Groenesteeg, later verhuisde hij naar de Nieuwstraat en tenslotte naar de Magdalenasteegh. Zij hadden dertien kinderen, maar van slechts vier kon een huwelijk worden gevonden.
Omtrent zijn neven valt méér te vertellen. Hendrik Gerritsz was wederom wachtmeester der stad maar tevens ,,custos ofte opsichter der stadsbibliotheek'' 10) terwijl zijn broer Jacob Gerritsz (die in 1655 koster en schoolmeester was te Blauwkapel en aldaar huwde met Barbara van Wassenbergh) faam verwierf als ,,constschilder''; in 1654 werd hij opgenomen in het Utrechtse schilderscollege 11). Zijn beroep moet lucratief zijn geweest, want hij kocht een groot aantal huizen; overigens vermeldt Muller 11) dat hij abusievelijk ook wel Joost van Bemmel wordt genoemd.
De enige Van Bemmel met internationale faam was de derde broeder, Willem Gerritsz van Bemmel (Utrecht 1630 - Neurenberg 1708). (afb.2) Deze studeerde bij de Rotterdamse schilder Saftleven en ging op zijn 17e naar Italië; later vestigde hij zich in Duitsland, waar hij in Neurenberg in 1662 in het huwelijk trad met Agnes Gottfried Pisanustochter. Zijn zoons moeten ook niet onverdienstelijke schilders zijn geweest 12)13). Het door Kramm 14) weergegeven verhaal als zou de familie van Bourgondische afkomst zijn en onder de regering van Philips II naar de Noordelijke Nederlanden gevlucht, reken ik tot een ,,reclame tekst'' van de nakomelingen van de schilder.
De laatste generatie welke ik in het kort aanduid, generatie VIII, omvat de stamhouder Christiaan (ook wel aangeduid als Corstiaan) die wederom een omvangrijke kinderschaar naliet. Zijn neef Gerrit Rutgersz vestigde zich te Veenendaal 15); anderhalve eeuw later zouden zijn nakomelingen wederom naar Utrecht verhuizen. Neef Rutger Jacobsz studeerde omstreeks 1677 aan de Utrechtse hogeschool en was van 1681 tot 1692 predikant te Mijdrecht 16).
De navolgende generaties zijn in het kader van dit artikel minder interessant; het kapitaal vloeide via een ongehuwde dochter naar andere families, en mét het geld verdwenen zowel het aanzien als de achtergelaten documenten.

De familie ,,Jan van Bemmel''

Wat het onderzoek zo ingewikkeld maar tevens zo boeiend maakt is het feit dat in de tijdspanne waarin de eerder vermelde familie leefde, in Utrecht twee andere aanzienlijke families Van Bemmel woonden. Ik gebruik met opzet het woord ,,andere'' aangezien het mij tot nu niet is gelukt enige relatie tussen de families te leggen. Ik kan slechts aannemen dat deze er wel zal zijn.
De stamreeks ,,Jan van Bemmel'' is veel korter aangezien in de laatste generatie slechts twee vrouwen voorkwamen; uit generatie IV lieten twee broers een dochter achter, alle andere mannen uit deze generatie stierven jong of kinderloos.

generatie	naam	tijdvak	gehuwd met
I	Jan van Bemmel		nn
II	Hendrik Jansz		Cathrijne van Noort
III	Jacob Henrick	1564 - 1653	1: Mariken Hendricks van Duijven 2: Elisabeth Rijck Jansdochter van Donselaer
IV	Richard	- 1656	Margarita van Boeckholt
V	Elisabeth	1629 - 1700	Mr. Dirck van 's-Heeraertsbergen

Ook bij deze familie heb ik de gegevens voor een deel kunnen ontlenen aan de handschriften welke Corn. Booth heeft nagelaten, en wel bij diens aantekeningen betreffende de families Van Noort en Segerman. Ook bij de beschrijving van de familie Van Donselaer vinden we interessante aanknopingspunten 17).
De voornaamste persoon uit deze familie was Jacob Henrick (hij ondertekent echter met Jacob Heijnrichsz) die woonde in de Zaelstraat en eveneens de stad vele jaren heeft gediend als burgerhopman 8), tweede cameraer en raad in de vroedschap.
Zijn tweede huwelijk, met Elisabeth Rijcken (zoals zij gemeenlijk werd aangeduid), vond - evenals dat van Jacob Willemsz - in 1605 plaats volgens de gereformeerde rite in de Buurkerk. Zijn vermogen was aanzienlijk, en kwam waarschijnlijk voort uit de ijzerhandel.
Interessant is dat zijn broer Jan Hendricksz te Parijs overleed. Zou hij daar de zakelijke belangen van de familie hebben behartigd?

Uit zijn twee huwelijken had Jacob Hendricksz acht kinderen; zijn tweede zoon Jacob zette de ijzerhandel voort en overleed kinderloos in 1641. Zijn zoon Richard was volgens Muller 11) schilder en ''glaesschrijver'' (mogelijk als amateur) en leerling van Moreelse; bij zijn overlijden werd vermeld dat hij domheer was. De laatste zoon (ik sla er enkele over), Cornelis, was meester in de rechten 18) en overleed kinderloos in 1656.

De familie „Otto van Bemmel"

Het onderzoek wordt nog ingewikkelder als blijkt dat tezelfdertijd een derde familie Van Bemmel in de stad Utrecht heeft gewoond, waarvan ook een telg bij het stadsbestuur betrokken is geweest.

Gezien de naam van het oudst bekende lid van deze familie is het mogelijk dat wij de herkomst moeten zoeken in Langbroek of in Wijk bij Duurstede, waar meer Otto's zijn gevonden.

generatie	naam	tijdvak	gehuwd met
I	Otto van Bemmel		nn
II	Jan Ottensz		Margriet nn
III	Claes Jansz		Aelbertgen Claeszdr
IV	Thonis Jansz	1572 -	Cornelisken Cornelissen
V	Jan Antonisz		Neeltje Oosterzee
VI	Hendrick Jan		

Uit een „relaas van comparitie voor het gerecht" 19) uit 1567 valt de samenstelling van het geslacht in de eerste twee generaties op te maken; van enige relatie met de eerder vermelde families is nergens sprake.
Thonis Jansz was olieslager; zijn huisvrouw was afkomstig van Amsterdam en hij huwde haar op 4 mei 1595 te Utrecht.
Op dezelfde dag huwde te Utrecht zijn broer Jacob Jansz met Ghijsbertgen Jacobs; zij zullen ongetwijfeld in de zelfde kerk getrouwd zijn, maar de naam van deze kerk wordt nergens vermeld. Deze Jacob Jansz heeft de stad tussen 1619 en 1644 (en mogelijk later ook nog) in een veelvoud van functies gediend.
Hij overleed kinderloos, en een deel van zijn vermogen liet hij na aan zijn zwager, Hans Horions, een in die tijd vrij bekende schilder 11).
Jan Anthonisz (V) verhuisde naar Amsterdam. Deze tak van de familie moet nog worden onderzocht.

Functies

Het is opmerkelijk dat gedurende een vrij lange periode telkens twee Van Bemmels uit de vermelde families zitting hebben gehad in het stadsbestuur. Het volgende schema verduidelijkt dit 20).

Jacob Willemsz van Bemmel	Jacob Hendricksz van Bemmel	Jocob Jansz van Bemmel
? geboren	1564 geboren	? geboren
20- 7-1570 gecommitteerde		
1-10-1589 raed		
1-10-1590 schepen		
1-10-1591 schepen		
1-10-1592 schepen		
1-10-1593 1e cameraer		
1-10-1594 1e cameraer		
1-10-1595 schepen		
1-10-1596 schepen		
1-10-1597 schepen		
11-10-1598 schepen		
1-10-1599 raed		
1-10-1600 schepen		
1-10-1601 1e cameraer		
4-10-1602 1e cameraer		
1-10-1603 schepen		
1-10-1604 schepen		
1-10-1605 schepen	14-10-1605 burgerhopman	
1-10-1606 raed	20-10-1606 burgerhopman	
	12-10-1607 burgerhopman	
1-10-1608 schepen	8-10-1608 burgerhopman	
1-10-1609 schepen	16-10-1609 burgerhopman	
29- 4-1610 schepen	25- 1-1610 burgerhopman	
1-10-1610 schepen	1-10-1610 raed	
1-10-1611 schepen	1-10-1611 raed	
1-10-1612 raed		
1615 overleden	5- 4-1619 raed	
	1-10-1619 raed	1-10-1619 raed

Jacob Willemsz van Bemmel	Jacob Hendricksz van Bemmel	Jacob Jansz van Bemmel
		17-11-1621 kerkmeester
	1-10-1623 2e cameraer	1-10-1623 schepen
	1-10-1624 2e cameraer	1-10-1624 schepen
		2-10-1626 schepen
		2-10-1627 schepen
		16- 1-1628 ontfanger
		10- 3-1628 ontfanger
		4- 6-1633 schepen
		2-10-1638 1e cameraer
		1-10-1639 1e cameraer
		1-10-1640 schepen
		26- 3-1644 gecommitteerde
		25- 5-1651 overleden
	31- 1-1653 overleden	

Van enige verwantschap tussen de vermelde personen is mij nimmer iets gebleken, en naar ik meen was dat ook niet toegestaan. Zelfs onderlinge transacties heb ik niet kunnen vinden, mogelijk werden deze niet oirbaar gevonden tussen mede-raadsleden, of gebeurde een en ander via derden.

Het wapen

Het wapen van de familie Van Bemmel is welbekend: drie ,,muurankers'' of ,,schaaktorens'' of ,,bemmels'' (hoe men ze ook wil aanduiden) op een effen veld 21). Wij treffen de wapens van twee der eerder genoemde leden van de vroedschap aan op de fraaie Utrechtse wapenkaarten in het Gemeentearchief en het Rijksarchief te Utrecht, evenals in de vele wapenboeken die omstreeks de 17e eeuw werden aangelegd: Jacob Hendricksz voerde de ,,bemmels'' in rood op een wit veld, Jacob Jansz zwart op een wit veld 22)23). De gemeente Bemmel in de Overbetuwe voert hetzelfde wapen 24) met twee hazewindhonden als wapendragers.

Booth geeft bij zijn eerder vermelde collectie genealogieën 6) hetzelfde wapen aan doch vermeldt dat hem andere wapens bekend zijn. In zijn Armorial 26) komt een fraaie tekening met helm en wapenkleden voor, alsmede het onderschrift: ,,ende noch op den opgeslagen hoet een staende winthont''; het afgebeelde dier lijkt meer een schippershondje. In de collectie Snouckaert echter treft men een wapen aan, waarop boven de helm inderdaad een hazewindhond getekend is 3).

De eerder genoemde Jacob Willemsz van Bemmel was in 1593 en 1594 kerkmeester van de Buurkerk te Utrecht; als zodanig zegelde hij een aantal acten 27)28)29) maar het opmerkelijke is, dat hij dat deed met een zegel, waarop drie naar links gewende lopende honden voorkomen. Een verklaring hiervoor heb ik niet kunnen vinden.

Opgemerkt moet worden dat de wapenboeken en wapenkaarten aangeven, dat het wapen met de drie schaaktorens door verschillende families werd gebruikt, zoals Zijl, Zuilen en Wijckerslooth; Rietstap 22) meende dat de Van Bemmels afgescheiden takken van het geslacht Zuilen zouden zijn. Op al deze meningen zal ik niet verder ingaan.

De familie ,,Frans van Bemmel''

De laatste familie welke ik in dit korte bestek ten tonele wil voeren is een katholieke familie, welke afstamde van Frans van Bemmel; althans, hem heb ik als oudste in de stamreeks kunnen opvoeren. De familie woonde aanvankelijk in Abstede en in de buurt van de Tollesteeghpoort, later ook buiten de Wittevrouwenpoort.

generatie	naam	tijdvak	gehuwd met
I	Frans van Bemmel		nn
II	Jan Fransz		1: Metjen Gerrits
			2: Catharina Cornelis Pereboom
III	Gerrit Jan Fransz	- 1641	Cornelisgen Willem Hermansdochter
IV	Jan Gerrits	- 1665	Jacomina Bastiaans Peerboom
V	Gerrit Jansz	- 1729	1: Teuntje Aertsz van Soesbergen
			2: Maria Jans Crijne
VI	Jan Gerrits	- 1758	1: Anna Peereboom
			2: Maria Francis van Gerwen
VII	Franciscus	1728 -	?

Interessant is de nauwe relatie met het geslacht Pereboom; ook in de nevenfamilie huwen Van Bemmels met Perebomen.
Jan Fransz (II) was herbergier. Hij bezat de herberg ,,Bemmel'' in Abstede; deze is enkele generaties in de familie geweest.

Overige families Van Bemmel

Naast de door mij naar voren gebracht families hebben er nog vele in de stad Utrecht en de naaste omgeving gewoond.
Rond 1600 kwam uit Amerongen Lambert Dirks van Bemmel naar Utrecht; hij was wijnverlader en schipper op Amsterdam. Tegen het einde van de 17e eeuw waren van zijn familie slechts dochters over.
Hetzelfde vond plaats met de familie van Aelbert Cornelis van Bemmel; deze kwam uit Wijk bij Duurstede en behoorde tot de eerder vermelde Amersfoortse tak 1). Ook hier ging het kapitaal naar familieleden bij ontbreken van mannelijke nakomelingen.
Daarnaast heb ik een niet onaanzienlijke verzameling ,,diverse Van Bemmels'' aangelegd, welke ik gaandeweg in de verschillende generaties hoop te kunnen onderbrengen al naar gelang mij meer gegevens ter beschikking komen. *J. de Lange*

Noten:

1) Reinboud, J. M.: ,,Stamreeks Van Bemmel''. De Navorscher, 98e jaargang, 1959.
2) Bemmel, J. van: ,,Stamboom fam. van Bemmel, ca. 1600-heden''. Privé uitgave, twee delen. Woerden; aug. '78, mei '79.
3) Collectie Snouckaert. Archief Hoge Raad van Adel, 's-Gravenhage. Portefeuille nr. 327.
4) Beresteijn, Jhr. mr. dr. E. A. van: ,,Repertorium van gedrukte genealogieën''. Haarlem, 1933.
5) Nederlandse Genealogische Vereniging. Documentatiedienst en heraldisch archief. Adriaan Dortsmanplein 3A, Naarden.
6) Booth, C.: Inventaris handschriften, nr. 378, Rijksarchief, Utrecht.
7) Buchell, A. van: ,,Diarium''. Amsterdam, 1957. (Van Buchell leefde van 1565 tot 1641).
8) Weber, A. ,,De Utrechtse burgerhoplieden, 1572 - 1610''. Maandblad Oud-Utrecht; oktober 1981.
9) Muller, S. ,,Schilders . . . in de rekeningen der stad Utrecht''. Rotterdam, 1880. Bibliotheek Gemeentearchief Utrecht nr. 5761.
10) Kernkamp, G. W. ,,Acta et Decreta Senatus''. Utrecht, 1936, (Zie de resolutie van 1668).
11) Muller, S. ,,Schildersverenigingen te Utrecht''. Utrecht, 1880. Bibliotheek Gemeente-archief Utrecht nr. 5760.
12) Aa, A. J. van der. ,,Biografisch Woordenboek der Nederlanden''. Haarlem, geen jaartal. Zie eerste deel, blz. 92.
13) Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg. XLIII. Neurenberg, 1952.
14) Kramm, C. ,,Geschiedenis van de beeldende kunsten''. Amsterdam, 1864.
15) Maanen, D. van. Vragenrubriek. Gens Nostra, 1972, pag. 60.
16) Sepp, Chr. ,,Uit het predikantenleven van vroeger tijden''. Brill, Leiden, 1890.
17) Nederlandse Leeuw, 1973, blz. 41.
18) Ketner, F. ,,Album Promotorium 1636 - 1815''. Utrecht, 1936.
19) Gemeentearchief Utrecht. BA I, 687 (74).
20) Water, J. van de: ,,Groot Placcatenboek''. Utrecht, 1729. Zie deel III, blz. 178, 182, 183. Vergelijk ook de vele andere handschriften waarin de leden van de vroedschap worden beschreven.
21) Kits Nieuwenkamp, dr. H. W. M. J. ,,De naam Van Bemmel''. Gens Nostra, 1956; blz. 158.
22) Rietstap, J. B.; naschrift op het artikel van L. A. F. H. baron van Heeckeren ,,De breuken in Nederlandsche wapens''. Heraldieke Bibliotheek, 1873. Zie blz. 34 en 35.
23) Rietstap, J. B. ,,Handboek der Wapenkunde''. Gouda, 1857.
24) Druif, C. ,,Nederlandse Gemeentewapens''. Eisma, Leeuwarden 1965.
25) Specht, C. ,,Wapenen ende namen der raden in de vroedschap der Stad Utrecht, enz. A° 1618''. Handschrift. Bibliotheek Gemeentearchief Utrecht nr. 3369x.
26) Booth, C. ,,Armorial''. Archief Hoge Raad van Adel, 's-Gravenhage. Deel V, archief nr. 588; zie blz. 108. Zie ook deel I, blz. 98 (zelfde archiefnummer).
27) Gemeentearchief Utrecht. Charter 1593. BA II, nr. 26 (9).
28) Gemeentearchief Utrecht. Charter 1607. BA I, nr. 458 (1).
29) Gemeentearchief Utrecht. Charter 1594. BA II, nr. 335 (3).

BOEKENSCHOUW

Wim Ibo, En nu de moraal . . . Geschiedenis van het Nederlands cabaret 1936-1981. Alphen aan den Rijn, A. W. Sijthoff, 1982, 40 p., met illstr. ISBN 90 218 2902 9; prijs: f 49,50.

De verschijning van het tweede deel van de herziene versie van Ibo's Cabaretbijbel was voor ons aanleiding eens te zien wat Utrecht op dit gebied te bieden heeft (gehad). Eén grote naam stelt die van alle anderen direct in de schaduw, die van Wim Sonneveld (1917-1974), geboren in de J. P. Coenstraat als zoon van kruidenier Gerrit Sonneveld, wiens zoons daar tot op de dag van vandaag hun bedrijf hebben. Aan hem besteedt Ibo onder de titel *Haal het doek maar op!* een royaal hoofdstuk dat ik geboeid gelezen heb. In een Utrechtse krant van 1934 is al een verslagje te vinden van een liedjesprogramma dat hij met een compagnon in het *Stads en Academisch Ziekenhuis* verzorgde, waarbij ieder de schlager ,,Geen geld en toch geen zorgen'' van harte meezong. In die tijd componeerde hij ook het clublied ,,Hup U.V.V.'', ,,aan zijn adres verkrijgbaar à f 0,65''. Het laatste is een aanwijzing van de aparte stijl die Sonneveld zal ontwikkelen: een optimale combinatie van artistieke en zakelijke kwaliteiten. Hij was een leidersfiguur die ook de talenten

van anderen zag en ze wist te dirigeren. Over zijn artistieke prestaties is iedereen geïnformeerd die zich het harde lied *Tearoomtango* of het melancholieke *Het Dorp* (,,Dat mogen jullie spelen als ik doodga''.) in herinnering roept. In hoeverre Sonneveld ook een typisch Utrechtse toon aansloeg zou nog eens moeten worden uitgezocht. Ik heb Sonneveld ondanks de invloeden van Hollywood en Parijs, altijd een echt-Utrechtse figuur gevonden. De manier waarop hij mensen er neer kon zetten, het *sarren* en *zuigen*, dat kun je ook op de zaterdagse markt op het Vreeburg opgevoerd zien.
Een ander prominent Utrechts cabaretier is Jan Gerrit Bob Arend Leverman (1943) beter bekend onder de naam Robert Long. Een ongelukkige jeugd blijkt ook voor een cabaretier 'n goudmijn, want vele benauwenissen en hypocrisie uit het ouderlijk huis worden met felle, getuigende teksten uitgedreven. Niet iedereen is zó ongelukkig geweest en dus ook niet zó ontvankelijk voor dit soort taboe-slopende kanselwerk, maar talentvol en gemeend is het buiten twijfel.
Te noemen zijn nog ,,harlekijn'' Herman van Veen (1945), leerling van het Utrechtse conservatorium en de stad metterwoon trouw gebleven, en, meer in het verleden, het Utrechtse Studenten Cabaret dat opereerde tussen 1951-1955. Dit gezelschap onder aanvoering van Johan Noordmans en Paul van Wely trad merkwaardig genoeg op in het kleine Amsterdamse theater *Hypokriterion*. Ibo noemt het de voorloper van een nieuwe stroming binnen een ingedutte cabaretwereld.
Rijk de Gooyer, die midden in Frankrijk de mensen hun eigen kaas leert eten en Utrechts spreken, wordt één keer genoemd, de namen van Tineke Schouten en Herman Berkien miste ik. Net als die van Hennie Oliemuller. Misschien alleen van lokale betekenis?
De ,,moraal'' uit de titel van het boek lijkt mij soms al te overdadig te pas gebracht; alles komt hier aan op verpakking en dosering. In dit verband viel mij op dat de naam van de bisschop van Roermond, over wie nogal wat cabaretiers (Fons Jansen, Robert Long) zich vrolijk en/of boos maken, heel het boek door konsekwent foutief gespeld wordt.
De stuitende manier waarop mensen uit deze branche elkaar in het openbaar opvrijen is bekend aan iedereen die wel eens naar de buis kijkt. Herhaaldelijk stoot ik hier op hetzelfde fenomeen. Ibo heeft het over ,,de geniale Shaffy'', ,,de begaafde X'', de ,,duizendkunstenaar Y'' en ,,de uiterst veelzijdige Z''. En dat allemaal over nog levende kleinkunstenaars. Kritiek op mensen buiten het vak mag ongemeen scherp zijn, in eigen kring heerst de ,,adoration mutuelle''. En nu de stroopkwast.

A. van Hulzen, Utrecht op oude prenten. Langs de singel. Den Haag, Kruseman, 1982. 140 p. met illstr. Intekenprijs f 29,50, na verschijnen f 35,-.

In november 1981 startte Van Hulzen in het U.N. de zaterdagse reeks *Utrecht op oude prenten*. De eerste afleveringen gingen over de Oude Gracht. Vroeg of laat wordt de oogst van al die zaterdagse stukjes binnengehaald in de vorm van een boek. De bedoeling is dat in het najaar van 1983 deel 2 in deze nieuwe serie verschijnt, namelijk *Langs de grachten*. De volgorde van verschijnen is dus de omgekeerde van die in de krant, want hier maken we de ronde - voor zover een harpvorm rond is - langs de singel oftewel de stadsbuitengracht.
We worden gegidst langs de vier poorten, de vier stenen bolwerken van Willem van Noort en de vijf aarden dito's van Willem van Oranje, maar ook langs de wallen en de waltorens. Ook mogen we af en toe kijken naar wat achter de wallen in de stad te zien is: het kasteel Vredenburg, het Paardenveld, de Willemskazerne, het Bartolomeïs-gasthuis, de Pallaeskameren en de Fundatie van Renswoude. Van Hulzen doet dat op de van hem bekende manier: zonder gewichtige vakterminologie, zich beperkend tot het verhaal zoals hij dat heeft gereconstrueerd, met aandacht voor het alledaagse en gericht op een breed publiek, kortom: zoals je zou willen dat vroeger je geschiedenisleraar je het verhaal zou hebben verteld.

Wel viel mij op dat Van Hulzen in dit deeltje meer werk heeft gemaakt van de annotatie dan we van hem gewend zijn. Het overgrote deel van de verwijzingen slaat nog wel op zijn eigen *Opera omnia* (volgens een intern afkortingsstelsel per titel aangeduid) maar hij maakt nu ook vaker van andere bronnen en literatuur melding, waaronder zeer recente. Het Maandblad en het Jaarboek van onze vereniging nemen het leeuwedeel ervan voor hun rekening.

Er zijn 66 afbeeldingen opgenomen, bijna allemaal afkomstig uit de prentenverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst. De technische kwaliteit van de weergave ervan is redelijk tot goed te noemen.
Steeds is links de afbeelding te zien en rechts de begeleidende tekst. Het boeiende is dat men steeds dezelfde punten in een chronologische reeks krijgt voorgeschoteld.
Zo bij voorbeeld de Catharijnepoort rond 1600, de nieuwe poort van Paulus Moreelse (1625), een afbeelding van Jan de Beyer uit 1737, een aquarel van Dirk Verrijk uit 1780, een schilderij van rond 1840, juist vóór de sloop, en tenslotte de Catharijnebrug rond 1860.
Aan de afzonderlijke prenten gaan een inleidende beschouwing en een aantal overzichtsbeelden, waaronder vier kaarten, vooraf.
Zowel voor- als achterin het boek is een inhoudsopgave te vinden. Er is een register op alle bolwerken, torens, poorten en bruggen, kerken, molens, gasthuizen enz., en een personenregister.
Op de eerste regel van boven op p. 131 heb ik i.p.v. *Begijnehof Begijnebolwerk* gelezen.

Christianne Boonen, Een steenhard bestaan. Zeldzame muurbegroeiing langs Utrechts grachten. Utrecht, Westers, 1982, 48 p., met illstr. prijs: f 19,90.

Op pagina 2 van dit kostelijke boekje zien we fotograaf Cees van Dijk van de Gemeentelijke Fotodienst een halsbrekende toer uithalen om op aanwijzingen van biologe Christianne Boonen, die aan de veilige kant van de reling is blijven staan, een muurgroeisel op de foto vast te leggen. Ze hebben allebei kennelijk schik in het karwei en die stemming is te proeven in het prachtig verzorgde werkje dat uit hun samenwerking - en natuurlijk die van vormgever en uitgever - is voortgekomen.
Het boekje is na dat over de lantaarnconsoles het zoveelste tribuut aan het meest unieke stadsschoon van Utrecht: de grachten. Zelfs wie niets van planten afweet zal ervan genieten want de auteur heeft geprobeerd voor iedereen begrijpelijk te schrijven. En als zij dat niet doet, zijn in elk geval de foto's duidelijk. Voor de historische kanten van de zaak, met name over de ontwikkeling van het grachtenstelsel, tekent gemeente-archivaris Struick; mensen die er iets vanaf weten heb ik zachtjes horen mompelen over zijn theorie daaromtrent, maar omdat het maar zo'n ondergeschikt punt in dit verhaal is, heb ik ze niet doorgezaagd over hun kritiek.
Het vijfjarenplan van 1978 om alle werfmuren stelselmatig onder handen te nemen betekende een ernstige bedreiging voor de heel bijzondere begroeiing. De schrijfster legt eerst uit wat de specifieke kenmerken zijn van het muurmilieu. De verticale stand van het groei-oppervlak is natuurlijk wat het meest opvalt. Dan gaat het over de begroeiing van kademuren die tot in het water doorlopen, en werfmuren, die de verbinding vormen tussen bovenstraat en werf. Aan de Plompetorengracht is een iep als muurbegroeiing te vinden en aan de Oudegracht een vijgeboom, waarvoor het zaad - wie weet langs welke wegen - ooit op de werfmuur terecht is gekomen. Dank zij de buizen van de stadsverwarming die juist achter de muur liggen, is hij het daar blijven volhouden.
Het laatste hoofdstukje over beheer en onderhoud bespreekt het mogelijke compromis tussen restauratie van de werven en het in stand houden van deze spontane groeisels: moeilijk maar mogelijk, ,,Ziet naar de vijgeboom''.
De Jaarbeurs heeft de uitgave financieel mogelijk gemaakt. Het is een gelegenheidsgebaar bij de tiende vakbeurs *Tuin en Park* die op 18 oktober 1982 werd geopend. Het enige *harde* schuilt in de titel van dit boekje. Iedereen die het ter hand neemt wordt zeer zacht gestemd door dit treffen van natuur en cultuur, van water, steen en planten.

v. S.

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Het najaarsnummer van het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* is vrijwel geheel aan de stad Utrecht gewijd. De vier hoofdartikelen zijn:

- C. L. Temminck Groll, De St.-Pieterskerk te Utrecht,
- P. M. M. Pijnenburg O. P., Een karolingische kathedraal te Utrecht,
- W. F. Denslagen, Geometrie in de gotische bouwpraktijk, en
- L. H. Boot, De middeleeuwse kap van de Nicolaikerk te Utrecht.

Daarnaast heeft H. L. Ph. Leeuwenberg een uitvoerige boekbespreking gewijd aan de dissertatie van W. H. Vroom: De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht. Tenslotte wordt in de vaste rubriek Archeologisch Nieuws verslag uitgebracht van de opgravingen op het Pieterskerkhof door medewerkers van de stadsarcheoloog.
Losse nummers van het Bulletin KNOB zijn voor *f* 15,- te verkrijgen bij de verkoopbalie van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht en bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Het nummer is ook te bestellen bij het bureau van de KNOB door overmaking van *f* 19,25 op girorekeningnummer 140380 t.n.v. de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond te Amsterdam, of op bankrekeningnummer 64.25.29.701 bij Slavenburg's Bank te Utrecht, beide onder vermelding van ,,Bulletin KNOB nr. 2/3 1982''.

Tolien Wilmer

DANK AAN DE BEZORGERS VAN DE JAARBOEKEN

In december gingen weer veel leden van onze vereniging op pad om hun mede-leden het Jaarboek Oud-Utrecht 1982 te bezorgen. Allen die regen en kou trotseerden, past een woord van dank. Door de jaarboeken niet met de post te verzenden bespaart de vereniging zich enkele duizenden guldens, die nu voor andere zaken kunnen worden aangewend.

Ieder die er in stad en provincie op uit trok, danken wij van harte. En heel bijzonder de heer W. Uittenbogaard die de distributie van de jaarboeken organiseerde. Bij het jaarboek 1983 hopen wij op ieder weer een beroep te mogen doen.

Het bestuur

NIEUWE LEDEN

dr. J. Aalbers, Amersfoort
mw. A. M. Abelman, Utrecht
P. P. A. Appel, Woudenberg
J. D. Barendsen, Utrecht
Openbare Bibliotheek, Nieuwegein
T. Brouwer, Utrecht
J. W. van Brakel, Utrecht
T. W. Camu, Utrecht
mw. W. M. Th. van Dam-Brouwer, Utrecht
H. M. J. Dekkers, Utrecht
mw. mr. E. S. C. Erkelens-Buttinger, Utrecht
A. H. Evertse, Utrecht
mw. M. de Groot-Sjenitzer, Utrecht
A. H. F. Hazemeijer, Bunnik
W. Heijman, Utrecht
S. H. Hoogterp, Den Haag
N. Franssens, Utrecht
C. Grasmayer, Utrecht
J. Keunen, Utrecht
M. J. de Kriek, Utrecht
M. A. H. B. Kurstjens, Utrecht
A. P. van Kuyk, Utrecht
E. M. Kylstra, Utrecht
J. van Leeuwen, Zeist
J. F. M. van der Meer, Utrecht
P. Oussoren, Utrecht
M. Pater, Nunspeet
Hotel des Pays Bas, Utrecht
R. J. Pollmann O. F. M., Utrecht
H. Pullens, Harmelen
mw. mr. drs. B. A. Ross, Zeist
H. J. Ruiter, Odijk
J. van Santen, Amsterdam
drs. H. J. van Schalkwijk, Huizen NH
mw. C. van der Steen, Utrecht
Universitätsbibliothek Münster, W. Duitsland
R. van der Wens, Utrecht

RECTIFICATIE

De Landboot van Dietz

Bij de afbeelding van ,,De Landboot van Dietz'' in het Jaarboek Oud-Utrecht 1982, die op onverklaarde wijze is terecht gekomen op blz. 152 in plaats van op blz. 161, is het onderschrift gedeeltelijk weggevallen. Dit behoorde te luiden:
,,afb. 2. De Landboot van Dietz. Reconstructie J. W. H. Meijer.''

AGENDA

Zaterdag 26 februari 1983. Excursie naar het pas heropende Universiteitsmuseum, dat onlangs verhuisd is van de Trans naar de Biltstraat 166. Begonnen zal worden met een inleiding in het algemeen over het museum, zijn historie en zijn doelstellingen. Vervolgens zal er een rondleiding zijn over de speciale openingstentoonstelling, die een beeld geeft van de historie van het museum, de functie en de wetenschappelijke waarde van de collectie voor de Universiteit. Deelname max. 40 personen. Opgeven bij Hotel Des Pays Bas, Janskerkhof, Utrecht. Aanvang: 10.00 uur (Biltstraat 166).

18 december 1982 t/m 27 februari 1983. ,,'t Klinkt als een klok''. Tentoonstelling over luiklokken, carillons, torenuurwerken, klokkestoelen, gietvormen en -gereedschappen enz. in het hoofdgebouw van het Slot te Zeist. Geopend van di t/m vr 10.00 uur - 17.00 uur, za en zo 14.00 uur - 17.00 uur, 's maandags gesloten.

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 1 - januari 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, 3584 AK Utrecht,
girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030)-51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87.
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

1923-1983

60-jarig bestaan

van de
Vereniging Oud-Utrecht
te weten:
vrijdag 11 maart 1983
vanaf 20.00 uur

soirée musicale

Oud-Utrecht musical nighthappening

jazz tijdloos
solo antiek locaal
instrumentaal vocaal
ensemble modern
sfeervol etc. etc. etc.

&

korte plechtige ledenvergadering
alsmede
lopende receptie

chapelle/salles de période du MUSÉE CENTRAL
(Centraal Museum)

TRAJECTI ad RHENUM Apud JOANNEM BROEDELET
Academiæ Typographum

DE FUNDATIE VAN VROUWE MARIA VAN PALLAES, DOOR HENDRICK BLOEMAERT, 1657

Uitkering aan de armen door Maria van Pallaes, geschilderd door Hendrick Bloemaert, 1657, Utrecht, Centraal Museum

Het schilderij ,,De Fundatie van Vrouwe Maria van Pallaes'' is in 1657 door Hendrick Bloemaert (± 1601-1672) geschilderd (afb. 1). Het stelt een uitdeling van voedsel aan armen voor, in opdracht van Maria van Pallaes. Deze armen woonden op haar kosten in de huisjes, die rechts op het schilderij zijn voorgesteld.
Het schilderij werd in 1924 door de Fundatie Maria van Pallaes aan het Centraal Museum in bruikleen gegeven (inv. nr. 2569). Het is gesigneerd en gedateerd, rechtsonder: Henr. Bloemaert fe//A° 1657 (heeft het gemaakt in 1657).

Liefdadigheid in de 17de eeuw

,,. . . .doet wel aan de armen, uw loon is in de hemel . . .'' (Matth. 19 : 21).
Zorg voor armen en behoeftigen was een christelijke deugd. Het karakter van de particuliere liefdadigheid, met name in de 17de eeuw, werd dan ook mede bepaald door de hoop op beloning in het hiernamaals en op een aureool van barmhartigheid tijdens het leven. Schilderijen in kerken, openbare gebouwen en regentenkamers zinspelen hierop, terwijl begeleidende teksten tot weldadigheid aansporen.
Armenzorg was echter, naast een deugd, ook bittere noodzaak. In de 17de eeuw bestond er op grote schaal armoede en bedelarij. Dit probleem kon, volgens de toenmalige opvattingen van overheid en particulieren, alleen met geld- en voedseluitdelingen en gedwongen tewerkstelling in werkhuizen bestreden worden. Armoede, honger en werkeloosheid waren een vast maatschappelijk gegeven, zoals wij ons nauwelijks meer kunnen voorstellen.

Het ontstaan van de Fundatie

De rijke Utrechtse weduwe Maria van Pallaes liet in 1651 twaalf huisjes bouwen, bestemd voor armen. Het onderhoud van de huisjes én hun bewoners moest bekostigd worden uit de opbrengsten van bepaalde landerijen en goederen uit haar bezit. Het geheel werd ondergebracht in een stichting, of een fundatie.
In één van de vele testamenten die Maria van Pallaes maakte, legde zij vast dat de Fundatie na haar dood, met uitsluiting van een aantal familieleden, zelfstandig zou voortbestaan onder toezicht en beheer van vier door haar benoemde personen. Dit college van regenten mocht zijn eigen opvolgers aanwijzen. De beheerders moesten het testament van Maria uitvoeren. Dit testament en tal van andere documenten over de verdeling van haar bezittingen zijn bewaard gebleven in het deels nog aanwezige archief van de Fundatie; tegenwoordig in het Utrechtse Gemeentelijk Archief

De regels van de Fundatie

In de ,,Fondatie-brieff van XII Cameren'' uit 1662 heeft Maria van Pallaes een nadere uitwerking gege-

ven van de huisregels van de Fundatie. Bij de toewijzing van de huisjes hadden burgers van Utrecht voorrang. Voorwaarde was echter, dat zij geen steun mochten genieten van enige liefdadige instelling.
In ieder huisje moest een echtpaar of twee mannen of vrouwen wonen. Bij overlijden mocht niet hertrouwd worden, anders diende men zijn huisje te verlaten. Deze maatregel gold ook als er sprake was van mishandeling of ,,ongeschikt leven''. Deze laatste regel werd kennelijk strikt toegepast, want nog in de 19de eeuw werd één van de armen uit zijn huis gezet wegens veelvuldige dronkenschap. Bij overlijden kwamen alle goederen van de bewoner, zelfs diens kleren, aan de Fundatie. Levensmiddelen, verwarming, kosten bij ziekte en begrafenis kamen ten laste van de Fundatie.

De uitdeling aan de armen
In de ,,Fondatie-brieff'' werd ook de voedseluitdeling aan de armen, zoals op het schilderij is te zien, geregeld: ,,. . . aande personen in ieder Camer woonende boven de vrije woninge alle Jaer uitreycken een mudde weyts mit een half vierendeel Meijsche boter. Item vijffen twintigs pont soete melcks kaes en daer toe twintigh sacken Torff . . .''.

Deze etenswaren - zichtbaar op het schilderij (tarwe, boter en kaas) - en brandstof werden de bewoners dus jaarlijks verstrekt. Niet afgebeeld is de turf.
Van enkele landerijen die Maria aan de Fundatie had nagelaten, moesten de pachters hun pachtsom gedeeltelijk in natura betalen, opdat deze voor de uitdeling gebruikt kon worden. Zo moest de pachter van de boerderij op ,,Themaet'' jaarlijks zes mud zeer goede tarwe leveren. Een ander moest boter bezorgen in ,,clijne tonnekens'', die ook op het schilderij te zien zijn. De bewoners kregen waarschijnlijk in de kersttijd hun voorraad toebedeeld, want de pachters waren verplicht tegen kerst hun pachtsom in natura te leveren.

De functie van het schilderij
Het schilderij ,,De Fundatie van Vrouwe Maria van Pallaes'' hing, volgens de boedellijst die na de dood van Maria is gemaakt, boven de schoorsteen van de zogeheten Refectiekamer. Het moet speciaal voor die schoorsteen gemaakt zijn, want de maten komen met de nog steeds bestaande schoorsteenboezem overeen (afb. 2). Maria van Pallaes had de Refectiekamer (oorspronkelijk de naam voor een eetzaal in een klooster) laten bouwen als vergaderruimte en eetzaal voor de vier beheerders. Ook werden in deze kamer aan de ,,huisarmen'' de reglementen voorgelezen en het eten uitgedeeld. Bij het ontvangen van de armen zaten de beheerders van de Fundatie aan een lange tafel onder het schilderij. Zo zagen de behoeftigen aan wie ze de goede zorg eigenlijk te danken hadden: aan Maria en haar kinderen, die achter haar op het schilderij staan. Het schilderij was dus eigenlijk een uitbeelding van de stichting van Maria van Pallaes.
Het schilderij werd nog tijdens het leven van Maria gemaakt en het is dus waarschijnlijk dat zij zelf de opdracht ertoe heeft gegeven. Zeker weten we dat niet, omdat er vreemd genoeg niets over een opdracht of betaling te vinden is in het verder zo rijke archief. Volgens de spreuk boven de toegang tot de Refectiekamer bekommerde Maria zich overigens eerder om een plaatsje in de hemel dan om wereldlijk aanzien:
,,I Maria van Pallaes door liefde Goodts gedreven
Heeft doen sy weduw' was van d'Heere Schroyesteyn
Dees Cameren gesticht eenich onderhout gegeven
Niet achtend swerels gonst maer Plaets in chemels Pleyn''.

De figuren op het schilderij
Op het schilderij zijn duidelijk twee groepen te onderscheiden. Links bevindt zich een groep die bestaat uit zes huisarmen en twee uitdelers van voedsel (de man die het koren afmeet en de man die de graanzak ophoudt). De korenmeter rolt met zijn strijkstok het graan in de korenmaat glad. Het overtollige wordt op een graanzak opgevangen.

Bij stedelijke verordening van 1654 waren de leden van het korenkopers- en zakkendragersgilde verplicht ,,een ronde strycker of maetstok'' te gebruiken tot het ,,afstrycken van de mate''. Platte plankjes waren verboden.

Rechts staat de familie van Maria van Pallaes. Het Fundatieboek beschrijft het schilderij als: ,,. . . uijtbeeldende de E. Fondatrice met haer vijff overleden kinderen . . .''.
Vreemd is het dat Maria volgens de archiefstukken zes kinderen had; haar oudste zoon Johan staat er, evenals haar man Henrick, niet op. Tijdens het maken van het schilderij in 1657 was alleen Maria nog in leven. Haar vijf kinderen heeft Hendrick Bloemaert mogelijk kunnen schilderen aan de hand van hun portretten, die volgens het Fundatieboek in de Refectiekamer hingen. Zo was de Refectiekamer ook nog een soort ,,memorietafereel'' ter nagedachtenis aan de overleden kinderen, een soort ,,monument'' voor de familie.
De familie Van Pallaes behoorde tot een van de oude, patricische Utrechtse geslachten. Ze woonde daar zeker al sinds de 14de eeuw. Vrijwel alle mannelijke leden hebben binnen Utrecht een belangrijke rol gespeeld. Het familiewapen is nog steeds boven de deuren van de twaalf Cameren te zien.
Maria werd in 1587 geboren. Op 19-jarige leeftijd trouwde ze met een advocaat ,,inden Hove Utrecht'', Mr. Henrick van Schroyesteijn. Ze kregen zes kinderen. Een daarvan werd priester en een ander non. Slechts een was gehuwd, maar niet voor lange tijd. Na een huwelijk van negen jaar overleed ze, zonder kinderen achter te laten.
Toen Maria in 1651 de huisjes van de Fundatie liet bouwen, waren in totaal vijf van haar kinderen al overleden. Zelf was zij sinds haar 43ste jaar weduwe. Toen het zesde kind non was geworden en daarom niets mocht erven (verbod op goederen in de dode hand), had Maria van Pallaes dus geen directe erfgenamen meer. Misschien dat zij daarom haar geld voor

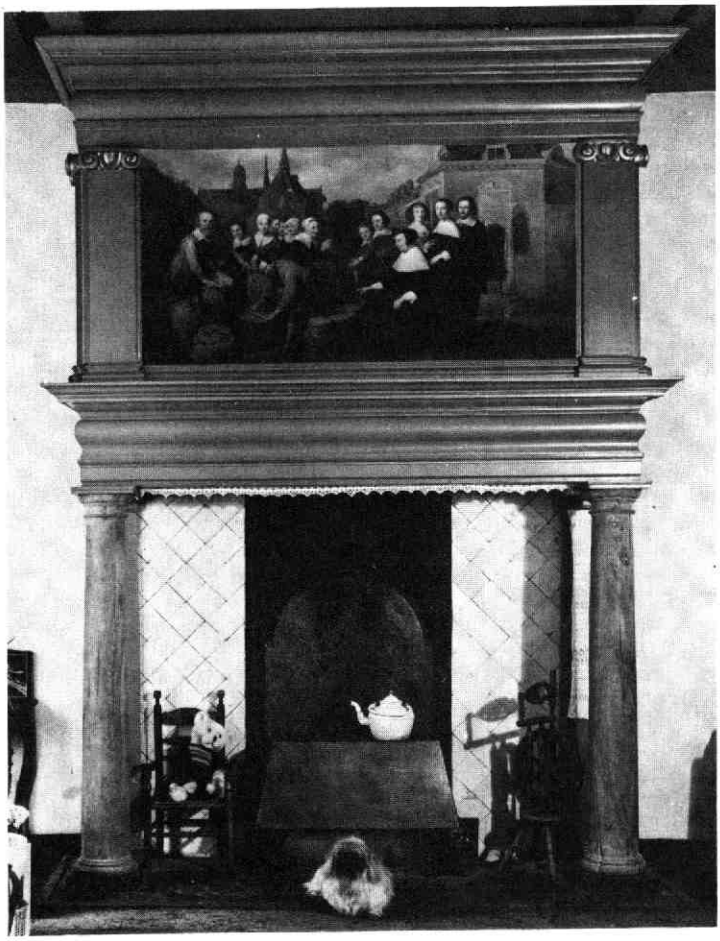

De „Refectiekamer" in zijn tegenwoordige toestand met het schilderij in de schoorsteen gemonteerd, 1980.

haar zieleheil bestemde, door het aan de armen te besteden.
Maria van Pallaes was een rijke vrouw. Ze bezat veel huizen, waaronder een kapitaal pand op het Oudkerkhof nr. 40, het huis waar nu het café van Dikke Dries is gevestigd. Ze overleed op 77-jarige leeftijd, in het jaar 1664, na een maandenlang ziekbed. Haar begrafenis was geheel in overeenstemming met haar positie. Daarvan getuigen de rekeningen, die bewaard zijn voor de stouwer, het wassen van het kleed, de bakker en voor het gedurende anderhalf uur luiden van de klokken van de parochiekerken.

De omgeving van het gebouw van de Fundatie: toen en nu

De uitdeling op het schilderij speelt zich af op de tegenwoordige kruising Agnietenstraat/Nieuwegracht. Op deze plek zou Hendrick Bloemaert gestaan kunnen hebben, toen hij de schetsen voor het schilderij maakte. Wel verschoof hij nu eens vijf meter naar links en dan eens vijf meter naar rechts. Hij zag het gebeuren als het ware door een groothoeklens. Rechts staan de twaalf huisjes, die door Maria van Pallaes gebouwd werden met daarvoor het Refectiehuis. Aan de linkerkant zien we de Gronsveltkameren (waar later de Fundatie van Renswoude voor in de plaats kwam) en het Agnietenklooster (nu het Centraal Museum). De toren van de Nicolaaskerk is nog juist boven het dak van het Agnietenconvent zichtbaar.
Anno 1980 blijkt er niet veel veranderd te zijn. Uitgezonderd het verdwijnen van de Gronsveltkameren zijn er slechts kleine wijzigingen aan het Refectiehuis, zoals een andere trap, een andere daklijst en het verdwijnen van het poortje naast het huis.

De Fundatie nu

In juni 1978 heeft de gemeente Utrecht de twaalf huisjes en het in 1677 al tot woonhuis verbouwde Refectiehuis van de inmiddels sterk uitgebreide Fundatie Maria van Pallaes aangekocht.
In 1980 werd het Utrechts Monumentenfonds, dat de huisjes opknapte, de nieuwe eigenaar voor het symbolische bedrag van *f* 1, –. De bewoners betalen nu ook huur.
De particuliere armenzorg was allang uitsluitend een zaak van de overheid geworden. De jaarlijkse uitkeringen aan de bewoners (sinds 1849 in geld) worden slechts aan nog enkelen gegeven. Een aflopende zaak dus, omdat de gemeente vindt dat de wettelijke sociale voorzieningen van dien aard zijn, dat zij geen arme

mensen meer op andere wijze hoeft te onderhouden.

De schilder van de „Fundatie van Vrouwe Maria van Pallaes", Hendrick Bloemaert

Hendrick Bloemaert leefde van ca. 1601 tot 1672. Hij was de oudste zoon uit het tweede huwelijk van de beroemde Utrechtse schilder Abraham Bloemaert met Gerarda de Royendochter. Hij kreeg een deel van zijn opleiding van zijn vader. Na zijn leerperiode maakte hij waarschijnlijk in 1627 de toen gebruikelijke studiereis naar Italië; in dat jaar wordt hij er tenminste vermeld.

Hij is lid geweest van het Utrechtse Lucasschildersgilde, waarin hij ook verschillende bestuursfuncties bekleedde. Zo was hij in 1655, 1659 en 1660 overman (hoofd) van het gilde.

Hendrick heeft vooral veel bijbelse taferelen geschilderd; dit regentenstuk is uniek in zijn werk.

Misschien kreeg Bloemaert de opdracht vanwege de overeenkomende geloofsopvattingen van de schilder en Maria van Pallaes. Beiden waren namelijk katholiek.

Gerianne Offringa en Warner Hidden

* De tekst is een samenvatting van een gelijknamige scriptie door de auteurs geschreven ten behoeve van hun examen 2de graads geschiedenis bij de Stichting Opleiding Leraren te Utrecht. Als scriptiebegeleiders traden op drs. H. Schopping, drs. Y. Smit, en dr. D. P. Snoep. De scriptie is te raadplegen op het Gemeentelijk Archief te Utrecht. De samenvatting is opgenomen in het ringbandsysteem van het Centraal Museum.

Archiefstukken:

- Acquitten, behorende bij de rekening van de Fundatie, 1854-1900, Stads Bew. Archief 1, nr. 718, G.A.U. (Gemeentearchief Utrecht)
- Convent van Agnietenrekening, 1650-1676, Archief 2, G.A.U.
- Dossier Pallaes, afd. Genealogie, Rijksarchief, Den Haag
- Fondatie-Boeck van XIJ Cameren, . . . Maria van Pallaes, 1665-1708, Stads Bew. Archief 1, nr. 692, G.A.U.
- Fundatie, rekeningen 1817-1900, 1900-1963, Stads Bew. Archief 1, nr. 717, G.A.U.
- Inventaris van de boedel van Maria van Pallaes 1664, Stads Bew. Archief 1, nr. 705, G.A.U.
- Protocollen Notaris Gerard Vastert, 1656-1665, Notarissenarchieven der stad Utrecht, G.A.U.
- Protocollen Notaris Willem van Velpen, 1678-1679, Notarissenarchieven der stad Utrecht, G.A.U.
- Testament, weederkeerig, van Mr. Henrick van Schroyesteijn en Maria van Pallaes, 1624 en 1628, Stads Bew. Archief 1, nr. 701, G.A.U.

Geraadpleegde en te raadplegen literatuur:

- Burema, L., 58 Miljoen Nederlanders en hun voedsel, Utrecht/Antwerpen 1979
- Buurtboek tussen de Grachten, Lange Nieuwstraat, Utrecht 1978
- Carasso-Kok, M., Amsterdam Historisch, Bussum 1975
- Centraal Museum, Catalogus van het Historisch Museum der Stad, Utrecht 1928
- Centraal Museum, Catalogus der schilderijen, Utrecht 1952
- Deursen, A. Th. van, Het kopergeld van de Gouden Eeuw, het dagelijks brood, Assen/Amsterdam 1978
- Graafhuis, A., In en om de Nicolaïkerk, Utrecht 1978
- Graafhuis, A., Ook dit is Utrecht, Utrecht 1962
- Kok, M., Arm in de Gouden Eeuw, Amsterdam 1965
- Lopes Cardozo, R., Hofjes in Nederland, Haarlem 1977

CONTRIBUTIE 1983

De contributie voor 1983 is ten opzichte van 1982 ongewijzigd gebleven en bedraagt *f* 37,50. Jeugdleden daarentegen betalen *f* 21,50, terwijl leden, die de leeftijd van 65 jaar hebben bereikt *f* 32,- betalen. Deze bedragen zijn minima, iedere aanvulling daarop is zeer welkom.

Die leden, die de in het januari-nummer bijgevoegde acceptgirokaart nog niet hebben ingevuld en opgezonden, verzoeken wij met aandrang dit thans niet langer te willen uitstellen.

De vereniging is zeer gebaat bij snelle betaling van de contributies.

Tentoonstelling aanwinsten Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

In de hal van het gebouw van de *Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199,* worden tot 1 maart aanwinsten getoond die in 1982 door de afdeling Prentenverzamelingen zijn verworven. Op deze jaarlijkse aanwinstententoonstelling zijn afbeeldingen van verschillende aard te zien, zoals tekeningen, etsen, foto's, dia's en prentbriefkaarten. Er zijn oude (groeps-)foto's en er is een selectie gemaakt uit de honderden actuele foto's, die het afgelopen jaar van de Gemeentelijke Fotodienst werden gekocht.

Naast de 18de-eeuwse tekeningen van Abraham de Haan en Jan de Beijer en werk van Willem van Leusden uit het begin van de 20ste eeuw bestaan de meeste aanwinsten uit tekeningen die door hedendaagse kunstenaars in opdracht werden vervaardigd. Een belangrijke plaats wordt ingenomen door het werk van Albert Temming en Joop Wouters, die de kaalslag in het bos van Nieuw Amelisweerd t.b.v. de aanleg van Rijksweg 27 hebben uitgebeeld.

Van alle getoonde afbeeldingen kan op de afdeling Prentenverzamelingen een reproductie worden besteld. De Archiefdienst houdt zich overigens altijd aanbevolen voor (oude) afbeeldingen en ander materiaal dat van belang kan zijn voor de geschiedenis van de stad Utrecht.

De Bildt 30 Juni 1842

Tekst en uitleg van een brief

Mr. Daniël Jacob van Ewijck van Oostbroek en de Bilt, zoals hij zich voluit noemde, werd in 1786 te Utrecht geboren, waar hij ook zijn studies aan de universiteit voltooide. Na diverse andere belangrijke posten te hebben vervuld, werd hij in 1839 gouverneur van Noord-Holland. Hij was sedert 1831 ambachtsheer van De Bilt, de laatste die nog over enkele gezagsrechten beschikte. De grondwet van 1848 maakte daaraan een einde. Ofschoon hij, voor zover wij weten, niet dikwijls in De Bilt kwam - hij zal daarvoor ook weinig tijd hebben gehad - moet hij toch een soort gehecht zijn geweest aan het dorp of aan de heerlijkheid, die voor zijn voorouders zo veel meer inhoud had gehad. Daarvoor hebben wij meer dan een aanwijzing: Veelzeggend is het feit, dat hij bij de dorpskerk een grafkelder liet metsêlen, waarin hij in 1858 zijn stoffelijk overschot heeft laten bijzetten. Verder blijkt duidelijk zijn belangstelling voor het landgoed Oostbroek[1]) en het lijdt geen twijfel of hij heeft de aankoop ervan ernstig overwogen toen de erfgenamen van Matthijs Ooster, de laatste eigenaar, tot een openbare veiling hadden besloten. Burgemeester-secretaris P. A. Muntendam,[2]) die de ambachtsheer trouw op de hoogte hield van wat er in De Bilt omging - meestal had dit niet veel om 't lijf - schreef hem op 7 februari 1842,[3]) dat Oostbroek binnenkort in publieke veiling zou komen. Van Ewijck vroeg hem om uitvoerige informaties en om een specificatie van inkomsten en lasten. Muntendam verstrekte deze gegevens bij brief van 6 maart.[4]) Ook stuurde hij hem op 26 mei[5]) de veilingcatalogus toe.[6]) Maar Van Ewijck heeft er toch van afgezien voordat de verkoping op 29 juni plaats vond. De volgende dag al schrijft zijn zwager Swellengrebel uit Utrecht hem in een uitvoerige brief hoe de veiling is afgelopen. Dat deze berichten Van Ewijck ter harte gingen blijkt wel hieruit, dat hij Swellengrebels brief heeft bewaard. Ofschoon feitelijk van zuiver particuliere aard, maakt de brief deel uit van het heerlijkheidsarchief ,,Oostbroek en de Bilt'', waarvoor deze Van Ewijck, blijkens de talrijke daarin aanwezige stukken uit zijn tijd, veel zorg en belangstelling moet hebben gehad.

Swellengrebels brief,[7]) waarvan de tekst straks in extenso volgt, bevat vrij uitvoerige mededelingen over de veiling van Oostbroek, die zonder nadere toelichting onduidelijk blijven voor hen die met de toenmalige situatie niet bekend zijn. In het bijzonder betreft dit de boerderijen. Zo wordt geschreven over de *heerenplaats* - dat is het huis ,,Oostbroek'' zelf - *met de daaraan naast liggende boerderij,* die door de heer *Suurmont* - lees Suermondt - wordt gekocht. Dit is *de* boerderij van Oostbroek, die enkele jaren geleden moest verdwijnen voor de aanleg van rijksweg 28. Alleen het bakhuis mocht blijven staan. Dit heeft een

1. Mr. Daniël Jacob van Ewijck van Oostbroek en de Bilt (1786-1858). Foto Universiteitsmuseum naar Portrettenverzameling P.U.G.

woonfunctie gekregen en is, met Oostbroek zelf, in 1978 eigendom geworden van het Utrechts Landschap. In de brief wordt twijfel uitgesproken of Suermondt een en ander wel had gekocht om het zelf te bewonen. Later blijkt dat hij maar als tussenpersoon is opgetreden. Huis en boerderij worden overgeschreven ten name van Abraham de Haan Pzn te Amsterdam, aan wie Oostbroek de volgende 40 jaar zou toebehoren.[8]) Twee andere boerderijen worden gekocht door F. H. Spengler. Hij was sedert 1839 eigenaar en bewoner van het huis ,,Koelenberg of Het Klooster'', op de plaats waar vroeger Vrouwenklooster had gestaan en waar in het laatste decennium van de 19de eeuw het Meteorologisch Instituut zou worden gevestigd. Spengler werd in 1844 burgemeester en secretaris van De Bilt, welke functies hij tot zijn dood in 1865 heeft vervuld.

Van de twee boerderijen die op de veiling door Spengler worden gekocht en die dus bij die gelegenheid van ,,Oostbroek'' naar ,,Koelenberg'' overgingen, stond een aan de Westzijde van de Bunnikseweg, tegenover de Jacobssteeg. In haar plaats is later, iets Noordelijker, de boerderij gebouwd die de naam ,,Bureveld 2'' draagt,[9]) nu bewoond wordt door mevrouw Floor-van

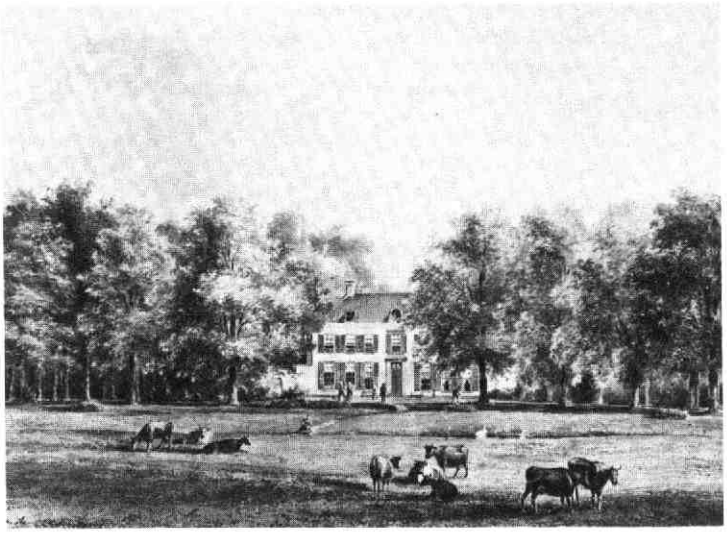

2.
Kort voor de veiling van 29 juni 1842 hebben de Erven van Matthijs Ooster ter herinnering door P. J. Lutgers (1808-1874) 7 aquarellen laten maken van het huis ,,Oostbroek'' en zijn naaste omgeving. Zij berusten thans in de topografische atlas van het rijksarchief te Utrecht. Een dezer aquarellen is hier afgebeeld. Foto rijksarchief Utrecht.

der Vlist en genummerd is Bunnikseweg 10. De andere boerderij die Spengler kocht, stond in de uiterste Oosthoek van het tegenwoordige Kloosterpark (hoek Emmalaan-Oude Bunnikseweg). Zij zal omstreeks 1900 zijn afgebroken ten behoeve van de villabouw.
Met de ,,Hr. van Rhijnauwen'' wordt bedoeld Jhr. J. C. W. Strick van Linschoten. De ,,Hr. v. d. Capellen'' is G. A. G. Ph. Baron van der Capellen, de toenmalige eigenaar en bewoner van de buitenplaats ,,Vollenhove'', oud-minister en oud-gouverneur-generaal, die in 1848 op ,,Vollenhove'' is overleden. De ,,Hr. Both Hendrikse'' is de Utrechtse advocaat Mr. W. J. Both Hendriksen, die sedert 1807 eigenaar was van de buitenplaats ,,Sandwijck'', gelegen naast en ten Westen van de hiervoor genoemde bezitting van Spengler. Behalve ,,Sandwijck'' was ook het fraaie, van omstreeks 1650 daterende huis op de hoek Janskerkhof-Drift, thans genummerd Janskerkhof 13, eigendom van Both Hendriksen. Hij had 2 dochters, van wie de oudste, Hendrika Johanna, trouwde met Prof. Dr. H. J. Royaards, hoogleraar in de theologie te Utrecht. Zij overleed reeds in 1832, op 28-jarige leeftijd. Toen Both Hendriksen in 1853 stierf, erfde zijn kleinzoon Mr. Herman Royaards het huis aan het Janskerkhof. De andere dochter Both Hendriksen, Elisabeth Charlotte, trouwde met Mr. C. W. J. Baron van Boetzelaer. Zij erfde ,,Sandwijck'' van haar vader, dat via haar aan de Van Boetzelaers kwam, die het tot 1963 hebben bezeten.

De schrijver van de brief was de toen 76-jarige Mr. Johan Gerard Swellengrebel, die in Utrecht belangrijke functies heeft vervuld, zoals officier van justitie bij de rechtbank, dijkgraaf van het hoogheemraadschap De Lekdijk Benedendams en curator van de universiteit. Hij was getrouwd met Anna Henriëtte van Ewijck, de 11 jaar oudere zuster van Mr. Daniël Jacob van Ewijck, aan wie de brief is gericht.[10])
Het echtpaar Swellengrebel-Van Ewijck kreeg 8 kinderen, 2 zoons en 6 dochters, van wie de in 1810 geboren en naar haar moeder genoemde Anna Henriëtte in Utrecht grote bekendheid heeft verworven als eerste ,,besturende zuster'' van het Diakonessenhuis, welke functie zij van 1844 tot haar dood in 1874 heeft vervuld. ,,Huize Henriëtte Swellengrebel'' is naar haar vernoemd. Haar jongere zuster Sara Florisa is haar als besturende zuster opgevolgd en heeft haar werk nog 7 jaar voortgezet.
De oudste dochter van Swellengrebel, Sara Maria, geboren in 1803, trouwde in 1836 met de boven al genoemde professor Royaards, die, zoals wij zagen, in 1832 weduwnaar was geworden. Zij bewoonden, althans in het zomerseizoen, de in de brief genoemde buitenplaats ,,Meijenhagen'' aan de Noordzijde van de Groenekanseweg in De Bilt. Het huis stond recht tegenover de Hessenweg en is in 1955 afgebroken.
De eerste jaren van hun huwelijk hebben het echtpaar Royaards-Swellengrebel veel verdriet en teleurstelling gebracht. Hun advertentie in de Utrechtse Courant[11]) met de volgende tekst spreekt boekdelen. *,,Ons teedergeliefst jongste kind, Anna Henriëtte, werd ons hedenavond, in den jeugdigen leeftijd van ruim dertien maanden, door den dood ontnomen. God geve ons verdubbelde kracht, om bij de telkens herhaalde verliezen, kinderlijk in Zijnen wil te berusten. Meijenhagen bij de Bildt, 1 Sept. 1841.''* Vier maanden later, op 10 januari 1842, werd Godfried Johan geboren, die bijna een half jaar oud was toen zijn grootvader de brief aan Van Ewijck schreef.[12]) Godfried mocht volwassen worden, evenals zijn 2 broers, die nog na hem op ,,Meijenhagen'' zijn geboren. Hij werd later secretaris van de Raad van State.
Royaards heeft ,,Meijenhagen'' steeds als huurder met zijn gezin bewoond. Eigenaar ervan was Jhr. H. van den Bosch, die zelf op ,,Jagtlust'' woonde, het huidige gemeentehuis van De Bilt.[13]) Eerst toen Van den Bosch in 1882 was overleden, heeft mevrouw Royaards, die al sedert 1854 weduwe was, ,,Meijenhagen'' van de erven Van den Bosch gekocht. Zij is in 1891 overleden.

3. *Mr. Johan Gerard Swellengrebel (1766-1854), auteur van de hierbij afgedrukte brief van 30 juni 1842 aan zijn zwager Van Ewijck.*
Foto Universiteitsmuseum naar Portrettenverzameling P.U.G.

Swellengrebel schrijft in zijn brief over ,,de kinderen van zuster Sara''. Nu kwam hij uit een gezin met louter jongens, 5 in getal, die allen, in navolging van hun vader, jurist werden. Met ,,zuster Sara'' zal hij dan ook wel zijn schoonzuster Sara Benjamina van Ewijck bedoeld hebben, die getrouwd was met Jhr. Jacob Eduard de Mey van Alkemade. Hun kinderen, waarover Swellengrebel wat onduidelijk schrijft, lieten zich wat moeilijk traceren. Elizae was de 20-jarige dochter uit een vorig huwelijk van De Mey. Hier volgt dan nu de tekst van Swellengrebels brief aan zijn zwager mr. D. J. van Ewijck van Oostbroek en de Bilt.

P. H. Damsté

De Bildt 30 Juni 1842.

Amicissime!

Gij zult natuurlijk wel verlangen te weten den afloop der veiling, die gisteren van Oostbroek c.a. heeft plaats gehad. - Ik kwam gisteren middag te laat uit de Stad, en na den eeten wierd ik door het een en ander opgehouden, om U reeds toen te schrijven, maar wil het nu geen dag meer uitstellen. Mogelijk is het U door anderen reeds bekend geworden, doch het kon ook zijn, neen, en dus melde ik. Dat alle goederen te zamen, hofsteden, los land en tienden daaronder begrepen, verkocht zijn voor f 152.425, –. Hiervan is de Heerenplaats met de daaraan naastliggende boerderij (die n.m. welke wij in het voorbij wandelen over een steenen brug naast eene vaart zagen liggen, waarvan het daarbij behoorend land in de wandelingen van Oostbroek ligt)[14]) voor f 95.600, – aan den Hr. Suurmont. Men twijffelt of deze het echter gekocht heeft om het zelf te bewoonen, maar eer om het voor rentgevend goed te houden. - De Hofstede over den weg liggende, gelijk mede, die, welke vlak bij de Bildt ligt, door den eigenaar van 't Klooster, den Hr. Sprengler, de eene hofstee voor f 8.075, –, de andere voor f 15.900, –. Verder eenig los land door een boer, door den Hr. van Rhijnauwen en den Hr. v. d. Capellen. - De tienden door de H.H. Both Hendrikse, van Rhijnauwen, enz. - Over 't algemeen rekent men 't wel verkocht. De Hr. Ooster had er in der tijd zoo veel niet voor gegeven. Doch door deskundigen wierd alles te zamen toch geschat op f 150.000, –. Indien de Heereplaats wat meer aan den weg had gelegen, en het land zoo broekig niet was, zouden er denkelijk veel meer liefhebbers geweest zijn. De 2 hofsteden door den Hr. Spengler gekocht, zijn duur betaald, doch het interesseert dezen Heer, als naast daarbij liggende, veel deze 2 plaatsen in eigendom te hebben. Welligt hebt Gij door Uwe betrekkingen met den Hr. Suermond nog beter gelegenheid om de plannen te weten te komen, welke deze Hr. met den koop van Oostbroek heeft, dan ik die kan te weten komen. Provisioneel gaat gen. Hr. naar London, en ik heb hooren spreken, dat hij in den aanstaanden winter naar Italië zou gaan. -

Wij alhier in ons burgerhuisje in het Dorp de Bildt, zijn bij aanhoudendheid zeer te vrede, en het bevalt hoe langer hoe meer.[15]) Nu treffen wij ook een bij uitnemendheid aangenaam weêr. De boekweit staat overheerlijk.[16]) Wij denken hedenmiddag eene tour te doen naar Hilversum om de kinderen van zuster Sara te bezoeken. Vandaar zijn ze bij ons met de nieuw aangekomene Louise en Alexander niet geweest. - Maar ik denk als zuster S. er weer eens komt, of haar dochter Elize, zij alsdan nog eens bij ons zullen komen. -
Op Meijenhagen hebben ze eenigen tijd gesukkeld met de Minnen. -[17]) De eerste Min was ziek geworden, en er kwam eene Noodmin; de eerste had haar zog verloren, en er kwam geen herstel. Toen zou er eene nieuwe min komen uit Gelderland, doch deze wierd ook ziek en kon niet komen. Gelukkig is er nu eene uit de buurt bij het Huis Ter Heide[18]) gekomen, waarmede het perfect gelukt. Godfried was door al het haspelen ook eenigzints ongesteld geraakt, doch is nu weer geheel wel: Alleen heeft het goede kind, dat er anders dik en vet uitziet, veel daauwworm. - Ik hoor Gij hebt thans den jongsten Hr. v. Heusden bij U als Commis in de plaats van den Hr. D'Engelbronner?
Alle alhier verzoeken mij U hunne hartelijke groete; zoo als ik U verzoek die met de mijne mede te doen aan Uwe lieve kinderen en aan onze Hansje, van wel-

4.
De buitenplaats ,,Meijenhagen'' te De Bilt, gedurende een groot gedeelte van de 19e eeuw bewoond geweest door Prof. Dr. H. J. Royaards en gezin.
Foto gemeente-archief Utrecht naar een oude prentbriefkaart.

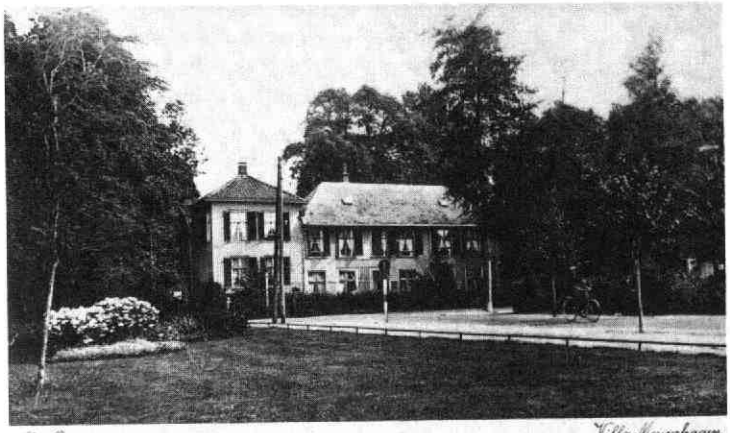

ke wij hopen eerlang wel iets te zullen vernemen. Dat de oudste der H.H. Ameshoff, t.t. J. G. S. Louis, aan eene beroerte overleden is, zal u wel bekend zijn.

Hoog Edel Gestrenge Heere
den Heere Mr. van Ewijck van de Bildt
Gouverneur van Noord-Holland
te

Haarlem

Noten:

[1]) Het huis ,,Oostbroek'' staat op de plaats van de Benedictijner abdij van die naam, die omstreeks 1100 is gesticht en in 1580 op een eigenmachtige manier door of vanwege de stad Utrecht is afgebroken.

[2])Pieter Anthony Muntendam was sedert 1821 gemeentesecretaris en sinds 1823 schout - van 1825 af burgemeester geheten - van De Bilt. In 1843 nam hij om gezondheidsredenen uit beide functies ontslag.

[3])Rijksarchief Utrecht (RAU), archief van de heerlijkheid Oostbroek en de Bilt c.s. (OB), 2.

[4])Zie noot 3.

[5])Zie noot 3.

[6])RAU, OB, 32.

[7])Zie noot 3.

[8])Kadaster gemeente De Bilt.

[9])De naam Buurveld of Bureveld komt al in de 14de eeuw voor ter aanduiding van het agrarische gebied ten Zuiden van Vrouwenklooster (KNMI). Wanneer in 1893 ,,Koelenberg of Het Klooster'' wordt verkocht door de toenmalige eigenaar G. H. L. Baron van Boetzelaer, behoren tot deze bezitting 3 boerderijen met de naam ,,Bureveld'', respectievelijk genummerd 1, 2 en 3. Bureveld 1 is dan de boerderij ten Zuiden van ,,Koelenberg'', thans bewoond door de chirurg Dr. W. Algie; Bureveld 2 is de boerderij aan de Bunnikseweg, die nu ook nog zo heet, en Bureveld 3 was de boerderij in de Oosthoek van het huidige Kloosterpark, afgebroken omstreeks 1900.

[10])Nederland's Patriciaat, 52e jaargang, 1966.

[11])Utrechtsche Provinciale en Stadscourant, 3 september 1841, pagina 3, kolom 3.

[12])Nederland's Patriciaat, 50e jaargang, 1964.

[13])Kadaster gemeente De Bilt.

[14])Swellengrebel is hier abuis en haalt kennelijk 2 boerderijen door elkaar. De dichtst bij ,,Oostbroek'' liggende boerderij werd inderdaad samen met de ,,heerenplaats'' door Suermondt - d.i. Abraham de Haan - gekocht. De topografische toevoeging tussen haakjes slaat echter op een heel andere boerderij. De 2 zwagers zijn blijkbaar ,,Oostbroek'' omgewandeld, zijn de brug in de Bisschopsweg over de Biltse Grift gepasseerd en zagen toen aan hun linkerhand een boerderij ,,naast eene vaart'' liggen. Evenwel, deze boerderij - die gelukkig nog bestaat - behoort niet tot ,,Oostbroek'' en heeft dit nooit gedaan, maar tot ,,Vollenhove''. Het ,,daarbij behoorend land'' lag en ligt ook niet ,,in de wandelingen van Oostbroek'', maar aan de andere oever van de Biltse Grift.

[15])Waar Swellengrebel in De Bilt woonde is niet duidelijk geworden. In het bevolkingsregister, dat met 1840 aanvangt, komt hij niet voor. Waarschijnlijk verbleef hij alleen 's zomers in De Bilt.

[16])De Bilt was eertijds rijk aan boekweitvelden. Daarvan is niets meer over.

[17])Het was toentertijd onder de gegoede stand niet gebruikelijk dat een moeder zelf haar kind voedde. Daarvoor werd dan een voedster of min gehuurd.

[18])Voor het Huis ter Heide, zie Maandblad Oud-Utrecht, Augustus 1971, pag. 62 e.v.

VERZOEK

Zijn er wellicht lezers van het Maandblad ,,Oud-Utrecht'' in het bezit van foto's of andersoortige afbeeldingen van het Sportterrein-Moerkoert, die ik zou mogen lenen ter illustratie van een eventueel artikel in het jaarboek 1983? Genoemd sportterrein was gelegen achter het Wilhelminapark in de jaren rond 1900. Het gemeente-archief heeft alleen een aantal foto's van de feesten, die in 1898 (inhuldiging van H.M. Koningin Wilhelmina) op het sportterrein zijn gehouden.

Mr. P. H. Damsté
Winklerlaan 365, flat 01-16, 3571 KE Utrecht
telefoon 030-71 11 79

VAN WAAR DE NAAM GODIN DE BEAUFORT

De moeilijkheden die de Hugenoten ondervonden, deden de familie De Beaufort uit Meaux (Dept. Seine et Marne) de wijk nemen naar Sedan, een centrum der Hugenoten.

Jean de Beaufort, omstreeks 1540 te Meaux geboren, was lakenkoopman. Zijn zoon Paul was, in 1593, aldaar eveneens lakenhandelaar. Hij had twee zoons, Jean en Pierre. De kleinzoon van de oudste werd bij diploma van 4 maart 1710, afgegeven te Wenen door Keizer Jozef I, ingelijfd in de Rijksadelstand. Een achterkleinzoon van deze De Beaufort werd bij Kon. Besl. dd. 29 september 1822 no. 36, ingelijfd in de Nederlandse adel. Deze tak stierf in 1936 uit.

Na de afkondiging van het Edict van Nantes, in 1598, ging de andere zoon naar het noorden, hij kwam in 1613 in de Nederlanden, waar hij hofmeester van Prins Frederik Hendrik werd. Deze benoemde hem ± 1625 tot ,,Commis de Vivres en Ammunitie van oorlog''. Hij vestigde zich in 1645 te Hulst waar hij Schepen werd en Burgemeester van Hulsterambacht. De familie verbleef aldaar totdat Prins Willem V aan mr. Joachim Ferdinand De Beaufort verzocht naar IJsselstein te gaan om daar orde op 's Prinsen zaken te stellen. Deze De Beaufort was Raad en Rekenmeester geweest van Prins Willem IV en van de Prinsesdouairière. Te IJsselstein vervulde hij het drostambt: hij woonde op het Slot. In 1779 stierf zijn echtgenote aldaar. Zijn zoon Willem Hendrik werd 12 juli 1775 aldaar geboren. Ook hij is daar drossaard geweest.

Wanneer in 1795 de Omwenteling plaats heeft en de Fransen in ons land komen, vertrekt de familie naar Utrecht. Hier studeerde Willem Hendrik rechten en behaalde zijn meestertitel. Op 9 october 1796 trad hij in het huwelijk met Cornelia van Westrenen, wier moeder Antoinette Charlotte de Godin was. Hun eerste vier kinderen werden te Utrecht geboren in de jaren 1797-1807. Mr. Joachim Ferdinand had zich te Zeist teruggetrokken, waar hij 11 mei 1807 overleed. Uit de nakomelingen van mr. Willem Hendrik is een krachtig geslacht gegroeid.

Omstreeks 1845 dreigde de familie De Godin uit te sterven. Om de naam te behouden, werd overeen gekomen, dat de eerste geboren mannelijke telg in de gehele familie De Beaufort de voornamen Karel Anthonie zou krijgen en de naam Godin bij zijn geslachtsnaam zou voegen. Alle bezittingen der familie Godin zouden hem ten deel vallen.

Op 2 januari 1847 had deze geboorte plaats; het was een kleinzoon van Johannes Bernardus Stoop, nl. de zoon van Arnoud Jan de Beaufort en Anna Aleida Stoop. Nu wilde grootvader Stoop gaarne een petekind hebben; hij bewerkte dat de jonggeboren Karel Anthonie de Beaufort, met goedkeuring van de Kroon, van voornamen veranderde. Hij zou voortaan Johannes Bernardus genoemd worden.

De nu eerstkomende mannelijke nakomeling werd geboren in de familie die op Leeuwenburg woonde. Het was de zoon van mr. Pieter de Beaufort en freule Catharina Johanna van Eysinga. Hij was geboren 16 mei 1850 en werd dus Karel Anthonie genoemd. De machtiging om de naam Godin aan de geslachtsnaam toe te voegen werd verleend bij Kon. Besl. van 29 april 1856.

Mr. Pieter de Beaufort diende een verzoek in om opgenomen te worden in de Nederlandse adel. Dit had plaats bij Kon. Besl. van 3 januari 1868 No. 72. Dit besluit luidde: ,,Allen, die deze zullen zien of horen lezen Salut! Beschikkende op het aan Ons ingediend verzoekschrift van mr. Pieter de Beaufort, lid van Ged. Staten van Utrecht en van het College van Curatoren der Utrechtsche Hogeschool wonende te Utrecht, om opneming in de Nederlandsche adel, willende een bijzonder bewijs Onzer welwillendheid verlenen aan gemelde mr. Pieter de Beaufort, die de bewijzen heeft overgelegd zijner rechtstreeksche afstamming van Piere de Beaufort, die in het jaar 1613 hier te lande als secretaris van de Franse Gezant Aubery du Meurir is gekomen en dat hij derhalve bewezen heeft zijn afkomst van een geslacht dat reeds meer dan twee en een halve eeuw in dit land gevestigd was en welks leden eervolle ambten bekleed hebben of door huwelijk betrekkingen met aanzienlijke geslachten in aanzien waren, terwijl daar en boven een lid van het geslacht De Beaufort, de heer François Frederik Erdman de Beaufort in den jare 1822 in de Nederlandse adel is ingelijfd op grond van zijn afstamming van de door Keizer Jozef I in de Duitsche Rijksadel opgenomen François de Beaufort, zo is het dat Wij hebben goedgevonden en verstaan gemelde Meester Pieter de Beaufort en zijn afstammelingen van zijn naam en zijn wapen in de Nederlandsche adel te verheffen met de praedicaten van Jonkheer . . .

's Gravenhage 3 januari 1868
Geregistreerd 13 april 1868

Is recht betaald	*f* 100,–
38 opcenten	38,–
	f 138,–

In 1937 werden bij Kon. Besluit de zoons Jan, Willem, Maurits en Johannes uit de tak Johannes Bernardus in de adelstand verheven.

W. A. G. Perks

Te koop aangeboden

Door de Werkgroep Herstel Leefbaarheid is in beperkte oplage een fotocopie gemaakt van een doctoraalscriptie over de geschiedenis van de immuniteit van St. Marie, geschreven door drs. A. F. E. Kipp. De scriptie is verkrijgbaar voor *f* 25,– af te halen na schriftelijke of telefonische afspraak op Achter Clarenburg 2, tel. 030-31 09 16 (N. Maes of E. v. d. Dool).

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Amersfoort heeft een belangwekkende restauratie voltooid. Het Observantenklooster, met de bouw waarvan in 1472 begonnen moet zijn, en dat een onderdak bood aan een tak van de orde der Minrebroeders, is dan ook het onderwerp waarover *Flehite* 14 (1982), nr. 2 handelt. Acht auteurs schrijven over de archivalia en de archeologie, over de bouwgeschiedenis, de plannen om het Observantenklooster te slopen, het restauratieplan, de uitvoering van de restauratie, het gerestaureerde klooster, en de Gemeentelijke Archiefdienst en de Gemeentelijke Sociale Dienst die beide in het gebouw hun intrek hebben genomen.
Het derde nummer van dezelfde jaargang is nagenoeg geheel gewijd aan de Amersfoortse Onze Lieve Vrouwekerk na de ontploffing van 1787. In 1812 is de afbraak van de kerk voltooid en staat de toren eenzaam op het O.L. Vrouwe Kerkhof.
Het *Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor de Zeister geschiedenis* 12 (1982), nr. 3 geeft een aanvulling op het in 1978 verschenen boekje „Straatnamen van Zeist".
Aan de „Geschiedenis van Jutphaas in oude gemeenterekeningen" is het hele nummer van de *Cronyck de Geyn* 4 (1982), nr. 2 gewijd.
Heemtijdinghen 18 (1982), nr. 3 handelt in z'n geheel over „Portretkunst in het Stichts-Hollandse grensgebied". Het artikel vangt aan bij Gijsbrecht van IJsselstein en eindigt met de foto van dr. Hermannus van de Lee, arts te Woerden, die in 1884 overleed.
Oud-Rhenen 1 (1982), nr. 3 geeft een aantal korte bijdragen over Rhenense onderwerpen, evenals het vierde nummer van de jaargang. Opmerkelijk is het korte artikel over „Terechtstellingen in Rhenen".
De *Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek* deed haar Jaarverslag 1981 het licht zien. Op pag. 8 worden vijf boerderijen in de provincie Utrecht opgesomd die door de stichting zijn opgemeten. In de categorie „Opmetingen nederzettingen" wordt melding gemaakt van het werk dat te Hamersveld is verricht. Van een boerderij in Tull en 't Waal wordt een tekening gegeven.

Het *Jaarboekje Niftarlake* 1981 toont een gevarieerde inhoud. Naast de gebruikelijke categorieën en enkele kleine stukjes behandelen de bijdragen de Grote of Laurentiuskerk te Weesp, het Buitenplaatsje Kattenburg of Ruymzicht onder Maarssen, en de schrijfkunst van de drie generaties Grevenstuk. Dit laatste artikel, dat voorzien is van een aantal fraaie illustraties, is voor ieder die geïnteresseerd is in de calligrafie een onderhoudend verhaal.

C. S.

Fotowedstrijd Oud-Utrecht 1983

In verband met het 12e lustrum, dat de historische Vereniging Oud-Utrecht dit jaar gaat vieren, is in samenwerking met het blad „Groot-Utrecht" een fotowedstrijd uitgeschreven, bedoeld voor iedere (amateur-)fotograaf in stad en regio. Ten behoeve van deze wedstrijd zijn vier **„fotografische uitgangspunten"** gekozen, ieder verdeeld in drie onderwerpen. Eén van de aldus verkregen 12 onderwerpen moet als basis dienen van de in te zenden foto's.

De uitgangspunten zijn:

I. De positie van de fotograaf
   a. Uit het raam gezien
   b. Van boven af gezien
   c. Van de brug af gezien
II. Topografische foto's
   a. Een winkelstraat
   b. Een stadssilhouet
   c. De wegen naar de Dom
III. Gebeurtenissen
   a. 60 jaar
   b. Brand
   c. Zonder werk
IV. Mensen in Utrecht
   a. Een mens van gewicht
   B. Een straatmuzikant
   c. In de kraam of in de winkel

De in te sturen foto moet beschreven worden, topografisch (waar gefotografeerd en vanuit welke positie), technisch (welke apparatuur, belichtingstijd, etc.) en dokumentair (namen van gebouwen, datum van opname, etc.). Ook persoonlijke gegevens (naam, adres, telefoonnummer) van de vervaardiger mogen uiteraard niet ontbreken. Op grond van deze fotografische, technische en inhoudelijke aspekten worden de foto's beoordeeld en - eventueel - bekroond door een vijfkoppige jury.
De prijsuitreiking is gepland op vrijdag 17 juni om 16.00 uur.

De bekroonde en een aantal andere geselekteerde foto's zullen daaraanvolgend voor enige tijd tentoongesteld worden op een nog nader te bepalen plaats.

Reglement

1. Deelnemers dienen een zwart-wit of kleurenfoto in te zenden, voorzien van een topografische, technische en dokumentaire beschrijving.
2. Deelnemers mogen met meerdere foto's aan de wedstrijd deelnemen.
3. Vakfotografen zijn uitgesloten van deelname.
4. De inzendtermijn loopt van 11 maart tot 1 juni 1983.

5. De foto's dienen afgegeven of opgestuurd te worden aan:
Fotowedstrijd Oud-Utrecht
p/a Gemeentelijke Archiefdienst
Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht.

De beschrijving van de foto's dient aan de achterzijde stevig bevestigd te worden. Zorg, dat de foto('s) kreukvrij, dus afdoende ingepakt wordt(-en).
6. Ingezonden foto's worden eigendom van de Vereniging Oud-Utrecht, die deze na jurybeoordeling zal overdragen aan de afdeling Prentenverzamelingen van de Gem. Archiefdienst. Deelnemers verbinden zich hiermede geen aanspraak te maken op auteursrechten bij verdere reproduktie. Negatieven blijven wél eigendom van de vervaardiger.
7. De Vereniging Oud-Utrecht stelt zich niet aansprakelijk voor het eventueel zoekraken van foto's.
8. Deelnemers, die een prijs gewonnen hebben of van wie een foto op de tentoonstelling zal prijken, ontvangen persoonlijk bericht van de prijsuitreiking en de opening van de tentoonstelling op 17 juni 1983.
9. Over de uitslag van de wedstrijd is geen korrespondentie mogelijk.

J. D. Jansen
J. A. C. Mathijssen

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 2 - februari 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, 3584 AK Utrecht,
girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030)-51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87.
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Agenda

Zaterdag 5 maart. Excursie naar de stadsschouwburg, Lucas Bolwerk. Verzamelen om 14.00 uur in de hal.
In de schouwburg zal een inleiding gegeven worden door de heer Sj. Wouda, architect. De heer Wouda is nauw betrokken geweest bij de uitbreiding en de verbouwing van de schouwburg, waarvoor hij een speciale studie van het werk van de bouwmeester W. M. Dudok gemaakt heeft. Tevens zal er onder zijn leiding en bij grote belangstelling ook onder leiding van de heer P. Verbiest, directeur van de schouwburg, een rondwandeling door het gebouw gemaakt worden, waarbij het ook mogelijk zal zijn een kijkje achter de schermen te nemen van het décor van de musical van Jos Brink.

Vrijdag 11 maart, Groot Soirée-Musicale in de Agnietenkapel en de Stijlkamers van het Centraal Museum ter gelegenheid van het **60-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Utrecht.** Introductie toegestaan. Nadere informatie zie elders in dit nummer.

Donderdagavond 7 april. Lezing n.a.v. het rapport „Beleving van monumenten", in de fundatie van Renswoude. Aanvang 20.00 uur.
Deze lezing zal gehouden worden door de heer drs. H. Ganzeboom, medewerker van de vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie van de Rijksuniversiteit Utrecht, door wie dit onderzoek, in opdracht van het ministerie van CRM, verricht is.
Het onderzoek heeft zich gericht op de vraag hoe stadsbewoners tegen monumenten en monumentenzorg aankijken en hiertoe zijn bewoners van de stad Utrecht ondervraagd, hetgeen in dit geval voor de toehoorders zeer herkenbaar zal zijn.
Resultaten van dit onderzoek zijn te lezen in H. Ganzeboom, Beleving van monumenten, dat voor ca. *f* 10,- in de boekhandel verkrijgbaar is.

Donderdag 21 april, Voorjaarsledenvergadering. Agenda en nadere berichten volgen in het maartnummer.

LEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Voorjaarsledenvergadering, te houden op donderdag 21 april as. in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Algemene Najaarsledenvergadering van 11 november 1982
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de penningmeester over 1982, de jaarrekening en de accountantsverklaring
5. Verslag van de secretaris over 1982
6. Bestuursmutaties
   Statutair aftredend zijn de heren drs. C. H. Staal en drs. T. J. Hoekstra. Beide bestuursleden stellen zich herkiesbaar. Het bestuur stelt voor hen beiden opnieuw te benoemen.
   In verband met zijn benoeming tot directeur van het Frans Halsmuseum te Haarlem wenst de heer dr. D. P. Snoep tussentijds het bestuurslidmaatschap neer te leggen. Het bestuur stelt voor in de ontstane vacature te benoemen mevrouw drs. C. von Ronnen.
   Tevens stelt het bestuur voor als bestuurslid te benoemen de heer F. A. M. Pietersen. Beide kandidaten hebben zich bereid verklaard hun benoeming te aanvaarden.
   Ingevolge artikel 12 lid 8 van de statuten kunnen tegenkandidaten schriftelijk gesteld worden door tenminste 10 leden. De namen van de tegenkandidaten dienen tenminste drie dagen voor de aanvang van de vergadering, waarin de vacatures zullen worden vervuld, schriftelijk aan het bestuur te zijn medegedeeld.
7. Commissies
   Het bestuur stelt voor in de redactie van het Jaarboek te benoemen mevrouw drs. E. Jimkes-Verkade en de heer dr. J. Aalbers.
8. Mededelingen over propaganda, lezingen, excursies, Jaarboek en Maandblad
9. Wat verder ter tafel komt
10. Rondvraag
11. Sluiting

Na afloop van de vergadering omstreeks 20.45 uur spreekt drs. J. H. von Santen, wetenschappelijk medewerker bij het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht over **Utrecht en zijn geschiedenis in het midden van de 19de eeuw.**

FINANCIEEL JAARVERSLAG OVER 1982

Op de komende voorjaarsledenvergadering zal u de hierbij afgedrukte jaarrekening over 1982 ter goedkeuring worden aangeboden.
Bij deze jaarrekening, welke door het bestuur is vastgesteld, kan nog de volgende toelichting worden gegeven.

Over 1982 bedroeg het saldo van baten en lasten *f* 1.428,00 welk batig saldo is toegevoegd aan het vermogen der vereniging; het eigen vermogen bedroeg per einde 1982 *f* 66.107,00.

De liquiditeitspositie verbeterde in 1982 met ruim *f* 7.000,00 door het nog niet besteden van gereserveerde bedragen.

Onder contributies zijn verantwoord over 1982 de bijdragen van 1847 leden; per einde 1982 had de vereniging 1777 leden.
Ook dit jaar ontving de vereniging een bedrag aan donaties van ruim *f* 11.000,00. Alle gevers hartelijk dank.
Alhoewel hoger dan begroot zijn de rentebaten ten opzichte van 1981 lager. Dit vindt zijn oorzaak in de lagere rentestand.
Aan het fonds voor uitgave van het register op de jaarboeken 1954-1983 is voor de laatste maal *f* 6.500,00, toegevoegd. Naar verwachting is dit fonds daarmede voldoende groot.

Namens het bestuur, H. J. Jurriëns penningmeester

		Balans per 31 december 1982		Balans per 31 december 1981	
Voorraden	Litho's				203
Vorderingen op korte termijn	Debiteuren	5.160			
	Te vorderen posten	1.375			2.099
			6.535		
Liquide middelen	Rekening-courant	14.041		15.669	
	Spaarrekeningen	132.247		91.354	
			146.288		107.023
			152.823		109.325
Eigen vermogen	Vermogen AoPo	64.679		63.229	
	Resultaat 1982 resp. 1981	1.428		1.450	
			66.107		64.679
Voorzieningen	Propagandafonds	4.570		2.909	
	Register 1954-1983	33.500		28.000	
			38.070		30.909
Schulden op korte termijn	Crediteuren	42.999			
	Te betalen kosten en vooruit betaalde bedragen	5.647			13.737
			48.646		
			152.823		109.325

		Resultatenrekening 1981	Begroting 1982	Resultatenrekening 1982
Baten	Contributie	67.081	65.500	66.108
	Advertenties	5.610	5.600	4.950
	Winst voorraden	3.132	1.000	5.286
	Donaties	11.174	11.000	11.289
	Rente	14.726	10.000	11.314
		101.712	93.100	98.945
Lasten	Jaarboek	39.991	35.000	36.607
	Maandblad	36.319	40.000	40.579
	Overige aktiviteiten	345	1.000	1.548
	Kosten van beheer	5.893	6.500	6.141
	Algemene kosten	6.678	5.600	4.284
		89.226	88.100	89.159
	Dotatie Propagandafonds	1.047		1.858
	Dotatie Register 1954-1983	10.000	5.000	6.500
		100.273	93.100	97.517
Resultaat Voordelig		1.450		1.428

ARCHEOLOGISCHE EN BOUWHISTORISCHE KRONIEK VAN DE GEMEENTE UTRECHT OVER 1982

Inleiding

Groeien tegen de verdrukking in zou het thema van deze aflevering van de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht kunnen zijn. Dat geldt in de eerste plaats de omvang van deze Kroniek: ongeveer twee maal zo dik als de vorige. Uit praktische en financiële overwegingen moet deze omvang als maximum beschouwd worden. In feite ligt er een - niet eens zo klein - boek voor u.
Ook het aantal behandelde onderwerpen is groter: in de vorige Kroniek 40 en nu 69. Het aantal opgravingen was niet groter - maar zeker niet minder belangrijk - dan in andere jaren: de achteruitgang in de bouw zorgde ervoor dat minder nieuwbouw met grondverstoring plaats vond. Dat gaf overigens de gelegenheid een voorzichtig begin te maken met het wegwerken van de gigantische achterstand in de uitwerking van het onderzoek van de afgelopen tien jaar.
De groei van de Kroniek moet dus uit de toename van het bouwhistorisch onderzoek verklaard worden. Dat lijkt in tegenspraak met de daarnet gedane uitspraak over het teruglopen van de bouw. Weliswaar gaat de hoeveelheid ,,grote'' bouw achteruit, kleine en grote verbouwingen zijn des te talrijker. Deze kleine werken vormen in zekere zin een sluipende ,,erosie'': zij vernietigen op kleine schaal, maar in grote hoeveelheid, de bouwsporen. Soms wordt voor dergelijke werken geen bouwvergunning aangevraagd, zodat het kwaad vaak al geschied is, vóórdat waarnemingen gedaan kunnen worden. Dat het nalopen van deze ,,klussen'' zeer tijdrovend is, hoeft geen betoog. In 1981 werden 150 panden min of meer uitvoerig bekeken, in dit jaar waren het een kleine 200. Een honderdtal daarvan komt, al dan niet uitgebreid en soms in groepen, in deze Kroniek aan de orde. Met opzet is ernaar gestreefd - waar mogelijk - de huizen in hun verband te laten zien. Vrij veel aandacht is daarbij besteed aan zijstraten en stegen en aan een oorspronkelijk buitensteeds gebied als Lauwerecht. De niet behandelde, maar wel onderzochte huizen staan opgesomd in een lijst achterin deze Kroniek.
Gelukkig heeft de toename van het aantal onderzoekingen ook geleid tot de groei van het aantal auteurs in deze Kroniek: in 1981 waren het er zes, nu dertien, waarbij voor het eerst schrijvers zijn die geen enkele formele band met de ROVU hebben.
Daarmee komen we op de jaarlijks weerkerende lofzang - die niet lang en luid genoeg gezongen kan worden - op al die mensen, bij de ROVU, bij de overige gemeentelijke Diensten en de Secretarie, bij de verschillende universitaire instituten en andere (rijks)instellingen, op al die studenten en vrijwilligers in diverse soorten. Zonder dit groeiende leger van helpers en enthousiasten zou zowel het archeologisch als het bouwhistorisch onderzoek volstrekt onmogelijk zijn. Het reeds gemelde grotere aantal auteurs in deze Kroniek is een regelrecht gevolg van deze ontwikkeling. Dat ondergetekenden daardoor ook vaak meer moeten ,,managen'' dan hun lief is, nemen ze graag op de koop toe, daar de resultaten er door groeien.
Een aantal voorbeelden van het wijdvertakte net dat vanuit Utrecht onderhouden wordt, moge hier volgen. De bouwhistoricus heeft regelmatig contact met onderzoekers uit andere gemeenten, waarbij uitwisseling van ervaringen en gegevens plaats vindt. Daarnaast heeft hij veelvuldige en vruchtbare verbindingen met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, vooral met de afdeling Onderzoek en Documentatie en met de Kunsthistorische afdeling. Als gemeenschappelijk project dat samen met deze afdeling voorbereid wordt, moet de ,,Rijkgeïllustreerde beschrijving van oude Utrechtse woonhuizen'' genoemd worden.
Met de Rijksgebouwendienst is een bijzonder goede samenwerking ontstaan, zowel met J. Goudeau en E. J. Nusselder van de afdeling Onderzoek, als met H. Rijksen van het District Utrecht-Noord Holland van de RGD.
Onderwijsinstellingen van verschillende soort leveren studenten die geïnteresseerd zijn in het gebouwde verleden van Utrecht. Vandaar dat met het Kunsthistorisch Instituut van de RU Utrecht, de afdeling Restauratie van de Technische Hogeschool Delft en vanuit HTS en MTS contacten bestaan over talloze studie-onderwerpen, afstudeer-projecten, stages, scripties en zelfs geheel uitbestede projecten. In deze Kroniek wordt van een paar van deze ,,werkzaamheden door derden'' verslag gedaan door de uitvoerders ervan.
De archeoloog heeft uiteraard zijn verbindingen met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, o.a. via de provinciaal archeoloog, drs. W. J. van Tent, met wie hij - samen met prof. dr. C. Isings, conservatrice van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen - het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten beheert.
Het Archeologisch Instituut van de RU Utrecht leverde weer vele uitstekende studenten, die meewerkten op de opgravingen in 1982. Het moet voor het archeologisch bedrijf in de gemeente Utrecht dan ook als een zware slag beschouwd worden, als de plannen dit Instituut op te heffen doorgaan. Daarmee zou een eind komen aan

een samenwerking die al in de jaren dertig van deze eeuw ontstaan is met een aantal opgravingen op het Domplein, maar die juist in de laatste jaren weer zeer intensief was.
De overige Instituten waarmee samengewerkt wordt, vormen een bont geheel. Op het Instituut voor Geschiedenis van de RU Utrecht is een doctoraalscriptie in voorbereiding over de geschiedenis en de ,,bewoners'' van het St. Jobsgasthuis. In het verslagjaar kwam aan datzelfde Instituut een doctoraalscriptie gereed over de Utrechtse stadsversterkingen in de late middeleeuwen (zie verder onder Personele zaken en onder Publicaties). Op het Instituut voor Systematische Plantkunde, vakgroep Paleobotanie en Palynologie, wordt in het kader van een bijvak een vergelijkend onderzoek ingesteld naar het gebruik van houtsoorten in beschoeiingen en huizen in 's-Hertogenbosch en Utrecht in de 12e en 13e eeuw. Op het Geografisch Instituut van de RU Utrecht, afdeling Fysische Geografie, wordt inzicht verkregen in de globale opbouw van de bodem onder de stad Utrecht door het bestuderen van de duizenden boorgegevens die berusten bij de afdeling Bodemmechanica van de ROVU. Het Instituut voor Antropobiologie van de RU Utrecht houdt zich bezig met het menselijk skeletmateriaal afkomstig van het Johanniter klooster op het Vredenburg, van het St. Jobsgasthuis, van de Buurkerk en van het Pieterskerkhof. Bij het Biologisch Archeologisch Instiuut van de RU Groningen wordt verder gewerkt aan de enorme hoeveelheid dierlijke botten uit Utrechtse opgravingen.
In het kader van de voorbereiding en uitvoering van de onderzoekingen aan het Pieterskerkhof, de Korte Nieuwstraat, de Herenstraat en de Knipstraat (de laatste twee zijn rioleringswerken), is weer eens te meer gebleken hoe voortreffelijk de samenwerking met de collega's van de ROVU (afdelingen Bouwkunde, Wegen en Bestratingen, Riolering en Waterhuishouding, Onderhoud) en met de betrokken aannemers geweest is. Dat het goed verlopen van de opgravingen zelf voor een niet onbelangrijk deel te danken is aan het vakwerk van de gebroeders A. en W. Hak van de fa. Jos van der Linden en Zn., hoeft voor ingewijden geen betoog.
Door de enorme hoeveelheid mensen die, direct of indirect, bij de Utrechtse archeologie en bouwhistorie betrokken zijn, bestaat het gevaar dat er personen zijn, die in deze Kroniek tussen de wal en het schip geraakt zijn. Zij allen moeten - hoewel anoniem als de meeste voorvaderen, wier ,,nalatenschap'' wij bestuderen - van onze dank overtuigd zijn.

T. J. Hoekstra
A. F. E. Kipp

Personele zaken

Ook in 1982 bleef H. L. de Groot zijn energieke bijdragen leveren aan het Utrechtse ,,opgravingswezen''. Hij leidde de opgravingen aan het Pieterskerkhof en aan de Korte Nieuwstraat met enthousiasme en kundigheid. Zijn doctoraalscriptie voor het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam over de rivierlopen door Utrecht in de 11e en 12e eeuw naderde zijn voltooiing. De resultaten van zijn onderzoek zijn verrassend te noemen. De archeoloog was door zijn aanwezigheid in staat voorbereidend werk voor de publicatie van de opgravingen aan het Vredenburg te doen, hoewel daarmee door de vele organisatorische en begeleidingswerkzaamheden, minder voortgang gemaakt is dan wenselijk zou zijn.
B. J. M. Klück, medewerker van het Utrechts Monumenten Fonds, rondde onder andere het onderzoek aan de Zilverstraat af. Daarbij werd inzicht verkregen in de ontwikkeling door de eeuwen heen van een complete straatwand; een uitgebreide publicatie van het minutieus verrichte archeologisch/bouwhistorisch onderzoek, aangevuld met belangrijke archiefgegevens, wordt in het vooruitzicht gesteld. In Mariaplaats 9 ontdekte hij een voor Utrecht volledig nieuw middeleeuws huistype. Bij beide bovenvermelde onderzoeken ondervond hij enthousiaste steun van B. van Holst, J. Meijman en K. Richter.
De activiteiten van F. Kneefel zijn voor een deel in deze Kroniek zichtbaar in de vorm van zijn voortreffelijke foto's van voorwerpen. Daarnaast was hij actief in het veldwerk en in het tekenen van voorwerpen.
A. A. van Berkel is de zorgvuldige opmeter en tekenaar, zoals te zien is aan de overzichtstekeningen van het bastion Morgenster in deze Kroniek; zij zijn samengesteld uit een groot aantal losse gegevens, die in het veld zodanig zijn vastgelegd dat alles op tekening aan elkaar paste.
R. de Zwarte verdeelde zijn tijd tussen de nooit eindigende werkzaamheden in het provinciale en in het gemeentelijke deel van het Depot van Bodemvondsten. Verder verrichtte hij de waarnemingen aan de Knipstraat en aan Mariaplaats 13.
H. W. Scherpenhuyzen restaureert onvermoeibaar door aan de onafzienbare hoeveelheden aardewerk die nu eenmaal bij opgravingen tevoorschijn komen. Hij wordt daarbij terzijde gestaan door een op constante sterkte blijvende groep vrijwilligers, die hun dinsdagavonden aan het puzzelen, plakken en gipsen besteden. Sommigen hunner beginnen de ,,meester'' in het vak te evenaren.
De toch al grote productie van typewerk door Tj. Pot werd aanzienlijk verhoogd door de aanschaf van een electrische schrijfmachine en door de medewerking van M. Pot. Naast zijn belang als ,,secretaris'' van het team, hield hij zich bezig met de tanden en kiezen van de opgegraven skeletten in samenwerking met het Instituut voor Antropobiologie van de RU Utrecht en met restauratiewerkzaamheden. Deze en andere vaardigheden spreidde hij gedurende drie maanden tentoon op de Nederlandse opgravingen te Satricum (Italië).

L. Ozinga, tewerkgestelde erkend gewetensbezwaarde en bijvakstudent aan het Archeologisch Instituut RU Utrecht, ordende een deel van de vondsten van Vredenburg. Daarnaast bereid hij de publicatie voor van de opgravingen uit 1936, 1938 en 1949 van het romeinse castellum op het Domplein. Bovendien maakt hij een overzicht van de archeologische gegevens over Utrecht die zich her en der verspreid bij diverse instellingen bevinden. Het gaat hierbij uiteraard om gegevens van vóór 1972.
M. Montforts, doctoraal studente aan het Archeologisch Instituut van de RU Utrecht, verzamelt voor haar doctoraalscriptie alle gegevens uit de romeinse tijd, die op het gebied buiten het castellum betrekking hebben (Pieterskerkhof, Korte Nieuwstraat, Vissersplein, maar ook oudere gegevens). Door het werk van L. Ozinga en M. Montforts zal voor het eerst een volledig overzicht van romeins Utrecht ontstaan.
L. C. van der Vlerk studeerde in 1982 af op een historisch/archeologische scriptie over de laat middeleeuwse stadsversterking van Utrecht. Over ditzelfde onderwerp bereid zij een publicatie en een tentoonstelling bij de Gemeentelijke Archiefdienst voor.
W. van Deemter heeft in het afgelopen jaar honderden, zo geen duizenden, scherven gewassen en genummerd en hun voorkomen op de veldtekeningen gecontroleerd met een enthousiasme en nauwkeurigheid, die het uitwerken van die onderzoeken tot een vreugde zullen maken.
A. van Ooyen en A. de Gooijer verrichtten in het kader van een HTS stage veel documentatie opmetingen aan monumentale gebouwen.
M. Dolfin deed, na haar stage-periode vanuit het Kunsthistorisch Instituut van de RU Utrecht, samen met J. Penders en E. M. Kylstra, belangrijk werk op het gebied van bouwhistorische inventarisatie. Laatstgenoemde was vele malen bereid in noodsituaties bij te springen en zaken te documenteren, die anders onbeschreven teloor zouden zijn gegaan.
B. Koopmans legt in een uitvoerige fotodocumentatie bouwhistorisch belangrijke details vast.
M. J. W. de Bruijn leverde door gedegen en scherpzinnig archiefonderzoek belangrijk materiaal dat een aantal lopende onderzoekingen, zowel op bouwhistorisch als archeologisch terrein, van vaste dateringen en historische achtergronden voorzag.
Als laatste van de lange lijst mag H. J. Slot vermeld worden, die met grote toewijding allerlei bouwhistorische opmetingen en tekeningen maakte.
Bovenstaande indrukwekkende opsomming overziende kan men slechts constateren dat het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht floreert dankzij de inzet van zeer velen, die het werk vol enthousiasme verrichten, de meesten onbetaald, tegen een kleine onkostenvergoeding of op uitkeringsbasis. De gemeente Utrecht is een van de - te weinige - gemeenten die goed voor haar bouwhistorisch en archeologisch erfdeel zorgt; door de bovenvermelde vrijwillige hulp krijgt ze die goede naam voor een relatief zeer laag bedrag.

T. J. Hoekstra
A. F. E. Kipp

Tentoonstellingen

In dit jaar valt de herinrichting te vermelden van de permanente expositie over de Domtoren in de Egmondkapel aldaar. Deze tentoonstelling - bedoeld als verjaardagscadeau aan de Domtoren ter gelegenheid van zijn 600-jarig bestaan - is geboren uit een intensieve samenwerking tussen de bouwhistoricus, de Gemeentelijke Archiefdienst en het Centraal Museum. Hij kwam tot stand met medewerking van de Gemeentelijke Fotodienst en de afdeling Onderhoud van de Dienst van Openbare Werken. Een bijzonder woord van dank verdient Daan Out (CMU) voor zijn grote inzet bij de vormgeving van de tentoonstelling en van het daarbij behorende boekje.
De bedoeling van de expositie is het in kort bestek en voor een breed publiek toegankelijk maken van een scala van aspecten van dit merkwaardige monument: van historische en kunsthistorische achtergrond, via de geschiedenis van de bouw, het onderhoud en de restauraties in de loop der eeuwen, tot de ontwikkeling van beiaard, luidklokken en uurwerk.
Tegelijkertijd verscheen een begeleidend boekje in torenmodel om deze informatie ,,meeneembaar'' te maken. Op 26 juni 1982, de 600e verjaardag van de Domtoren, werd de tentoonstelling plechtig geopend door wethouder J. Rosenberg in aanwezigheid van de minister van CRM, dr. H. A. de Boer en de burgemeester van Utrecht, drs. M. W. M. Vos-van Gortel (afb 1).

A. F. E. Kipp

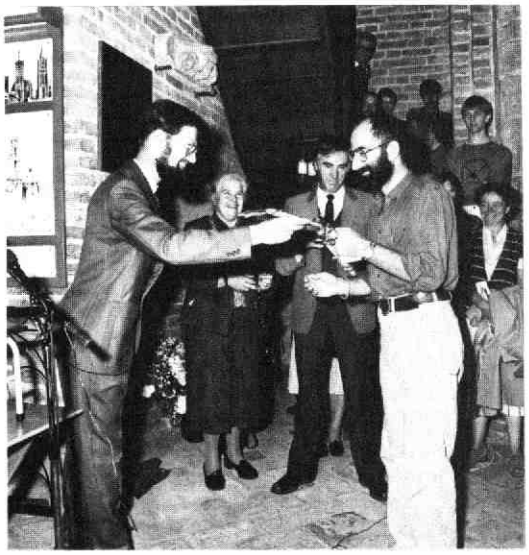

Afb. 1 Aanbieding van de eerste exemplaren van het boekje ,,Dom 600'' aan minister De Boer van CRM, burgemeester Vos-van Gortel en wethouder Rosenberg, bij de opening van de permanente expositie in de Egmondkapel op de 600e verjaardag van de Domtoren: 26 juni 1982.

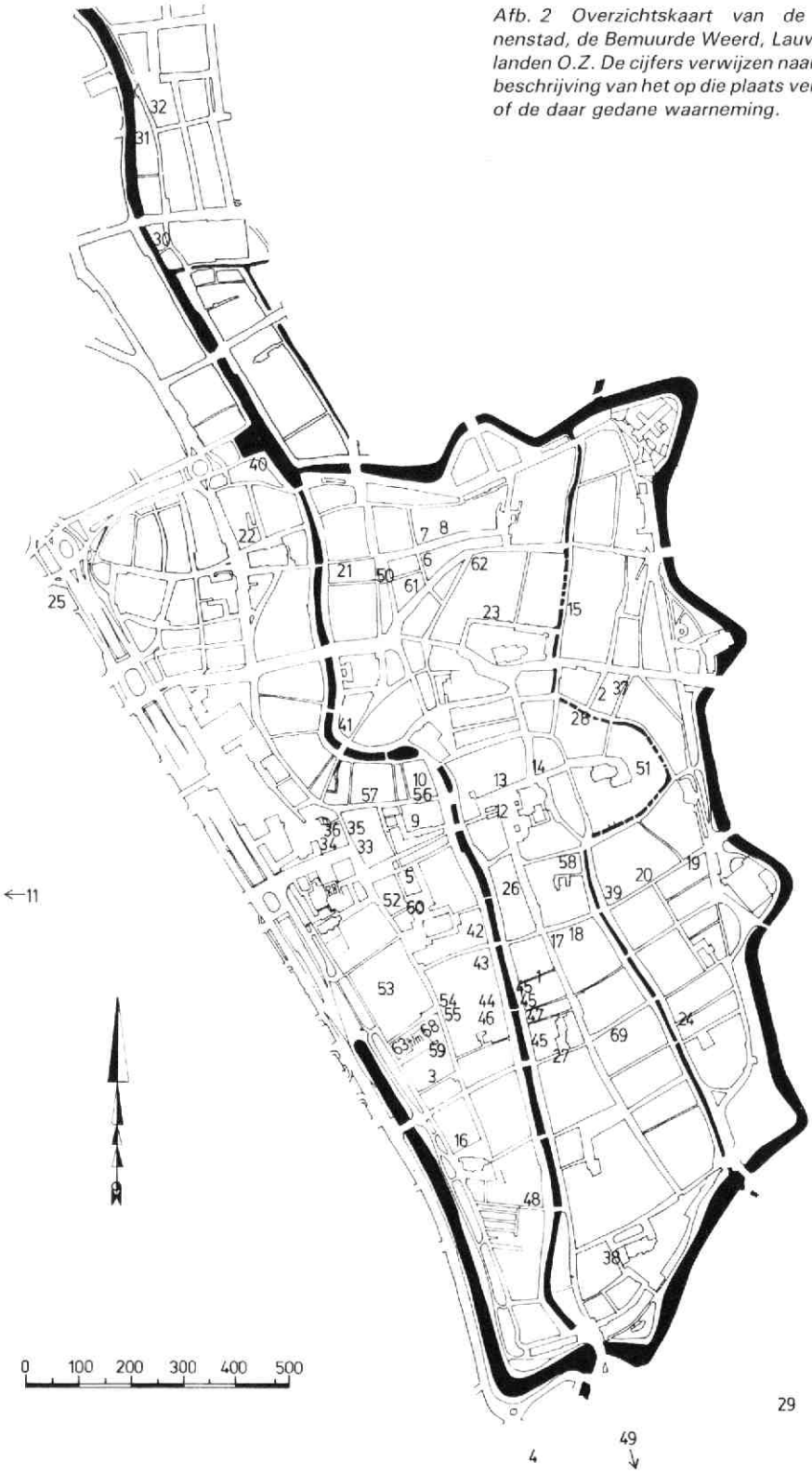

Afb. 2 Overzichtskaart van de Utrechtse binnenstad, de Bemuurde Weerd, Lauwerecht en Hogelanden O.Z. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijving van het op die plaats verrichte onderzoek of de daar gedane waarneming.

Publicaties met betrekking tot onderzoekingen uit vorige Kronieken

J. Belonje, Soudenbalch. MBOU 1982-4, 103-104. M. W. J. de Bruijn, Mariaplaats 9: het zomerhuis van Evert Zoudenbalch. MBOU 1982-12, 215-218.
H. A. Heidinga en E. H. Smink, Brick Spit-supports in the Netherlands (13th-16th century). In: J. G. N. Renaud ed., Rotterdam Papers IV, Rotterdam 1982, 63-82. T. J. Hoekstra, Vredenburg Castle at Utrecht (1529-1577). In: M. De Bouard ed., Château Gaillard IX-X, Caen 1982, 145-174. A. F. E. Kipp, Domtoren 600 jaar, Utrecht 1982. A. M. Koldeweij, Een Utrechts herdenkingsbord uit 1496. MBOU 1982-5, 113-115. E. M. Kylstra, ,,Het Nieuwe Land'', ontstaan van het gebied langs de Utrechtse Waterstraat. Scriptie afd. Restauratie TH Delft, typescript, Delft 1982. H. Sipman en B. Klück, De oudste korstmossen van Nederland. De Levende Natuur 1982-5/6, 183-187. L. C. van der Vlerk, De schutmeester en de verdedigingswerken van de stad Utrecht tot en met 1528. Doctoraalscriptie Instituut voor Geschiedenis RU Utrecht. Typescript, Utrecht 1982. P. M. L. van Vlijmen, Pijpaarden plastiek in het Centraal Museum te Utrecht, 1440-1550. Doctoraalscriptie Kunsthistorisch Instituut RU Utrecht. Typescript, Utrecht 1982. G. W. C. van Wezel, De bouwgeschiedenis van de St. Janskerk te Utrecht tot 1700. In: Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht. Jaarverslag nr. 6, 1979-1980-1981, Utrecht z.j., 105-158.

Vervolgonderzoek met betrekking tot onderzoekingen uit voorgaande Kronieken

Kaatstraat. (Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 53-57).
In het Laboratorium van de Keuringsdienst van Waren te 's-Gravenhage werd met behulp van een röntgenspectrometer een aantal voorlopige waarnemingen verricht door A. J. Klein Haneveld aan een viertal kleine plavuisjes, die afkomstig zijn uit het vroeg 14e eeuwse ovenafval uit de Kaatstraat. Speciale belangstelling genoot daarbij het oppervlak van die tegeltjes die geacht werden met tinglazuur behandeld te zijn. Vastgesteld werd dat het oppervlak (de glazuurlaag) samengesteld was uit tin en lood. Daarmee was vast komen te staan dat het hier inderdaad om het voorkomen van zeer vroege majolica gaat. Van de op de tegels voorkomende versiering wordt in het algemeen aangenomen dat die met een mangaanpapje is gemaakt. Dat was (nog) niet aan te tonen, daar de klei zelf nogal wat mangaan bevat.

Het groengekleurde loodglazuur bevatte - zoals verwacht - koper. Het ligt in de bedoeling dit onderzoek op wat grotere schaal en systematischer voort te zetten en daarbij ook, indien mogelijk, de nog bestaande fragmenten van 14e eeuwse tegelvloeren te betrekken.

Oudkerkhof. (Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 13-16).

Een klein deel van de in de rioolsleuf door het Oudkerkhof aangetroffen menselijke skeletresten werd aan een C14 onderzoek onderworpen in het Laboratorium voor Algemene Natuurkunde van de RU Groningen. De enige datering die uit de archeologische context volgde, was: na-romeins en vóór de 13e eeuw. Het resultaat van het C14 onderzoek was 1240 ± 25 BP (GrN-11342), wat omgerekend neerkomt op 690-780 n Chr. Daarmee is vast komen te staan dat onder het Oudkerhof de oudst bekende christelijke begraafplaats van Utrecht heeft gelegen, misschien zelfs uit de tijd van Willibrord zelf. Het ligt het meest voor de hand te veronderstellen dat deze begraafplaats bij de kerk van Willibrord gehoord heeft. Opvallend is dat die begraafplaats dan buiten de muren van het castellum heeft gelegen en de kerk - naar aangenomen wordt - daarbinnen. Onderzoek moet nog gedaan worden naar parallele situaties uit de zelfde tijd, bijvoorbeeld in het noorden van Engeland, waar Willibrord vandaan kwam.

Zoals reeds in de Kroniek van 1976-1977 vermeld is, moet ter plaatse van de begravingen een grote wegspoeling van grond hebben plaats gehad, omdat de 13e eeuwse ophogingslagen al enkele tientallen centimeters boven de graven begonnen. De reconstructie van de hoogte van het maaiveld in de 8e eeuw tot ca. 3.60 m + NAP komt overeen met die van het Pieterskerkhof in de 5e/6e eeuw, die ca. 3.20 m + NAP bedroeg. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat dezelfde 12e eeuwse ramp die het grafveld van het Pieterskerkhof aantastte (zie aldaar in deze Kroniek), ook verantwoordelijk geweest is voor het wegspoelen van de grond van het Oudkerkhof.

Springweg 110-130. (Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 65-74).

Hoewel het opgaande werk van Springweg 110-130 (Mieropskameren) in de, toen nog alleen archeologische, Kroniek niet behandeld werd, is het toch goed hier de resultaten van het onderzoek van H. Sipman, Instituut voor Systematische Plantkunde RU Utrecht, te vermelden. Hij determineerde de korstmossen die door B. J. M. Klück waren aangetroffen op een muur uit de tweede helft van de 14e eeuw. Deze muur was oorspronkelijk de westelijke omheiningsmuur van het terrein van het Regulierenklooster. Omstreeks 1500 is tegen die muur ter plaatse van Springweg 110 een gebouw gezet. In de toen ontstane droge atmosfeer zijn de korstmossen gedeeltelijk geconserveerd. Dezelfde soorten die op de muur van Springweg 110 werden gevonden, treft men nu nog aan op de muren van dorpskerken in het noorden des lands. In Utrecht is de lucht al te zeer vervuild voor het voorkomen van korstmossen. Inmiddels zijn nieuwe vondsten op dat gebied gedaan bij het onderzoek van Mariaplaats 9 (zie aldaar in deze Kroniek). Voor LIT zie p 85.

Vissersplein. (Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 75-83). Een aantal paaltjes, dat naar aangenomen wordt, tot een perceelsscheiding behoord heeft, is aan een C14 onderzoek onderworpen. De archeologische context dateerde deze perceelsscheiding in de romeinse tijd of later. In het Laboratorium voor Algemene Natuurkunde van de RU Groningen is vastgesteld dat de paaltjes uit de nà-romeinse tijd moeten dateren: 1565 ± 25 BP (GrN-11339). Na ijking komt dat neer op 430-520 n Chr. Dat houdt tevens in dat de rivieroever, waarlangs de palenrij werd aangetroffen in de 5e eeuw bestond. Bovendien moet het kleipakket dat de oever en de perceelsgrens afdekte, na de 5e eeuw zijn afgezet. Hoewel er geen voorwerpen uit de vroege middeleeuwen ter plaatse zijn aangetroffen, duiden de gevonden paaltjes en hun datering op menselijke activiteiten in die periode in Utrecht.

H. L. de Groot
T. J. Hoekstra

Onderzoekingen, vondsten en publicaties

Deze rubriek is alfabetisch gerangschikt op straatnamen. De nummering verwijst naar de kaart van afb. 2. Alle vondsten bevinden zich - indien niet anders vermeld - in het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, Voetiusstraat 2, Utrecht. De bouwhistorische gegevens berusten bij de onderafdeling Monumenten van de Dienst Bouwen en Wonen van de ROVU, Ravellaan 96, Utrecht.
De foto's waarbij geen maker vermeld staat, zijn vervaardigd door de Fotodienst van de Gemeente Utrecht, waarvan de medewerkers modder en stof, hitte en koude getrotseerd hebben teneinde het vaak kortstondig zichtbare Utrechtse verleden voor het nageslacht vast te leggen. Dat is ook in 1982 weer voortreffelijk gelukt.
De Utrechtse Foto Afwerk Centrale leverde weer vele honderden afdrukken van negatieven, niet alleen ten behoeve van de vondstadministratie, maar ook voor deze Kroniek.

Gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
BKNOB	Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
Cat. Hist. Mus.	Catalogus van het Historisch Museum der Stad.
CMU	Centraal Museum Utrecht
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
JBOU	Jaarboek Oud Utrecht
Kroniek	Archeologische (en Bouwhistorische) Kroniek van de Gemeente Utrecht
LIT	Literatuur
MBOU	Maandblad Oud Utrecht
Opm.	Opmeting
RAU	Rijksarchief in de provincie Utrecht
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
RGD	Rijksgebouwen Dienst
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
ROVU	Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken, Volkshuisvesting Utrecht
RU	Rijksuniversiteit
TA	Topografische Atlas
Tek.	Tekening

1. Abraham Dolesteeg

De Abraham Dolesteeg is een van de weinige gevallen, waarin t.g.v. aaneensluitende bouw- c.q. rehabilitatieplannen vrijwel een hele steeg bij bouwhistorisch onderzoek betrokken kan worden. Dat is van groot belang omdat het hier de enige zijsteeg van de Oude Gracht betreft, waarin niet alleen breedte en schaal maar zelfs ook de opzet van de middeleeuwse bebouwing tot op heden grotendeels herkenbaar is

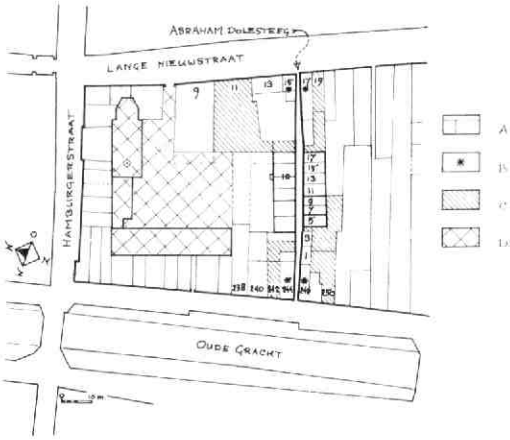

Afb. 3 Abraham Dolesteeg. Perceelsstructuur op basis van de kadastrale minuut. Tek. A. F. E. Kipp. A: perceelsstructuur. B: hoekpercelen. C: buurpercelen met achteruitgang aan de steeg. D: voormalig Abraham Dolekloster.

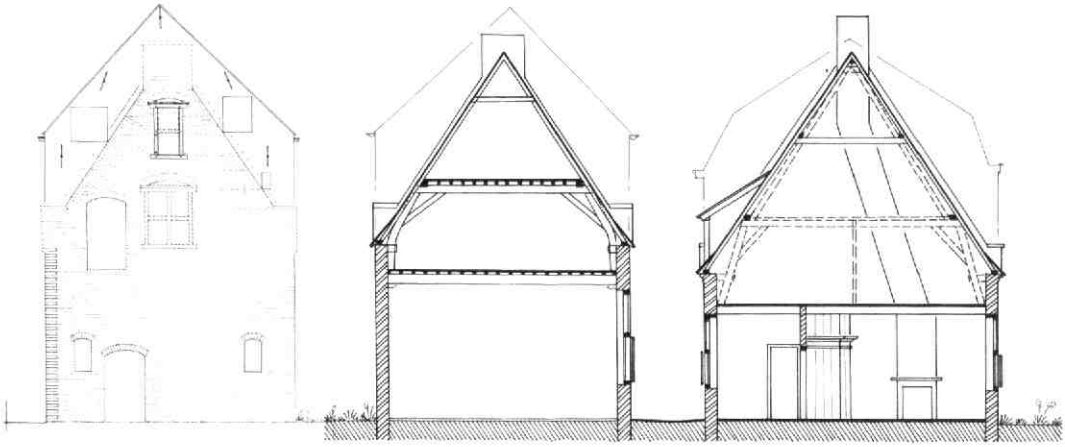

Afb. 4 Abraham Dolesteeg. a: de middeleeuwse westgevel van nr. 10, met de verhoging van 1858. b: dwarsdoorsnede naar het oosten door de steeg en de huizen nr. 10 (links) en nrs. 7/9 (rechts); reconstructie van de toestand vóór 1858, resp. 1880. Tek. A. F. E. Kipp.

gebleven. Het is om die reden zeker een steeg om zuinig op te zijn.

De steeg heeft een smal toelopend begin en einde. Aan de Lange Nieuwstraat-zijde grenzen hieraan - achter de hoekpanden - tuinmuren, achtererven en uitgangen van buurpanden aan beide zijden (afb. 3). Dit in tegenstelling tot de aaneengesloten bebouwing achter de hoekhuizen aan de Oude Gracht, op een klein binnenplaatsje aan de noordzijde na. Afgezien van de vier hoekhuizen bestaat c.q. bestond de steegbebouwing uit éénlaagshuizen met de kap evenwijdig aan de steeg en een diepte van ca. 7 m. Een uitzondering hierop vormen alleen de nrs. 1 en 3 met hun diepte van 3 m. Zij vormen het verlengde van het hoekhuis Oude Gracht 246, en zijn mogelijk ontstaan als volgebouwd achtererf daarvan. Nr. 1 werd vermoedelijk in later tijd met een verdieping verhoogd.

Nr. 5 was tot een verbouwing in 1950 nog herkenbaar als een éénlaags huis, dat later met een verdieping werd verhoogd, waarbij de naastgelegen uitgang van het perceel Oude Gracht 250 werd overbouwd.

De nrs. 7 en 9 zijn thans twee huizen onder één dak, maar zij lijken een latere opsplitsing van een als eenheid ontstaan gebouw. Van dit gebouw zijn in de achtergevel van de nog middeleeuwse beganegrond grote houten kruiskozijnen bewaard, die erop lijken te wijzen, dat vroeger hierbij (een deel van) het achtergelegen achtererf van Oude Gracht 250 heeft behoord, of - wat waarschijnlijker is - dat dit gebouw evenals nr. 5 oorspronkelijk deel uitmaakte van het perceel van nr. 250.

De beganegrond-balklaag van Abraham Dolesteeg 7 en 9 is later aangevuld tot, danwel vervangen door, een enkelvoudige balklaag. Vermoedelijk viel dit samen met een verbouwing in 1880, waarbij het huis met een verdieping werd verhoogd en tevens werd ingedeeld in twee boven- en twee benedenwoningen. Later werd de beganegrond tot bedrijfsruimte verbouwd (afb. 4).

De hierop aansluitende nrs. 11-17 zijn vermoedelijk eveneens als één complex ontstaan. Ondanks latere aanpassing tot bedrijfsruimten zijn zij nog duidelijk te herkennen als 17e eeuwse verbouwing van een reeks middeleeuwse kameren. Zij zijn twee aan twee elkaars spiegelbeeld en hebben gekoppelde deurpartijen die deels nog uit de 17e eeuw stammen. Aan de oostzijde grenst de kopgevel van nr. 17 aan de vroegere achteruitgang van Lange Nieuwstraat 19, waarop het later dichtgebouwde achtererf van het hoekpand, Lange Nieuwstraat 17, aansluit.

Van de bebouwing aan de noordkant van de steeg bleef alleen het geheimzinnig aandoende nr. 10 - 10a bewaard. Dit gebouw maakte deel uit van een niethomogene reeks van 7 kameren tussen de achteruitgang van Oude Gracht 242 en het binnenplaatsje achter het hoekpand Oude Gracht 244 aan de westzijde, en de achteruitgang van Lange Nieuwstraat 11 en de tuin van het hoekhuis Lange Nieuwstraat 13-15 aan de oostzijde (afb. 3). Van deze reeks vormde het oostelijk viertal kennelijk in de middeleeuwen bouwkundig één geheel, bestaande uit een hoge beganegrond en een forse kap met een vlieringvloer op kinderbalken (afb. 4). Deze opzet is als doorsnede thans nog zichtbaar in de huidige oostgevel. Later is het meest oostelijke perceel afgesplitst, bij Lange Nieuwstraat 11 getrokken, en tenslotte gesloopt en als tuin ingericht. Het resterende drietal (thans nr. 10 - 10a) werd voordien bij een verbouwing in 1858 met een verdieping verhoogd en verdeeld in een beganegrond en twee bovenwoningen. Het schilderachtige muurwerk aan de achterzijde vertoont diverse bouwsporen, waaronder een bij een aanzienlijk lager maaiveld behorende getoogde vroegere doorgang (die wijst op enig verband met het achterterrein), alsmede een middeleeuwse uitbouw die bij de 19e

eeuwse verbouwing werd verhoogd t.b.v. toiletten van de bovenwoningen. De vensters op beganegrond en verdieping zijn hoog geplaatste bolkozijnen met houten overhoekse tralies bij wijze van ,,diefijzers''; deze dateren kennelijk uit een tijd dat er geen relatie meer bestond met het achtergelegen terrein.
De vrijwel gaaf bewaardgebleven middeleeuwse westgevel (afb. 4) zorgt vooralsnog voor raadsels t.a.v. de relatie tussen dit gebouw en het thans gesloopte buurpand aan de Oude Grachtzijde. De achterhoek van deze gevel is namelijk met een duidelijk hoekverband gelijktijdig met de achtergevel van nr. 10 opgemetseld. De voorhoek daarentegen lijkt tot en met de vroegere zolderborstwering vanouds deel uit te maken van de voorgevel van het verdwenen buurpand nr. 8.
Voorts vertoont de topgevel, behalve de aansluitingen van nok en gordingen van nr. 8, een nog bestaand houten kloosterkozijn in de top, dat, op grond van zijn plaatsing in het (huidige) buitenvlak van de gevel en de originele bakstenen druiplijst erboven, vanouds moet horen bij nr. 10 en dat moet dateren uit een tijd dat nr. 8 lager was of nog niet bestond. Daaronder zitten op zolderniveau twee dichtgezette openingen. De grootste, in de as van de gevel, vertoont nog de contouren van een verdwenen kruiskozijn met druiplijst, waarvoor hetzelfde geldt als voor het bovengenoemde kloosterkozijn. Rechts daarnaast zit echter een smallere maar diepere opening van een kennelijk eveneens uit de bouwtijd stammende getoogde doorgang, waarvan het hoekverband doorloopt tot op het zoldervloerniveau van nr. 10. Bovendien bevinden zich op de beganegrond een dichtgezette, oorspronkelijke doorgang, alsmede twee nissen die vreemd aandoen in de buitenzijde van een gevel, en die eerder lijken te wijzen op een ontstaan van deze muur als oostelijke beëindiging van nr. 8. Sommige elementen lijken erop te wijzen dat deze topgevel oorspronkelijk als eindmuur van een gebouw aan de oostzijde (nr. 10) werd gebouwd, grenzend aan een onbebouwd erf. Later zou deze eindgevel dan een gemeenschappelijke scheimuur zijn geworden bij de bouw van het westelijke buurpand (nr. 6-8). Andere elementen doen precies het omgekeerde verwachten, terwijl de oorspronkelijk lijkende doorgang op de verdieping op een vanouds bestaande relatie tussen twee bebouwde percelen lijkt te wijzen . . . Mogelijk kan dit raadsel door nader onderzoek tijdens de op handen zijnde rehabilitatie worden opgelost.

A. F. E. Kipp

2. Ambachtstraat 5

Dit midden 17e eeuwse huis hoort thuis in de groep Utrechtse huizen met pilastergevels van de kolossale orde, in dit geval voorzien van forse gebeeldhouwde koppen als consoles in het fries van de kroonlijst (vgl. Breedstraat 22-24) (afb. 14b). Merkwaardig is dit huis met name door zijn structuur. In feite is het een ongebruikelijke variant op de 17e eeuwse zogenaamde ,,tweebeukige huizen'', die vooral in de oostelijke

Afb. 5 Ambachtstraat 5. De voorgevel. Fotogrammetrische tekening A. de Waal, Hattem. Reconstructie van de plattegrond van de beganegrond en van de doorsnede naar het noorden. Tek. A. F. E. Kipp. Dubbel gearceerd: balkdragende binnenmuur.

helft van de oude stad thuishoren en die bijvoorbeeld in de Boothstraat, Herenstraat, Brigittenstraat en Zuilenstraat ruim vertegenwoordigd zijn. In het algemeen zijn deze huizen vrij breed en bestaan zij uit twee (ongeveer) gelijkwaardige bouwdelen achter elkaar, ieder met een eigen zadeldak, waarvan de nok evenwijdig loopt met de straat.
Bij Ambachtstraat 5, waar de breedte slechts drie traveeën bedraagt, bestaat dit huis wel uit twee beuken met onafhankelijke moer- en kinderbalklagen, maar deze zijn samengevat onder één groot dak met de nok evenwijdig aan de straat (afb. 5).
De oorspronkelijke indeling van het huis is verwant aan de split-level-indeling die men bij veel zogenaamd ,,diepe huizen'' uit de 17e eeuw aantreft. Aan de

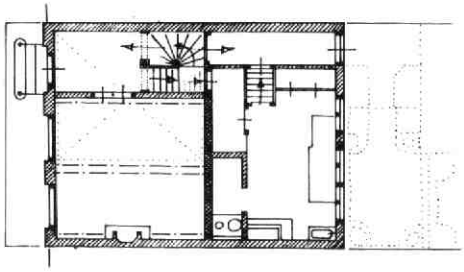

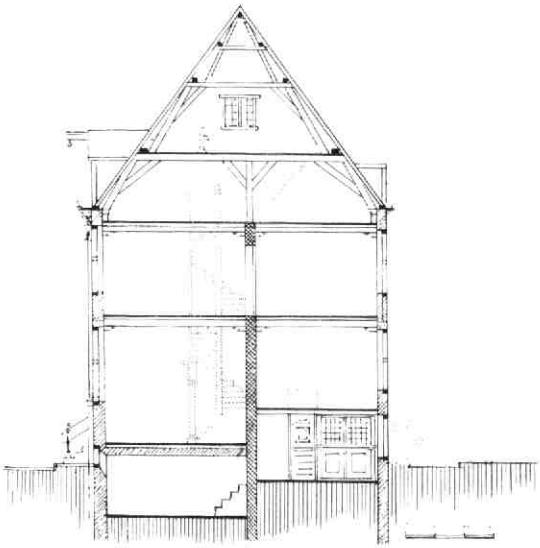

voorzijde trof men op de wat verhoogde beganegrond de hal aan met een spiltrap achter een decoratief dubbelportaal en daarnaast een zijkamer boven een tongewelfde kelder. Daarachter lag tot een verbouwing in 1942 een opkamer boven een ruime souterrainkeuken. In deze keuken bevond zich vanouds een grote ingemetselde oven. (Van de spiltrap werd bij genoemde verbouwing het beganegrondgedeelte gewijzigd en de opkamer werd verbouwd tot suite op niveau van de voorkamer, waarbij de kelderkeuken kwam te vervallen). Boven zijn kamers voor en achter, en ook de zolder is deels van kamers voorzien. De royale vliering is degelijk van constructie en kennelijk speciaal voor opslag bedoeld, gezien de forse hijsinstallatie aldaar. Alle schoorstenen zijn bovenaan de zuidmuur gecombineerd tot één indrukwekkende vierkante schoorsteen bovendaks.
Een soortgelijke opzet van feitelijk structureel ,,diepe huizen'' onder een grote dwarskap, maar dan met drie huizen onder één dak, treft men aan bij Pieterstraat 2-4-6. Andere varianten op 17e eeuwse tweebeukige huizen komen in deze Kroniek aan de orde bij Muntstraat 4, 6 en 7, Voorstraat 61 en Zuilenstraat 9 en 15. *A. F. E. Kipp*

3. Andreasstraat 33 - 41

De oorsprong van dit rijtje kameren aan de noordwestzijde van de Andreasstraat ligt in een in de loop van de 16e eeuw door G. van der Eem gestichte fundatie, bestaande uit vijf vrijwoningen. Hiervan zijn drie in verbouwde staat min of meer bewaard gebleven; de opzet is nog duidelijk herkenbaar. De fundatie bestond uit drie kameren ten westen en twee kameren ten oosten van de overbouwde poort naar de achter gelegen herberg ,,De Vergulde Uijl'', alle op een grondvlak van 5 x 5 m.
In de voorgevel had ieder huisje een in een segmentboognis geplaatste smalle deur met bovenlicht, alsmede een breed venster (afb. 6). Het doorlopende dak was opgesloten tussen twee topgevels met vlechtingen (baksteenformaat: 25.5 x 12.5 x 5.5 cm). De moer- en kinderbalklaag (beide eiken) vertoont c.q. vertoonde ojiefsleutelstukken met getande onderrand.

Afb. 6 Andreasstraat 33-41. Schetsmatige reconstructie van de kameren van Van der Eem. Tek. A. F. E. Kipp.

In de 19e eeuw zijn de huisjes gemoderniseerd en voorzien van nieuwe bedstedewanden, waarin tevens het portaal en een kast onder de trap naar de zolder is opgenomen. Rond 1900 zijn de daken in gewijzigde vorm vernieuwd, en later werden de twee huisjes ten oosten van de poort gesloopt. In de daardoor vrijgekomen achtermuur zit veel secundair moppenwerk met indelingssporen. *A. F. E. Kipp*

4. Bleekstraat

In 1981 werden de huizenblokken tussen de Bleekstraat en de Jeremiestraat gesloopt. Verspreid over het hele terrein werden scherven uit de 13e tot 19e eeuw aangetroffen. Ter plaatse was tot aan de 19e eeuw geen bebouwing aanwezig, zodat verondersteld mag worden dat de vondsten uit ophoging met uit de stad afgevoerde grond afkomstig waren.
In december 1982 werd het terrein bouwrijp gemaakt. In een door sloop en bouwactiviteiten ongestoord stuk grond werd een bijzonder, tinnen pelgrimsinsigne aangetroffen (afb. 7) met afmetingen van 4 x 2.7 cm. Het insigne draagt als opschrift: ST : NICOLAI : DE (: P)ORT. Door breuk ontbreekt de letter P van Port. Het voorwerp is afkomstig uit St. Nicolas-de-Port (Dep. Meurthe-et-Moselle) bij Nancy

Afb. 7 Bleekstraat. Tinnen pelgrimsinsigne uit St. Nicolas-de-Port; 14e eeuw. Foto F. Kneefel.

in dat deel van Frankrijk dat vroeger Lotharingen heette.
In 1093 zou ridder Albert de Varrangeville, terugkerend uit het Heilige Land via Bari (waar de relieken van St. Nicolaas lagen), een fragment van een vinger van de Heilige hebben meegenomen. De reliek werd ondergebracht in een kapel van Onze Lieve Vrouwe in het plaatsje Port, dat vanaf die tijd St. Nicolas-de-Port gaat heten en een beroemd pelgrimsoord wordt.
Het gevonden insigne, waarvan in ieder geval in Nederland geen parallel bekend is, dateert waarschijnlijk uit de 14e eeuw (vr. med. T. Stam, Rijksmuseum Het Catharijne Convent, Utrecht). De Heilige is in volledig bisschopsgewaad afgebeeld. Links onder: de drie verarmde maagden, die door middel van een (nachtelijke) schenking van drie beurzen met goudstukken, toch een goed huwelijk konden aangaan. Geheel onder: de drie knapen in de vleestobbe, die - in stukjes gehakt door een boze slager - door St. Nicolaas weer tot complete mensen werden gemaakt. De slager moest daarna zijn leven lang St. Nicolaas dienen en wordt daarom beschouwd als het proto-type van Zwarte Piet. *F. Kneefel*

5. Boterstraat 20

Naast het even verderop gelegen huis Mariaplaats 50 en enkele in de loop van onze eeuw verdwenen huizen in dezelfde reeks, hoort Boterstraat 20 tot de kleine groep grote, diepe middeleeuwse stenen huizen buiten de Oude Gracht, die met name aan de zuidkant van Boterstraat-Mariaplaats een belangrijke rol speelden (zie Kroniek 1981: Mariaplaats 50. MBOU 1982-2, 62-63) (afb. 8). Als gevolg van verbouwingen en een uitbreiding naar achteren in de afgelopen decennia is het daarvan een op het eerste gezicht onduidelijk, maar niet onbelangrijk voorbeeld.

Afb. 8 Boterstraat 20. Reconstructie van de zuidelijke gevelwand van Boterstraat-Mariaplaats tussen Oude Gracht en Springweg. Tek. A. F. E. Kipp. a: toestand ca 1650. b: toestand ca 1870.

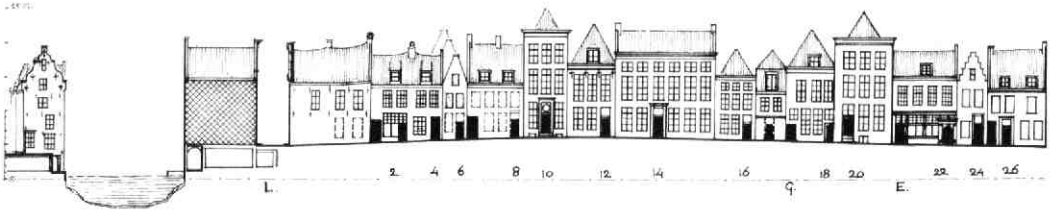

Als vervolg op gegevens die in dit huis enige tijd geleden tijdens een verbouwing aan het licht kwamen, werd in het begin van 1982 een voorlopig onderzoek ingesteld wegens een bouwplan, naar aanleiding van een brand in dit pand in 1981. Het forse huis ligt tussen de Eloyensteeg en het huidige Vissersplein, maar sloot aan de oostkant vroeger op bebouwing aan. Van der Monde vermeldt in 1844 reeds speciaal het opvallend grote baksteenformaat van dit huis. Inderdaad blijken de tweesteens muren te bestaan uit moppen van 32-35 x 16-17 x 8-8.5 cm, 10 lagen 92-95 cm, wat mogelijk op een 13e eeuwse oorsprong wijst. De drie zichtbare hoeken (en vermoedelijk ook de vierde) van het gebouw zijn tot ca. vier meter hoog afgewerkt met een hoekketting van forse trachietblokken (afb. 11). Daarboven loopt het baksteenwerk door met een gaaf kop-strek-kop hoekverband. Het overige muurwerk vertoont een vrij regelmatig Vlaams verband (afb. 10).
De voorgevel was vermoedelijk oorspronkelijk een trapgevel, zoals o.a. valt af te leiden uit sporen ter plaatse en uit een vrij nauwkeurige tekening die vanaf de Domtoren, ca. 1650, door A. van Waterloo gemaakt is (afb. 9; zie Kroniek 1981: Mariaplaats 50. MBOU 1982-2, 62). Deze trapgevel heeft middels hoekkantelen opzij aangesloten op als weergangmuren hoger opgetrokken zijmuren (waarbij de goot dus achter i.p.v. buiten de muur ligt). Deze nog bestaande weergangmuren lopen echter slechts tot ca. 6 m achter de voorgevel door en zijn dus als voorbeeld van een schijnweergang te beschouwen. Duidelijk was te zien aan steenformaat en Vlaams verband, dat deze opbouw tot het originele muurwerk behoort.
Van de bogen boven de vensters was niet veel meer te zien ten gevolge van een vroeg 19e eeuwse verbouwing, waarbij de vensteropeningen werden vergroot en voorzien van de huidige empireramen, terwijl

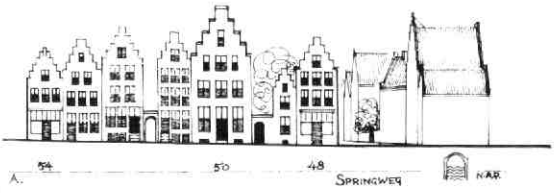

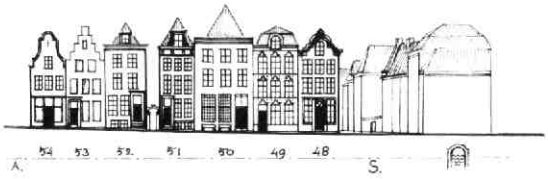

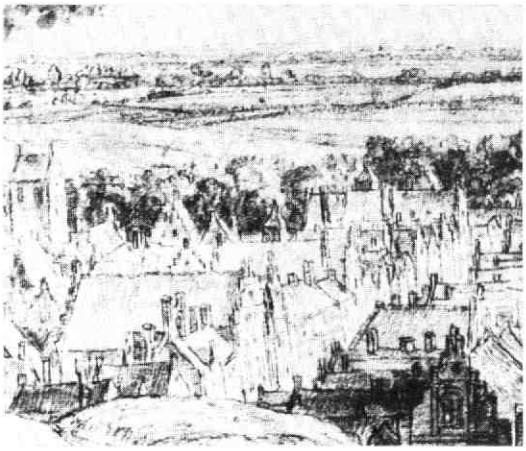

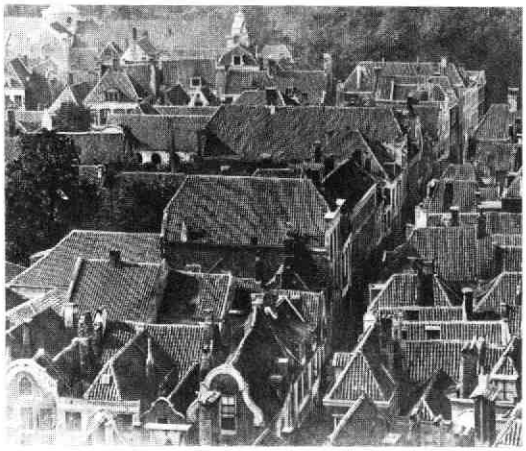

Afb. 9 Boterstraat 20. Gezichten vanaf de Domtoren naar het zuidwesten over de Boterstraat. a: tek. A. Waterloo, ca 1650. GAU TA Ba 3. b: foto W. C. van Dijk, ca 1870. GAU TA CA 2(6). Frappant zijn de grote, middeleeuwse stenen huizen temidden van de ,,normale'' bebouwing. In het midden: Boterstraat 20; achteraan: Mariaplaats 50; linksboven: de achterzijde van Springweg 8. De overeenkomst tussen het 17e eeuwse en het 19e eeuwse beeld is opvallend.

de geveltop werd vervangen door een forse kroonlijst. Wel werd een tufstenen band teruggevonden, vermoedelijk een (weggehakte) waterlijst ter markering van de bovenkant van de beganegrond.
De achtergevel heeft merkwaardigerwijs wel zijn middeleeuwse spitsboognissen deels bewaard en wel in de vorm van een 19e eeuwse vrije vertaling: zij omlijsten thans spitsboogvormige houten kozijnen met bijpassende driedelige roedenramen.
Onder het huis bevindt zich een kennelijk in de latere middeleeuwen ingebouwde dan wel vernieuwde kelder, die uit twee tongewelfde delen bestaat met een tweesteens scheidingsmuur. In de achtermuur bevindt zich een oud kelderlicht tussen twee kaarsnissen. Ongeveer 3 m daarvóór bevindt zich in de rechter

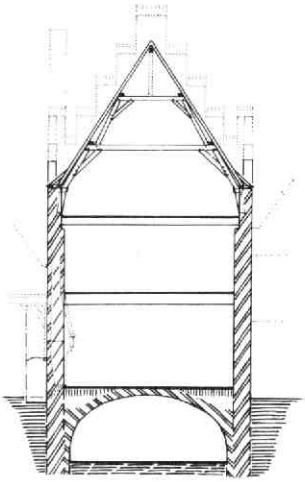

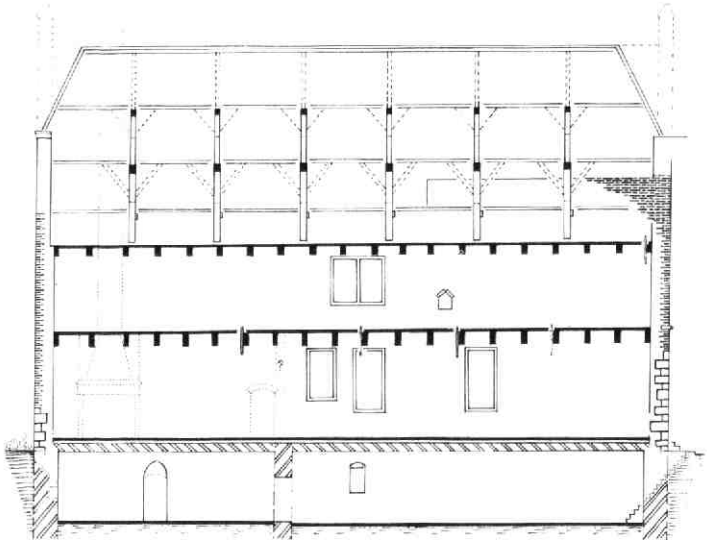

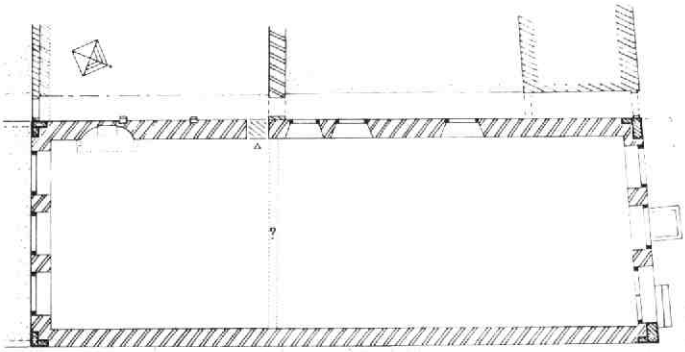

Afb. 10 Boterstraat 20. Reconstructie van de toestand vóór 1937, met middeleeuwse elementen. Tek. A. F. E. Kipp. a: langsdoorsnede naar het westen, gecombineerd met de beide hoeken van de oostmuur. b: dwarsdoorsnede naar het noorden, met reconstructie van de voorgevel en van de aanzet van het zijhuis. c: plattegrond van de beganegrond.

zijmuur een dichtgezette oude, of zelfs oorspronkelijke, doorgang naar de kelder van het buurhuis. Op de enige treden boven straatpeil gelegen beganegrond werd bij de verbouwing in 1979 - net een dag te laat - een juist verdwenen middeleeuwse schouw geconstateerd tegen de westelijke zijmuur, op slechts 1 m uit de achtergevel. Deze bestond uit een ruim 2 m brede, diepe uitholling in de muur, naar boven tot ca. 1 m toelopend en weggewerkt achter een ,,dunne muur'', die vermoedelijk moet worden opgevat als rookkap plus dichtgezette haardopening. De tussenruimte was gevuld met puin, waaronder veel dakpannen. De uit de bouwtijd stammende halfsteens achterwand van de schoorsteen is aan de buitenzijde nog herkenbaar. De wel zeer excentrische plaats van deze oorspronkelijke stookplaats doet vermoeden, dat de beganegrond vanouds een afgescheiden achterkamer heeft bezeten (afb. 10). De muur (of wand) daarvan moet waarschijnlijk gezocht worden ter plaatse van de scheidingsmuur in de kelder. Vlak daarnaast bevindt zich een dichtgezette, kennelijk oorspronkelijke, doorgang naar de achterbouw van het buurpand, waarin zich thans de Regentenzaal van het St. Eloyengasthuis bevindt. Dit bouwdeel heeft zwaar middeleeuws muurwerk, en een oude kelder met een middenboogstelling ter ondersteuning van een (mogelijk nog bestaande) houten kelderbalklaag. Van het thans verdwenen houtskelet waren de op consoles van basaltlava steunende muurstijlen ingelaten in de zijmuur van Boterstraat 20. Kennelijk is de Eloyensteeg pas later door deze achterbouw heen doorgetrokken. Het is niet onmogelijk, dat de huidige Regentenzaal moet worden beschouwd als een oorspronkelijk zijhuis van Boterstraat 20, een verschijnsel, dat ook van andere vroege, grote middeleeuwse huizen bekend is.

Een tweede, vermoedelijk jongere, stookplaats werd links vooraan op de verdieping aangetroffen.

Van de rond 1960 nog deels aanwezige, enkelvoudige dennen balklaag boven de beganegrond, met balken tot 18 x 45 cm (hoog model), zijn bij de recente brand ook de laatste resten verloren gegaan. De balkhoogte op de verdieping is aanzienlijk minder. In beide gevallen is de oorspronkelijke balklaag nog wel duidelijk in de muren afleesbaar.

De huidige kapspanten, die de zolder in zeven vakken

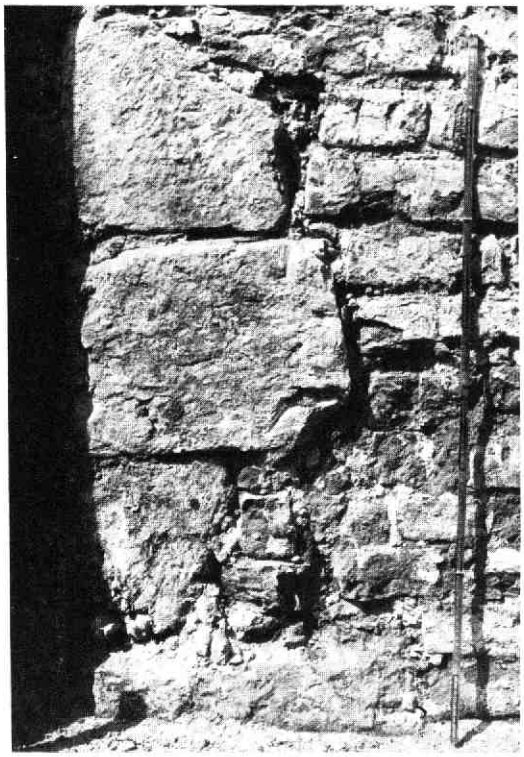

Afb. 11 Boterstraat 20. Detail van de hoekafwerking met natuursteenblokken aan de achterzijde van de oostmuur. Foto Jean Penders.

verdelen, wijzen op een middeleeuwse vernieuwing van de kapconstructie, die oorspronkelijk waarschijnlijk een dennen sporenkap zal zijn geweest (vgl. Mariaplaats 50, Oude Gracht 187, 219, 310 e.a.). De eiken spanten hebben krommers die in de muur zijn ingelaten en die volledig onafhankelijk zijn van de bovenste balklaag (afb. 10). De daartoe benodigde gleuven zijn ingehakt in het muurwerk. De bijbehorende bovenspanten zijn in 1937 verdwenen, toen het bovendeel van de kap in een flauwer hellende vorm werd vernieuwd. *A. F. E. Kipp*

6. Breedstraat 19 - 21

Hoewel Breedstraat 19 als een puur 19e eeuws pakhuis aandoet, bleek het toch nog belangrijke delen te hebben bewaard van zijn opzet als 17e eeuws woonhuis van twee bouwlagen met een kap loodrecht op de straatrichting en een los achterhuis. Nadat vermoedelijk in de 18e eeuw reeds een verdieping was toegevoegd werd het rond 1850 tot pakhuis verbouwd, waarbij het van een nieuwe, bijpassende voorgevel werd voorzien. De daarbij aansluitende nieuwe kap is een opvallend goed voorbeeld van een constructie met Philibertspanten, opgebouwd uit in drie rijen aan elkaar gespijkerde planken in boogvorm,

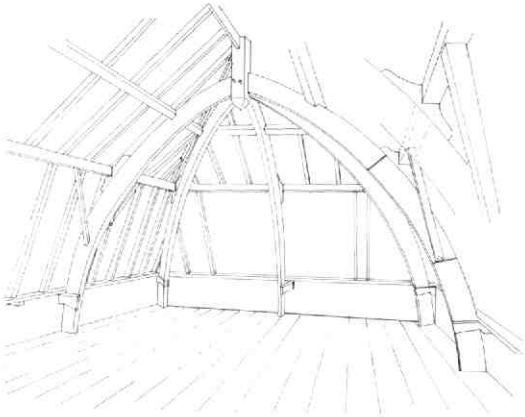

Afb. 12 Breedstraat 19. Overzichtstekening van de 19e eeuwse kap met Philibertspanten. Tek. H. J. Slot.

een soort voorloper van de hedendaagse gelamineerde spanten (afb. 12). Bij een latere verbouwing werd de balklaag boven de beganegrond omhooggebracht en kwam de tweede verdiepingsvloer te vervallen. Het naastgelegen, eveneens tot pakhuis verbouwde, pand Breedstraat 21 blijkt nog een belangrijk deel van zijn 16e eeuwse casco met moer- en kinderbalklagen te hebben bewaard, inclusief een aantal renaissancesleutelstukken met decoratief gesneden zijkanten.

A. F. E. Kipp

7. Breedstraat 22 - 24 - 24a

Een voorlopig bouwhistorisch onderzoek van deze panden, die bekend staan als ,,Het Huis met de Koppen'', kwam aan de orde i.v.m. een acuut stadium in de voorbereidingen om te komen tot herstel van dit complex: het middelste gedeelte werd ten gevolge van langdurig achterstallig onderhoud zeer bouwvallig bevonden, terwijl in de andere delen kort na elkaar brand op zolder ontstond.

Tesamen vormden de panden vroeger één groot huis, dat zijn huidige vorm en opzet voor een groot deel te danken heeft aan een midden 17e eeuwse verbouwing van een middeleeuws huis van mogelijk royale en samengestelde opzet. Dit huis was gelegen op een breed en diep perceel tussen de Korte Lauwerstraat en het eveneens royale, van oorsprong middeleeuwse huis ,,Het IJzeren Hek'' (afb. 16). Tussen beide huizen lag een steegje, dat in 1556 als Amstelsteege wordt aangeduid en dat later Baexensteeg heet, naar burgemeester Beaxen, bewoner van Het Huis met de Koppen in 1596.

In dit steegje lagen kleine huisjes of cameren, negen in getal. In de loop van de tijd zijn ze echter òf samengevoegd tot grotere huizen òf bij de twee grotere buurhuizen getrokken. Thans zijn deze cameren geheel verdwenen en op de plaats van het steegje zijn nu de ingang en het trappehuis van het pand 24a.

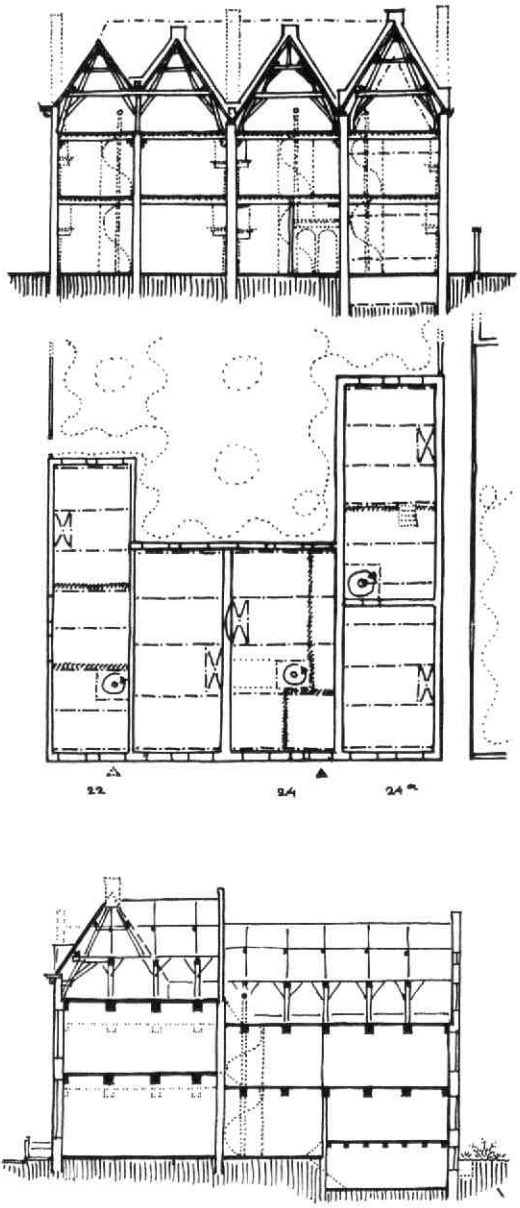

Afb. 13 Breedstraat 22-24-24a. Principetekening van de hoofdopzet van het complex. Tek. A. F. E. Kipp. a; dwarsdoorsnede naar het noorden achter de voorgevel. b: plattegrond van de beganegrond. c: langsdoorsnede over nr. 24a naar het westen.

Sedert de 17e eeuwse verbouwing, die vermoedelijk samenhangt met stedebouwkundige maatregelen in de omgeving van de Breedstraat in 1646, bestaat het huis uit vier naast elkaar gelegen beuken van twee verdiepingen met een brede voorkap en drie (eigenlijk vier) dwarskappen daarachter (afb. 13). De middelste twee beuken zijn even diep, de westelijke is twee vakken dieper en de oostelijke loopt nog aanzienlijk verder door. De goot van voor- en zijgevel rust op forse, markant gesneden, houten koppen van 17e eeuwse karakteristiek, die als zware balkeinden in de muur zitten en die bij wijze van blokkeel aan de spanten zijn gekoppeld (afb. 14, 15). Een soortgelijke constructie werd ook aangetroffen bij Mariaplaats 9 en 10 (waar de koppen zijn verdwenen) alsmede bij Ambachtstraat 5. Dergelijke koppen in de vorm van sleutelstukken zijn ook bekend van o.a. Voor Clarenburg 7 en van de poort van Paushuize.

In of vóór 1714 werd het brede huis in twee helften gesplitst, thans nrs. 22 en 24-24a, die verder hun eigen leven gingen leiden, wat ondermeer tot uiting komt in de verschillende vormen van gepleisterde gevelafwerking (links begin 19e eeuws, rechts ca. 1870). In de 19e eeuw is het pand nog steeds in tweeën gesplitst, het is dan bekend onder de nrs. H 294 en H 295. In 1860 krijgt nr. 295 een afsplitsing 295bis, in de Korte Lauwerstraat. Een tiental jaren later zijn de huizen opnieuw genummerd, zo wordt 294: 22, 294a: 22bis, 295: 24, 295bis Korte Lauwerstraat 3 en 5.

Nr. 22bis blijkt dan dus al afgescheiden, de gewijzigde voorgevelindeling dateert echter van ca 1900. In 1909 wordt kennelijk ook nr. 24 in tweeën gedeeld. Voor nr. 24a wordt dan in de steeg een nieuwe toegang gemaakt.

Breedstraat 22

De achtergevel van de rechterbeuk van nr. 22 was een dubbelganger van die van nr. 24. Het waren twee 17e eeuwse topgevels met vlechtingen die kennelijk gelijktijdig zijn gebouwd. De linkerbeuk, langs de Korte Lauwerstraat, loopt twee balkvlakken verder naar achteren door, en heeft mogelijk altijd een lijstgevel gehad. Tegen de oostzijde hiervan verrees in de 19e eeuw een aanbouw. Waarschijnlijk is alleen het voorgedeelte van nr. 22 onderkelderd. De oorspronkelijke zelfstandigheid van de beide beuken komt op de beganegrond duidelijk tot uiting in de onderling verschillende moer- en kinderbalklagen (afb. 13). De rechterbeuk heeft grotere balkvakken en het plafond is daar (voor een deel?) met eiken spreidsel afgewerkt. Ook de verdieping heeft zijn moer- en kinderbalklaag nog grotendeels bewaard, inclusief een deel van de 17e eeuwse sleutelstukken.

De recentelijk door brand verloren gegane kap bestond voor de linkerhelft van het complex uit vier zware spanten met een licht spant ervoor en erachter, maar hij kon niet nader worden onderzocht. In het midden rustten de benedenspanten, die over de volle breedte van nr. 22 gingen, op standvinken met korbelen. De bovenconstructie behoorde bij de 19e eeuwse verbouwing tot mansardekap, maar moet van origine uit twee zadeldaken met een zakgoot op vlieringniveau hebben bestaan (afb. 13).

Breedstraat 24

Van nr. 24 bestaan beide zijmuren grotendeels nog

Afb. 14 Breedstraat 22-24-24a. a: de karakteristieke koppen onder de gootlijst van de voorgevel. Foto Jean Penders. b: ter vergelijking: Ambachtstraat 5.

De plafonds waren in eerste instantie geheel helderrood geschilderd. In het begin van de 18e eeuw kregen hal en gang een zeer uitgesproken lichtblauwe kleur, terwijl de voorkamer mosgroen en de achterkamer grijsgroen werden afgewerkt. Nadien werd de achterkamer nog eens donkergroen overgeschilderd voordat in de 19e eeuw al het houtwerk achter stucplafonds verdween. Uit het recente verleden dateert jugendstil decoratieschilderwerk in de gang beneden en boven. Op de verdieping was de moer- en kinderbalklaag, evenals op de beganegrond grotendeels van grenen, maar vijf vakken diep i.p.v. vier. In de 17e eeuwse grenen kap waren diverse eiken onderdelen verwerkt, waaronder spanten met krommers, die vermoedelijk afkomstig waren van de middeleeuwse voorganger van ,,Het Huis met de Koppen''.

Breedstraat 24a

Nr. 24a komt overeen met de dieper doorlopende

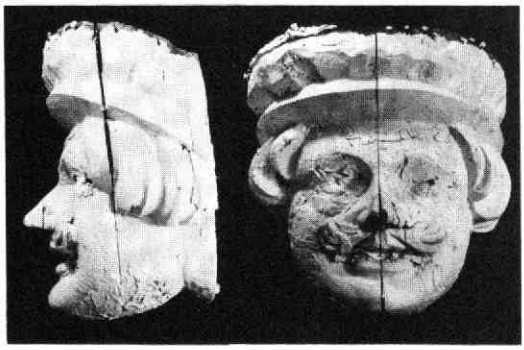

Afb. 15 Breedstraat 22-24-24a. Een van de koppen van Breedstraat 24 ,,en face'' en ,,en profil''. Foto F. Kneefel.

uit middeleeuws werk, maar uit de daarin aanwezige bouwsporen konden onder de huidige omstandigheden nog onvoldoende conclusies getrokken worden ten aanzien van de middeleeuwse situatie en indeling. Een kelder is in dit gedeelte (nog) niet geconstateerd, en het is ook niet waarschijnlijk dat die er zal zijn, aangezien het huis laatstelijk gebruik maakte van een deel van de kelder onder nr. 24a.

Vooral op de beganegrond gaf de moer- en kinderbalklaag met zijn diverse opeenvolgende kleurafwerkingen duidelijke aanwijzingen omtrent de oorspronkelijke, 17e eeuwse indeling van dit gedeelte. Daarbij bleek dat de plaats van de huidige voordeur nog de oorspronkelijke is, en dat zich daarachter vroeger een brede hal bevond met een kleine voorkamer ernaast. Daarachter liep rechts een gang door tot aan de achtergevel, met links, direct achter de hal, een spiltrap en verder een grote achterkamer. Bij een 18e eeuwse verbouwing werden o.a. wanden, lambriseringen, bedsteden en kasten aan deze hoofdopzet toegevoegd, terwijl later de beganegrond naar achter toe werd uitgebreid.

rechterbeuk van het huis, en bevat nog een belangrijk deel van de middeleeuwse voorganger van ,,Het Huis met de Koppen''. De voorgevelafwerking van Breedstraat 24a is dezelfde als die van nr. 24. Hij dateert van ca 1870, dus van ruim vóór de splitsing in 1909. In dat jaar werd in dezelfde trant aan de rechterzijde een aparte ingangspartij voor nr. 24a toegevoegd ter plaatse van de vroegere zijsteeg, waarbij de deur min of meer een kopie van de voordeur van nr. 24 werd. In 1912 werd hierboven nog een klein kamertje toegevoegd.

De achtermuur is nog de 1½ steens dikke middeleeuwse achtergevel, waarvan de top bij het afwolven van de kap verloren ging, maar een uitgekraagde schouder aan de oostzijde bewaard bleef. Ook de beide zijmuren zijn nog middeleeuws; zij vertonen vooralsnog geen bijzonderheden. Aan de oostzijde is, ook in bebouwde vorm, de middeleeuwse Baexensteeg tussen ,,Het Huis met de Koppen'' en het huis ,,Het IJzeren Hek'' nog duidelijk herkenbaar.

Van nr. 24a is alleen het achtergedeelte onderkelderd. Deze, thans ondiepe, kelder heeft in de 17e

eeuwse opzet (en mogelijk ook vroeger) als souterrain onder een opkamer gefunctioneerd (afb. 13). In 1912 werd de beganegrondvloer gelijkgetrokken met die van het voorhuis (vermoedelijk door de bestaande balklaag te laten zakken), en werd de kelder enigszins uitgediept. Reeds eerder was het linkerdeel van deze kelder toebedeeld aan nr. 24.

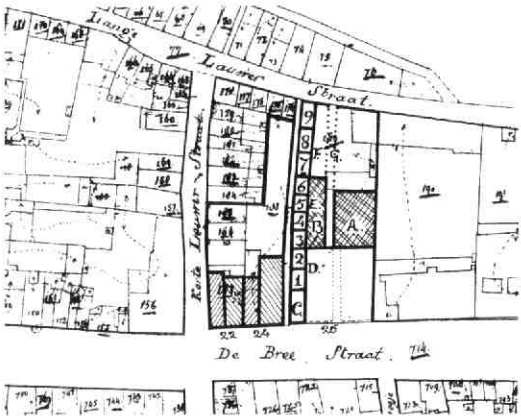

Afb. 16 Breedstraat 22-24 en Breedstraat 26. Situatie van ,,Het Huis met de Koppen'' en ,,Het IJzeren Hek'' ter weerszijden van de middeleeuwse Baexensteeg, aangeduid op de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp. A: het middeleeuwse ,,grote huis''. B: het middeleeuwse ,,kleine huis''. C: het hoekhuis aan de straat. D 1-4: de vier kameren achter het hoekhuis. F 5-9: de vijf kameren die in de tweede helft van de 16e eeuw werden toegevoegd. G: de poortweg.

Van de geheel uitgebroken beganegrond is de oude indeling uit de nog bestaande moer- en kinderbalklaag af te lezen. Het voorste deel loopt tot de - deels verdwenen - 17e eeuwse scheidingsmuur ter plaatse van een niveauverschil in de balklagen en de kap (afb. 13). Het middelste deel, waarin zich vermoedelijk linksvóór een 17e eeuwse spiltrap bevond, werd door een op een platte moerbalk aansluitende binnenmuur afgescheiden van de opkamer in het achterste deel. De kelder daaronder was toegankelijk vanuit de middenkamer. De verbouwing van 1912 leidde tot een indeling in drie kamers ,,en suite'' op één niveau. De bijbehorende stucplafonds zijn gedecoreerd met een jugendstil sjabloonbeschildering. Uit dezelfde tijd dateren het huidige trappehuis en de daarachter gelegen keuken, die werden ingebouwd in de voormalige zijsteeg.

De oude indeling van de verdieping bestaat, behalve uit de genoemde doorgaande scheidingsmuur t.p.v. de sprong in de vloer, voornamelijk uit houten wanden. Ook hier levert de bewaard gebleven moer- en kinderbalklaag aanwijzingen omtrent de oorspronkelijke spiltrap links achter de genoemde scheidingsmuur.

De kap vertoont vóór en achter de boven het dak uitstekende topgevel van de 17e eeuwse scheidingsmuur eenzelfde constructie. Hij lijkt geheel uit, vermoedelijk middeleeuwse, eiken spanten met krommers te bestaan (waaraan helaas geen telmerken te ontwaren zijn) die zorgvuldig zijn afgewerkt. Daarop rusten zware eiken gordingen en eveneens eiken A-spanten. De indruk wordt gewekt, dat bij de 17e eeuwse verbouwing een achtervleugel van het middeleeuwse huis tot en met de kap min of meer gehandhaafd werd, en dat alleen het voorste deel, mede i.v.m. de doorlopende gevelopzet, hoger werd opgetrokken, waarbij de oude kapspanten weer werden toegepast. Gezien het feit dat zich vóór en achter de scheidingsmuur een half balkvak bevindt, is het mogelijk dat deze muur midden tussen twee moerbalken werd geplaatst (afb. 13). T.z.t. zal dit bij nader onderzoek van de balklagen te constateren zijn.

A. F. E. Kipp

8. Breedstraat 26

In 1981 startte de verbouwing van Breedstraat 26, dat op een ongeveer even groot perceel ligt als zijn buurpand ,,Het Huis met de Koppen'', en dat sedert het midden van de 18e eeuw bekend staat als het huis ,,Het IJzeren Hek''. Bij onderzoek tijdens de verbouwingen was de aandacht erop gericht een beter inzicht te krijgen in de ontwikkeling van dit, vooral aan de voorzijde, royaal en homogeen uitziende huis, dat geleidelijk is gegroeid uit een aantal zeer verschillende middeleeuwse panden, die vanouds grotendeels een eind achter de rooilijn schijnen te hebben gelegen (afb. 16).

Het complex wordt in 1556 bij verkoop omschreven als ,,een huysinge, hofstede, hoff, bouhuys ende camertgens dair aen behorende . . . indie Amstelsteege''. Uit latere omschrijvingen valt af te leiden dat het hier gaat om een ,,groot huis'' (oostzijde) en een ,,klein huis'' (westzijde) ter weerszijden van een poortweg, alsmede om een tweede klein huis op de hoek van de genoemde steeg en de Breedstraat, met vier kameren daarachter. Deze indeling is onder meer in de kelders terug te vinden. De waargenomen bouwsporen in het bovengrondse muurwerk waren door latere verbouwingen te fragmentarisch om er een duidelijk beeld uit af te leiden. Wel bleek de oostelijke zijmuur op de beganegrond over de volle breedte uit vrij homogeen middeleeuws werk te bestaan (steenformaat 30 x 15 x 7-7.5 cm); deze muur moet hebben behoord bij het z.g.n. ,,grote huis''. De westelijke muur van de hal bleek tot op zolder toe nog resten van het ,,kleine huis'' te bevatten.

In 1594 blijken er inmiddels nog vijf kameren bij gekomen te zijn, waarvan de laatste is gelegen op de hoek van de steeg en de Lange Lauwerstraat (Zie ook onder Breedstraat 22-24-24a).

In 1698 wordt het complex gekocht door de niet onbemiddelde ritmeester J. G. Ruysch, die het ingrijpend laat verbouwen en verfraaien. Uit zijn tijd dateert grotendeels het huidige voorhuis, dat in later tijd (vermoedelijk pas in de 19e eeuw) nog met de meest

westelijke travee werd verbreed ter plaatse van de bovengenoemde kameren. Daarmee verloor het huis zijn 18e eeuwse, symmetrische karakter. Hoewel van het oude interieur tengevolge van latere verbouwingen weinig over is gebleven, resteert daarvan met name nog de hal, alsmede de trap. Deze sloot vermoedelijk oorspronkelijk aan op de thans gesloten middenboog van de driedelige achterwand van de hal; later schijnt hij een kwartslag gedraaid te zijn. Als verrassing bleek hij tot op heden zijn oorspronkelijke fraaie houtsnijwerkenleuningen bewaard te hebben. Aan Ruysch heeft het huis ook het smeedijzeren hekwerk aan de straatzijde te danken, dat van 1705 moet dateren.
In een transportacte van 1605 wordt het voorplein omschreven als ,,plantage'' met bomen. In 1795 is er sprake van ,,de plaats voor het huis'', en in 1803 wordt deze aangeduid als ,,bassecourt'', terwijl zich aan de achterzijde de ,,tuin'' blijkt te bevinden. Kennelijk heeft dit voorterrein reeds vier eeuwen of langer het karakter gehad van een voorplein met bomen (hoewel het verzorgde karakter daarvan de laatste tijd wat verloren is gegaan), terwijl de eigenlijke tuin zich aan de achterkant bevond. *A. F. E. Kipp*

9. Buurkerk

In verband met het aanleggen van vloerverwarming tijdens de restauratie van de Buurkerk was het nodig dat verschillende zich in de kerk bevindende grafkelders werden geruimd. Daar een aantal goed te dateren menselijke skeletresten tevoorschijn kwam, werd het Instituut voor Antropobiologie van RU Utrecht gewaarschuwd. Besloten werd het onderzoek te beperken tot die skeletresten die identificeerbaar waren. Tot nu toe was identificatie in 13 gevallen mogelijk. Het betrof dan steeds een skelet in een grafkist met een naamplaat erop. Naast de naam waren ook meestal geboorte- en sterfjaar aangegeven. Van deze indentificeerbare skeletten werden kleine botmonsters genomen.
Op het Instituut voor Antropobiologie is men bezig - in het kader van de samenwerking met dr. I. A. Lengyel (Budapest) - een collectie botmonsters te verzamelen van skeletten met bekende leeftijd van overlijden en bekend geslacht. Dr. Lengyel heeft methoden ontwikkeld, waarbij, door middel van chemische analyse van botmonsters, de leeftijd bij overlijden en het geslacht van de betrokkene kan worden vastgesteld. Hoewel de resultaten van deze biochemische leeftijds- en geslachtsbepaling betrouwbaar lijken, is het toch van belang materiaal te verzamelen dat ter controle van deze methode kan dienen. De botmonsters uit de Buurkerk zullen voor dat doel gebruikt worden.
Het Instituut voor Antropobiologie beschikt thans over 23 botmonsters van geïdentificeerde skeletten. Zodra dat er een veertigtal zullen zijn, zullen ze door dr. Lengyel worden onderzocht. Uiteraard wordt hij daarbij niet van de identificaties op de hoogte gesteld.
W. R. K. Perizonius

10. Choorstraat 7-9

In aansluiting op verrassende gegevens die enkele jaren geleden tijdens een verbouwing van het pand Choorstraat 7 tevoorschijn kwamen, werden in 1982 bij een verbouwing in het buurpand nr. 9 aanvullende waarnemingen gedaan.
Destijds bleek dat Choorstraat 7 een royaal tufstenen huis moet zijn geweest met een breedte van ca 8.50 m en een diepte van ca 11.50 m, gesitueerd min of meer aan de huidige rooilijn. Van de massief uit tufsteen opgebouwde zijmuren kwam bij die gelegenheid van de zuidelijke het meeste in zicht. Het voorste gedeelte was bij een vroegere verbouwing grotendeels weggebroken t.b.v. de verbreding van de etalage, maar naar achteren toe was het tufsteenwerk te volgen tot ca 11.50 m uit de rooilijn. Het oppervlak van de muur was vrij ordelijk, het binnenwerk bestond uit onregelmatige brokken en blokken bij wijze van kistwerk. De specie was gelig van kleur en zeer grof van samenstelling. De voegen waren gemiddeld 1.5 cm dik. Ook in de noordmuur werd, waar deze in zicht kwam, over de genoemde diepte tufsteenwerk waargenomen.
Nadat bij een recente winkelverbouwing op de beganegrond van het buurhuis Choorstraat 9 daarnaar tevergeefs was uitgekeken (ten gevolge van latere bemetselingen), kon thans op de verdieping van dat pand de buitenkant van de tufstenen zuidmuur van Choorstraat 7 worden waargenomen, daar het veel smallere buurpand nr. 9 in deze muur is ingebalkt. Ook hier reikte de tufsteen voorzover te constateren viel, van de voorgevel tot op ca 11.50 m achter de rooilijn, en in hoogte minstens tot aan het plafond van de verdieping, d.w.z. minimaal 6 m of meer boven het huidige straatpeil (afb. 19). Ook de buitenzijde van de muur bestond uit redelijk zorgvuldig metselwerk in zeer wisselende blokken tuf, in dikte variërend van 10 tot 13 cm en tot ca 45 cm breed, 10 lagen ca 125 cm (voor zover gezien). Ter vergelijking: de tufstenen versie van het huis Drakenburg, Oude Gracht 114 (vermoedelijk begin 12e eeuw), had een oorspronkelijke bouwhoogte van 7 tot 7.50 m boven het toenmalige maaiveld en een gemiddelde lagenmaat van 12.6 cm. Bij de tufstenen achtermuur van Wed 5-7 (ca 1200) waren deze maten resp. 7.50 m en ca 11 cm. De aard van het metselwerk maakt bij Choorstraat 7 een datering in de eerste helft de 12e eeuw aannemelijk.
Helaas konden nadere bijzonderheden omtrent eventuele bouwsporen niet tijdig worden waargenomen; deze worden thans echter veilig achter gipsplaat bewaard voor toekomstige nieuwsgierige blikken. Te zijner tijd worden nadere gegevens omtrent de hoogte van het romaanse huis verwacht bij werkzaamheden op de tweede verdieping van Choorstraat 9. Wel was het via de kelder van nr. 9 mogelijk op verschillende plaatsen de funderingsdiepte van de tufstenen muur vast te stellen: deze bleek merkwaardigerwijs slechts ca 85 cm onder het straatpeil te liggen, d.w.z. ca 4.70 m N.A.P. Later was dit muurwerk in moppen ondermetseld ten tijde van de inbouw van de kelder.

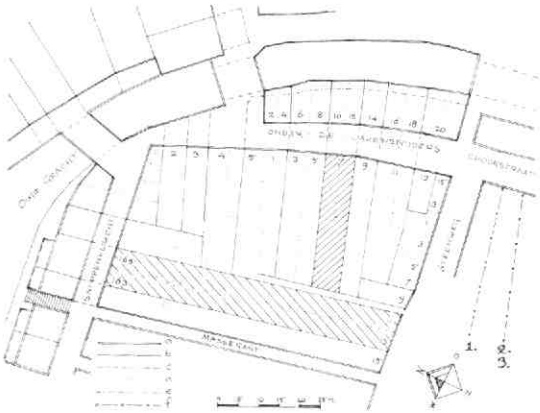

Afb. 17 Choorstraat 7-9. De middeleeuwse hoofdpercelering in het bouwblok Oude Gracht - Stadhuisbrug - Choorstraat (Onder de Lakensnijders) - Steenweg - Massegast, op basis van de kadastrale minuut van 1832 en van gegevens over de kelderstructuur. Tek. A. F. E. Kipp. a: rooilijn. b: middeleeuwse hoofdpercelering. c: idem, onder straatniveau. d: (latere) perceelsplitsingen. e: middeleeuwse achterrooilijn op de werf. f: asrichting van 1: Buurkerk, 2: Zadelstraat en Boterstraat, 3: percelering van de Choorstraat.

Het romaanse tufstenen gebouw, dat des te boeiender is door zijn situering (los van de Oude Gracht-bocht en buiten de immuniteiten) was blijkens de kadastrale minuut van 1832 aanzienlijk breder dan de andere panden aan het oude deel van de Choorstraat. Ditzelfde schaalverschil blijkt uit de reconstructie van de casco doorsnede van de Choorstraatbebouwing (oneven zijde) rond 1600, die in hoofdzaak de middeleeuwse structuur laat zien (afb. 19).

Of dit huis in eerste instantie is ontstaan als woonhuis, is niet zeker: o.a. in 1330 en in 1517 wordt het aangeduid als ,,De Munt''. In het laatstgenoemde geval is duidelijk sprake van een huisnaam, maar de oudere vermelding zou wellicht verband kunnen houden met een oorspronkelijke functie. Alleen nader archiefonderzoek zal op deze vraag antwoord kunnen geven. Nog intrigerender wordt dit huis in combinatie met de op het Gemeente Archief bewaarde gegevens m.b.t. waarnemingen, die in 1931 werden gedaan in de bouwput van de uitbreiding van Vroom en Dreesmann ter plaatse van Choorstraat 1, 3 en 5 (GAU, TA, Na 1.1). Deze gegevens, die tot nu toe een onopvallend los eilandje leken, blijken precies aan te sluiten op de gegevens uit Choorstraat 7 (afb. 18). Met name is interessant de relatie met het achter dit huis gesitueerde vroegere Schoonhuis, alsook de opvallend afwijkende perceelstructuur tussen Choorstraat en Schoonhuis (afb. 17). Te gelegener tijd zal hierop verder worden ingegaan.

In de loop van de middeleeuwen werd het tufstenen huis naar achteren toe uitgebreid tot ca 25 meter. Op een foto uit 1878, gemaakt vanaf de Domtoren (afb.

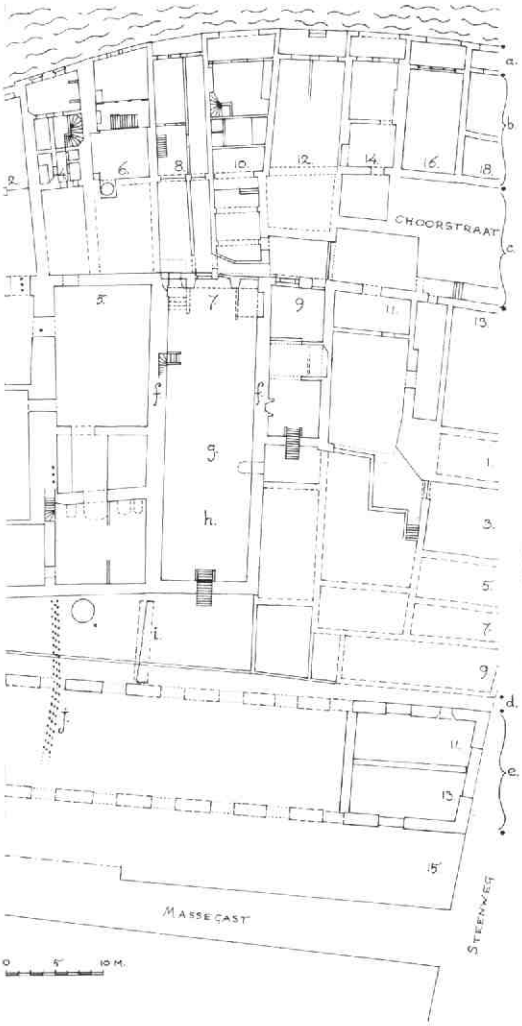

Afb. 18 Choorstraat 7-9. Kelderplattegrond van de panden Choorstraat 5, 7, 9, 11 en de daarvóór gelegen panden 4-14, samengesteld uit oude verbouwingstekeningen berustend in de GAU, in combinatie met opmetingen ter plaatse en met gegevens uit 1931 (GAU TA Na 1-1). Tek. A. F. E. Kipp. a: overbouwde werf (17e eeuw en later). b: huiskelders, grotendeels twee boven elkaar. c: straatkelders. d: poortweg naar de Steenweg. e: perceel van het Schoonhuis. f: tufstenen muren van Choorstraat 7. g: vermoedelijke oorspronkelijke achtergevel van Choorstraat 7. h: middeleeuwse uitbreiding van Choorstraat 7. i: tufstenen muur, aangetroffen in 1931 (deze liep oorspronkelijk naar beide zijden verder door). j: palenfundering, vermoedelijk doorlopend onder de noordmuur van Choorstraat 5.

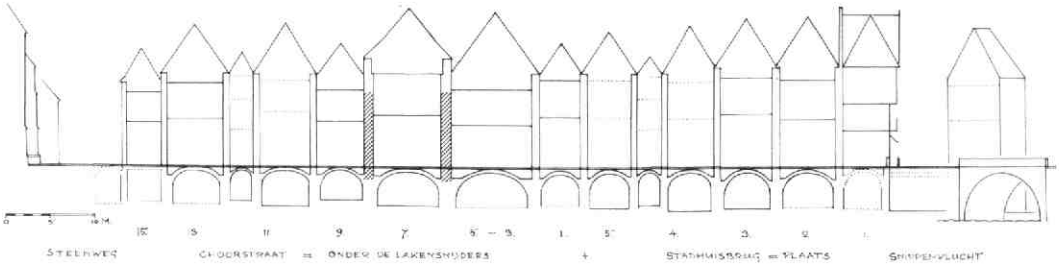

Afb. 19 Choorstraat 7-9. Reconstructie van het casco van de middeleeuwse bebouwing aan de westzijde van de Choorstraat en de Stadhuisbrug; toestand ca 1600. Tek. A. F. E. Kipp. Gearceerd: tufstenen muurwerk.

20; GAU, TA, Ca 3) is de scheiding tussen het voorste en achterste deel nog duidelijk te herkennen in het verschil in dakvorm: het voorste éénderde deel had een lagere nok en een aanzienlijk flauwere dakhelling dan het achterste deel, dat met een overgangsvak doorliep tot over de achtergrens van het oudste gedeelte.

Een verhaal apart vormen de kelders van Choorstraat 7 en 9 (afb. 18). De kelder onder het voorste deel van Choorstraat 7 is wel middeleeuws maar duidelijk jonger dan de zijmuren. Het romaanse huis had van oorsprong geen kelder (vgl. Drakenburg en Wed 5-7), en het straatpeil, en daarmee ook het vloerpeil van de beganegrond, is nadien veelal aanzienlijk gestegen. Het oorpronkelijke maaiveld kon hier niet worden vastgesteld. De kelder is overkluisd met een groot tongewelf en vertoont merkwaardige sporen aan de voorzijde: in de ruim één meter zware bakstenen onderbouw van de voorgevel (steenformaat 33 x 16 x 8 cm, 10 lagen 92 cm) zijn resten zichtbaar van een grote segmentboog in het midden, behorend bij een oorspronkelijke deuropening, en links een trapsgewijs oplopend gewelfgedeelte, dat wijst op een vroegere keldertrap naar de straat.

Later zijn in de drie traveeën andere openingen gemaakt: links en midden deuren die via de straatkelders toegang geven tot de gracht, en rechts een raam.

Het achterste keldergewelf, onder de middeleeuwse uitbreiding van het huis, is anders wat betreft model, vloer- en kruinhoogte, en heeft een keldertrap naar de tuinzijde. De scheidingsmuur van moppen tussen beide kelderdelen, alsook sporen op de beganegrond, wijzen erop dat bij de genoemde middeleeuwse uitbreiding de tufstenen achtergevel van het oorspronkelijke huis kennelijk geheel door een dunnere nieuwe muur werd vervangen. Ditzelfde geschiedde mogelijk reeds in een eerder stadium bij de veel zwaardere voorgevel.

Choorstraat 9 heeft alleen een kelder onder het voorhuis, die thans in verbinding staat met de straatkelders vóór de beide huizen. Deze liggen met vloer en kruin aanzienlijk lager dan de huiskelders. De vanouds bij nr. 9 behorende voorkelder ligt onder de halve

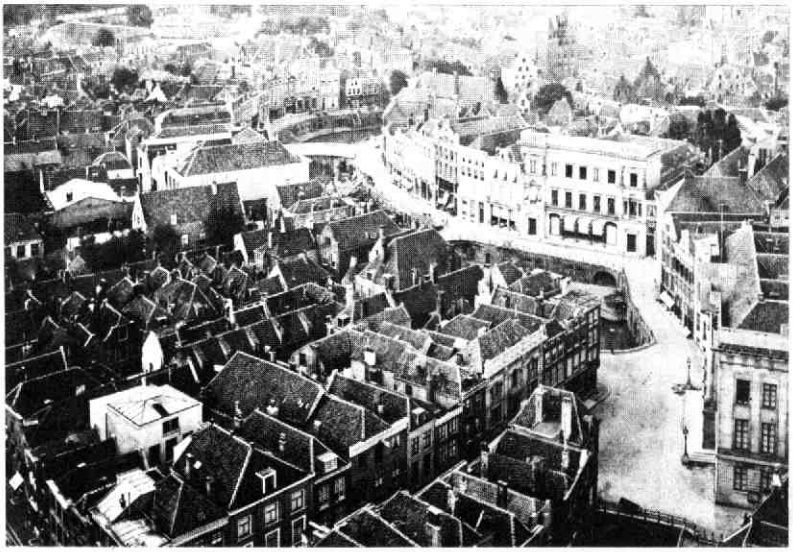

Afb. 20 Choorstraat 7-9. Gezicht vanaf de Domtoren op de huizen aan de Choorstraat; het vijfde huis vanaf de hoek van de Steenweg is Choorstraat 7. Foto G. L. Mulder, 1878. GAU TA Ca 3.

straatbreedte en heeft een tongewelf in de lengterichting, dat naar de kant van nr. 11 doorloopt. Het forse baksteen formaat (30/31 x 16 x 7.5 cm, 10 lagen 87 cm) wijst op een vroege datering. Vóór nr. 7 liggen onder de volle straatbreedte twee kelders naast elkaar, met tongewelven in de dwarsrichting. Naar de grachtzijde sluiten zij aan op de nòg lager gelegen kelders onder de huizen aan de waterkant van de Choorstraat, waarin een tussenkelderverdieping is opgenomen die bij de bovenliggende huizen hoort. De indruk bestaat dat de kelders onder de straat aanvankelijk op een werf uitkwamen, en dat zij later - ten tijde van het ontstaan van de bebouwing op de werf - uitgebreid zijn tot het water. Zo zijn de huizen aan de waterkant van de Choorstraat (hier althans) kennelijk op de kelders van de overburen gebouwd (afb. 17). Ditzelfde verschijnsel is ook van enkele kelders onder de Lijnmarkt bekend. Nader onderzoek hiernaar kan zeker boeiende gegevens opleveren! *A. F. E. Kipp*

11. J. P. Coenstraat 5-5a. Molens ,,De Ster'' en ,,De Bijgeval''

Tot de meer uitzonderlijke gevallen behoort het onderzoek op het terrein van de ,,industriële archeologie'', of beter, op dat van de monumenten van bedrijf en techniek. Dit jaar kwamen in die zin de erven en opstallen van de vroegere zaagmolens ,,De Bijgeval'' en ,,De Ster'' aan de Leidse Vaart aan de orde. Zij werden onderzocht na de aankoop door de gemeente Utrecht in verband met plannen voor een buurtpark aldaar.

De molen ,,De Ster'' werd in 1721 als bovenkruier gebouwd door Arien van de Starren op grondbezit van het St. Jobsgasthuis. Hij bleef anderhalve eeuw in de familie Van de Star - waaraan hij zijn naam ontleende - tot hij in 1876 werd verkocht aan Willem de Wit. In 1911 werd de molen onttakeld, waarna de onderbouw tot 1982 als electrische zagerij in gebruik bleef.

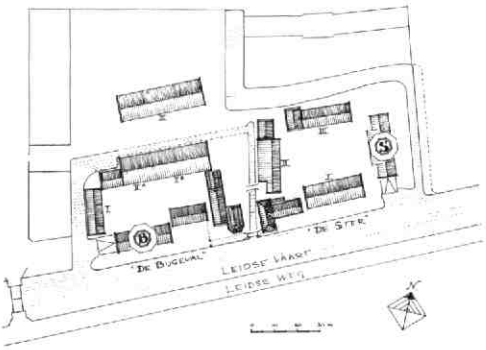

Afb. 21 J. P. Coenstraat 5-5a. Plattegrond van de houtzaagmolenerven van ,,De Ster'' (rechts) en ,,De Bijgeval'' (links); situatie vóór 1909. Tek. A. F. E. Kipp.

,,De Bijgeval'' werd in 1739 in opdracht van dezelfde Arien van de Starren als paltrokmolen gebouwd op het naast ,,De Ster'' gelegen perceel; hij was speciaal bedoeld voor het zagen van zwaar hout. Deze molen werd in 1815 vervangen door een bovenkruier, en in 1890 eveneens verkocht aan Willem de Wit, zodat sedertdien beide molens weer in één hand waren. In 1909 werd ,,De Bijgeval'' onttakeld, maar ook hier bleef het erf met alle loodsen in gebruik ten behoeve van de houthandel.

Vooral het molenerf van ,,De Ster'' is qua opzet en inrichting vrijwel compleet bewaard gebleven (afb. 21). Het bestaat uit een parallellogramvormig eiland, dat omgeven is door de Leidse Vaart, een sloot, een balkenhaven en een scheidingssloot naast het tweede molenerf. Rond het open middenterrein liggen de opstallen in carré-vorm: molen en zagerij aan de oostkant, drie houtloodsen aan de andere zijden, en aan de westkant achter: twee knechtswoningen en vóór - aan de vaart -: het molenaarshuis.

Bij het molenerf van ,,De Bijgeval'' lagen de opstallen eveneens in carré-vorm. Hier zijn echter de molen zelf en de zagerij geheel verdwenen; alleen een rietbos in de inham van de sleephelling herinnert er nog aan, terwijl de fundamenten misschien nog onder het gras liggen. Van het vlak naast de scheidingssloot gelegen molenaarshuis resteert alleen het achterste deel. De voorkant was voorzien van een mooie uitzichtkamer aan de vaart. De loodsen liggen hier aan de noord- en westzijde, alsmede op een latere uitbreiding van het terrein naar het noorden.

Van de molen ,,De Ster'' bleef de zware onderbouw bewaard in het midden van de zagerij, beide uit 1721 (afb. 23). Vanuit een inham aan de Leidse Vaart loopt de sleephelling op naar de sierlijk omlijnde frontgevel, waarop nog vaag een grote geschilderde ster prijkt. Op de korbelen van de molenonderbouw zitten geschilderde 18e eeuwse notitieborden met witte kaders en strikken. De machinerie en het drijfwerk dateren deels uit omstreeks 1860 en deels uit 1927. De zagerij werd in de 19e eeuw aan de westzijde uitgebreid met een zijbaan onder een opgetild dakvlak. Hierdoorheen loopt een lorriespoor, dat de verbinding vormt tussen de aanlegplaats, de molen en de diverse loodsen.

Het bijbehorende molenaarshuis, eveneens uit 1721 (afb. 23A), is symmetrisch van opzet met twee, van een stookplaats voorziene, kamers op de einden en een hal, een trappehuis en een onderkelderde opkamer in het middenblok (vgl. afb. 24). De zoldervloer bestaat uit eerste kwaliteit grenen delen van 47 cm breed: het was tenslotte de woning van een houtzaagmolenaar. In 1827 werd het huis aan de westzij-

Afb. 22 J. P. Coenstraat 5-5a. Doorsnedetekeningen van de houtloodsen op de beide molenerven aan de Leidse Vaart. Tek. A. F. E. Kipp. a: langsdoorsnede van loods I (De Bijgeval). b: dwarsdoorsnede van loods I (De Bijgeval). c: dwarsdoorsnede van loods III (De Bijgeval). d: dwarsdoorsnede van loods I (De Ster). e: dwarsdoorsnede van loods II (De Ster). f: dwarsdoorsnede van loods II (De Bijgeval).

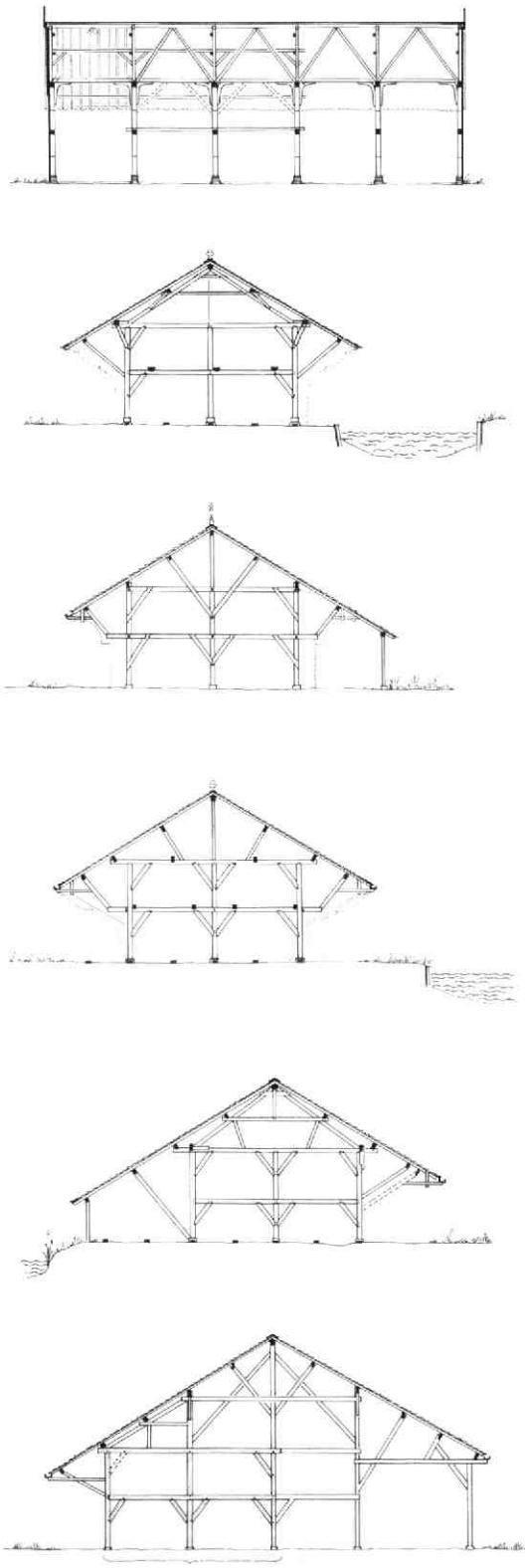

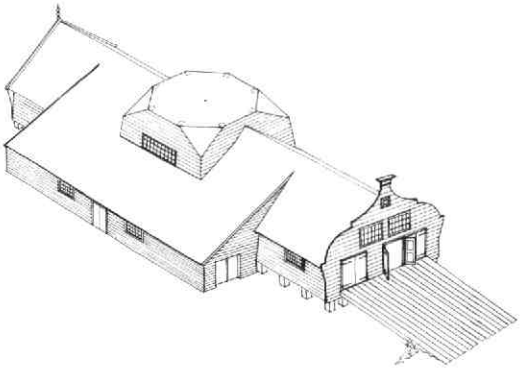

Afb. 23 J. P. Coenstraat 5-5a. Molen „De Ster": onderbouw van de molen - met zagerij, sleephelling en zijbaan - voor zover nog bewaard gebleven en met weglating van toevoegingen van 1911 en later. Tek. A. F. E. Kipp.

de en dwars daarop uitgebreid met een tweede woning, met een fraaie, uitgebouwde uitzichtkamer aan de vaartzijde; achter een tweede kamer „en suite" bevindt zich ook hier een onderkelderde opkamer.
Van de dienstwoningen dateert er één uit de tijd rond 1800; later werd deze verbouwd tot stal voor twee paarden en een dubbele wagenloods. Het andere huis werd rond 1880 bijgebouwd.
De open houtloodsen (vgl. de gesloten houtloods bij Lauwerecht 10-12 in deze Kroniek) blijken ondanks diversiteit in datering en constructie allemaal variaties op één principe (afb. 22). De basisconstructie bestaat steeds uit een reeks degelijke, dubbele driepootgebinten op stenen neuten, met daarop een vrij lichte kapconstructie die vèr oversteekt. Kappen, goten, windverbanden en schoren zijn bij iedere loods

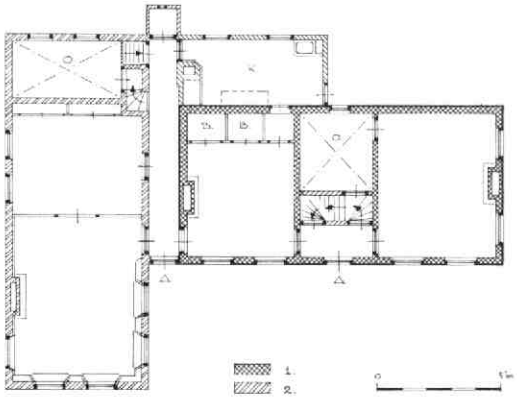

Afb. 23A J. P. Coenstraat 5-5a. Het molenaarshuis van „De Ster", met aanduiding van de oorspronkelijke opzet. Tek. F. A. de Jong, bewerkt door A. F. E. Kipp. 1: het huis van 1721. 2: de uitbreiding van 1827. o: de onderkelderde opkamer. k: de keuken. b: de bedsteden.

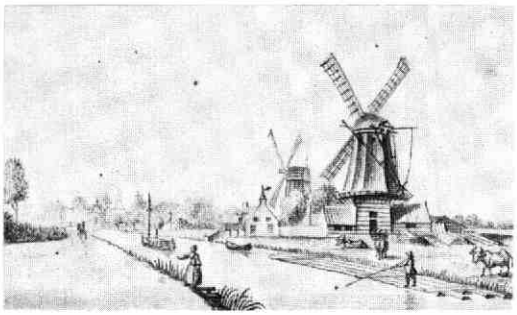

Afb. 24 J. P. Coenstraat 5-5a. a: de Leidse Vaart met de beide houtzaagmolens (De Bijgeval nog als paltrokmolen) en de theekoepel van Oog in Al in het verschiet. Detail van een tekening van J. van Hiltrop, 1782. GAU TA Leidse Rijn 1782. b: de beide molencomplexen, evenals op afb. 24a, gezien vanuit het oosten, ca. 1909. Foto E. A. van Blitz GAU TA U I. 29.

weer anders. Ook de zijschotten vertonen variatie in vorm; zij zijn soms decoratief op een wijze die men ,,Zaans'' zou kunnen noemen, zoals bijv. bij loods I van ,,De Ster'', die daarvan het meest markante voorbeeld is. Soms is de oorspronkelijke vorm later verdwenen door herstel of vernieuwing van de beplanking. Sommige loodsen zijn naar één kant uitgebreid met een verlengd dakvlak (loodsen II en III van ,,De Ster''). Ook konden loodsen later aanzienlijk worden vergroot door op de bestaande constructie voort te borduren. Zo bleef in de grote loods II van ,,De Bijgeval'' de hoofdconstructie van drie ,,normale'' loodsen bewaard. De daarachter gelegen loods III is een moderne vertaling van het oude principe: hij is grotendeels gemonteerd met behulp van bouten en dikke planken. Op het erf van ,,De Bijgeval'' bleek echter, behalve de jongste, ook de oudst bewaarde houtloods te staan, die uit constructief oogpunt de meest interessante is. Dit is loods I (naast de balkenhaven), die eiken staanders heeft en die in plaats van schoren, deels eiken ,,kromhouten'' bezit. Dat zijn gegroeide L-vormige stukken hout, die veelal uit een stam plus zijtak zijn gezaagd en die vroeger met name in de scheepsbouw werden gebruikt (afb. 25).

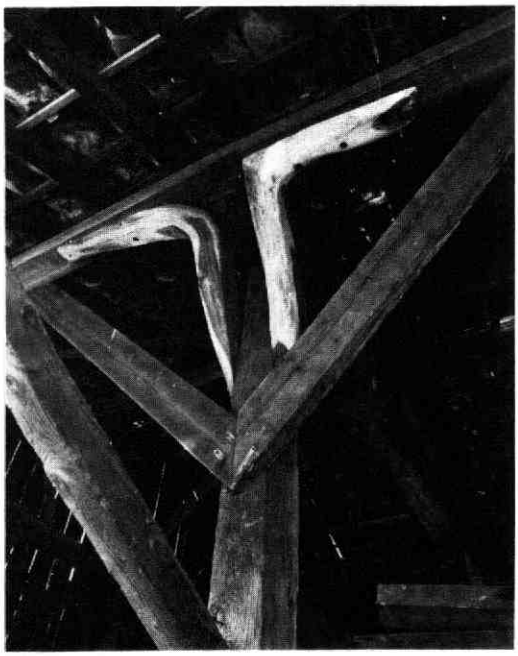

Afb. 25 J. P. Coenstraat 5-5a. Loods I van De Bijgeval: detail van de constructie met kromhouten.

Het gehele complex van de molens en hun gebouwen is van groot belang in het kader van de monumenten van bedrijf en techniek, omdat het een inmiddels zeldzaam geworden voorbeeld is van een compleet houtzaagmolenerf. Vele daarvan zijn in de laatste decennia verdwenen, zodat er thans in Nederland nog maar drie andere voorbeelden van houtzaag-stellingmolens met een min of meer compleet erf te vinden zijn.

A. F. E. Kipp

12. Domplein, Domtoren

In 1982 kwam ook Utrechts hoogstgesitueerde middeleeuwse woning aan de orde. In verband met de herinrichting van het torenmuseum in de Egmondkapel in de Domtoren, ter gelegenheid van de 600e verjaardag van dit middelpunt van Utrecht, werd onderzoek verricht naar de vroegere indeling van deze torenruimte als woning voor de torenwachter.

Bekend is, dat deze ruimte nooit als kapel heeft gefunctioneerd of is bedoeld. Ook is bekend, dat er reeds in het begin van de 15e eeuw sprake is van de torenwachterswoning op deze plaats, een functie die er mogelijk al tijdens of kort na de bouw werd ondergebracht. Deze woning, later tevens voorzien van een gelagkamer voor torenbezoekers, heeft als zodanig gefunctioneerd tot het begin van de Domtorenrestauratie in 1901 en werd pas rond 1920 verwijderd. Hij bleef daarbij helaas volledig ongedocumenteerd, omdat het wat merkwaardig aandoende inbouwpakket als niet-oorspronkelijk en daarmee ook als niet-relevant werd beschouwd. Het bleef een witte vlek op de overigens zeer gedetailleerde opmetingsteke-

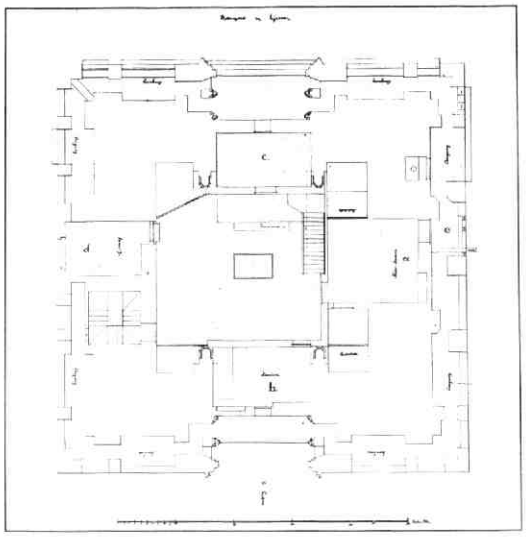

Afb. 26 Domplein, Domtoren. Opmetingstekening van de torenwachterswoning in de Egmondkapel. Tek. J. van Maurik 1836. GAU TA Hk 4 (3). a: huiskamer b: keuken. c: kamer onder de uurwerkzolder. d: kamer met de zonnewijzer. e: ,,binnenplaats'' aan de noordzijde, met hijsinstallatie en plee (zie afb. 28). f: standpunt vanwaaruit de foto van afb. 29 gemaakt is.

ningen en hij komt ook niet voor in de uitvoerige fotodocumentatie van deze restauratie. Gelukkig bleek de indeling van de plattegrond wel ingevuld in de eveneens zeer uitvoerige opmetingstekeningen van de vorige grote restauratiebeurt van de toren in 1836-1841 door Van Maurik (afb. 26).

Een reconstructie van deze merkwaardige torenwoning (afb. 29) werd echter pas goed mogelijk toen bleek, dat bij dezelfde gelegenheid de indeling hiervan zelfs driedimensionaal was vastgelegd in het verrassend gedetailleerd uitgewerkte interieur van de Domtorenmaquette in het Centraal Museum (Cat. Hist. Mus. nr. 1196, gedateerd 1838) (afb. 27, 28). Daaruit bleek, dat het inderdaad een kleinschalig, los inbouwpakket was binnen de grootschalige hoofdopzet van de torenruimte waarmee bij de bouw op geen andere wijze rekening was gehouden, dan dat er van het begin af aan een heimelijk gemak op de bijbehorende gaanderij moet zijn geprojecteerd, terwijl op de stookplaats in deze ruimte een (nooit gebruikt) schoorsteenkanaal uit de bouwtijd aansluit. Uiteraard betreffen de beschikbare gegevens een opzet die in de loop der eeuwen reeds meermalen verbouwd en aangepast zal zijn.

De indeling werd gevormd door een aantal stenen en houten wanden en door deels enkelvoudige, deels moer- en kinderbalklagen. De woning bestond uit diverse afgescheiden kamers rond de opengehouden hoge middenruimte met het hijsgat.

Een viertal houten trappen zorgde voor de bereikbaarheid van de diverse kamers en vlieringen. In de westelijke middennis bevonden zich drie kamers boven el-

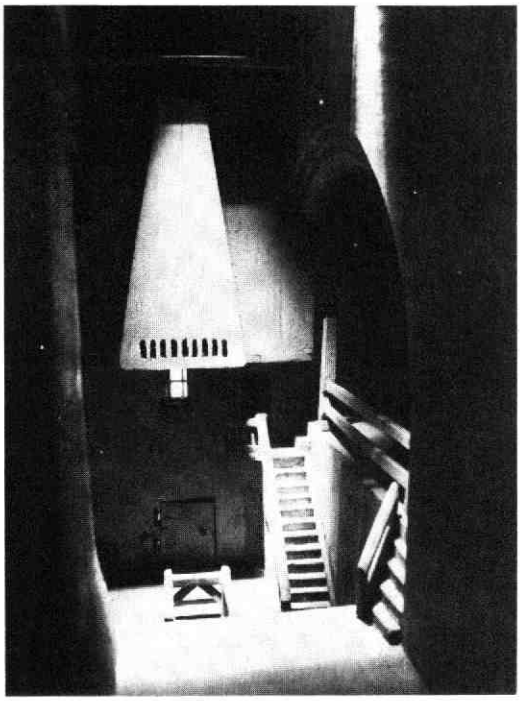

Afb. 27 Domplein, Domtoren. Het interieur van de torenwachterswoning in de maquette van de Domtoren uit 1838, gezien door het oostelijke venster van de Egmondkapel (CMU Cat. Hist. Mus. 1196). In het midden de grote slingerkast van het uurwerk met daarvóór het hijsluik in de vloer; rechts het balkon boven de huiskamer en de trap naar de gewelfde bovenkamer.

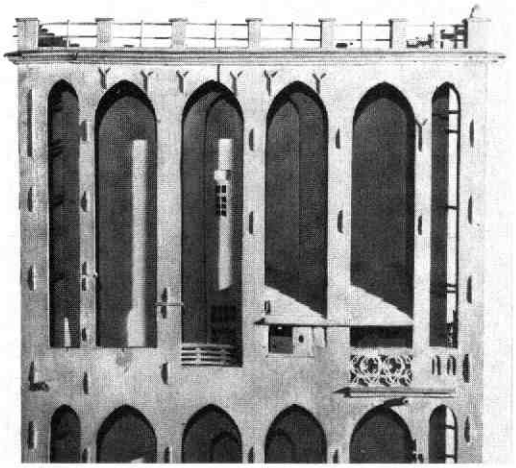

Afb. 28 Domplein, Domtoren. Het exterieur van de torenwachterswoning in de maquette van de Domtoren uit 1838, met de als ,,binnenplaats'' fungerende gaanderij aan de noordzijde. In het midden het raam van de huiskamer, daarnaast de hijsinstallatie en de pleedeur onder het afdak. CMU Cat. Hist. Mus. 1196.

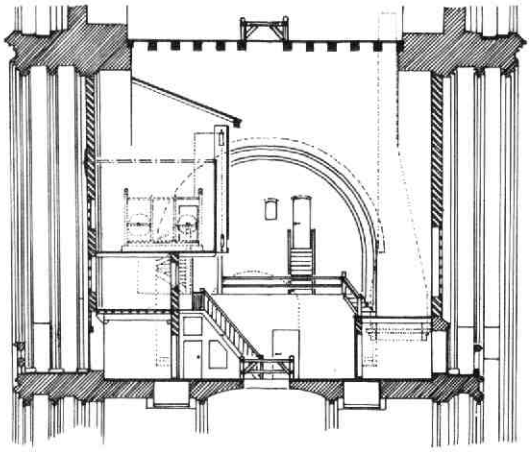

Afb. 29 Domplein, Domtoren. Reconstructieschets van het interieur van de torenwachterswoning, gezien naar het noorden. Tek. A. F. E. Kipp.

kaar, waarvan de bovenste vermoedelijk vanouds het grote uurwerk bevatte.
Ten behoeve van het 17e eeuwse slingeruurwerk, dat in 1656 m.m.v. Christiaan Huygens werd geïnstalleerd, werd deze ruimte met een indrukwekkende, ca. 5 meter hoge, taps toelopende slingerkast in de open middenruimte uitgebouwd (afb. 27). (De torenwachter had c.a. als taak het tweemaal daags opwinden van het uurwerk).
De noordelijke nis bevatte de huiskamer alsmede een uitbouw met twee bedsteden in de noordelijke zijbeuk van de torenruimte. Daarboven bevond en bevindt zich de geheimzinnige bovenkamer - zonder vaste trapverbinding - die wellicht ooit als toevluchtsoord ontworpen was. De huiskamer had een raam en een deur naar de gaanderij (die min of meer als binnenplaats fungeerde), waarmee onder een afdak door het heimelijk gemak links om de hoek alsmede een hijsinstallatie voor proviand kon worden bereikt (afb. 28).
De zuidelijke middennis bevatte de keuken met een grote rookkap boven de kookplaats die aansloot op een tegen de muur gemetselde schoorsteen die op de klokkenzolder uitmondde. Een keukendeur gaf toegang tot de gaanderij aan de oostkant. In de zuidelijke zijbeuk waren twee bergingen ingebouwd, terwijl de grote nisruimte aan die zijde als kamer was uitgebouwd tot op de zuidgaanderij.
Vanuit het raam van deze uitbouw kon de daarbuiten geïnstalleerde zonnewijzer worden afgelezen, waarmee het grote uurwerk regelmatig moest worden gecontroleerd en zo nodig gelijkgezet. *A. F. E. Kipp*

13. Domplein 4

In december 1982 zijn de middeleeuwse kelders, aanwezig onder de aula van de Hervormde Burgerschool aan het Domplein opgemeten. Deze kelders en belangrijke delen van het opgaand metselwerk behoorden oorspronkelijk tot het claustraal huis ,,De Roode Poort'' van het kapittel van de Dom (afb. 30, c). Het keldercomplex bestaat uit drie afzonderlijke kelders, elk met een tongewelf. De zuidelijke daarvan is de oudste. De vloer in die kelder heeft waarschijnlijk bijna een meter dieper gelegen dan nu het geval is, zodat het eens een imposante ruimte is geweest.
Bij het opmeten werd een klein stuk tufstenen metsel-

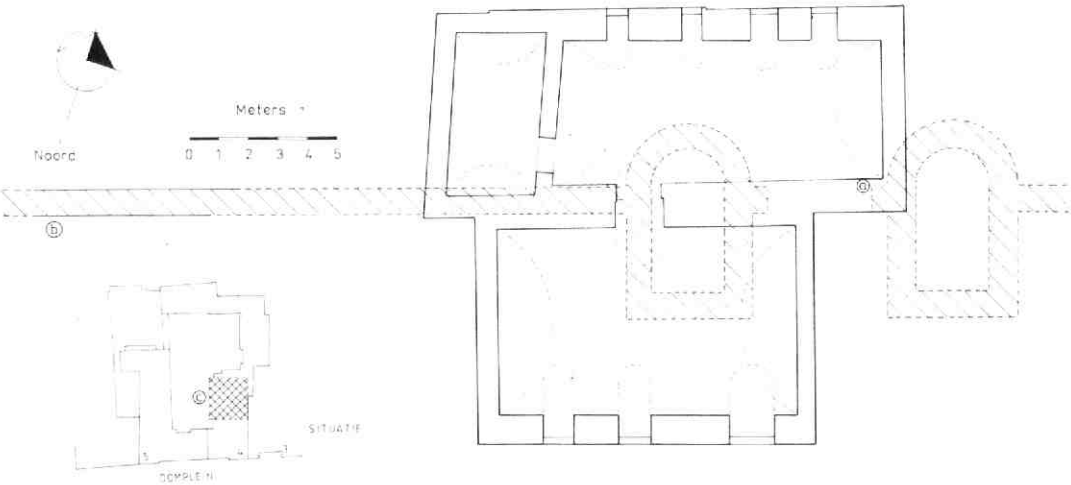

Afb. 30 Domplein 4. Plattegrond van de kelders met daarin de reconstructie van de Porta Praetoria van het romeinse castellum. Tek. E. M. Kylstra. a: plaats van het aangetroffen fragment tufstenen metselwerk. b: plaats van het nog zichtbare deel van de castellummuur onder het schoolplein. c: situering van het claustrale huis ,,De Roode Poort'' in het schoolcomplex.

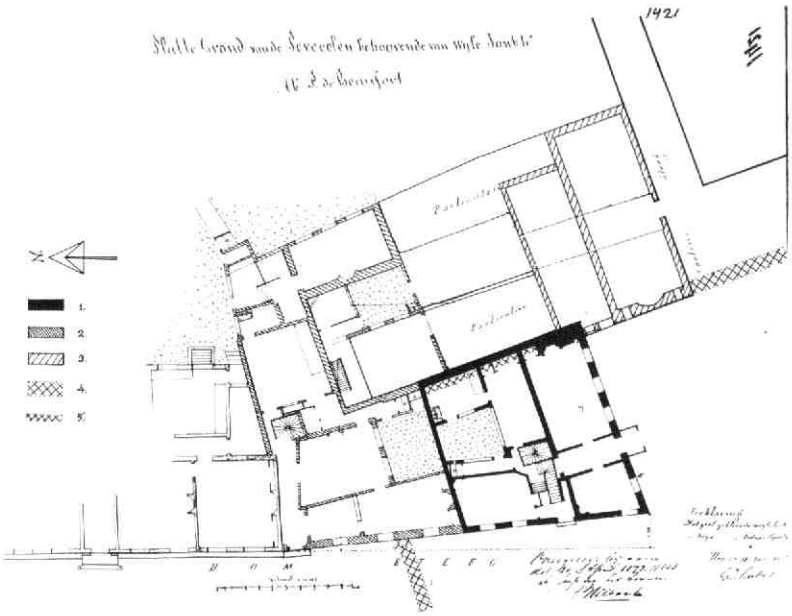

Afb. 31 Domstraat 8. Plattegrond van de beganegrond van Domstraat 6 en 8 in 1877 met aanvullende gegevens, op basis van de opmeting van de bestaande toestand behorend bij het nieuwbouwplan voor Domstraat 8 in dat jaar. Tek. A. F. E. Kipp. 1: Domstraat 8. 2: Domstraat 6. 3: Voetiusstraat 2 (afgebroken in 1904). 4: tufstenen muur van het romeinse castellum (zie Kroniek 1974-1975. MBOU 1979-1, 11-13). 5: aangetroffen tufstenen muurwerk van Voetiusstraat 2.

werk aangetroffen (afb. 30, a). Hoewel het zichtbare deel te klein is om het met zekerheid als romeins te identificeren, maakt de ligging een relatie met de castellummuur wel aannemelijk. Het fragment bevindt zich in de kern van de scheidingsmuur tussen de noordelijke en de zuidelijke kelder. Deze muur nu blijkt in het verlengde van het onder het schoolplein aanwezige romeinse muurfragment te liggen (afb. 30, b). Bovendien biedt de muurdikte van 1.35 m. voldoende ruimte voor de breedte van de castellummuur. De mogelijke aanwezigheid van delen van de castellummuur is temeer interessant omdat volgens een reconstructietekening van het castellum de westelijke toren van de Porta Praetoria eveneens in de kelders gesitueerd moet worden. Het muurfragment kan daardoor onderdeel vormen van de oostelijke toren.
Of het stuk tufstenen muur romeins is, of dat het een middeleeuwse herstelling is, of dat het hergebruik van afbraakmateriaal betreft, doet niets af aan het feit dat de keldermuur ter plaatse van een deel van de castellummuur ligt en dat het vroeg 14e eeuwse deel van het claustraal huis, met de zuidelijke kelder, tegen een grens gebouwd is die sterk verwant is met die van het castellum. *E. M. Kylstra*

14. Domstraat 8

Bij de verbouwing van het hoekpand Domstraat 8 - Voetiusstraat was de aandacht gericht op eventuele gegevens betreffende twee voormalige claustrale huizen van de Dom.
In de eerste plaats gold deze aandacht het claustrale huis ter plaatse van Domstraat 6 en 8 (afb. 31). Hiervan is bekend, dat bij de nieuwbouw van nr. 6 in 1877 een beschilderd houten gewelf van de vroegere huiskapel werd ontdekt alsmede een decoratieve middeleeuwse plavuizenvloer in de toenmalige tuin. De overblijfselen van beide bevinden zich thans in het Centraal Museum (Cat. Hist. Mus. nrs. 1304 en

Afb. 32 Domstraat 8. Reconstructie van het westelijke aanzicht van de voormalige claustrale huizen Domstraat 6-8 en Voetiusstraat 2 vóór 1877. Tek. A. F. E. Kipp.

1305). Van het hoofdgebouw van dit claustrale huis zijn verder weinig gegevens bekend. Het voorhuis daarentegen was tot 1879 herkenbaar als middeleeuws huis van twee etages met de kap evenwijdig aan het Domplein en een trapgevel aan de Domsteegzijde (afb. 32, 33). In dat jaar werd het in aansluiting op de nieuwbouw van Domstraat 6 vervangen door het daar bijbehorende huidige stalgebouw annex koetshuis met royale bovenwoning, dat architectonisch hiermee één geheel vormt. Dit koetshuis kreeg aan de Domstraatzijde geheel het karakter van een woonhuis door de - grotendeels blinde - vensternissen op de beganegrond, net als die op de verdieping, te voorzien van zonneluiken.
Van het oude voorhuis werden bij de verbouwing alleen funderingen aangetroffen alsmede een tongewelfde kelder van het verbindingslid tussen hoofdhuis en voorhuis.
In de tweede plaats werd aandacht besteed aan het naastgelegen voormalige claustrale huis ter plaatse van Voetiusstraat 2, dat bij de verbreding van de Voetiussteeg in 1905 vervangen werd door het gebouw van de Openbare Leeszaal. Het oude hoekhuis grensde aan Voetiusstraat 2, dat ca 9 meter naar voren sprong ten opzichte van de huidige rooilijn. Ook het nieuwe hoekhuis werd tegen de zijgevel van het toen inmiddels verbouwde maar nog wel aanwezige claustrale huis aangebouwd. Toen bij de huidige verbouwing delen van diens zijmuur in zicht kwamen bleken deze zozeer verrommeld, dat er, afgezien van een dichtgemetselde (latere) deuropening geen oude indelingssporen meer uit het muurwerk af te leiden waren. Wel werd geconstateerd, dat de onderste meter uit massief tufsteenwerk bestond, waarvan mogelijk bij de bouw van het nieuwe hoekhuis, een schil van 15-20 cm afgekloofd was. Onder het vloerpeil bleek de tufsteen nog tot aan het oude voorvlak bewaard gebleven. De blokmaat varieerde (voor zover gezien) van 20 tot 35 cm bij een dikte van ca. 12 cm boven het maaiveld, en van 25 tot 45 cm bij een dikte tot 17 cm daaronder.
Aangezien de perceelsgrens tussen de beide genoemde claustrale huizen net samenvalt met het tracé van de muur van het romeinse castellum, is het niet onwaarschijnlijk, dat in het tufstenen gedeelte van deze muur nog resten van de castellummuur bewaard zijn gebleven (afb. 31). Het directe verlengde hiervan werd in 1975 bestudeerd tijdens rioleringswerkzaamheden in de Voetiusstraat en Achter de Dom. Het binnenvlak van de castellummuur lag daar in dezelfde lijn als het bovenbedoelde muurvlak (zie Kroniek 1974-1975 MBOU 1979-1, 11-12).
Inmiddels werd ook bij een ander claustraal huis van de Dom, ,,De Rode Poort'', geconstateerd, dat in het huis nog een deel van de castellummuur bewaard is gebleven (zie in deze Kroniek onder Domplein 4).
Boven het verhakte tufsteenwerk gaat het muurwerk deels door in reuzemoppen (29/31 x 15 x 8/9 cm, 10 lagen 94 cm) gemengd met tufsteenbrokken waarbij eveneens de voorste schil, wellicht een tufsteenbekleding, later is afgekloofd. Deels ook gaat de muur naar boven door in normale moppen die in het huidige

Afb. 33 Domstraat 8. Gezicht op het claustrale huis Domstraat 6-8 vanaf de Domtoren, ca 1870. Foto W. C. van Dijk. GAU TA Ca 2. Op de achtergrond de claustrale huizen van St. Pieter, nu Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5, daarachter de hoge daken van Ambachtstraat 5 en Muntstraat 4 en 6.

voorvlak zijn gemetseld en die mogelijk secundair zijn gebruikt.
Bekend is, dat het voorhuis van het claustrale huis ter plaatse van Voetiusstraat nr. 2 een hoge trapgevel had die zeer wel geheel of gedeeltelijk met tufsteen bekleed kan zijn geweest. Tussen twee grote kloosterkozijnen op de zolderverdieping zat een gebeeldhouwde nis met baldakijn voor een heiligenbeeld, terwijl pinakels de hoeken en de top accentueerden (afb. 32). *A. F. E. Kipp*

15. Drift 19

In verband met schilderwerk in het pand van de U.V.S.V. werden waarnemingen gedaan in de rechter voor- en achterkamer van dit in opzet statige 17e eeuwse huis. De vroeg 18e eeuwse betimmering van deze beide kamers omvat o.a. een decoratief plafond in de voorkamer met verdiepte vlakken ter weerszijde van de moerbalk, waarin twee maal twee vakken met beschilderde linnenbespanning waren opgenomen in een decoratieve omlijsting van houtsnijwerk. De linnenbespanning bleek echter reeds een keer vernieuwd te zijn, zodat er onder de verflagen hier geen figuratieve beschildering tevoorschijn kwam, zoals in 1959 bij het plafond van de naastgelegen kamer het geval bleek. Achter deze plafondafwerking bevindt zich een donkerrood geschilderd moer- en kinderbalkenplafond.
LIT. C. L. Temminck Groll, Vondsten en restauraties. MBOU 1959, 54. *A. F. E. Kipp*

16. Geertekerhof 16

Dit smalste huis aan het Geertekerkhof wekt de indruk feitelijk een dichtgebouwde, voormalige doorgang naar het achterterrein te zijn, gebouwd met inbalking in twee bestaande zijmuren. Het hoorde van oorsprong vermoedelijk bij het rechter buurpand, nr. 15; samen sloten zij - blijkens de kadastrale minuut van 1832 - aan op één achterperceel en zij hadden een doorlopende achtergevel. In 1867 werd nr. 16 geheel vernieuwd, later werd ook nr. 17 herbouwd, inclusief de linker zijmuur van nr. 16, zodat aan die zijde geen bouwsporen meer te verwachten waren. De rechter zijmuur daarentegen leverde een verrassing op. Van het muurwerk bestaat de achterste 4 m uit een klein formaat baksteen, kennelijk overeenkomend met de uitbreiding en vernieuwing van 1867. De voorste 6.50 m bestaat uit moppen van 29/30 x 15 x 6.5 cm. Het bleek de buitenkant van een (latere?) opvulling te zijn van een grotendeels nog aanwezig houtskelet van drie vakken inclusief resten van regelwerk en balkkoppen, behorend bij de voorganger van buurpand nr. 15. De eiken stijlen zijn ruim 13 cm breed, de regels 4.8 cm dik en de balkkoppen liggen ruim 2.50 m boven het huidige maaiveld (afb. 34).

A. F. E. Kipp

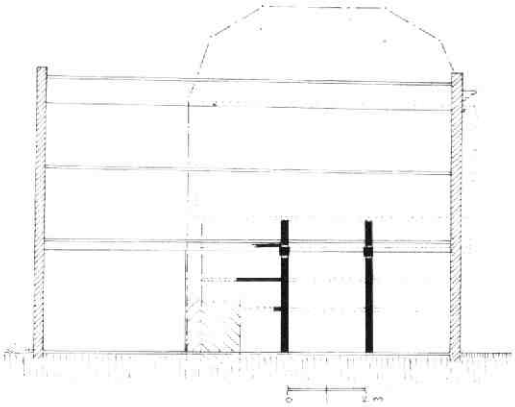

Afb. 34 Geertekerkhof 16. De oostelijke zijmuur van het huis met de overblijfselen van het houtskelet van het buurhuis nr. 15. Tek. A. F. E. Kipp

17. Hamburgerstraat 15

De panden Hamburgerstraat 15 en 17 vormen twee helften van één 20 meter breed middeleeuws huis aan de Hamburgerstraat, die aan deze zijde vier van dergelijke opvallend grote huizen had (afb. 41). Tijdens de verbouwing van nr. 15 kon de ontwikkeling van dit gedeelte worden onderzocht.

In opzet bestond dit brede huis uit twee lagen en een doorlopend zadeldak met een eindtrapgevel aan de Lange Nieuwstraat. Merkwaardigerwijs is dit huis slechts zeer gedeeltelijk onderkelderd; sporen van meer kelders zijn niet aangetroffen. Hoewel deze opzet blijkens het muurwerk op een middeleeuwse situatie moet teruggaan (zoals ook het karakter van het huis vertelt), blijkt het huis zijn huidige vorm voor een belangrijk deel aan een grondige 17e eeuwse verbouwing te danken te hebben. De donkerrood geschilderde beganegrond-balklaag met moer- en kinderbinten en eiken spreidsel kan zeer wel van oudere datum zijn, maar de volledig grenen verdiepingsbalklaag (die tot voor kort ook nog eiken spreidsel bezat) is geheel in de 17e eeuw vernieuwd en toont bijpassende sleutelstukken en sierankers. Hetzelfde geldt voor het bovendeel van de voorgevel en voor de buitenschil van

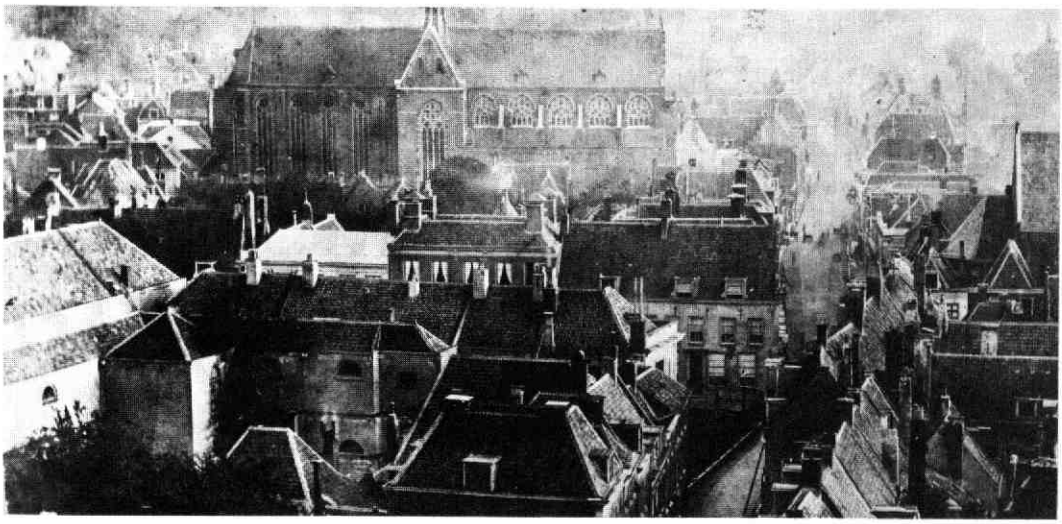

Afb. 35 Hamburgerstraat 15 en Hamburgerstraat 25. Gezicht vanaf de Domtoren op de oostelijke helft van de Hamburgerstraat met de opvallend grootschalige huizen 15-17, 19, 21, 23-25, ca 1870. Foto W. C. van Dijk GAU TA Ca 2.

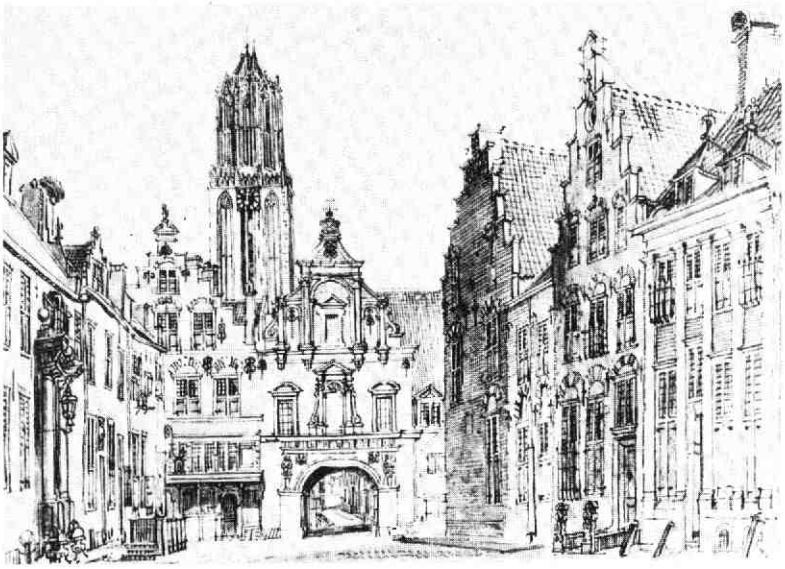

Afb. 36 Hamburgerstraat 15. Gezicht op het begin van de Lange Nieuwstraat en de Pauluspoort. Tek. J. de Beijer, 1744 Koninklijk Huisarchief. Rechts de zijgevel van het hoekhuis Hamburgerstraat 15 met de nu weer teruggevonden accoladebogen.

de zijgevel aan de Lange Nieuwstraatzijde. In het zeer verzorgde metselwerk van laatst genoemde werden boven de vensters de door Jan de Beijer afgebeelde geblokte accoladebogen terug gevonden, die waarschijnlijk ook de voorgevel hebben gesierd (afb. 36, 37). Bij dezelfde verbouwing moet tevens het bescheiden achterhuis aan de Lange Nieuwstraatzijde toegevoegd zijn. De kap van nr. 15 is rond 1900 vervangen door een mansardekap op Philibertspanten, waarbij ook de zijtrapgevel verdween. Daardoor werd het huis visueel losgekoppeld van zijn wederhelft en tot hoekblok gemaakt, zodat thans de Hamburgerstraat minder spreekt als belangrijker straat t.o.v. de Lange Nieuwstraat (afb. 41). De grillig verlopende scheidingsmuur tussen beide panden is duidelijk van later datum. De beganegrond had in de rechter voorkamer tegen de zijmuur een als gebogen nis in de zijmuur uitgespaarde stookplaats; het bijbehorende middeleeuwse vloerniveau lag 35 cm onder het huidige (afb. 38). Blijkens bouwsporen werd deze stookplaats in de 17e eeuw door een brede hangschouw vervangen, die op zijn beurt weer plaats maakte voor de huidige 18e eeuwse schoorsteenpartij, die vermoedelijk gelijktijdig is met de betimmering van deze kamer. Ter weerszijden van deze stookplaats heeft zich een groot venster bevonden, waarvan het voor-

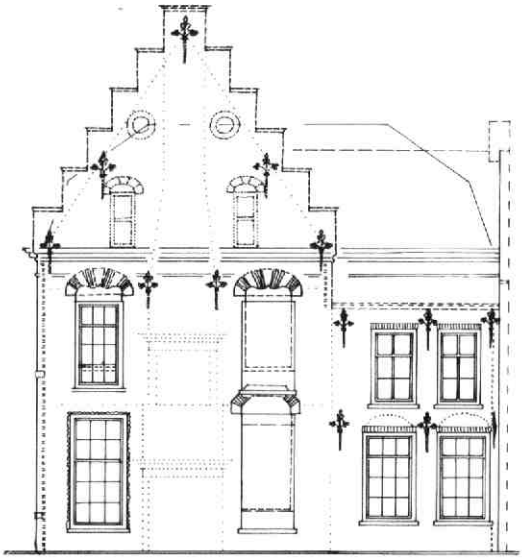

Afb. 37 Hamburgerstraat 15. Reconstructie van de 17e eeuwse opzet van de zijgevel aan de hand van de aangetroffen bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

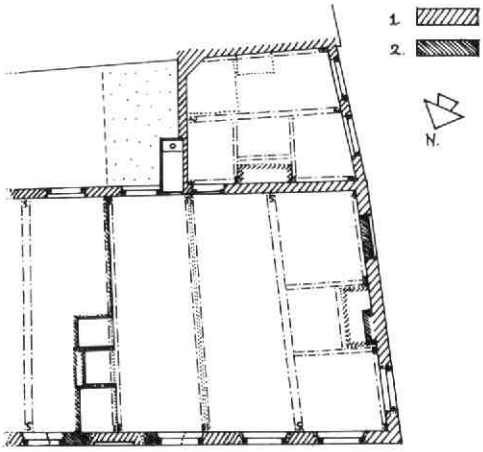

Afb. 38 Hamburgerstraat 15. Plattegrond van de beganegrond met aanduiding van de gevonden bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp. 1: middeleeuws en 17e eeuws muurwerk. 2: latere wijzigingen.

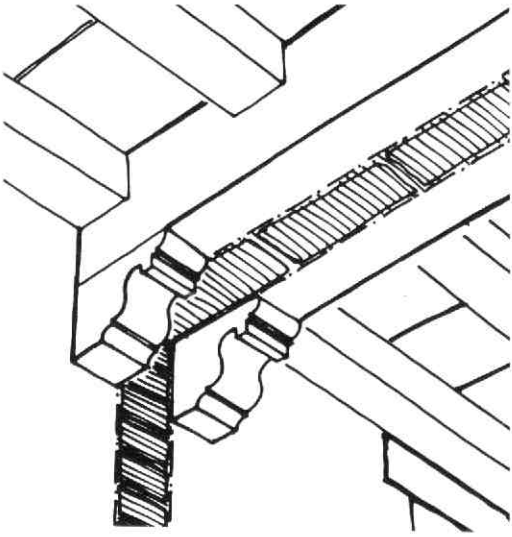

Afb. 39 Hamburgerstraat 15. Detail van een als „dubbelstrijkbalk" uitgevoerde platte moerbalk met twee sleutelstukken, die zich ter plaatse van een oorspronkelijke halfsteens binnenmuur op de eerste verdieping bevond. Tek. A. F. E. Kipp.

ste later werd toegevoegd maar nog bestaat, terwijl het achterste tot de 17e eeuwse opzet behoorde maar bij een 18e en 19e eeuwse verbouwing werd dichtgezet. Daarbij werd het aan de binnenzijde dichtgeplankt met de 17e eeuwse luiken van de kruiskozijnen, die hun oude kleurafwerking nog hadden bewaard, maar die op een onbewaakt moment zijn afgevoerd vóórdat nader onderzoek kon plaatsvinden.
De voorgevel vertoonde op de beganegrond raadselachtige sporen van een middeleeuwse indeling, die echter te fragmentarisch waren om tot duidelijke conclusies te komen. In de geheel uit moppen bestaande achtergevel bevindt zich de bovenhelft van een groot geprofileerd drielicht kruiskozijn dat uit de 17e eeuwse fase van het huis dateert. De onderhelft ervan werd dichtgezet toen er later een nieuwe keuken op de binnenplaats tegenaan werd gebouwd.
Op de verdieping bevindt zich boven de binnenplaats een van de weinige uitgebouwde houten hangplee's die Utrecht nog rijk is. De bijbehorende deur maakt een zeer 17e eeuwse indruk. De verdiepingsbalklaag vertoont iets van de oorspronkelijke ruimte-indeling: op twee plaatsen komen platte, brede moerbalken voor ter plaatse van vroegere halfsteens binnenmuren. Mede dank zij de „dubbele sleutelstukken met een gat" gaven deze het effect van twee bescheiden strijkbalken ter weerszijden van de bedoelde binnenmuur (afb. 39). Deze constructie wordt ook op enkele andere plaatsen bij 17e eeuwse moer- en kinderbalklagen aangetroffen. De hoekkamer op de verdieping had, evenals die op de beganegrond, een forse 17e eeuwse hangschouw tegen de eindgevel tussen twee (hier beide originele) vensters. Bij het dateren van de 17e eeuwse verbouwing kan de verkoop van het huis uit de goederen van de Paulusabdij waarschijnlijk een nuttige aanwijzing geven. *A. F. E. Kipp*

In de voorkamer op de hoek van de Hamburgerstraat en de Lange Nieuwstraat werd een wonderlijke vondst in de - gestoorde - grond gedaan: een bulla (= loden zegel) van paus Urbanus IV (afb. 40). Al sinds mensenheugenis zegelen de pausen de meeste van hun stukken met loden zegels. Op de ene kant staat hun naam met nummer, zoals hier: VRBANVS P(A)P(A) IIII. Op de andere kant staan de „portretten" van Petrus: S. PE(TRVS), met stippeltjesbaard en -haren, en van Paulus: S. PA(VLVS), met streepjes baard en -haren.
Urbanus IV regeerde van 1261 tot 1264. Hij was van oorsprong een schoenmakerszoon uit het Franse Troyes en heette Jacques Pantaléon. Hij heeft nooit in Rome geresideerd, maar verbleef in Viterbo.
Volgens het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht vaardigde Urbanus IV 17 oorkonden met loden zegel uit die voor het Sticht Utrecht bestemd waren. Het is uiteraard niet duidelijk aan welke oorkonde dit zegel gehangen heeft. De nabijheid van de Paulusabdij geeft natuurlijk te denken, evenals de datering van de

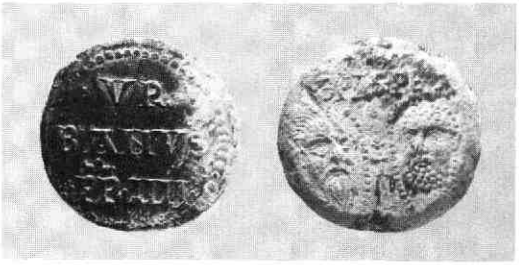

Afb. 40 Hamburgerstraat 15. Loden zegel van paus Urbanus IV (1261-1264). Foto F. Kneefel. Diameter 2.6 cm, dikte ca 0.4 cm.

begeleidende vondsten uit de - overigens verstoorde - grond: die komen uit de 16e eeuw. Het zegel zou dus tijdens of na de Reformatie in de grond geraakt kunnen zijn, toen pauselijke oorkonden niet een zo groot belang meer hadden. *T. J. Hoekstra*

18. Hamburgerstraat 25

Net als de nrs. 15-17 vormde ook Hamburgerstraat 25 samen met nr. 23 één van de vier opvallend grote middeleeuwse huizen in het oostelijk deel van de Hamburgerstraat (afb. 41). Een aantal waarnemingen in 1958 alsmede in de afgelopen jaren leiden tot het volgende beeld:
Ook in dit geval gaat het om een 20 m breed voorhuis van twee lagen met een doorlopend zadeldak tussen grote trapgevels (steenformaat: 30.5 x 15.5 x 7.5 cm, 10 lagen 84 cm) (afb. 35). De trapgevel van nr. 25 is nog geheel intact, en grenst aan een vroeger kennelijk geheel open zijerf, dat vanouds bij het perceel moet hebben gehoord. Van dit huis ligt de bega-

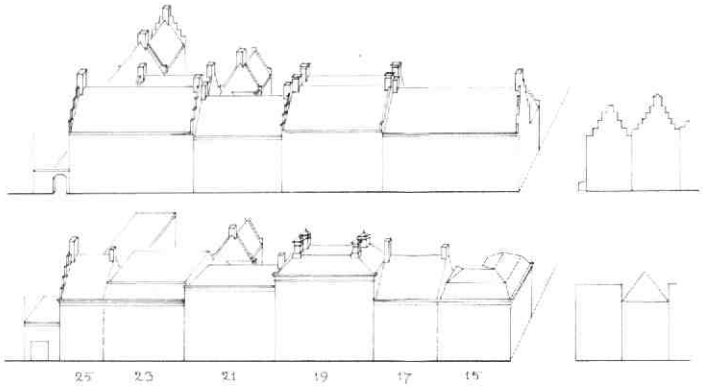

Afb. 41 Hamburgerstraat 25. Reconstructie van de vier brede, middeleeuwse panden Hamburgerstraat 15-25. Toestand ca 1650 vergeleken met de huidige, opgesplitste situatie. Tek. A. F. E. Kipp.

negrond een aantal treden boven straatpeil i.v.m. de grote kelder, die momenteel niet toegankelijk is. Een eveneens onderkelderde, vermoedelijk wat jongere middeleeuwse achtervleugel staat haaks hierop aan de linkerzijde. Deze heeft aan de kant van het zijerf vensters en rijke 16e eeuwse sierankers met wapenschilden.

In de 18e eeuw werd het voorhuis in twee delen gesplitst in het verlengde van de westmuur van de achtervleugel. Bij nr. 23 is rond 1900 het bovengedeelte van de oude kap vervangen door een plat dak, terwijl het achtererf grotendeels volgebouwd is. Daardoor ging het effect van de tweeëenheid enigszins verloren.

Het voorhuis van nr. 25 had op de beganegrond tegen de oostelijke zijmuur een grote middeleeuwse stookplaats uit de bouwtijd (afb. 42). Resten van 14e en 16e eeuwse plavuizenvloeren werden aangetroffen bij een verbouwing in 1958; zij zijn beschreven door Temminck Groll in MBOU 1958, 64 - 66. De 18e

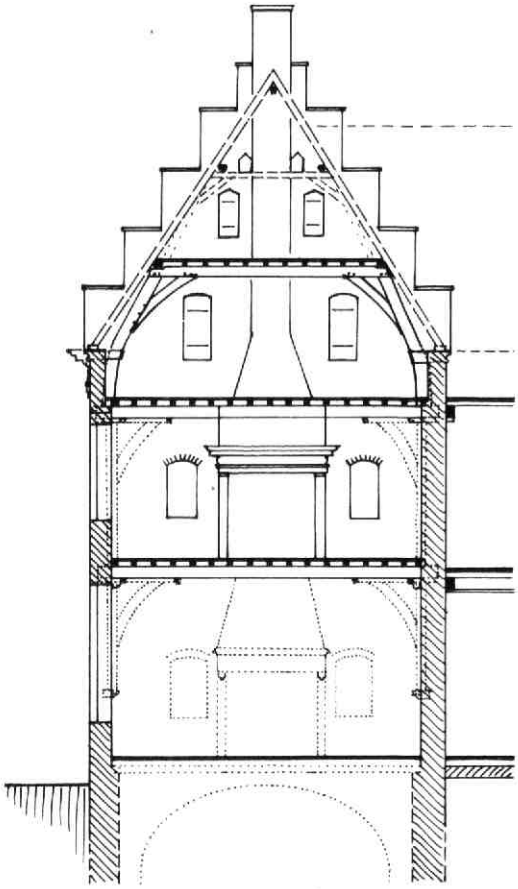

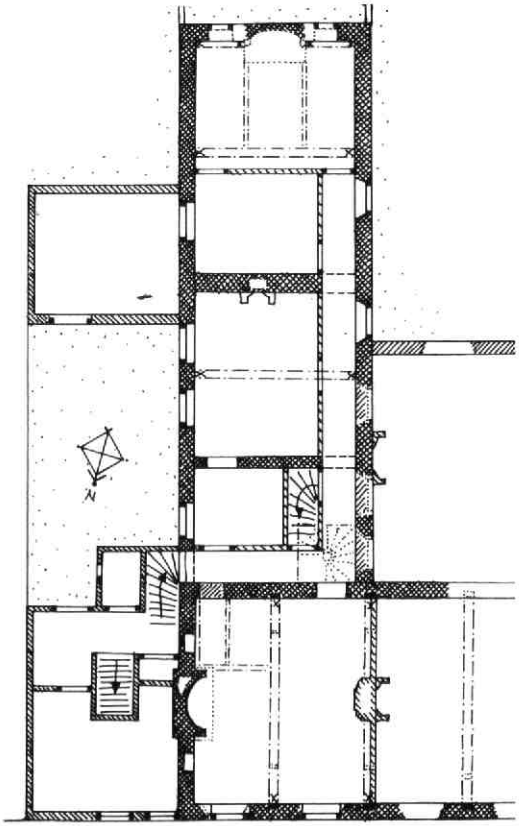

Afb. 42 Hamburgerstraat 25. Dwarsdoorsnede door het voorhuis naar het oosten en plattegrond van de eerste verdieping, met bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

eeuwse indeling van de beganegrond is nog duidelijk afleesbaar aan de vlakke houten plafonds met decoratief lijstwerk. In die tijd werd in de voorkamer de oude schouw vervangen door een nieuwe schoorsteenpartij er tegenover, tegen de nieuwe scheidingsmuur. Van de moer- en kinderbalklaag moet de zware moerbalk in eerste instantie door korbelen en (niet tot de grond doorlopende) muurstijlen ondersteund zijn geweest, die kennelijk bij de 16e eeuwse verbouwing zijn verwijderd. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor op de verdieping: ook hier werden de 14e eeuwse muurstijlen, sloffen en korbelen in de 16e eeuw door sleutelstukken vervangen met behoud van de bestaande moer- en kinderbalklaag (afb. 42). De op het plafond aangetroffen paarsrode dodekop hoort vermoedelijk bij de 17e eeuwse aanpassingen in het huis.
Ook op de verdieping werd een grote middeleeuwse stookplaats teruggevonden in de as van de oostelijke zijmuur. De diepe, gebogen nis hiervan maakte een plaatselijke uitmetseling aan de buitenzijde noodzakelijk. In de 17e eeuw werd deze schouw met een bescheiden ingreep gemoderniseerd tot hangschouw met een royaal geprofileerde houten kroonlijst, waarvan de aftekening nog in het pleisterwerk was terug te vinden. Ter weerszijden van deze stookplaats werden twee oorspronkelijke muurkastjes aangetroffen met een steensponning en duimblokken voor de bijbehorende kastdeurtjes (afb. 42).
De opzet van de kap boven dit gedeelte van het huis, waarvan de dakvlakken bij een vroegere herstelling geheel zijn vernieuwd, is het meest compleet te zien in de ,,ingemetselde doorsnede'' in de 18e eeuwse scheidingsmuur met nr. 23. Hij bestaat uit een spantconstructie met eiken krommers ter ondersteuning van een sporenkap. Op de spanten lag vroeger (en vermoedelijk vanouds) een vlieringvloer op een kinderbalklaag.
De achtervleugel bestond op de beganegrond uit drie kamers achter elkaar met stenen tussenmuren. De voorste kamers hebben thans vensters in de oostgevel met uitzicht op het zijerf. Vroeger had de hele vleugel een viertal vensters in de westgevel met uitzicht op de grote tuin. Deze moeten reeds vroeg zijn dichtgezet, - in verband met een waarschijnlijk 16e of 17e eeuwse verdubbeling van het voorhuis van nr. 25 - maar de zeer schuine, gepleisterde dagkanten zijn nog duidelijk herkenbaar. De achtermuur had vanouds een grote stookplaats in de as van de gevel met twee smalle vensters ter weerszijden.
Op de verdieping herhaalt zich hetzelfde patroon: twee middeleeuwse dwarsmuren, een middeleeuwse stookplaats in de as van de achtergevel met twee smalle vensters ter weerszijden en een reeks oorspronkelijke vensters in de westgevel (afb. 42). De moer- en kinderbalklaag heeft gothische peerkraalsleutelstukken met gesneden zijkanten (ca. 1500); hij is afgewerkt met eiken spreidsel dat zeer dun roodgesausd lijkt. In deze balklaag zit in de rechterhoek achter het voorhuis een oorspronkelijke raveling voor een nu verdwenen houten spiltrap. In de achtergevel van het voorhuis bevinden zich echter aan de linkerzijde sporen van een vermoedelijke uitgebouwde traptoren uit de eerste opzet, die kennelijk verdwenen is bij de vermoedelijke verhoging en uitbreiding van een lagere voorganger van de huidige achtervleugel.
De gang aan de rechterzijde werd in de 18e eeuw, net als op de beganegrond, van de bestaande kamers afgescheiden; daarvoor moest de bovengenoemde houten spiltrap wijken. De kap van de achtervleugel is bij een verbouwing rond 1932 grotendeels vervangen door een plat dak.
Samenvattend kan worden gesteld dat Hamburgerstraat 23-25 in opzet een zeer breed 14e eeuws stenen huis met houtskelet is (mogelijk vanouds op L-vormige plattegrond). Bij een 16e eeuwse verbouwing kwam het houtskelet te vervallen en werd ondermeer de achtervleugel toegevoegd danwel verhoogd en uitgebreid. In de 17e en vooral in de 18e eeuw vonden diverse interieuraanpassingen plaats; in die periode (of eerder) werd het gebouw in tweeën gesplitst. In de 19e eeuw werden beide delen gepleisterd en in de 20e eeuw vonden diverse verbouwingen en vernieuwingen plaats. *A. F. E. Kipp*

19. Herenstraat

Grotendeels gelijktijdig met de opgraving aan de Korte Nieuwstraat (zie aldaar in deze Kroniek) werden in de Herenstraat rioleringswerkzaamheden uitgevoerd. Deze straat doorsnijdt van west naar oost het gebied tussen Nieuwe Gracht en de oostelijke stadsbuitengracht. Door dit stadsdeel, dat deel uitmaakt van het gebied dat oudtijds de naam Oudelle droeg, zou ooit een rivier hebben gelopen. Deze rivier zou dan, komend van het zuidelijk deel van de Oude Gracht zijn loop hebben vervolgd ,,in'' de Kromme Nieuwe Gracht. Aangezien bij de opgraving aan het Pieterskerkhof (zie aldaar in deze Kroniek) inderdaad een westelijke rivieroever is aangetoond, was het volgen van deze rioleringswerkzaamheden van groot belang. Over de gehele lengte van het riooltracé zijn vijftien waarnemingen gedaan. Een gering aantal vondsten maakten een summiere datering van enkele verschijnselen mogelijk.
Vastgesteld werd, dat er in de Middeleeuwen tussen de Nieuwe Gracht en de Oude Kamp geen rivier is geweest. De zandafzettingen die in dit gedeelte onderin de rioolsleuf te zien waren, bleken ter hoogte van de Oude Kamp naar het oosten toe weg te duiken. Op deze afzettingen lag een laagje grijze klei met schelpjes. Scherven kogelpot- en andenne-aardewerk uit het ophogingpakket dat hierboven aanwezig was, dateren uit de 12e eeuw. Verder naar het oosten kwam het rivierzand geleidelijk hoger en bij de Jeruzalemstraat bereikte het het hoogste punt op 1.45 m + NAP. Tussen Jeruzalemstraat en Lepelenburg bleken de natuurlijke afzettingen vrij snel weg te duiken. In dit gedeelte van het riooltracé zijn geen vondsten gedaan die een datering opleveren. De voorlopige conclusie van deze waarnemingen is dat er ter hoogte van de Oude Kamp een geul(tje) is geweest dat in de

12e of vroege 13e eeuw is dichtgegooid. Wij moeten echter ook rekening houden met de mogelijkheid dat we hier de westelijke begrenzing hebben van een rivier die (later) naar het oosten is opgeschoven en nabij het Lepelenburg zijn (laatste?) westelijke oever heeft gehad. Dankzij de - hoewel schaarse - dateerbare vondsten is het mogelijk deze waterloop in de middeleeuwen te dateren. Helaas kan op grond van deze gegevens géén vergelijking met de middeleeuwse rivieroever van het Pieterskerkhof worden gemaakt.

H. L. de Groot

20. Herenstraat 24

Tijdens de voorbereidingen voor een verbouwing bleek dit brede pand te bestaan uit twee van oorsprong zelfstandige middeleeuwse huizen naast elkaar, beide met de nok dwars op de straat. Zij werden in de 17e eeuw verbouwd en verhoogd en later samengevoegd, waarbij de voorgevel met doorlopende (deels zandstenen) kroonlijst, alsmede de voorkap met zijn nok evenwijdig aan de straat, een eenheid moesten suggereren. De verschillen in vloerniveau en in de bijbehorende vensterschikking bleven daarbij overigens gehandhaafd (afb. 43).

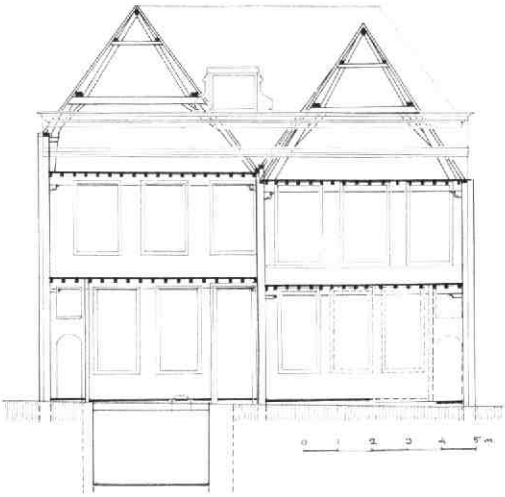

Afb. 43 Herenstraat 24. Dwarsdoorsnede door het huis achter de (gestippelde) voorgevel. Tek. A. F. E. Kipp.

Het linker huis heeft vanouds een overbouwde doorgang langs de perceelscheiding gehad, die vermoedelijk een oude achteruitgang van Nieuwe Gracht 12 is geweest. Blijkens de sporen in de achtergevel had ook het rechter huis vanouds een overbouwde doorgang die bij het pand Kromme Nieuwe Gracht 80 heeft behoord.

Het rechter huis heeft op de beganegrond zijn middeleeuwse balklaag bewaard, met peerkraal-sleutelstukken die op een datering rond 1400 wijzen. Aan de achterkant bevond zich een 17e eeuwse keuken met een rookkap op een geprofileerde houten latei. De, blijkens de sleutelstukken 17e eeuwse, moer- en kinderbalklaag op de verdieping heeft een voorgevelstrijkbalk ter dikte van de kinderbalken die erin ingelaten zijn. De kap heeft voornamelijk grenen spanten. Ook het linker deel heeft, eveneens op de beganegrond, kennelijk zijn middeleeuwse moer- en kinderbalklaag bewaard, terwijl die op de verdieping ook hier een 17e eeuwse toevoeging lijkt. Hier is echter de kap duidelijk forser van opzet en voorzien van (vroeg 17e eeuwse?) gezaagde eiken krommers op hoge rechte benen (in verband met de hoge borstwering).

A. F. E. Kipp

21. Jacobijnenstraat 3-15

In verband met de voorbereidingen van plannen voor verbetering van de bebouwing langs deze straat werd een voorlopig bouwhistorisch onderzoek verricht. T.z.t. zijn in de uitvoeringsfase aanvullende gegevens te verwachten. Het belang van onderzoeksmogelijkheden als deze is gelegen in het feit, dat gegevens omtrent de (bescheiden) middeleeuwse zijstraatbebouwing tot op heden zeer schaars zijn, en dat bovendien zich zelden de gelegenheid voordoet dat grote delen van een straat tegelijk in een onderzoek kunnen worden betrokken. In dit verband zij verwezen naar o.a. de Keukenstraat, de Korte Smeestraat, de Abraham Dolesteeg en de Zilverstraat elders in deze Kroniek.

Uit de thans beschikbare gegevens valt te constateren, dat de zuidzijde van de Jacobijnenstraat in wezen nog zijn middeleeuwse bouwstructuur vrij compleet bewaard heeft en dat binnen dat kader ieder pand uiteraard zijn eigen geschiedenis heeft beleefd.

In wezen bestaat de hoofdstructuur uit een doorlopende bouwstrook van ca 10 m breed tussen Oude Gracht en Loeff Berchmakerstraat (afb. 44). Aan de Oude Grachtzijde bestaat deze strook uit twee diepe percelen, Oude Gracht 52 en 54 plus het op 52 aansluitende pand Jacobijnenstraat 1. Aan de kant van de Breedstraat staat hierop het dubbelpand Loef Berchmakerstraat 50, alsmede het aansluitende pand Jacobijnenstraat 19. Tussen deze beide eindblokken bevindt zich in principe een dwarse parcellering van ca 5 m breed. Een uitzondering hierop vormen de nrs. 13 en 15.

Nr. 3 is een voornamelijk 17e eeuws pand ontstaan uit verbouwing van een middeleeuwse voorganger. Het is (gedeeltelijk?) onderkelderd en had tot voor kort een 19e eeuwse klokgevel.

Nr. 5 is een van oorsprong middeleeuws huis met een forse schoorsteenpartij in de linker zijmuur. Het werd eind 18e of begin 19e eeuw met een tweede verdieping verhoogd, waarbij kennelijk tevens de voorgevel werd vernieuwd. Tezelfder tijd of later in de 19e eeuw werd het huis voorzien van een mansardekap. In de achtergevel bleven op de beganegrond en vermoedelijk ook op de verdieping twee middeleeuwse

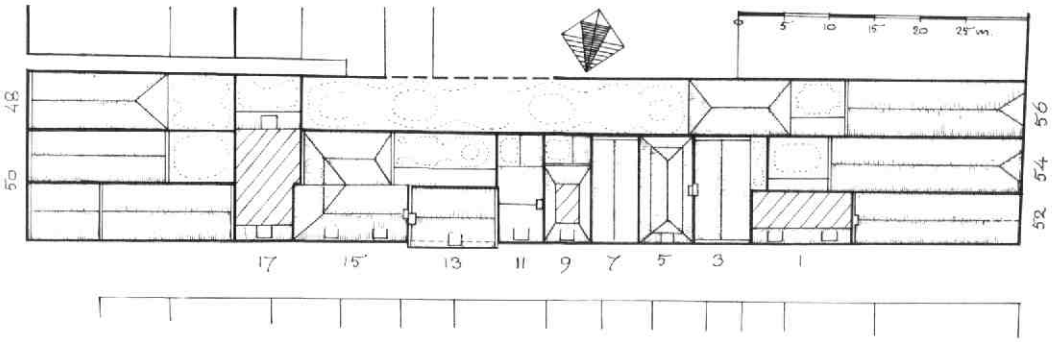

Afb. 44 Jacobijnenstraat 3-15. Kappenplan van de bebouwing aan de zuidzijde van de straat, op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

dan wel 17e eeuwse kruiskozijnen bewaard. Het huis is onderkelderd.

Nr. 7 is eveneens een van oorsprong middeleeuws huis bestaande uit beganegrond en een kap met de nok dwars op de straat. Het vermoedelijk onderkelderde huis werd in de 17e eeuw met een verdieping verhoogd, waarbij de middeleeuwse achtertopgevel - als een van de weinige voorbeelden - intact bleef en tot de gewenste hoogte werd aangevuld (afb. 45). Kort na 1800 werd de voorgevel vervangen door een klokgevel met natuurstenen dekplaten en empire ramen. In 1902 werd de zolder verbouwd, wat wederom met aanvulling van de achtergevel gepaard ging.

Nr. 9 werd in 1898 geheel of grotendeels nieuw gebouwd binnen het bestaande perceel.

Nr. 11 bevat in wezen nog zijn middeleeuwse opzet als éénlaags huis met kap evenwijdig aan de straat en een moer- en kinderbalklaag met sleutelstukken (afb. 46). Alleen het voorste gedeelte is onderkelderd. Vermoedelijk werd pas in het begin van de 19e eeuw de verdieping uitgebouwd door het optillen van de dakvlakken met behoud van de nok. Daarbij werd kennelijk de voorgevel vernieuwd en - evenals de achtergevel - voorzien van een empire dubbelkozijn op de beganegrond. In 1950 werd de achterzolder tot tweede verdieping uitgebouwd en voorzien van een plat dak. De houten binnenpui met ramen en deuren op de beganegrond dateert vermoedelijk van een oudere fase dan de verbouwing rond 1800.

Afb. 45 Jacobijnenstraat 3-15. De middeleeuwse achtergevel van nr. 7 met latere verhogingen.

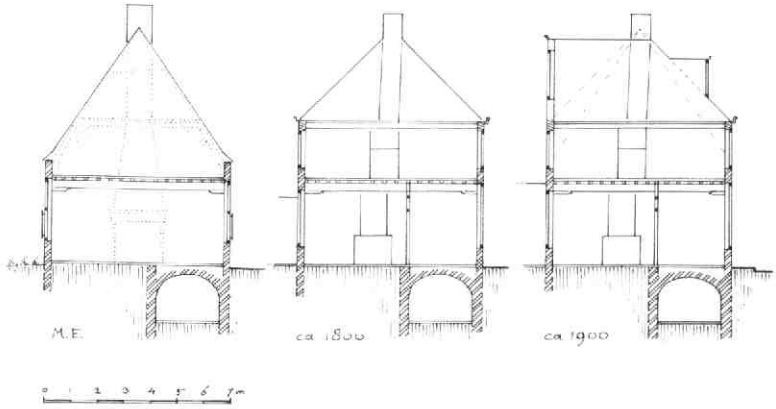

Afb. 46 Jacobijnenstraat 3-15. De ontwikkeling van nr. 11; dwarsdoorsnede van de middeleeuwse toestand, van die omstreeks 1800 en na 1900 . Tek. A. F. E. Kipp.

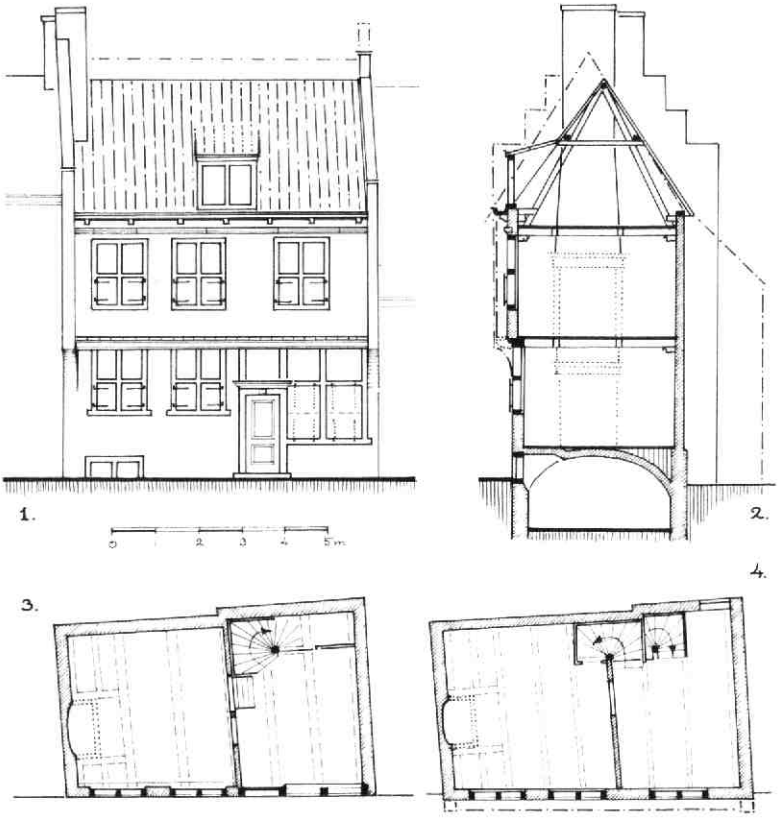

Afb. 47 Jacobijnenstraat 3-15. Reconstructie van de 17e eeuwse toestand van nr. 13. Tek. A. F. E. Kipp. 1: vooraanzicht. 2: doorsnede. 3: plattegrond van de begane grond. 4: plattegronden van de verdieping.

Nr. 13. Dit huis, waarvan in opzet meer over is dan zijn huidige verschijningsvorm doet vermoeden, is het belangrijkste van de straat (afb. 47). Het is het enige voorbeeld van een middeleeuws huis met overkragende voorgevel dat in Utrecht (min of meer) bewaard bleef; ook landelijk gezien is dat een zeldzaam verschijnsel geworden. Het is een huis met twee lagen met de kap evenwijdig aan de straat, gevat tussen twee zijtopgevels. De trapgevel ter linkerzijde hoort in feite bij de middeleeuwse voorganger van het buurpand nr. 15, maar hij is mogelijk een verhoging van de oudere zijmuur van nr. 13. De oorspronkelijke, waarschijnlijk houten, voorgevel werd in de 17e eeuw vernieuwd met behoud van de oude opzet maar met een bescheidener overkraging. Op de beganegrond heeft de rechterhelft nog zijn 17e eeuwse driedelige houten pui bewaard (eveneens in Utrecht vrij uniek). De linkerhelft bestaat uit een opkamer met twee 17e eeuwse kruiskozijnen (waarvan het kruis thans verdwenen is), op een boven het straatpeil uitstekende kelder. De ondersteuning van de overkraging wordt gevormd door een 17e eeuwse geprofileerde puibalk, opgelegd in een middeleeuwse uitmetseling van beide zijmuren. Het thans ontbrekende bovendeel van de voorgevel was drie traveeën breed en sloot met zijn indeling aan op de asymmetrie van de beganegrond.

Tegen de linker zijmuur tekent zich de stookplaats van de verdieping af (gesitueerd boven die van de opkamer), waarin nog een aantal haardstenen aanwezig zijn. In het rechter gedeelte was vanouds de plaats van de trap, tegen de oorspronkelijk blinde achtergevel. Van de vrij steile kap bleven aan de achterzijde resten van de oorspronkelijke daktegelbedekking bewaard. De achterbouw hoort sedert lang, zoniet vanaf het begin, bij het buurpand nr. 15; hij is in zijn huidige vorm van vrij recente datum.

Nr. 15 is een vrijwel compleet bewaard 17e eeuws huis van twee lagen met een kap evenwijdig aan de straat en een mogelijk oudere achterbouw. Het voorhuis is kennelijk een opvolger (of verbouwing) van een vrijwel precies even groot middeleeuws huis, waarvan de trapgevel aan de westzijde reeds bij nr. 13 ter sprake kwam. De linkerhelft van het huis is onderkelderd, maar deze kelder hoort thans bij het buurhuis nr. 17. Een oude relatie tussen beide huizen is niet uitgesloten, maar in het in 1905 compleet vernieuwde buurhuis is dat niet meer na te gaan. De vier traveeën brede voorgevel heeft geblokte korfbogen met verdiepte velden boven de vensters. Hij werd met behoud van deze kenmerken op het eind van de 19e eeuw gepleisterd. De moer- en kinderbalklagen in het voorhuis hebben kenmerkende 17e eeuwse sleutelstukken. Het achterhuis heeft een blinde achtergevel en is vanouds georiënteerd op het zijerf, dat doorliep achter het buurpand nr. 13. Het bestaat van origine uit twee verdiepingen met moer- en kinderbalkla-

gen, en een kap. Deze laatste is bij een verbouwing in 1905 vervangen door een tweede verdieping met plat dak. *A. F. E. Kipp*

22. Jan Meijenstraat 8

Bij de beschrijving van een huis aan de Waterstraat, gevonden gedurende de opgraving rond de Jan Meijenstraat, is het huis Jan Meijenstraat 8 reeds ter sprake gekomen (Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 39). Als onderdeel van de reconstructie van het deel van de voormalige Wijk C ten oosten van de Sint Jacobsstraat, is de renovatie van dit huis in oktober 1982 ter hand genomen.
Door deze werkzaamheden bestond de mogelijkheid enige summiere waarnemingen te doen. De in bovengenoemde bijdrage gemaakte vergelijking met de in dit huis aanwezige hooggelegen kelder kon hierdoor gecontroleerd worden. Helaas kon niet met zekerheid vastgesteld worden dat dit type kelder hier van oorsprong aanwezig was. De in de achter- en zijgevel aanwezige dichtgemetselde doorgangen op een ander dan het huidige beganegrond vloer niveau bewijzen eerder het tegendeel.
Wel is duidelijk geworden dat dit wat ongebruikelijk gelegen huis behoord heeft tot een groter gebouw, en dat het daarvan het achterhuis vormde. De huidige achtermuur is niet oorspronkelijk, zij is echter wel uit grote baksteen opgemetseld. De, mogelijk 14e eeuwse, zijmuur heeft bakstenen van 28 à 29 x 14.5 x 6 à 6.5 cm, gemetseld in stand verband.
De kap op het huis is in de 19e eeuw geheel vernieuwd, met ingebrip van de borstwering op de achtergevel.
Het huisje tegen de zijgevel dat in het begin van de 19e eeuw bestond heeft nogal wat sporen nagelaten, zoals balkgaten en doorgangen, of mogelijk in de muur uitgehakte kasten. *E. M. Kylstra*

23. Janskerkhof 16

Het als ;,Huis Martens'' bekend staande pand Janskerkhof 16, eigendom van de Vereniging Hendrick de Keyser, kwam aan de orde in verband met een verbouwing voor universitaire doeleinden. Gezien de rijkdom aan gegevens in en over dit pand, daar zowel het huis als het bijbehorende familie-archief uitzonderlijk goed bewaard zijn gebleven, is dit complex een aparte studie waard!
Van het grote claustrale erf nr. IV, van origine behorend bij het huidige huis Boothstraat 6 en zich uitstrekkend van het Janskerkhof tot aan de Voorstraat, werden in 1659 in verband met de aanleg van de Boothstraat diverse percelen afgesplitst, verkocht en bebouwd.
Zo ontstonden ook de twee percelen in de voortuin van het claustrale huis, waarop kort daarna de huidige panden Janskerkhof 15 A en 16 verrezen.
Nr. 16 werd in 1661 - 1663 gebouwd door de bouwmeesters Ghijsbert Theuniszoon van Vianen en Peter Janszoon van Cooten, in opdracht van Aletta Jacobs, die in 1663 met Jacob Martens huwde. Van deze bouw, alsook van diverse latere werkzaamheden en verbouwingen, bleven de bestekken bewaard. Ook van het huis is veel over, daar 18e en 19e eeuwse verbouwingen relatief bescheiden bleven. Zelfs de meeste 17e eeuwse kamerdeuren zijn nu nog in gebruik!
De uitwendige verschijningsvorm van het huis werd enigszins gewijzigd bij een verbouwing in 1832, waarbij het buurerf aan de westzijde erbij getrokken werd en de entree-partij verplaatst werd (afb. 48). De oude voordeur in het midden van de pleingevel werd vervangen door een raam, de brug verdween, en het 17e eeuwse zijhuis van het buurperceel werd uitgebreid tot royale entree-partij met trappenhuis, en daarbij voor de symmetrie aan de achterzijde herhaald. De als stalgebouw functionerende pendant van dit zijhuis en de tussengelegen grotere poort werden in 1862 afgebroken en vervangen door de huidige tuinmuur.
Speciale vermelding verdient de rijk gedecoreerde schouw in de zgn. grote zaal op de beganegrond, die nog uit de bouwtijd dateert (inclusief de gemarmerde beschildering) en waarvan de kwitantie luidt: ,,Cristijn Vreem beeltsnijder, vant snijden vande Schoorsteenmantel alhier int groot zalet *f* 52,-'' maart 1664.

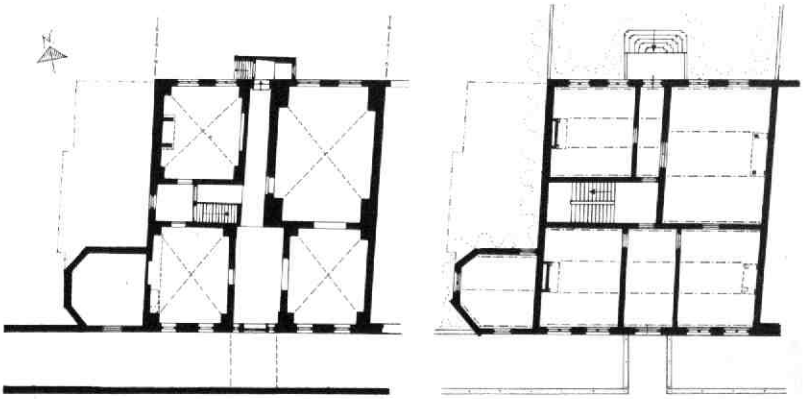

Afb. 48 Janskerkhof 16. Plattegrond van de oorspronkelijke opzet van het huis uit 1661, met aanduiding van latere wijzigingen. Tek. A. F. E. Kipp. a: kelder. b: beganegrond.

Afb. 49 Janskerkhof 16. De teruggevonden en herstelde schouw uit de 17e eeuw op de verdieping.

Als verrassing werd tijdens de verbouwing nog een tweede dergelijke schouw ontdekt in de bovengelegen kamer, zij het dat deze wat bescheidener is, zoals dat in een kamer op de verdieping betaamt (afb. 49). Deze schouw rust in plaats van op marmeren zuilen en pilasters op terracotta voluten en halfzuilen met druivendecoratie, die warmrood geschilderd waren.

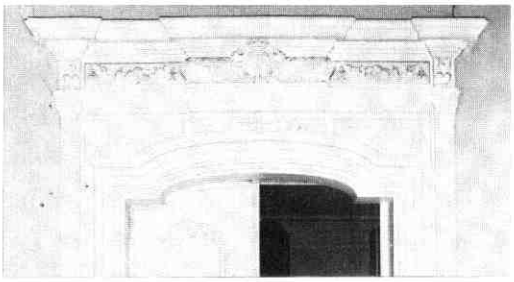

Afb. 50 Janskerkhof 16. Het fries van een van de 17e eeuwse schouwen, dat vermoedelijk in de 19e eeuw opnieuw werd verwerkt boven een 18e eeuwse deurpartij op de beganegrond.

Van een derde dergelijke schouw is vermoedelijk in de 19e eeuw het front van de ,,kroonlijst'' verwerkt in de omlijsting van de 18e eeuwse dubbele deurpartij van de benedenzaal (afb. 50). Een rijk geprofileerde schoorsteenpartij zonder houtsnijwerk bevindt zich voorts nog in de kelder, evenals een forse keukenrookkap. *A. F. E. Kipp*

24. Keukenstraat 1, 3, 5 en 4, 6, 8

Een belangrijk deel van het karakter van hoofdstraten wordt dikwijls mede bepaald door zijstraten, die er als het ware de derde dimensie aan toevoegen. Dit geldt ook voor de Keukenstraat ten opzichte van de Nieuwe Gracht. In het algemeen is er van zijstraatbebouwing veel minder bekend dan van de huizen aan de hoofdstraten, o.a. omdat deze veelal bescheiden van aard is. Behalve de vroeger veel voorkomende éénlaagsbebouwing met de kap evenwijdig aan de straat en met een variabele diepte, zijn er ook ,,tussenmaten'' (afb. 51). Voorbeelden hiervan zijn Keukenstraat 6 en 8 (afb. 52).

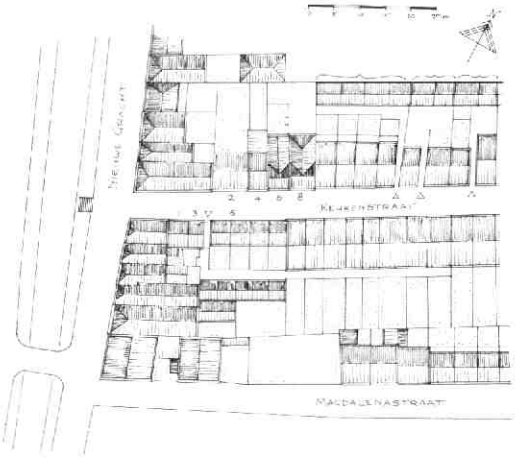

Afb. 51 Keukenstraat 1-3-5, 4-6-8. Reconstructie van het kappenplan van het westelijk gedeelte van de Keukenstraat en omgeving (ca 1832), op basis van de kadastrale minuut van 1832 en gegevens ter plaatse. Tek. A. F. E. Kipp.

Nummer 6 is een in hoofdzaak klein 17e eeuws woonhuis, waarin mogelijk een ambacht werd uitgeoefend. Het heeft een grondvlak van ca 11.50 x 4 m. Het achterste deel bestaat uit een (in het recente verleden verdwenen) kelder met opkamer (keuken) daarboven en een zolder (kamer) onder een kap met nok dwars op de straat, achter een 17e eeuwse tuitgevel. Het voorste deel, dat een, wellicht middeleeuws, éénlaagshuis was van slechts 5 m diep, lijkt in later tijd, maar mogelijk nog wel in de 17e eeuw, hoger opgetrokken te zijn. Daardoor ontstond op de verdieping een woonkamer, die thans met een gemarmerde houten empire schoorsteenmantel prijkt. De alternerende balklaag hierboven heeft drie balkvakken tussen de moerbinten en is mogelijk een later gewijzigde moer- en kinderbalklaag. De voorzolder heeft alleen aan de straatzijde een bescheiden borstwering en een vrij summiere kapconstructie. De oostelijke zijtopgevel is afgewerkt met vlechtingen en bleek een verhoging te zijn van een gemene muur.
Geheimzinnig doen de beide royale gevelstenen bovenin de voorgevel aan, die karakteristiek 17e eeuws

gedetailleerd zijn, maar tesamen het jaartal ,,ANNO'' ,,1891'' dragen. Een omkering zou het veel passender jaartal 1681 opleveren maar dat is in strijd met een aantal details.

Nummer 8. In de bovengenoemde gemene muur was op de zolder van nr. 6 nog duidelijk de aftekening te zien van de oudere zijtopgevel van nr. 8 uit de tijd dat dit een 7.50 m diep eenlaags huis was met de kap evenwijdig aan de straat. De voorzolder van nr. 6 keek na de verhoging, middels een zijvenster of -luik, uit over het lage dak van nr. 8, totdat in de 18e eeuw ook dit huis werd verbouwd. Het werd aan de voorzijde met een verdieping verhoogd en tevens naar achteren uitgebreid tot dezelfde diepte als nr. 6. De gemene muur aan de kant van nr. 6 werd nog wat verder opgetrokken en het zoldervenster dichtgemetseld, en aan de oostzijde verrees een nieuwe 18e eeuwse topgevel boven secundair moppenwerk. Zo ontstond een huis van twee verdiepingen met een voorkap parallel aan de straat en een achterkap dwars daarop.

Nummer 4. Anders verging het kennelijk nr. 4, waar het oorspronkelijke éénlaags huis met kap evenwijdig aan de straat, evenals nr. 8, 7.50 m diep was. Hier werd het oude pand, mogelijk in de 17e eeuw, met een verdieping verhoogd en bleef de dakvorm hetzelfde. Later werd nog een bescheiden aanbouw aan de achterzijde toegevoegd.

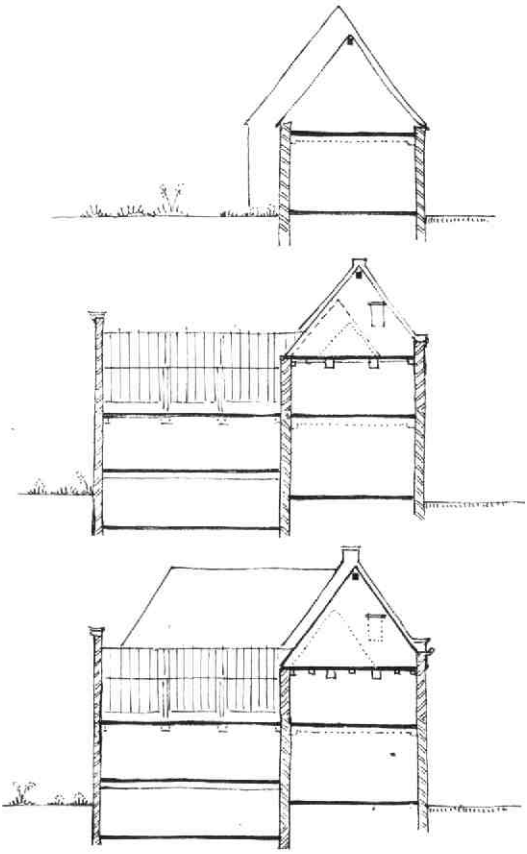

Afb. 52 Keukenstraat 1-3-5, 4-6-8. Evolutie van de panden 6 en 8 aan de hand van de dwarsdoorsnede van nr. 6. Tek. A. F. E. Kipp. a: middeleeuwse situatie. b: 17e eeuw. c: 18e eeuw.

Nummer 1. Aan de overkant vinden we de oorspronkelijke omvang van nr. 4 nog terug in nr. 1 (latere dakdoorbrekingen weggedacht), dat in opzet nog steeds een middeleeuwse kamerwoning is van één laag met de kap evenwijdig aan de straat. Lange tijd heeft het als achterhuis deel uitgemaakt van het hoekpand Nieuwe Gracht 80; thans is het weer zelfstandig.

Nummer 3. Het naastgelegen nr. 3 is een moderne invulling ter plaatse van een vroegere paardestal en een steegje dat toegang gaf tot een viertal kleine huisjes in een slop achter de nrs. 5 en 7. De achtermuur van deze huisjes vormt thans de eindmuur van 5 en 7.

Nummer 5. Dit koetshuis drukt een karakteristiek stempel op deze straat. Het is een overblijfsel uit de tijd dat met name in Magdalenastraat, Keukenstraat en Schalkwijkstraat enkele stalhouderijen floreerden. Op zichzelf een typisch zijstraatverschijnsel! Als laatste daarvan is Schoonhoven Buytendijk een bekend, maar inmiddels ook historie geworden, begrip. Dit koetshuis werd rond het midden van de vorige eeuw gebouwd ter vervanging van twee kleine huisjes met een grondvlak van krap 4 x 5 m, d.w.z.: overeenkomend met de middeleeuwse versie van Keukenstraat 6 (afb. 51). *A. F. E. Kipp*

25. Knipstraat

De aanleg van een nieuw rioleringssysteem bood de mogelijkheid in een sleuf van 140 m lengte de stratigrafie van de bodem in de Knipstraat te onderzoeken. De onderkant van de sleuf ligt in het oosten op 0.65 m -NAP en in het westen op 0.80 m -NAP. Het straatpeil verloopt van 2.80 m +NAP in het oosten naar 1.90 m +NAP in het westen. Overal werd een 1.50 tot 2 m dik pakket opgebrachte zwarte grond aangetroffen waarin zich aardewerkscherven uit de 14de eeuw en later bevonden. Dit opgebrachte pakket is al eerder ook ten zuiden van de Knipstraat vastgesteld en toen in verband gebracht met het winnen van klei voor de baksteenfabricage in de 16e eeuw (Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 42-44). Kleiwinning heeft t.p.v. de Knipstraat echter niet plaatsgevonden. In de grondlagen onder de opgebrachte grond bevond zich helaas geen archeologisch dateerbaar materiaal. Op acht plaatsen zijn de bovenkanten van de natuurlijk gevormde afzettingen ten opzichte van NAP ingemeten. In de tekening (afb. 53) zijn de punten van eenzelfde grondsoort door een stippellijn met elkaar verbonden. Indien de betreffende grondsoort in het volgende meetpunt niet aanwezig was, loopt de stippellijn op een willekeurig gekozen punt vóór dit meetpunt in de bodem van de sleuf. Aldus ontstaat een

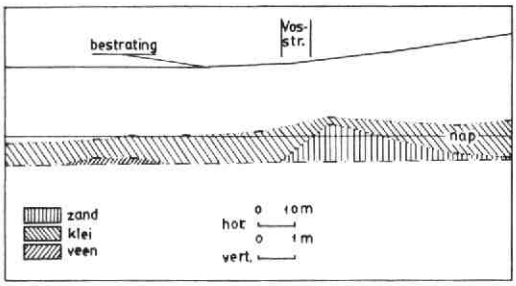

Afb. 53 Knipstraat. Rioolsleuf. Noordwestprofiel. Opm. en tek. R. de Zwarte.

sterk geschematiseerd beeld dat toch nog voldoende is om er een korte beschouwing aan vast te knopen. Ten oosten van de Vosstraat is een smalle, uit fijn gelaagd zand opgebouwde, oeverwal van een rivier te zien. De top van het zand ligt op 0.30 m +NAP. Sporen van hoogte-afname door erosie zijn niet waargenomen. In de meer westelijk gelegen bedding is een laag rietveen aangetroffen. Deze bedding is te breed voor een crevassegeul (dat is een geul die ontstaat doordat bij hoge waterstand in een rivierbedding het water een uitweg zoekt over een laag deel van de oeverwal). Ten oosten van Utrecht liggen de Zeister stroomrug en de Oudwulverbroeker stroomrug. Dit zijn enkele oude meanders van de Kromme Rijn. De hoogte van de oeverwal in de Knipstraat zou goed passen bij een westelijke voortzetting van bovengenoemde stroomruggen. De Zeister stroomrug en de Oudwulverbroeker stroomrug vormen nu niet meer een geheel. De nu nog aanwezige Kromme Rijn stroomrug heeft beide ruggen van elkaar gescheiden. In de Knipstraat zijn de oeverwal en de bedding met een dik pakket klei afgedekt. De Knipstraat maakt nu dus deel uit van het bij de Kromme Rijn stroomrug behorende komgebied. In de 12e eeuw worden de rivieren van dijken voorzien. De kleiafzetting in de Knipstraat en omgeving moet dus vóór die tijd hebben plaats gevonden.

LIT.: H. J. A. Berendsen. De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, Utrecht 1982. *R. de Zwarte*

26. Korte Nieuwstraat

Inleiding

Gedurende een tweetal perioden is archeologisch onderzoek verricht op een terrein gelegen aan de Korte Nieuwstraat. De eerste campagne duurde van 21 juni t/m 17 augustus en de tweede van 8 december 1982 t/m 11 januari 1983. Het onderzochte terrein bevindt zich tussen de bebouwing van het Wed, de Oude Gracht en de Hamburgerstraat, terwijl het in het oosten door de Korte Nieuwstraat wordt begrensd (afb 54).

Aangezien het terrein even ten zuiden van het romeinse castellum ligt, mocht worden verwacht, dat hier sporen uit de romeinse periode aanwezig zouden zijn. Bovendien behoorde eertijds een deel van het ontgraven terrein tot de Paulusabdij, zodat de mogelijkheid aanwezig was een deel van de westelijke immuniteitsbegrenzing aan te treffen. Daarnaast leek het op grond van de waarnemingen in de kelder van het pand Wed 5-7 (zie Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 31-32) mogelijk een waterloop uit de romeinse tijd te vinden.

Bekend was dat het middendeel van het terrein diep onderkelderd was geweest en dat derhalve daar waarschijnlijk geen archeologische waarnemingen meer te doen waren. Na de eerste opgravingscampagne is de rijbaan van de Korte Nieuwstraat versmald, waardoor langs deze versmalde weg in de tweede campagne een strook van ca 5 m alsnog kon worden onderzocht.

De opbouw van de grond

De diepst liggende grondlagen bestonden, zoals vrijwel overal in de stad, uit gelaagde rivierafzettingen, waarvan de top in het zuiddeel van het opgravingsterrein op ca 0.70 m +NAP lag en die naar het noorden toe opliep tot ca 1.00 m +NAP. Hierop was in het zuiddeel een pakket min of meer zandige klei afgezet, die enkele romeinse en inheemse scherven bevatte. De bovengrens van dit kleipakket (ca 1.10/1.20 m + NAP) werd gevormd door een 15-20 cm dikke laag humeuze klei, waarin op enkele plaatsen nog een doorworteling naar beneden te zien was. Op grond van het schervenmateriaall, dat in deze vegetatielaag werd aangetroffen, moet deze gedateerd worden in de 2e eeuw.

Op deze lagen uit de romeinse tijd bevond zich in het zuiddeel een kleipakket, waarvan de maximaal waarneembare dikte 80 cm bedroeg. Hierin werden slechts enkele scherven gevonden, vnl. pingsdorf, wat duidt op een ontstaan (natuurlijk of opgebracht) in de 12e eeuw. Op een tweetal plaatsen in deze kleilaag kon op ca 1.70-1.80 m +NAP een tweede vegetatielaag worden waargenomen, die enkele pingsdorf scherven bevatte.

In dit kleipakket werden veel 13e eeuwse kuilen aangetroffen, behorende bij de bekende ophogingslagen uit de 13e eeuw. Hierin bevonden zich vnl. vroeg steengoed scherven en een enkele andenne scherf. De bovenkant van dit ophogingspakket kon nergens meer worden waargenomen, daar deze door latere activiteiten was verstoord.

Het hierboven geschetste beeld van de grondopbouw in het zuiddeel van het opgravingsterrein is vrijwel identiek aan dat van het Vissersplein (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 75 en afb 113). Alleen werden daar in het kleipakket op de romeinse vegetatie-laag totaal géén vondsten aangetroffen. Bovendien was die kleilaag natuurlijk van oorsprong (rivierafzettingen).

Het noorddeel van het opgravingsterrein geeft boven

Afb. 54 Korte Nieuwstraat. Situatietekening van het opgravingsterrein met de bebouwingsresten. Tek. A. A. J. Dröge.

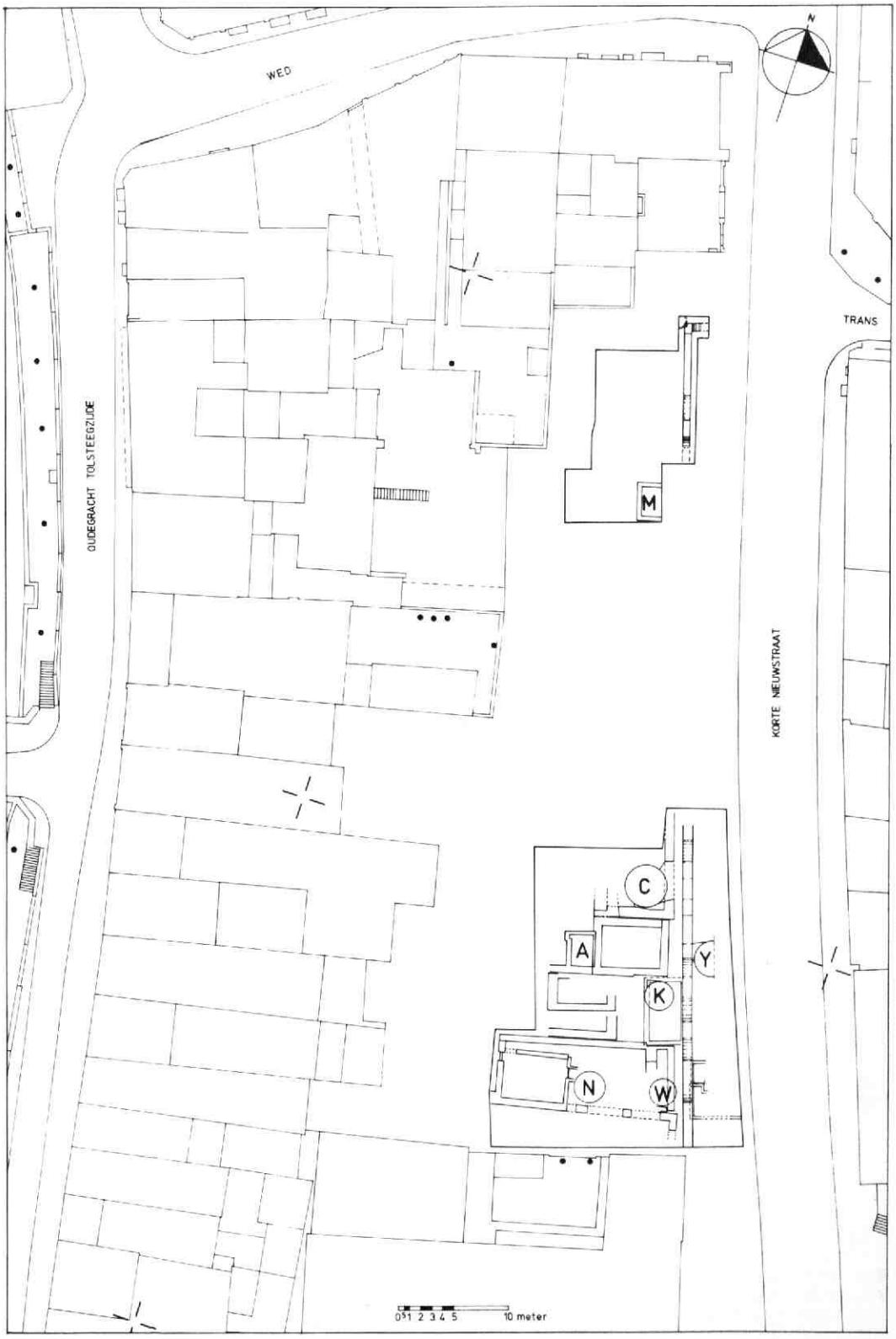
WED
OUDEGRACHT TOLSTEEGZIJDE
TRANS
KORTE NIEUWSTRAAT
M
C
A
Y
K
N
W
N
0 1 2 3 4 5 10 meter

1.00 m +NAP een iets andere opbouw te zien. Op de natuurlijke afzettingen ligt een ophogingspakket van fosfaatrijke zavel c.q. klei, waarvan de top op ca 1.50 m +NAP ligt. Hieruit komt vnl. 2e eeuws materiaal. In dit ophogingspakket en deels ook nog in de riviersedimenten werd een aantal kuilen en greppels aangetroffen (zie hierna).
Op deze romeinse ophogingslaag ligt een ongeveer één meter dik afvalpakket waarin middeleeuwse scherven (pingsdorf, andenne en kogelpot) werden gevonden. Op grond hiervan moeten we dit pakket dateren in de tweede helft van de 12e en het eerste kwart van de 13e eeuw. Ook hier was door latere bouw- en sloopactiviteiten de bovenkant vergraven, waardoor we nergens meer de oorspronkelijke dikte konden vast stellen. Opnieuw was opvallend dat uit de periode van de vroege middeleeuwen slechts enkele scherven werden aangetroffen en totaal géén bewoningsporen.

De romeinse periode
In de lagen direct op de rivierafzettingen, tussen ca 0.70-1.50 m +NAP, werden sporen uit de romeinse tijd aangetroffen in de vorm van greppels en kuilen. Hierbij valt meteen op dat de grootste concentratie grondsporen en vondsten (vnl. aardewerkscherven) in het noorddeel van het opgravingsterrein te vinden was, wat niet zo verwonderlijk is, omdat dit gedeelte slechts 50 m buiten de zuidelijke muur van het castellum ligt. Duidelijke bewoningssporen werden hier echter niet gevonden.
Het zuidelijk deel van het opgravingsterrein leverde vrijwel geen sporen van romeinse activiteit op. Behalve de al genoemde vegetatielaag, die hier bijna overal goed te zien was (i.t.t. in het noordelijke deel) en die scherven bevatte uit het eind van de 1e en de 2e eeuw, werd in de natuurlijke afzettingen slechts één afvalkuil gevonden, die op grond van aardewerkscherven in het derde kwart van de 1e eeuw gedateerd moet worden.
Het noordlijke deel van het opgravingsterrein leverde gelukkig wat meer grondsporen uit de Romeinse tijd op, nl. een viertal greppels en een aantal kuilen.

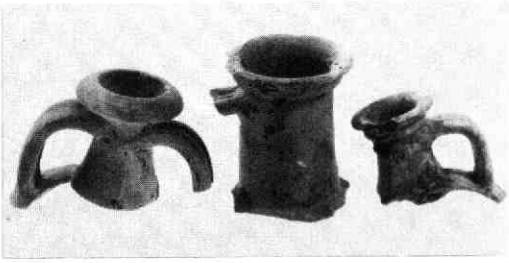

Afb. 55 Korte Nieuwstraat. Drie romeinse kruikhalzen uit de late 1e - eerste helft 2e eeuw, afkomstig uit de oudste greppel. Foto F. Kneefel.

De oudste greppel, die van natuurlijke oorsprong lijkt te zijn (erosiegeul?), heeft een noord-zuid oriëntatie. Hij is ongeveer 1.50 m breed en heeft waarschijnlijk als (afwaterings?) slootje gefungeerd, dat na verloop van tijd is dichtgeslibd. De vulling van deze greppel bestond uit materiaal dat dateert uit het einde van de 1e en de eerste helft van de 2e eeuw. Er werden veel gladwandige scherven in aangetroffen, behorende tot de kruiktypen Stuart 107, 109 en 129 (afb 55). Tot de vondsten behoorde ook de bodem van een terra sigillata-bord met in de bodem het stempel van de pottenbakker Florianus (Midden Gallië, late 1e eeuw; afb 56).

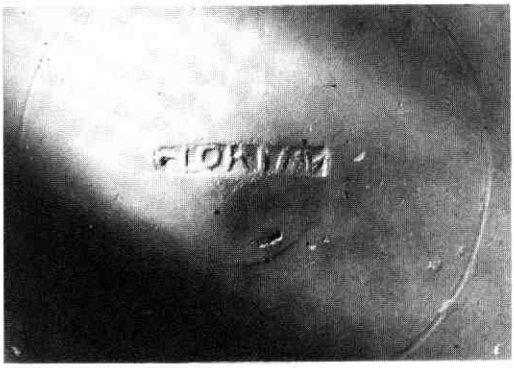

Afb. 56 Korte Nieuwstraat. Bodem van een terra sigillata bord (Drag. 18), voorzien van het stempel van de pottenbakker: FLORINV, dat, voluit geschreven, de naam FLORIANVS oplevert. Midden-Gallië, eind 1e eeuw n Chr. Foto F. Kneefel.

Uit de 2e eeuwse ophogingsklei boven deze greppel kwam een fragment van een holle dakpan (imbrex) met het stempel van de cohors II Hispanorum peditata te voorschijn. Deze cohors (afdeling hulptroepen) heeft vermoedelijk vanaf het eind van de 1e eeuw tot in de 3e eeuw de bezetting gevormd van het Utrechtse castellum (Bogaers, 1974, 203-205).
De twee meest noordelijk gelegen greppels hadden een oost-west oriëntatie en leken gegraven te zijn. Ze waren 20, respectievelijk 100 cm breed. Op stratigrafische gronden moeten ze uit de 2e eeuw dateren. Greppel nr. 4, die stratigrafisch gezien de jongste is,

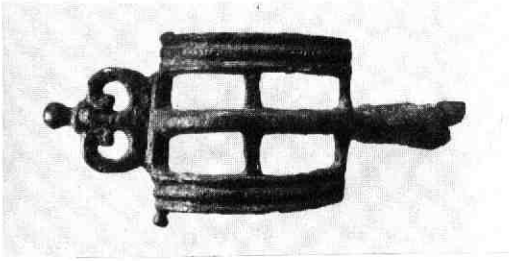

Afb. 57 Korte Nieuwstraat. Romeinse fibula uit de 1e eeuw n Chr. Afm. ca 7 x 3 cm. Foto F. Kneefel.

levert nogal wat interpretatieproblemen op met betrekking tot ontstaanswijze en datering. Hij liep evenwijdig aan de beide vorige greppels en was duidelijk

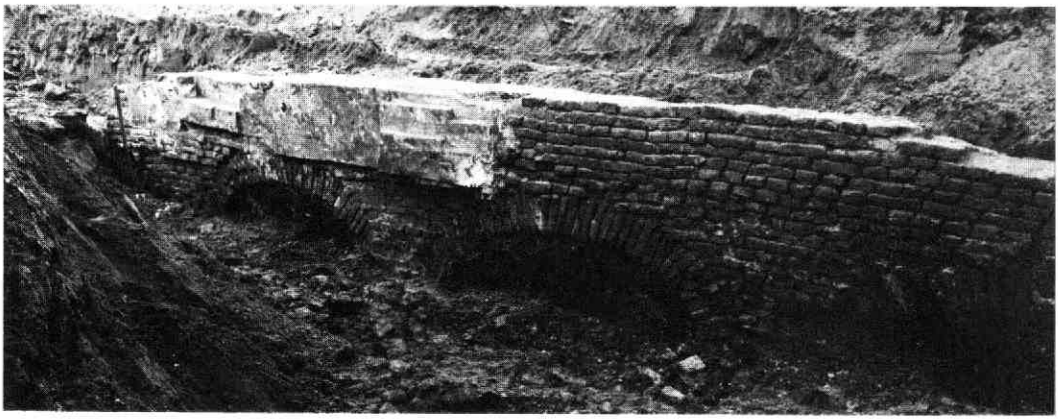

Afb. 58 Korte Nieuwstraat. De westelijke immuniteitsmuur van de Paulusabdij, gezien naar het noordoosten. Duidelijk zichtbaar zijn de spaarbogen op poeren die in de dichtgegooide sloot zijn ingegraven.

gegraven. Hierbij konden een viertal fasen worden onderscheiden. De greppel was onderin ca 50 cm breed en verwijdde zich naar boven toe tot ca 3 m. Er werden veel fragmenten van Romeins bouwmateriaal in aangetroffen, waaronder dakpannen, tufsteen en mortel. Op één van de dakpannen (tegula) kwam het stempel van het Nedergermaanse legerkorps (EX GER INF) voor. Hoewel de greppels in hun ligging een bepaald patroon vertonen, kunnen hieruit geen conclusies worden getrokken voor hun functie; daarvoor zijn de aangetroffen restanten te fragmentarisch.
Behalve dit systeem van greppels werd in het noorddeel nog een aantal kuilen gevonden, die op grond van de daarin aangetroffen scherven moeten dateren uit de 2e en de eerste helft van de 3e eeuw. Een van de kuilen bevatte een vrijwel complete ruwwandige kookpot van het type Stuart 201.
Wat de samenstelling van het vondstenmateriaal betreft dient opgemerkt te worden dat het Romeins aardewerk overheerst. Inheems aardewerk kwam hier vrijwel niet voor.
Onder de vondsten bevinden zich enkele fragmenten van terra sigillata kommen Drag. 37, vervaardigd in Midden- en Oost-Gallië. De onversierde terra sigillata is vertegenwoodigd met de typen Drag. 15/17, 18 (stempel: FLORINV), 27, 35, Curle 11 (Ic - IIa); Drag. 18/31, 31, 27 (stempel: MONTANVS), 33, 40 en 45 (Oost-Gallië, II A-III A).
Het gebronsd aardewerk is vertegenwoordigd door de beker van het type Stuart 301; terra nigra door het bord Brunsting 3, het parelurntje Brunsting 5a en de beker Brunsting 6.
Onder het geverfde aardewerk overheersen de bekers Stuart 1, 2 en 3, terwijl bij het gladwandige aardewerk de kruiktypen Stuart 109, 110, 129, 131 en 132 het meest voorkomen en verder nog het kelkbakje Stuart 145.
Het ruwwandige aardewerk omvat vooral kookpotten en kommen van het type Stuart 201, 203, 210 en 211 en verder nog borden van het type Stuart 215/26 en 218. Het dikwandige aardewerk was vooral vertegenwoordigd met de wrijfschaal Stuart 149 en verder met een aantal forse amfoorfragmenten, waarvan het type niet meer kon worden vastgesteld.
Ondanks zorgvuldig belopen van het terrein met een metaaldetector, was de oogst aan metaalvondsten uit de romeinse tijd uiterst gering. Er kwamen slechts wat spijkers en een enkel beslagstuk aan het licht. Romeinse munten werden in het geheel niet gevonden. Vermeldenswaard is wel een bijzondere fibula, die als losse vondst op de stort werd aangetroffen (afb 57). Hij lijkt het meest op een zg. traliefibula, die in de 1e eeuw gedateerd moet worden (van Buchem 1941, pl.X, 1-4).
LIT: J. E. Bogaers, Thracische hulptroepen in Germania Inferior, OML 55, 1974, 198-220. H. J. H. van Buchem, De fibulae van Nijmegen I, Nijmegen 1941.

De Middeleeuwen

Zoals op vele plaatsen in de stad die archeologisch zijn onderzocht, ontbreken ook aan de Korte Nieuwstraat duidelijke sporen van houten huizen die aan de stenen bebouwing vooraf kunnen zijn gegaan. Weliswaar is een groot aantal palen en paaltjes aangetroffen die stratigrafisch gezien van vóór de 13e eeuw moeten zijn, maar een duidelijke huisplattegrond valt hieruit niet te reconstrueren. Twee concentraties van ingeslagen palen kunnen een grondslagverbetering zijn geweest voor (bak)stenen stiepen. Deze poeren kunnen tesamen met een aantal twee aan twee ingeslagen palen tot een houten huis op perceel IV en V hebben behoord. Vloerniveaus en haardplaatsen zijn niet aangetroffen. Een oost-west georiënteerde palenrij in de zuidwesthoek van het opgravingsterrein zal een perceelsscheiding zijn geweest tussen perceel II en III. Van eventuele tufstenen bebouwing is een klein fragment van een vlijlaag gevonden dat echter niet nader geïnterpreteerd kan worden.

De immuniteitsmuur van de Palusabdij

De oudste resten van een bakstenen bouwwerk zijn die van de westelijke immuniteitsmuur van de Paulusabdij. De muur, die nagenoeg noord-zuid liep, was op

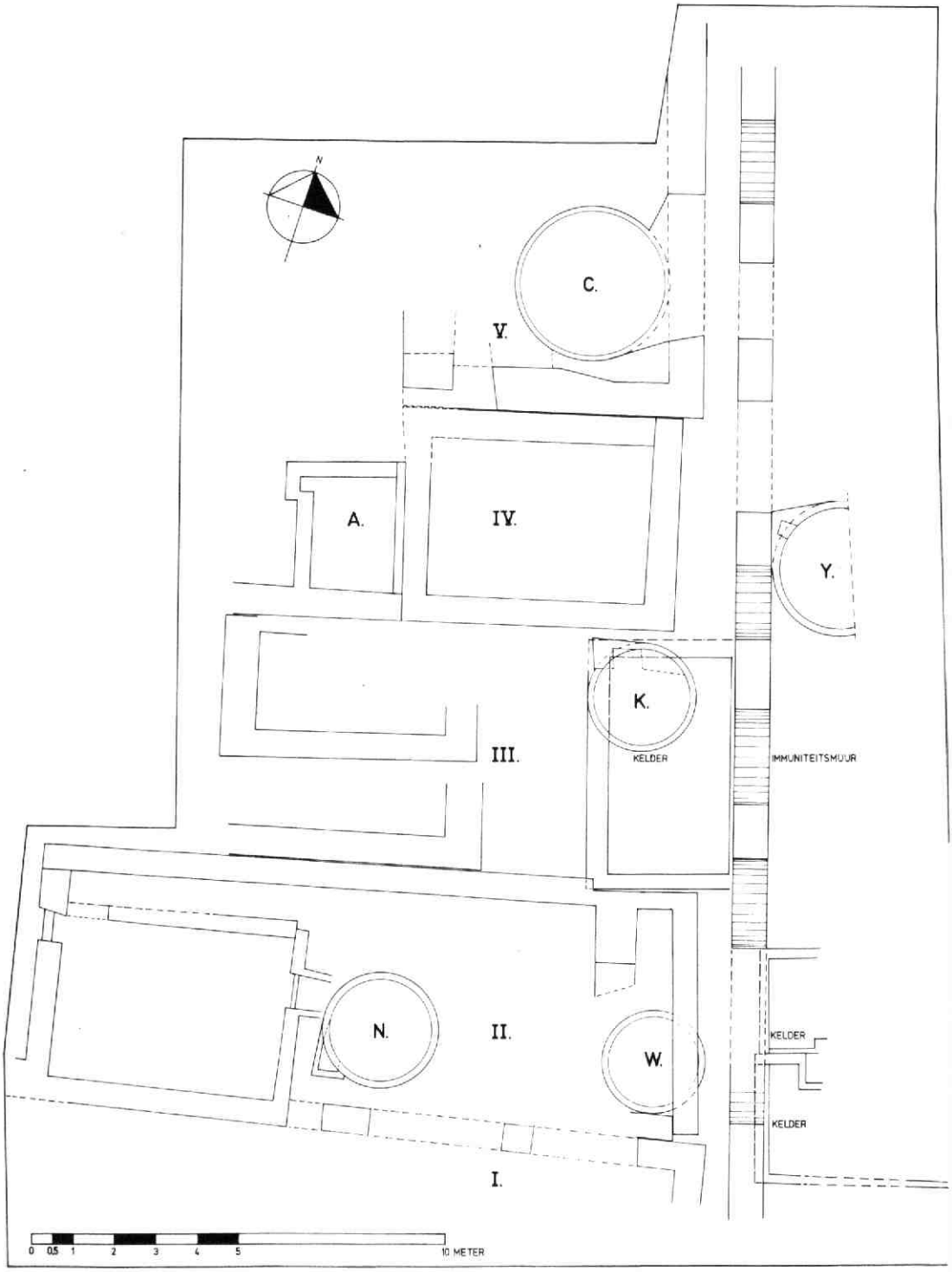

Afb. 59 Korte Nieuwstraat. Overzichtstekening van de funderingsresten in het zuidelijk deel van het opgravingsterrein. Tek. A. A. J. Dröge. De percelen zijn met romeinse cijfers aangegeven, de putten, die in de tekst besproken worden, met hoofdletters.

spaarbogen in een ondiepe greppel gebouwd. De muur, gebouwd van moppen (29 à 30 x 14 x 6.5 à 7 cm), was tot in het doorgaande metselwerk bewaard gebleven (afb 58). Zoals in de inleiding werd gezegd, was het middelste deel van het opgravingsterrein volledig verstoord, waardoor daar de immuniteitsmuur was verdwenen. In het zuiden is er nog 27.50 m van aangetroffen en in het noorden ca 11 m. Aan het noordeinde van de muur werd - recht tegenover de Trans - de aansluiting met de noordelijke immuniteitsmuur vastgesteld. Gezien de constructie en het baksteenformaat moeten beide muren contemporain zijn. In het zuiden was de fundering 80 cm breed en in het noorden 70 cm. Het aardewerk dat zich in de dichtgegooide sloot onder de fundering bevond, bestaat hoofdzakelijk uit vroeg steengoed dat van het midden van de 13e eeuw tot in het eerste kwart van de 14e eeuw voorkomt. Ook het steenformaat maakt een datering in de 13e of vroege 14e eeuw mogelijk. Dankzij de naspeuringen van M. W. J. de Bruijn, die naar de westmuur van de Abdij op ons verzoek archief onderzoek heeft gedaan, weten we wat meer over deze muur. Een oorkonde van 1384 vertelt ons van een geschil tussen de abt en het convent van St. Paulus enerzijds en bewoners van percelen aan de Oude Gracht anderzijds. Men beriep zich in dit geschil op een schepenbrief van 1325. Uit deze brief blijkt dat de abdij 3.5 voet grond bezat aan de grachtzijde van de muur en dat er personen geraadpleegd zijn die de muur nog hebben zien bouwen. Een andere oorkonde vermeldt de muur in 1281 (Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, deel IV, nr. 2082).
De archeologische datering is zeker niet in tegenspraak met deze gegevens. Opvallend is het verschil in constructie en datering van de westelijke en de zuidelijke immuniteitsmuur. In 1974 werd vastgesteld dat de laatstgenoemde muur uitgevoerd was in zogeheten kistwerk en uitsluitend uit tufsteen bestond (zie Kroniek 1974-1975. MBOU 1979-1, 14-15). Aangenomen wordt dat deze muur vrijwel gelijktijdig met de bouw van de abdij in het midden van de 11e eeuw zal zijn verrezen. Onduidelijk is dan ook waarom pas twee eeuwen later de westelijke muur is ontstaan. Van een tufstenen voorganger is niets gebleken. Integendeel: voordien lijkt een - ondiepe - sloot de grens te zijn geweest. Of deze sloot de oudste markering tussen wereldlijk en geestelijk gebied is geweest, of dat er elders (westelijk?) nog een oudere grens was, is uit het archeologisch onderzoek niet gebleken.

De stenen bebouwing
Vooral in het zuidelijk deel van het opgravingsterrein zijn veel funderingsresten aangetroffen (afb 59). Door latere verbouwingen en vooral door sloopwerk waren er geen vloerniveaus meer aanwezig, zodat reconstructies van de huizen slechts op funderingsplattegronden kunnen worden gebaseerd. De vele verbouwingen hebben het beeld er overigens niet duidelijker op gemaakt.
In totaal konden vijf percelen worden onderscheiden die op de Oude Gracht waren georiënteerd, maar die

Afb. 60 Korte Nieuwstraat. Tinnen zoutvaatje, gevonden in put M. Vroege 14e eeuw. Foto F. Kneefel.

niet haaks op de immuniteitsgrens stonden. De oudste bebouwing bevond zich op de percelen I en IV. In beide gevallen is bij de bouw een spaarboogconstructie toegepast. Op perceel I is slechts de noordelijke muur en de noord-oost hoek van een middeleeuws huis aangetroffen. Aangezien deze funderingen in ophogingsgrond uit de 13e eeuw zijn gebouwd en het steenformaat 29 à 30 x 15 x 7 cm bedraagt, is een datering in de 14e of 15e eeuw mogelijk. In het ernaast liggende perceel II, dat in eerste instantie onbebouwd lijkt te zijn geweest, werden twee beerputten (Put N en W) gevonden. Het aardewerk dat uit de onderste lagen van deze putten afkomstig is, dateert uit het midden van de 14e eeuw. Door put W heen is de oostmuur van het gebouw op perceel II gezet. Daarbij moet de put welhaast leeg zijn geweest (schoongemaakt?), want de muur liep tot onder in deze put door. De aansluiting met de noordoost hoek van het huis van perceel I was koud. Op grond van het steenformaat (30 x 14 x 7 cm) is de 14e of misschien de 15e eeuw aannemelijk als bouwperiode. Aangezien er tegen de noordmuur van het huis van perceel I geen belendende muur is geweest, lijkt het erop, dat dat huis naar het noorden toe verbreed zal zijn. Bij deze verbreding is tegelijkertijd in het westen een grote kelder gebouwd. Zowel put N als put W zullen tot het huis van perceel I/II hebben behoord, waardoor het waarschijnlijk is dat de bebouwing op deze percelen uit het midden van de 14e eeuw stamt.
Het oude huis op perceel IV was nog maar gedeeltelijk aanwezig. De spaarboog-constructie bleek aan de noordzijde te zijn gesloopt om het huis van perceel V te bouwen. Het is dan ook niet mogelijk de oorspronkelijke lengte-as van dit huis te bepalen. Vrij kort na de bouw, die wij op grond van het steenformaat (30 x 15 x 6,5 cm) in de 14e eeuw stellen, is het huis naar het westen toe uitgebreid, waarbij put A zal zijn gebouwd.
Deze put moet, gezien de resten van gewelfaanzet-

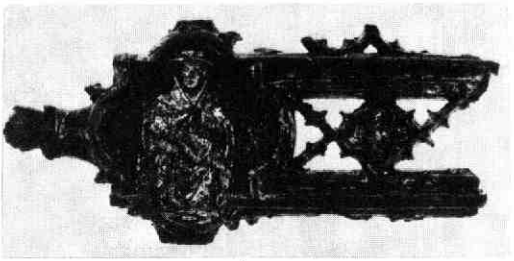

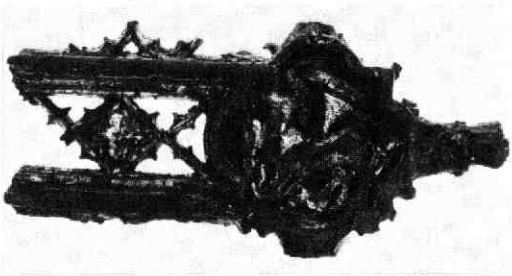

Afb. 61 Korte Nieuwstraat. Fragment van een vrijhangend houten kruis, afkomstig uit put Y. 15e eeuw. Foto F. Kneefel. a: St. Hiëronymus. b: de gevleugelde stier als symbool van de evangelist Lucas.

ten, oorspronkelijk een noord-zuid lopend tongewelf hebben gehad. De oudste vondsten uit deze beerput stammen uit het laatste kwart van de 14e eeuw.
Tot hoever deze uitbreiding van het huis heeft gelopen kon niet worden vastgesteld. Zoals gezegd is dit huis gedeeltelijk gesloopt, waarna het huis van perceel V is gebouwd. Ook hier is gebruik gemaakt van een spaarboog-constructie. Daarnaast heeft huis IV een nieuwe noordmuur gekregen, die koud tegen de oorspronkelijke oostmuur aan stond. Hieruit mogen we afleiden, dat perceel IV, dat zich eerst verder noordwaarts uitstrekte, bij deze verbouwing zal zijn opgedeeld in twee percelen.
Na enige tijd is een deel van de oostelijke spaarboogmuur van huis V weggebroken om put C te construeren. De oostelijke muur is tegelijkertijd hersteld in doorgaand metselwerk. De inhoud van put C is 15e eeuws, zodat het oorspronkelijke huis van perceel V wel wat ouder zal zijn geweest.
Vrij duister is de geschiedenis van perceel III. Het lijkt erop dat de bebouwing hier later op gang is gekomen dan op de andere percelen. Enkele funderingen in het westelijk deel van dit perceel kunnen uit de 15e eeuw stammen. Bovendien is put K in dezelfde eeuw te dateren.
Pas veel later (16e of 17e eeuw) moet er tegen de immuniteitsmuur aan een huis hebben gestaan, getuige de kelder die zich boven put K bevond. Na de aanleg van de Korte Nieuwstraat in 1619 zijn er tegen de oostzijde van de immuniteitsmuur huizen gebouwd, waarvan twee, gedeeltelijk bewaarde, kelders zijn gevonden. Van belang is verder nog put Y, omdat het de enige beerput is waarvan wij, gezien zijn ligging en datering, met zekerheid weten dat hij tot de Paulusabdij heeft behoord.

Bijzondere vondsten
Een bijzondere vondst was de inhoud van een kuil die kennelijk gegraven was om (keuken?)afval kwijt te raken. Uit deze kuil, die uit de tweede helft van de 13e eeuw stamt, zijn ongeveer 30 reconstrueerbare kogelpotten afkomstig. Deze kookpotten zijn in korte tijd in de kuil terecht gekomen. Het is voor het eerst dat in Utrecht een zo groot aantal kogelpotten uit één periode is aangetroffen. Te zijner tijd zal aan dit vondstcomplex een aparte publicatie worden gewijd.

Afb. 62 Korte Nieuwstraat. Gedeelte van het Corpus van een Crucifix, afkomstig uit put Y. 15e eeuw. Foto F. Kneefel.

Uit enkele beerputten zijn, behalve de gebruikelijke grote hoeveelheden aardewerk, enkele zeldzame voorwerpen te voorschijn gekomen. Put M, gelegen in het noordelijk deel van de opgraving, leverde een bijzonder tinnen zoutvat met deksel (afb 60). Bovenop de dekselknop is een heilige (?) afgebeeld. Aan de binnenzijde is in de bodem een zilveren munt bevestigd. Het is niet na te gaan of de munt is meegegoten of dat deze achteraf ingesoldeerd is. Op de munt is een kort gevoet kruis te zien met twee omschriften. Het binnenste omschrift is: + PHILIPPUS. REX, en het buitenomschrift: + BNDICTV : SIT : NOME : DNI : NRI : DEI : IHV : XPI (Gezegend zij de Naam van de Heer onze God Jezus Christus). Het is een zogeheten Tourse groot die, op grond van het gebruikte lettertype aan Philips IV van Frankrijk (1285-1314) kan worden toegeschreven. Het aardewerk uit de onderste laag van put M dateert uit het midden van de 14e eeuw. Aangezien een tinnen zoutvat een langere levensduur zal hebben gehad dan aardewerk meestal heeft, is een tijdstip van vervaardigen van het zoutvat rond 1300 niet uitgesloten.
De inhoud van put Y, die op het abdijterrein heeft gelegen, dateert uit de tweede helft van de 16e eeuw. In deze put zijn drie opmerkelijke vondsten gedaan. Op afb 61 is een fragment van een houten gepolychromeerd en verguld kruis te zien. Het is een deel van een van de zijarmen. Op de ene zijde is St. Hiëronymus te zien en op de andere zijde is het symbool van de apostel Lucas afgebeeld. Aangezien het fragment zowel aan voor- als achterzijde versierd is, zal het een vrijhangend kruis zijn geweest. Voorts kwam uit deze put een fragment van een eveneens gepolychromeerd houten christusbeeld te voorschijn (afb. 62). Het hoofd en de armen ontbreken aan dit beeld, dat een onderdeel van de crucifix moet zijn. Ten derde moet een incompleet majolicakannetje met laaggeplaatste schenktuit worden genoemd (afb. 63). Onder de tuit staat ,,OLY'' geschreven. Het is mogelijk, dat het kannetje heilige olie zal hebben bevat. Zouden we in deze combinatie van vondsten uit de tweede helft van de 16e eeuw de beeldenstorm weerspiegeld mogen zien?

Afb. 64 Korte Nieuwstraat. Vroegsteengoed kannetje uit de immuniteitssloot. Tweede helft 13e eeuw. Foto F. Kneefel.

Afb. 63 Korte Nieuwstraat. Majolica kannetje met opschrift OLY, afkomstig uit put Y. 16e eeuw. Foto F. Kneefel.

In de immuniteitssloot die, zoals wij zagen, vóór 1281 zal zijn dichtgegooid, zijn veel fragmenten van vroeg steengoed kannen gevonden. Een voor Utrecht bijzondere vorm is het vrijwel gave kannetje van afb 64. Het is 13 cm hoog, overtrokken met een ijzerhoudende leempap (engobe) en voorzien van drie aangeknepen standlobben. Dit type is vrij zeldzaam en wordt door Bruijn (BROB 1962-63, afb. 86-10) in het midden van de 14e eeuw gedateerd. Op grond van de vondstomstandigheden moet het Utrechtse exemplaar echter ca 75 jaar ouder zijn.

Conclusies

De opgraving aan de Korte Nieuwstraat heeft aange-

toond dat er op deze plaats in de romeinse tijd geen bewoning is geweest. Op enige greppels en wat kuilen na heeft dit terrein weinig sporen uit die tijd opgeleverd. Het gebied ten zuiden van het castellum zal een open karakter hebben gehad.
Zoals al bij de opgravingen op het Vissersplein en aan het Pieterskerkhof werd geconstateerd, moet de burgerlijke bewoning die bij het castellum heeft behoord, ten oosten van het Domplein gezocht worden. Wat wel met zekerheid kan worden vastgesteld is, dat hier noch in de romeinse tijd, noch daarna een rivier heeft gestroomd. Evenmin is er sprake van een gegraven waterloop.
Wat betreft de middeleeuwse bewoning van dit terrein, konden we het volgende vast stellen:
Uit de vroege middeleeuwen zijn, op enkele scherven in laat middeleeuwse context na, geen sporen aangetroffen.
Uit de late middeleeuwen werd een deel van de westelijke immuniteitsmuur van de Paulusabdij teruggevonden. De muur op spaarbogen bevond zich op de plaats waar eerder een sloot wellicht de grens tussen geestelijk en wereldlijk gebied markeerde.
Van houten bebouwing zijn geen duidelijke sporen aangetroffen. Wel lijken enkele palenrijen, die ouder zijn dan de stenen bebouwing, perceelsgrenzen aan te geven.
De stenen bebouwing van de percelen ten westen van de immuniteitsmuur begint in de 14e eeuw. Het was mogelijk vier, gedeeltelijk nog aanwezige, huisplattegronden te onderscheiden.

H. L. de Groot/M. Montforts

27. Korte Smeestraat 5, 7, 9-11, 13 en 12, 14

In verband met het bouwplan voor Korte Smeestraat 7-11 werden de beide eindgevels van het daarvoor gesloopte pand 9-11 tijdens de afbraak voor zover mogelijk onderzocht i.v.m. gegevens betreffende de ontwikkeling van de bebouwing langs deze straat. Dit kon worden gecombineerd met summiere gegevens uit de gemene muur tussen de nrs. 5 en 7, alsmede met een daaraan voorafgaand onderzoek van de gemene muur tussen de nrs. 12 en 14 aan de overkant van de straat. Tesamen bleek dit voor de westelijke helft van de Korte Smeestraat een beeld op te leveren van de geleidelijke groei van de huizen in de loop van de middeleeuwen en het begin van de 17e eeuw (afb. 65).
In hun middeleeuwse opzet waren de panden Korte Smeestraat 1-11 (d.w.z. tot aan de vroegere uitgang

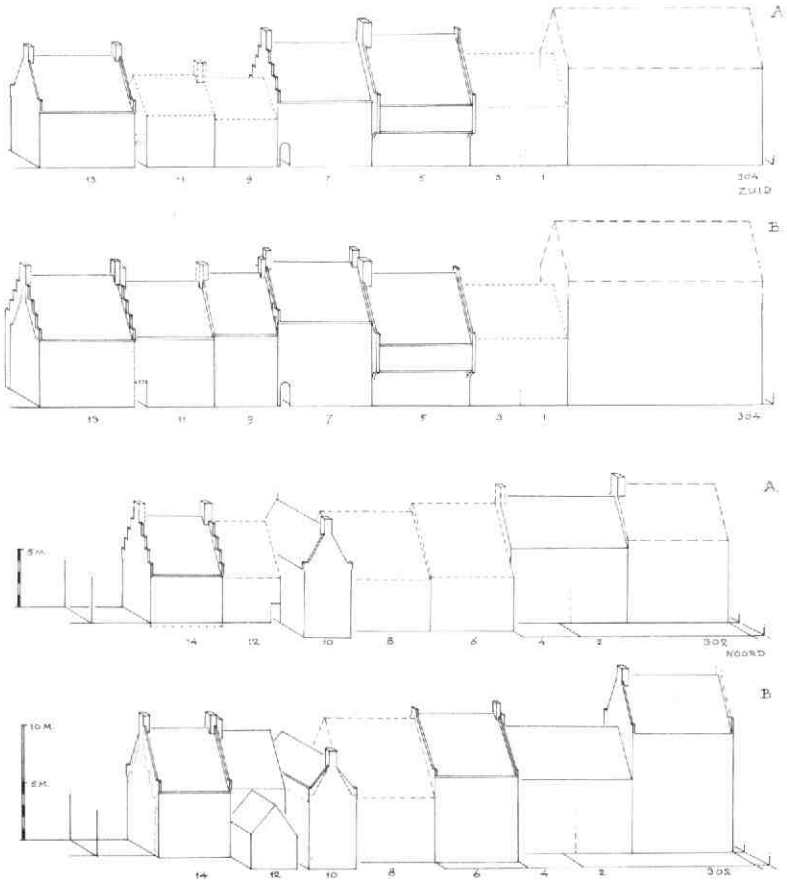

Afb. 65 Korte Smeestraat 5, 7, 9-11, 13, 12 en 14. Evolutie van de westelijke helft van de straat, gezien uit het noorden, d.w.z. de voorkant van de even zijde en de achterkant van de oneven zijde. Reconstructie aan de hand van in een aantal zijmuren aangetroffen gegevens. Tek. A. F. E. Kipp. A: eerste middeleeuwse fase. B: tweede middeleeuwse fase met 17e eeuwse verbouwing voor de nrs. 7, Oude Gracht 302, 6, 10 en 12.

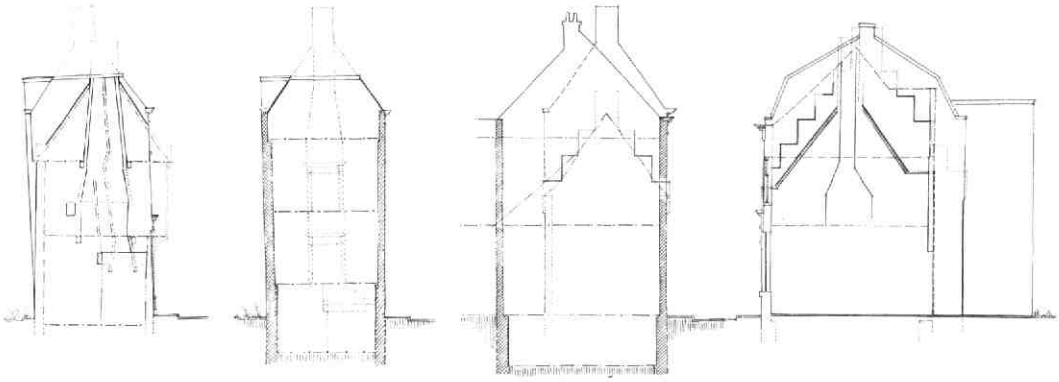

Afb. 66 Korte Smeestraat 5, 7, 9-11, 13, 12 en 14. Bouwhistorische gegevens met betrekking tot de ontwikkeling van de bebouwing, aangetroffen in de zijmuren van een aantal huizen in de straat. Tek. A. F. E. Kipp. a: de oostmuur van nr. 5 naar het westen, met de bouwsporen die behoren bij de binnenzijde van nr. 5. b: de oostmuur van nr. 5 naar het westen, met de bouwsporen die behoren bij nr. 7. c: de westmuur van nr. 9 naar het westen, met de bouwsporen van nr. 7 en de middeleeuwse daklijn van nr. 9. d: de oostmuur van nr. 11 naar het oosten, met de bouwsporen die behoren bij nr. 13. e: de oostmuur van nr. 12 naar het westen, met de middeleeuwse bouwsporen van nr. 14 en de 17e eeuwse uitbreiding van nr. 12. I: de eerste middeleeuwse fase. II: de tweede middeleeuwse fase. III: de 17e eeuwse fase.

van de Kromme Elleboogsteeg) allemaal huizen van vijf meter diep met de kap evenwijdig aan de straatrichting. Deze bouwstrook vormde het vermoedelijk geleidelijk dichtgebouwde verlengde van het perceel Oudegracht 304; hij werd aan de achterzijde begrensd door het achtererf van Oudegracht 306.

Nummer 5 heeft nog steeds zijn oorspronkelijke bouwdiepte van vijf meter. Uit de middeleeuwse gemene muur (steenformaat: 30 x 14.5 x 7 cm) bleek, dat dit huis reeds in de middeleeuwen uit twee etages bestond, en een goothoogte had van 7.00 m boven het huidige straatpeil (afb. 66). Uit de asymmetrische plaats van de oude daklijn en van de grote stookplaats op de verdieping mag wellicht worden afgeleid dat de waarschijnlijk houten voorgevel op de verdieping rond een halve meter overstek vertoonde. De stookplaats op de beganegrond, die bij een wat lager maaiveld aansloot, was niet in de as maar in de voorste helft van het huis gesitueerd. Uit de laagrichting van het metselwerk en de schuine stand van de oude achtergevellijn bleek, dat dit huis reeds in de middeleeuwen ernstig voorover moet zijn gezakt: ca 9 cm per meter!

Nummer 7 Hoewel het rond 1960 op de kelders na gesloopte huis nr 7 een compleet 17e eeuwse indruk maakte, hing de opzet ook hier mogelijk nog ten dele samen met zijn middeleeuwse voorganger (afb. 66). De kelders leken hierop te wijzen, maar zij konden door onvoorziene sloop helaas niet tijdig onderzocht worden. In laatste instantie was het huis vier traveeën breed.
Het had een tongewelfde kelder links en een half verhoogde kelder met houten balklaag rechts; de trap zat in het midden. Op de begane grond bevond zich links opzij een overbouwde achteruitgang van Oude Gracht 306 met een 17e eeuwse wapensteen erboven. Daarnaast zaten de ingang en trap, en rechts een opkamer met stookplaats. Op de verdieping bevonden zich twee stookplaatsen tegen de beide zijmuren.
Nummer 9, dat samen met nr. 11 rond 1880 door nieuwbouw werd vervangen, had in zijn westelijke zijmuur nog de 5 m brede middeleeuwse trapgevel bewaard die van origine bij nr. 7 hoorde, dat in die tijd twee bouwlagen had bij een goothoogte van 5.45 m (steenformaat 30 x 14.5 x 7 à 7.5 cm, 10 lagen 85 cm). (Afb 66). Ook bij deze muur moet men reeds tijdens de bouw problemen hebben gehad met verzakkingen, die door de metselaar meermalen moesten worden ,,rechtgezet''. De oudste herkenbare daklijn van nr. 9 sluit aan op een verhoging van deze trapgevel in kleine moppen (steenformaat: 27 x 14 x 6 cm, 10 lagen 75 cm).

Nummer 9. Uit de asymmetrie van bovengenoemde daklijn was af te leiden, dat nr. 9 kennelijk begonnen was als huis met de gangbare bouwdiepte van 5 m, maar dat het later, mogelijk in de 16e eeuw, naar achteren werd uitgebreid, waarbij het achterste dakvlak werd opgetild en doorgetrokken. Het had in die tijd een goothoogte van ca 5.70 m. (Afb. 66).

Nummer 11, 13. Ook het pand nr. 11, dat van oorsprong een zelfstandig huis was, vertoonde in de oostelijke zijmuur de opzet van middeleeuwse voorgangers (afb. 66). Gezien de door nr. 11 overbouwde voormalige uitgang van de Kromme Elleboogsteeg is het vrijwel zeker, dat deze muur feitelijk als zijmuur van nr. 13 moet worden opgevat. Hij bestond in eerste instantie uit een tuitgevel met een rollaag, horend bij een huis van twee etages met een goothoog-

te van 4.70 m (steenformaat 29 x 14 x 7 cm). Later werd hij ongeveer een meter verhoogd in de vorm van een trapgevel (steenformaat 27 x 14 x 6 cm), terwijl tegelijkertijd de bouwdiepte met ca 2 m werd vergroot (afb. 65). De in deze muur aangetroffen sporen van een middeleeuwse stookplaats op de verdieping (aan de zijde van nr. 11) maakten de indruk niet uit de bouwtijd te stammen.

Nummer 12,14. In de oostmuur van Korte Smeestraat 12 werden eveneens oudere stadia aangetroffen (afb. 66). In de eerste plaats een vijf meter brede middeleeuwse trapgevel, behorend bij een éénlaags huis met een goothoogte van ca 4.20 m (steenformaat 28 x 14 x 6 cm.) De beganegrond, die bij een ca 30 cm lager gelegen maaiveld aansloot, had oorspronkelijk een hoogte van ca 3.50 m. Hoewel aan de straatzijde de aansluiting op een stenen voorgevel van nr. 14 werd geconstateerd, was hiervan aan de achterzijde niets te zien: de gave hoek leek hier bij nr. 12 te horen. Daarentegen hoorde een oorspronkelijk aandoende grote middeleeuwse stookplaats, met een langs een gebogen lijn gemetselde achterwand en twee kaarsnissen ter weerszijden, duidelijk bij nr. 14. Net als aan de overkant bij nr. 5 moet ook dit huis reeds in de middeleeuwen ernstig scheefgezakt zijn, en wel naar achteren (ca. 12 cm per meter). De oorzaak hiervan kan mogelijk opgehelderd worden door archeologisch onderzoek ter gelegenheid van de nieuwbouw tussen Korte Smeestraat 12 en 22.
In een volgende fase werd nr. 14, mogelijk in verband met deze verzakking, kennelijk vernieuwd. Het kreeg daarbij een verdieping extra (goothoogte 5.60 m) en het werd een halve meter naar achteren uitgebreid. Daarbij werd de trapgevel in grote moppen (steenformaat 29 x 14.5 x 6.5 cm) verhoogd tot tuitgevel. De verzakking kwam daarbij nog niet geheel tot stilstand. In de 17e eeuw werd nr. 12 in één laag naar achteren uitgebreid tot een bouwdiepte van 9.50 m (mogelijk een keukenaanbouw), om tenslotte in de 19e eeuw tot zijn huidige omvang te worden uitgebouwd.
Nummer 10. Merkwaardig is in dit verband, dat Korte Smeestraat 10, het andere buurpand van nr. 12, als enige uitzondering in deze straat, reeds in de middeleeuwse opzet een kap met de nok dwars op de straat lijkt te hebben gehad (bij een bouwdiepte van 9.50 m), blijkens de nog bewaardgebleven middeleeuwse achtergevel met vlechtingen (afb. 65). Dit huis heeft vanouds één of twee stookplaatsen in de as van de achtergevel gehad. Het werd in de 17e eeuw op zeer bescheiden wijze verhoogd door het uitbouwen van de zolder tot verdieping, waarbij de dakvlakken werden opgetild met behoud van de nok.

A. F. E. Kipp

28. Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5

Tijdens de verbouwing van het voormalige St. Bonifacius Lyceum werd op beperkte schaal onderzoek verricht in dit vroegere claustrale huis (en in het vrijwel verdwenen buurhuis), dat behoorde tot de immuniteit van St. Pieter. Na een vroeg 17e eeuwse verbouwing en uitbreiding (waarschijnlijk kort na 1622) bestond het complex uit een combinatie van twee voorhuizen aan het water met kappen evenwijdig aan de gracht, en drie achterhuizen naast elkaar in een schuine richting daarachter, met de kappen dwars daarop en drie trapgevels als tuinfront (afb. 67).
Op 19 mei 1744 ging Kromme Nieuwe Gracht 5 in eigendom over aan Diederik Jacob baron van Tuyll van Serooskerken van Zuylen, in wiens familie het was gekomen toen zijn bet-overgrootvader Adam van Lockhorst het in 1622 aankocht. In hetzelfde jaar 1744 draagt Van Tuyll de modernisering van het huis op aan de bouwmeester Jacob Marot, zoon van de meer bekende Daniël Marot. Deze ontwierp de vier traveeën brede, statige ,,nieuwe'' voorgevel, die geheel met Naamse steen werd bekleed. In het huisarchief van Slot Zuylen berust, behalve diverse kasboeken, nog het contract van 23 september 1745 met de Maastrichtse schipper, die de natuursteen van Namen naar Utrecht vervoerde. Blijkens een op 7 februari 1745 ingediende nota maakte Jacob Marot tussen 22 en 29 juni 1744 eveneens een serie ontwerptekeningen voor de modernisering van het interieur: deuromlijstingen, schoorsteenmantels, consoles, een trapleuning met balusters, en plafonddecoraties. Op 13 september 1753 werd het tot hetzelfde claustrale erf behorende buurhuis (Kromme Nieuwe Gracht 3) erbij gekocht. Aansluitend kreeg Jacob Marot opdracht ook dit huis te verbouwen. De voorgevel van Naamse steen werd in dezelfde trant verdubbeld en ook in het interieur vinden we zijn sporen terug.
Nadat het huis in de loop van de 19e eeuw wederom in twee woningen was gesplitst, werden beide in 1925 aangekocht en vrij ingrijpend verbouwd en uitgebreid ten behoeve van het St. Bonifacius Lyceum. Daarbij maakten de kappen plaats voor een extra verdieping en werden de drie achter-trapgevels vervangen door één nieuwe gevel in schooltrant, op de oude fundering.
Tijdens de huidige verbouwing werden, zowel ter plaatse van Kromme Nieuwe Gracht 1, als vooral ter plaatse van Kromme Nieuwe Gracht 3-5, delen van de middeleeuwse bebouwing aangetroffen. Deze konden slechts gedeeltelijk inzicht geven in de opzet van het middeleeuwse complex, dat zeer wel op het binnenterrein - achter de huidige bebouwing aan de grachtzijde, die oorspronkelijk àchterzijde was! - zijn zwaartepunt kan hebben gehad. Als vergelijkbaar voorbeeld moge dienen het naastgelegen claustrale erf aan de oostzijde, waartoe Kromme Nieuwe Gracht 7-13 en Pieterskerkhof 17-21 behoren, en waar het vermoedelijk 14e of 15e eeuwse claustrale hoofdhuis zich op ca 18 m achter de rooilijn bevindt en nog duidelijk herkenbaar is (afb. 67).

Kromme Nieuwe Gracht 1
Van het in 1953 boven het maaiveld geheel gesloopte huis resteren momenteel alleen enkele kelders, die gedeeltelijk volgestort zijn. Tot voor kort was ook de onderbouw van de, in de 18e eeuw verder geheel ver-

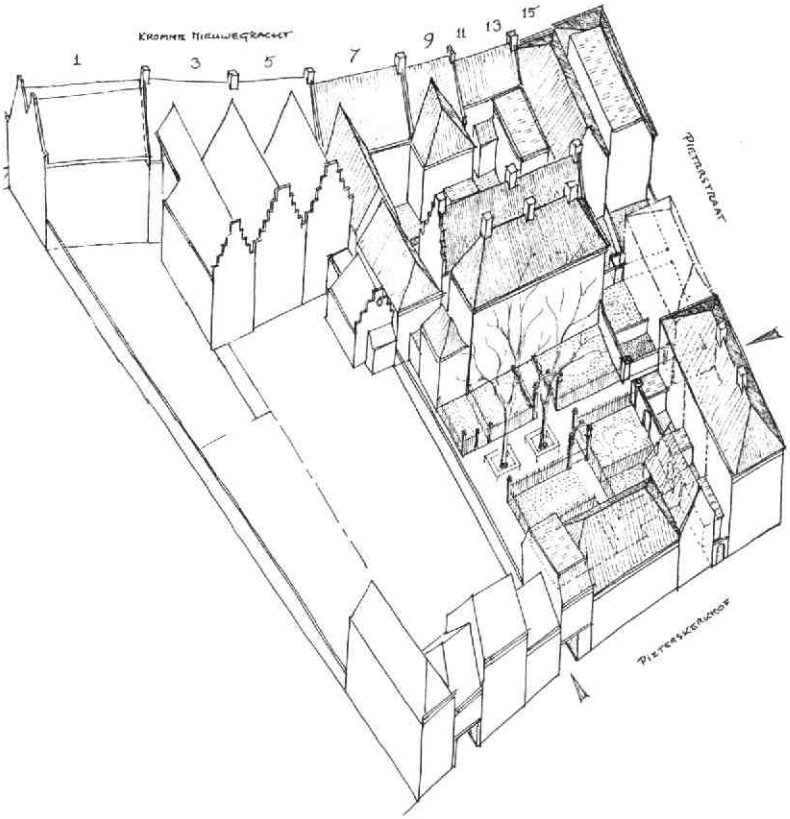

Afb. 67 Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. Vogelvlucht-reconstructieschets van de bebouwing op de claustrale erven van Kromme Nieuwe Gracht 1, 3-5, 7-13, en 15 - Pieterstraat; toestand vóór 1925, gezien uit het zuidwesten. Tek. A. F. E. Kipp.

nieuwde, gevel aan de gracht nog duidelijk herkenbaar als middeleeuwse moppenmuur met speklagen van natuursteen (Gobertanger?) in de trant van Paushuize. Bij een herstelbeurt in de jaren '70 werd de buitenzijde van deze grachtmuur echter voorzien van de huidige beklamping in Utrechts plat. Blijkens de gemene muur met nr. 3 werd in de 15e eeuw aan de grachtzijde een bescheiden eenlaags huis tegen het bestaande buurpand aangebouwd, met een kap evenwijdig aan de gracht en een ingehakte stookplaats tegen deze gemene muur (afb. 69, 70). Het huis was slechts 5.30 m diep en zeker niet als hoofdbebouwing te beschouwen. Mogelijk kwam hiervoor in de plaats - in de vroege 16e eeuw - een groter en dieper huis, waarbij de genoemde speklagengevel hoorde. Dit huis werd in de 18e eeuw nogmaals verbouwd en vergroot, waarbij misschien het oorspronkelijke claustrale hoofdhuis geheel verdween.

Kromme Nieuwe Gracht 3

Van dit huis bleef meer bewaard. Behalve de twee ongelijke kelders met tongewelven aan de grachtzijde, konden ook sporen van de opeenvolgende bouwfasen in de westelijke zijmuur worden onderzocht (afb. 69, 70). Daarbij bleek dat het voorhuis in eerste instantie begonnen is als eenlaags huis met een goothoogte van 4.80 m en een kap evenwijdig aan de gracht (afb. 68). De topgevel was afgewerkt met vlechtingen en stond aan de westzijde aanvankelijk vrij, blijkens later dichtgezette luikopeningen op zolderniveau (steenformaat 30 x 14 x 7 cm; 10 lagen 77 cm).

Dit huis werd op het eind van de 16e eeuw kennelijk met een verdieping verhoogd, waarbij het opzij een trapgevel kreeg (steenformaat 26 x 13 x 6 cm). Bij de verbouwing van 1753 werd wellicht alleen de voorgevel hoger opgetrokken en het voorste dakschild daarbij aangepast, zonder dat de bouwmassa wezenlijk vergroot werd.

Ter hoogte van de achterzijde van de 17e eeuwse achterhuizen werd een tweede middeleeuws bouwlichaam geconstateerd, eveneens met de kaprichting evenwijdig aan de gracht, en vermoedelijk twee lagen hoog (afb. 70, 68). Het is zeer wel mogelijk dat dit gebouw als het oorspronkelijke hoofdhuis beschouwd mag worden. Er tegenaan stond aan de grachtzijde een aanbouw van één laag onder een aankapping, waarvan de zijmuur was afgewerkt met een rollaag. Reeds in de middeleeuwen moet deze aanbouw zijn verhoogd; daarbij kreeg de zijmuur vlechtingen. In de 17e eeuw werd de zijmuur wederom verhoogd ten behoeve van de bouw van de drie (vermoedelijk ge-

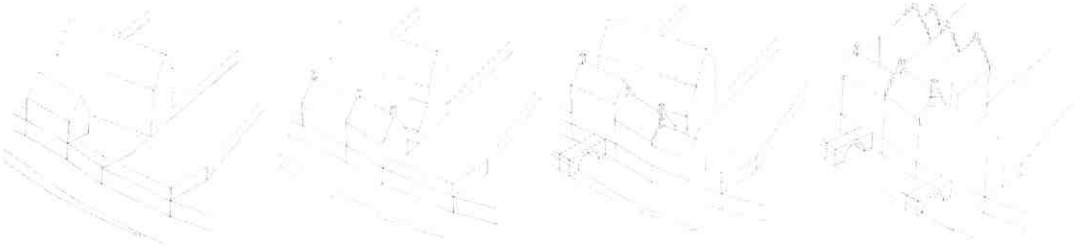

heel nieuwe) achterhuizen; op dat moment lijkt de oude opzet van het claustrale complex verlaten te zijn (afb. 67).
In het interieur bleken op de beganegrond nog meer sporen van het middeleeuwse huis bewaard gebleven te zijn (afb. 70). In de westelijke zijmuur tekende zich een taps toelopende schouw af achter de huidige schoorsteenpartij uit 1753. In de aansluitende rechterhelft van de achtermuur kwam een uit de bouwtijd daterende nis met schuine dagkanten te voorschijn, behorend bij een opvallend hoog en smal kloostervenster dat aan de buitenzijde deels met tufsteen blokken was afgewerkt. Daarnaast bevond zich een - mogelijk later ingehakte - grote spitsboognis, die kennelijk nog open was toen het venster tegen het einde van de 15e eeuw reeds was dichtgemetseld. Blijkens de diverse afwerkingssporen bestond de beganegrond van origine - evenals de onderliggende kelder - uit een grote en een kleine ruimte. De bovengenoemde restanten hebben deel uitgemaakt van de kleine (westelijke) kamer, waarin overblijfselen werden aangetroffen van minstens twee laat 15e of vroeg 16e eeuwse muurschilderingen. Hiervan waren plaatselijk decoratieve ranken met zwarte contouren en groene invulling op een lichte ondergrond te herkennen, alsmede (vermoedelijk) een schuinhangend, blauw wapenschild met (drie?) gele bollen.
Later in de 16e eeuw werd de hele kamer op een haast Pompeïaans aandoende wijze helderrood geschilderd met een indeling door middel van okergele banen. Korte tijd later werden twee andere voorbeelden van een dergelijke geschilderde interieurafwerking, in dezelfde uitgesproken kleuren rood en geel, aangetroffen in de panden Trans 6 en 8. Het laatstgenoemde voorbeeld zou, op grond van bijkomende factoren, in de eerste helft van de 16e eeuw gedateerd moeten worden (zie t.z.t. Kroniek 1983). Over diver-

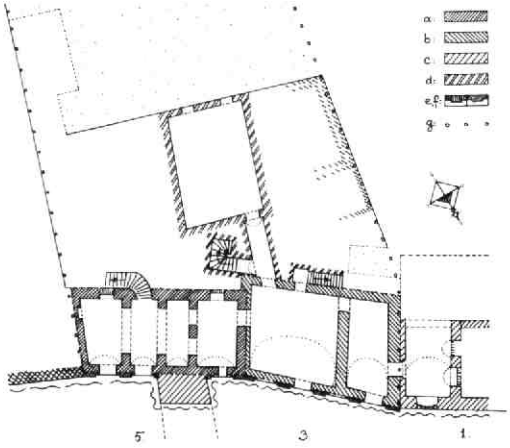

Afb. 69 Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. Plattegrond van de kelders. Tek. A. F. E. Kipp. a, b, c: eerste, tweede en derde middeleeuwse fase. d: 17e eeuw. e: 1744. f: 1754. g: grens van het claustrale erf.

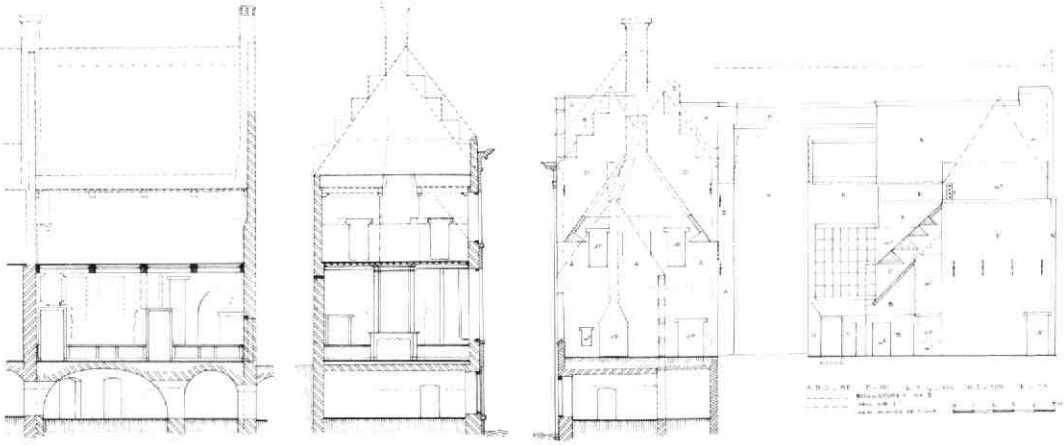

Afb. 70 Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. Doorsneden door het voorhuis van nr. 3. a: naar het westen. b: naar het zuiden. c: buitenaanzicht van de westelijke zijmuur, met bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

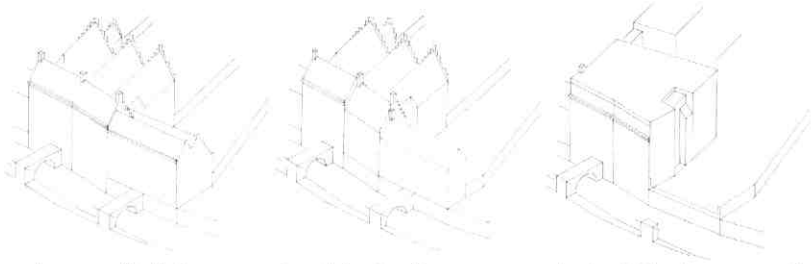

Afb. 68 Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. De evolutie van de huizen nrs. 1, 3 en 5, gezien uit het noordwesten. Tek. A. F. E. Kipp.

se lagen witkalk heen was tenslote de zijmuur nog een keer donkergroen geschilderd (17e eeuw?), alvorens in 1753 achter het behang en de huidige betimmering te verdwijnen.
Op het linker gedeelte van de achtermuur werden de afwerkingsvormen van de ,,kleine kamer'' in het geheel niet aangetroffen, zodat de ,,grote kamer'' tot 1753 kennelijk een eigen leven heeft geleid. In de achtermuur bevonden zich twee dichtgezette, grote vensteropeningen die wellicht vóór de 17e eeuw op een binnenplaats of tuin uitkeken (afb. 70). Later kreeg deze kamer een betimmering met een symmetrisch ingedeelde achterwand: in beide hoeken een deur met daarboven vermoedelijk een schilderstuk in een decoratieve omlijsting met houtsnijwerk. Gezien het veel geringere aantal afwerkingslagen dan in de ,,kleine kamer'', verdween het muurwerk hier kennelijk veel eerder achter een vorm van behang, wat met de status van de ,,grote kamer'' kan samenhangen. Niettemin liet ook de 18e eeuw sporen na achter het behang: op de oostelijke zijmuur van de kamer werd een deel van een potlood-ontwerpschets voor 18e eeuws houtsnijwerk aangetroffen, die mogelijk betrekking had op een decoratie als tegenhanger van de schoorsteenpartij uit 1753 (afb. 71). Een soort ,,ontwerp ter plaatse'' zoals eerder aangetroffen in Brigittenstraat 5 en Janskerkhof 2 (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 26 en 41).
Bij de genoemde verbouwing van 1753 werden de grote en de kleine kamer tot één zaal verenigd en voorzien van het enige 18e eeuwse interieur dat tot op heden in dit huis bewaard bleef. Kleuronderzoek bracht aan het licht dat de hele kamer van oorsprong in verschillende tinten diep-blauw afgewerkt is geweest in combinatie met vergulde biezen en profielen, aansluitend op eveneens vergulde, gesneden spiegellijsten en penanttafels. Het is daarmee een van de duidelijkste 18e eeuwse ,,blauwe kamers'' die tot nu toe in Utrecht zijn aangetroffen en die des te interessanter is omdat de datering bekend is. Het plafond bleek per balkvak in opzet drie omlijste schilderstukken te hebben bezeten, die echter niet bewaard zijn gebleven. Op de eerste verdieping kwamen in de westelijke zijmuur de reeds genoemde middeleeuwse zolderluik-openingen tevoorschijn met de bijbehorende daklijn, de aftekening van de 17e eeuwse hangschouw en van de sleutelstukken uit die tijd (afb. 70).

Kromme Nieuwe Gracht 5
Dit iets oudere linker voorhuis is wat ondieper dan het rechter voorhuis, en staat op een kelder die in principe vier troggewelven op gordelbogen heeft. Bij dit gedeelte blijkt de voorgevelbeplating bij de verbouwing in 1744 op de bestaande middeleeuwse voorgevel aangebracht te zijn, zij het dat de vensteropeningen aanzienlijk werden verbreed. Vermoedelijk was de beganëgrond oorspronkelijk één ongedeelde ruimte en werd hiervan in de 17e eeuw een hal en een kleine zijkamer afgescheiden. Wellicht viel dat samen met het moment waarop de hoofdentree van het huis aan de grachtzijde kwam te liggen, in tegenstelling tot de oude oriëntatie, die naar het Pieterskerkhof was.

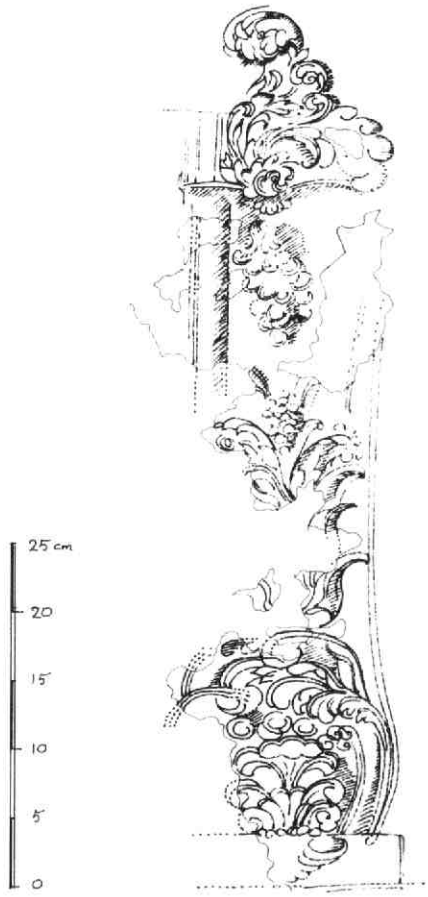

Afb. 71 Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. Voorschets voor houtsnijwerk in verband met interieurdecoratie. Vermoedelijk in 1754 getekend op de oostmuur van de beneden-voorkamer van nr. 3. Tek. A. F. E. Kipp.

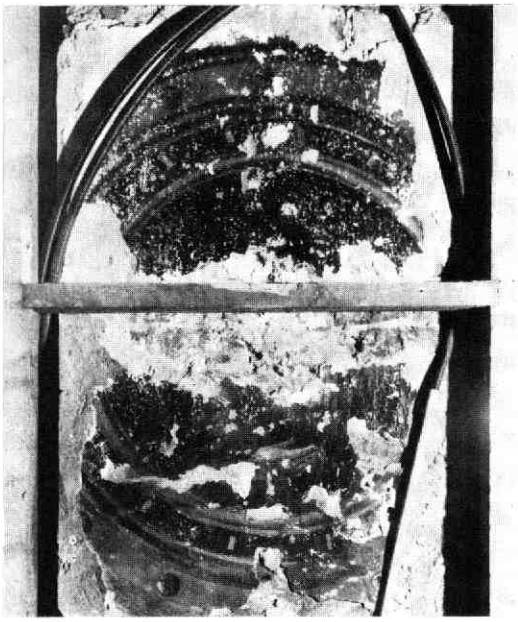

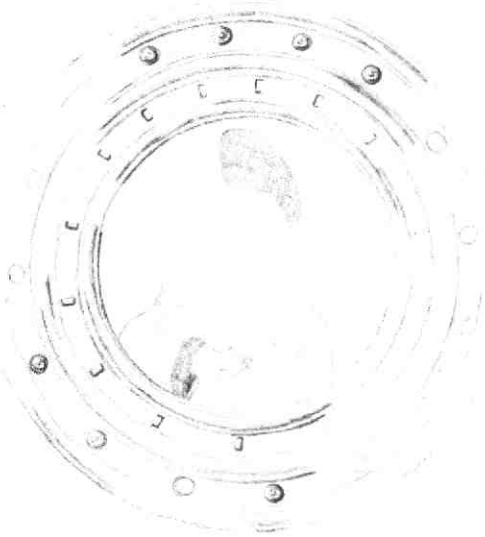

Afb. 72 Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. Fragment van een muurschildering in de beneden-voorkamer van nr. 5, dat mogelijk een van de kanunnik-bewoners voorstelt uit ca 1525. a: zoals aangetroffen. b: gedeeltelijk aangevulde tekening. Tek. A. F. E. Kipp.

Het was in deze ruimte op de beganegrond, dat het huis nog een verrassing voor het laatste moment bewaarde: in de afwerkperiode van de huidige verbouwing kwam achter een moderne betimmering en achter diverse lagen witkalk op een penant tussen de vensters een curieuze en belangrijke muurschildering tevoorschijn. Het betreft een geschilderd portretmedaillon van een eerbiedwaardig persoon (een van de kanunnik-bewoners?), gehuld in een grote, rode mantel met zwartbonte manchetten en met een groot, zwart hoofddeksel (afb. 72). Uitgerekend de middenstrook met het gezicht is - helaas - bij het aanbrengen van de genoemde betimmering weggekapt. De geportretteerde kijkt driekwart de kamer in en staat voor een diepgroene achtergrond. De zorgvuldig geschilderde, brede omlijsting, die door middel van licht- en schaduweffecten een plastisch oppervlak suggereert, bestaat uit drie driedelige profielen, gescheiden door een bruinrode en een zeegroene band, waarop resp. witte rechte noppen en glimmende zilveren ballen prijken. Het blijkt het eerste voorbeeld in Nederland te zijn van de toepassing van bladzilver bij muurschilderingen. Opvalland was, dat de oneffenheden in het pleisterwerk niet tevoren beter zijn geëgaliseerd als voorbereiding van dit toch zorgvuldig bedoelde en uitgevoerde schilderwerk.
Merkwaardig is dat dit portret, inclusief de lijst, ook technisch gezien als een echt ,,schilderij'' in olieverf op de muur is geschilderd, terwijl het deel uitmaakte van een - slechts zeer onduidelijk bewaard gebleven - geschilderde muurafwerking in tempera. Deze laatste bestond uit een grijs fond tussen twee zwarte banden (waarvan de onderste kennelijk op een houten lambrisering aansloot), waarop vaag nog de sporen van gesjabloneerde groene bladmotieven te zien waren, alsmede het ingekraste hoofdpatroon voor overigens geheel verdwenen rankwerk. Direct boven het medaillon bevonden zich resten van een goudgele bekronende versiering.
Het is waarschijnlijk dat dit medaillon niet het enige bijzondere element was in de decoratie van deze kamer. Voor zover zichtbaar was in de rest van de (voormalige grote) kamer geen oud pleisterwerk meer over; alleen de afgetimmerd gebleven oostwand kan ooit nog eventuele aanvullende verrassingen opleveren.

Op stilistische gronden kan deze schildering gedateerd worden rond 1525. Hij is mede daardoor niet alleen van belang in het kader van de portretschilderkunst en van de muurschilderkunst, maar vooral ook als zeldzaam voorbeeld van de combinatie van deze beide.

A. F. E. Kipp

29. Kromme Rijn

P. Oostlander uit Utrecht deed melding van de vondst van een ongewoon pijpaarden beeldje, dat uit de opgeworpen grond van het zgn. Malba-terrein aan de Kromme Rijn kwam. Het stelt een naakte figuur voor en het heeft een afmeting van 5.7 x 1.6 x 0.8 cm (afb. 73). De afgebeelde persoon heeft het haar tot de schouders hangen en de handen voor de borst. Om de hals hangt een ketting met medaillon. De achterkant is vlak gesneden. De datering is in de 16e eeuw te

zoeken (vr. med. M. L. Caron, Rijksmuseum Het Catharijne Convent, Utrecht).
Het is wat moeilijk deze figuur in de bekende reeks van heiligen te plaatsen. Te denken valt aan de mogelijkheid dat hier de zonderlinge heilige Ste. Ontcommer of Wilgefortis (Virgo Fortis) is afgebeeld. Zij was volgens de overlevering een Portugese prinses, die haar maagdelijkheid voor God wilde bewaren. Toen haar vader haar wilde dwingen te trouwen, smeekte zij God haar lichaam afschrikwekkend te maken voor eventuele huwelijkskandidaten. God gaf haar toen een baard. Haar vader ontstak in zo grote woede, dat hij haar van toverij en hekserij beschuldigde en haar liet kruisigen. *F. Kneefel*

Afb. 73 Kromme Rijn. Pijpaarden beeldje. 16e eeuw (?). Foto F. Kneefel.

30. Lauwerecht 10-12

De grote houtloods van de fa. Koker is één van de langzamerhand (zeker in Utrecht) zeldzaam wordende gebouwen die van belang zijn als „monument van bedrijf en techniek". Hij is gesitueerd tussen Lauwerecht en Vecht met de nok dwars op de straatrichting. Het is een loods van het min of meer gesloten type: een grote overdekte ruimte met verschillende tussenvloeren maar verder met een minimum aan indeling, afgezien van het houtskelet van de constructie (afb. 74). De benedenruimte diende voor bedrijfsuitoefening, de rest was geheel voor opslag bestemd. (vgl. de open loodsen van de houtzaagmolens De Ster en De Bijgeval aan de Leidsevaart, zie deze Kroniek onder J. P. Coenstraat 5-5a).
Het exterieur van de loods, die zeer wel uit de 18e of

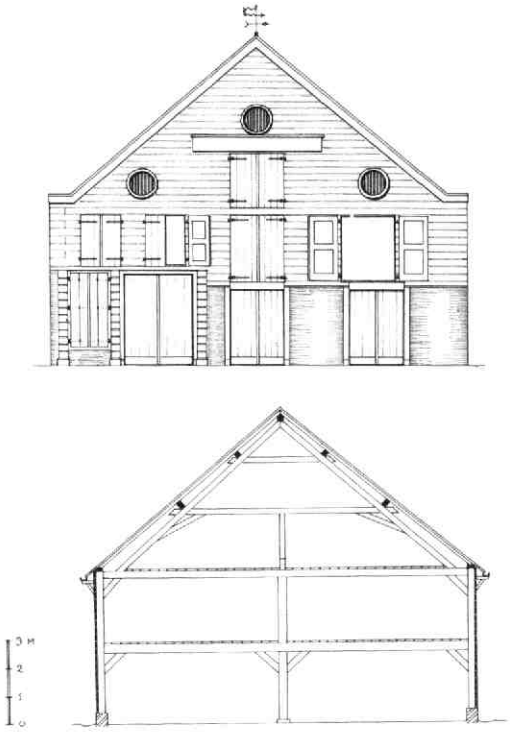

Afb. 74 Lauwerecht 10-12. De gesloten houtloods. a: voorgevel. b: dwarsdoorsnede. Tek. A. F. E. Kipp.

het begin van de 19e eeuw kan dateren, bestond oorspronkelijk uit een stenen onderbouw met brede toegangsdeuren met daarboven een houten bovenbouw met grote luiken en ronde ventilatieroosters. Vermoedelijk had de horizontale beplanking van origine een imitatie-natuursteenafwerking d.m.v. een verspringend groevenpatroon. Door geleidelijke vervanging bij diverse onderhoudsbeurten is dit effect in de loop der tijden grotendeels verdwenen.
Van deze opzet zijn de voorgevel alsmede het interieur met de hoofdconstructie tot op heden vrijwel ongewijzigd bewaard gebleven. De oorspronkelijk vrijwel gelijke achtergevel aan de Vecht moet tussen 1913 en 1930 door de huidige stenen gevel zijn vervangen (afb. 75). In 1931 werd ook van beide zijwan-

Afb. 75 Lauwerecht 10-12. Prentbriefkaart uit 1913 met gezicht op de Vecht vanaf de Stenen Brug. GAU TA. De dominerende houtloods van de fa. Koker heeft hier nog zijn houten zij- en achtergevel.

den de beplanking door een stenen muur vervangen, voorzover dit ter plaatse van de belendingen niet reeds eerder was gebeurd. *A. F. E. Kipp*

31. Lauwerecht 92-94

In weerwil van de karakteristieke laat 18e eeuwse of vroeg 19e eeuwse indruk die dit pand maakt(e) ontpopte het zich bij nader onderzoek als een in grote trekken nog herkenbaar middeleeuws huis van één laag met een kap evenwijdig aan de straat. Aan de linkerzijde bevindt zich een opkamer boven een kelder met een middeleeuws tongewelf dwars op de voorgevel (afb. 76).

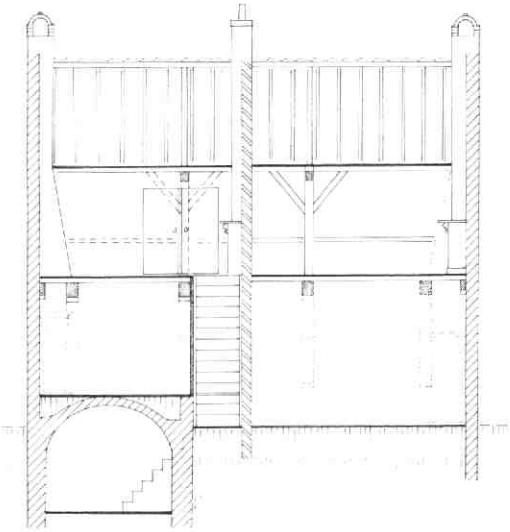

Afb. 76 Lauwerecht 92-94. Reconstructieschets van vooraanzicht en langsdoorsnede in de toestand sedert de verbouwing uit omstreeks 1800. Tek. A. F. E. Kipp.

De middeleeuwse eiken balklaag was drie hele en twee halve balkvakken breed. Dit halve balkvak functioneert vanouds als schoorsteenraveling voor de stookplaats van de opkamer, die een opvolger is van de middeleeuwse schouw aldaar (vgl. Vissersteeg 11-13-15). De enig zichtbare gewone moerbalk heeft thans 17e eeuwse geprofileerde sleutelstukken, maar hij werd oorspronkelijk gesteund door korbelen en muurstijlen.

Kort voor of rond 1800 werd het huis verbouwd tot twee aparte woningen (vgl. Lauwerecht 147-157). Daarbij werd de middenmuur naast de opkamer hoger opgetrokken, de voorgevel vernieuwd en twee royale dakkapellen toegevoegd. Tevens werd de zolder aangepast om intensief bij het wonen te kunnen worden betrokken. Daar de opkamer behouden bleef, ontstond op die manier een vrijwel symmetrisch geheel met daarachter een hoge en een lage woning.

A. F. E. Kipp

32. Lauwerecht 147-149, 151, 153-155, 157

Deze huizen vormen het sluitstuk van de oude, voorstedelijke lintbebouwing langs de Vecht, die reeds in de middeleeuwen buiten de Bemuurde Weerd doorliep tot aan de vlak naast nr. 159 gelegen vroegere Pellecussenpoort. De huidige Pellecussenbrug en het geheimzinnige grachtje (met werf!) naast de tuin van nr. 159 herinneren nog aan deze middeleeuwse situatie. De huizen hier hebben mogelijk vanouds een min of meer agrarisch karakter gehad en bestaan in opzet uit een beganegrond en een brede kap met de nok dwars op de straat. In verband met intensievere bewoning werden zij op den duur in tweeën gesplitst, waarna de zo ontstane smallere percelen zich meer of minder zelfstandig verder hebben ontwikkeld (afb. 77). Eenzelfde verdichtingsproces moet zich in vroeger eeuwen ook veelvuldig in de binnenstad hebben voorgedaan, zoals soms uit de huizen zelf, soms alleen uit de perceelstructuur nog valt af te leiden. (Vergelijk Kroniek 1981 MBOU 1982-2: Twijnstraat 79 en Predikherenstraat 26-28; zie ook Predikherenstraat 30-32, en Loeff Berchmakerstraat 23-25). Uiteraard heeft daar de zelfstandige ontwikkeling van de halve percelen veelal veel ingrijpender vormen aangenomen. Een reden te meer dit rijtje huizen nader te bekijken, omdat dat proces hier minder ver is voortgeschreden.

Lauwerecht 157

Op de in 1901 vernieuwde voorgevel na kan dit huis in opzet zeer wel uit het begin van de 17e eeuw dateren. Het heeft een degelijke enkelvoudige balklaag (20 x 22 cm, h.o.h. 110 cm) en is alleen rechtsachter onderkelderd, met een tongewelf dwars op de straatrichting. De met nummer 155 gemene zijmuur bestaat geheel uit moppen en hoorde kennelijk bij de middeleeuwse voorganger van dit huis. De achtertop-

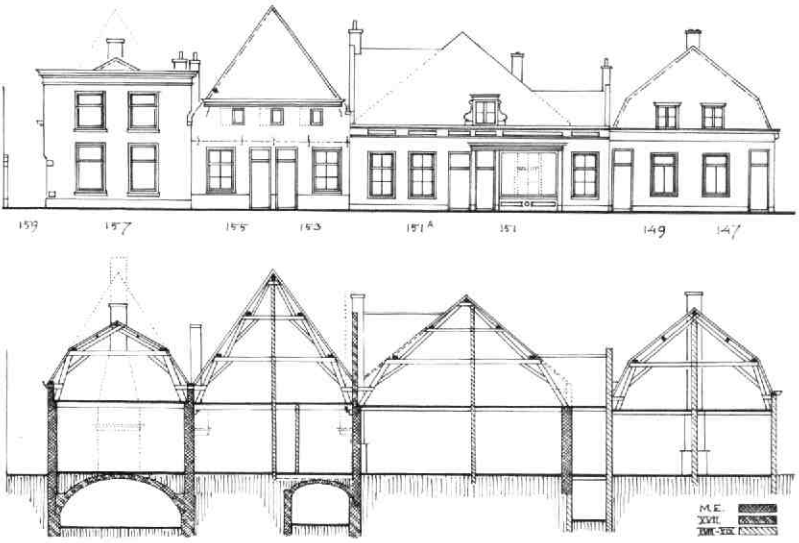

Afb. 77 Lauwerecht 157-147. Reconstructie van de gevelwand in de toestand van kort na 1900, en van de principedoorsnede naar het oosten. Tek. A. F. E. Kipp.

gevel heeft, behalve de aanpassing aan het als mansardekap vernieuwde dak, zijn oude indeling nog goed bewaard (afb. 78). Vanouds moet een forse stookplaats op de beganegrond in de as van de achtergevel zijn gesitueerd. Dit leidde tot twee grote flankerende vensters op de beganegrond (thans vermaakte 18e eeuwse H-kozijnen) en tot twee hoge smalle vensters op zolderniveau (vroeger kloosterkozijnen). Uit de overblijfselen valt af te leiden dat de oorspronkelijke diepe stooknis buiten de gevel uitgebouwd is geweest onder een afdakje.

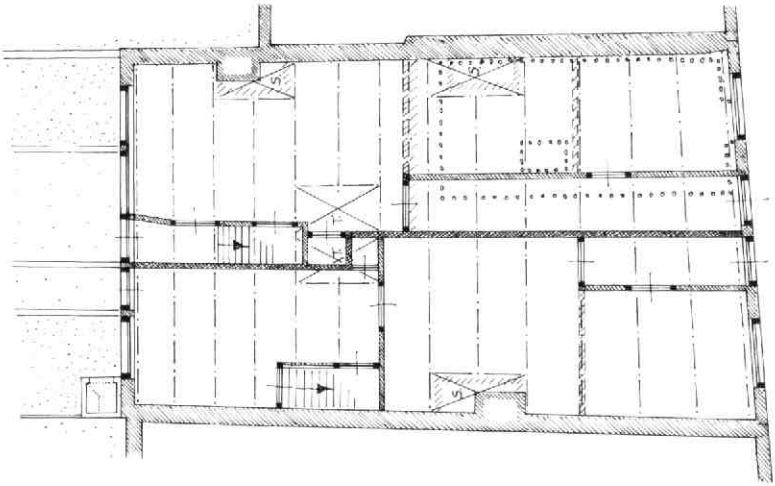

Afb. 78 Lauwerecht 147-157. a: plattegrond van nr. 155. b: de achtergevels van nrs. 155 en 157 met aanduiding van de 17e eeuwse opzet. Tek. A. F. E. Kipp.

Lauwerecht 153-155

Dit vermoedelijk in de 18e of begin 19e eeuw tot dubbel woonhuis verbouwde pand is wat breder dan nr. 157. Het is bewaard gebleven als één van de duidelijkst herkenbare elementen van de oude, min of meer landelijke, lintbebouwing.

Van de vroeger met dodekop rood afgewerkte voorgevel in kleine moppen dateert de bovenhelft nog van kort na 1600. Blijkens de kapkonstruktie liep hij vroeger, evenals de achtergevel, als topgevel naar boven door, en werd hij later afgeknot tot zijn huidige vorm (afb. 78). Daarbij werden ook de drie zoldervensters verkleind. Bij de splitsing in twee spiegelbeeldige woningen werd de mogelijk vroeger houten pui vervan-

gen door de huidige ondergevel in een kleiner steenformaat.
Tegen de eveneens 17e eeuwse achtergevel staat in de hoek tegen de linker erfscheiding een buitenstookplaats met eigen schoorsteen, die vermoedelijk samenhangt met een alhier vroeger uitgeoefend bedrijf. De beide zijmuren zijn gemene muren.
De regelmatige enkelvoudige grenen balklaag (25 x 12 cm, h.o.h. 95 cm.) was afgewerkt met 17e eeuwse eiken sleutelstukken en telt 14 vakken. Tussen de 6e en 8e balk zitten links en rechts grote schoorsteenravelingen die mogelijk bij de splitsing werden aangebracht (of één van beide?). Hetzelfde geldt voor de trapravelingen tussen de 9e en 11e balk ter weerszijden van de scheidingsmuur. Zeker wel uit de eerste opzet dateert de achterste (keuken-?)schoorsteen tegen de zuidmuur, tussen een oorspronkelijke binnenmuur naast de 11e balk en 13e balk. Alleen rechtsvoor bevindt zich een (17e eeuwse) kelder die zich onder minder dan de halve breedte van het huis uitstrekt en die een lengte heeft van 8 m, en een tongewelf dwars op de straat. Daarboven ligt nog de oude plavuizenvloer van de voorkamer, ca 30 cm onder het huidige straatpeil.
De kap bestaat uit grenen stapelspanten met rechte benen, en met gehakte telmerken I-III. Het eerste en het laatste vak zijn kleiner dan de tussenliggende vakken.

Lauwerecht 151-151a
Dit nog iets bredere dubbele buurpand is meer curieus dan herkenbaar sedert de vervanging van de linkerhelft door complete nieuwbouw kort na 1930. Van origine is ook dit een breed éénlaags huis met de kap dwars op de straatrichting. Het heeft bovendien een onderkelderde zijkamer aan de rechterzijde, mogelijk ter plaatse van een vroegere toegang tot het achtererf (vgl. nr. 157) (afb. 77).

Lauwerecht 147-149
Hoewel dit dubbelpand door zijn vorm sterk lijkt op voorgaande huizen, gaat het hier om nieuwbouw als dubbelwoonhuis kort na het midden van de vorige eeuw. Oudere elementen werden niet waargenomen.

A. F. E. Kipp

33. Mariaplaats 9

Het eerste resultaat van het bouwhistorisch onderzoek van dit huis, zoals beschreven in de voorgaande kroniek (MBOU 1982-2, 55-62), werd in een recent artikel van Martin de Bruijn op helderde wijze belicht vanuit de eigendomssituatie in de 14e en 15e eeuw (MBOU 1982-12, 215-218). Daarbij komt hij tot de vaststelling dat hier sprake is van het zomerhuis van kanunnik Evert Zoudenbalch (ca 1425-1503).

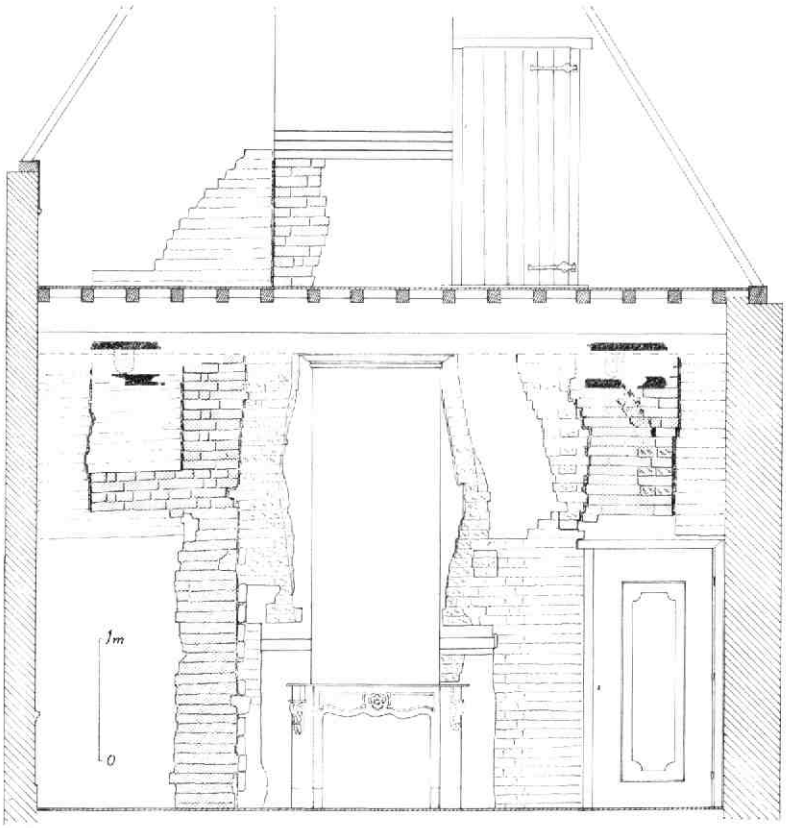

Afb. 79 Mariaplaats 9. De noordmuur op de verdieping en op de zolder. Tek. B. J. M. Klück. Ter weerszijden van de schoorsteen: sporen van de 15e eeuwse schouw en de resten van de zijgevel van het 14e eeuwse half-verdiepingshuis (grijs). Langs de strijkbalk: fragmenten van de sierrand met de wapens van Zoudenbalch (links) en Schouten van de Kelder (rechts).

Een zomerhuis was in de middeleeuwen een niet ongebruikelijke toevoeging aan het wooncomfort van het hoofdhuis (hier gelegen aan de Donkerstraat). Het bood door zijn opzettelijk grote lichttoetreding (N.B. de grote vensters in de oostgevel van het 15e eeuwse Mariaplaats 9) gelegenheid meer te profiteren van de warmere seizoenen. Daarbij kon het volledig als woning gebruikt worden of slechts enkele uren per dag om te eten of zich te ontspannen.
Het in 1982 voortgezette bouwhistorisch onderzoek leverde een boeiend stuk bouwgeschiedenis uit de periode voordat Evert Zoudenbalch eigenaar werd van dit huis.
Toen het metselwerk van de noordmuur op de verdieping en de zolder blootgelegd werd, bleek dat in het overwegend vijftiende eeuwse muurwerk fragmenten bewaard zijn van twee vroegere bouwfasen (afb. 79). De oudste muurresten boden het verrassende beeld van een asymmetrische trapgevelrest, aan de hand waarvan een voor Utrecht tot nog toe onbekend type middeleeuws stenen huis te reconstrueren is: een half-verdiepingshuis. Bij dit type (in het zuiden van het land nog vrij algemeen voorkomend en geëvolueerd uit de vakwerkbouw) staat het huis met de nokrichting evenwijdig t.o.v. de rooilijn en blijft een der gevels beperkt tot de begane grond, terwijl de andere gevel een verdieping heeft: de topgevels krijgen daardoor een asymmetrische vorm. De hoge gevel geldt in de regel als voorgevel. In dit geval lag de hoge gevel juist aan de tuinzijde, waaruit opgemaakt kan worden dat het erf voor het gebruik van dit huis van meer betekenis was dan de straat (afb. 80).
Dit oudste huis was gemetseld met moppen van 30 x 14 x 6.5 cm, 10 lagen = 81.5 cm. Het rechts van de schoorsteen aanwezige fragment toont - bij nauwkeurige beschouwing van beneden naar boven - eerst een afgehakte strook waar de verdwenen achtergevel aansloot, daarboven een kleine holte, waarin de kop van de muurplaat opgenomen was, en vanaf dat punt begint met een dubbele uitkraging de eerste trap van de geveltop. Vanaf de muurplaat-aanduiding loopt schuin naar links een ingehakte sleuf: hier sloot oorspronkelijk de kap aan. Links van deze sleuf is het metselwerk slordig bijgevoegd, rechts was oorspronkelijk een afwerking met een dunne pleisterlaag. Hetzelfde valt ook waar te nemen bij het fragment met twee en een kwart geveltrap in de linker muurhelft. Deze trappen tonen een hoekverband waarin klezoortjes (in de lengte gehalveerde bakstenen) verwerkt zijn.
Als we naar links nog een geveltrap optellen komen we op het buitenvlak van de huidige voorgevel uit, overeenkomend met de vanouds geldende rooilijn. Het is goed denkbaar dat de stenen beganegrondgevel van het door Saenredam afgebeelde huis (MBOU 1982-2, 58 afb 78) nog de voorgevel van het oudste huis bevat.
De kap van dit huis werd waarschijnlijk gedragen door een half juk, waarvan de dekbalk rechts in de hoge oostmuur rustte en links gedragen werd door een spantbeen. Het is onwaarschijnlijk dat de zuidmuur ter plaatse van de huidige stond: op de verdieping is

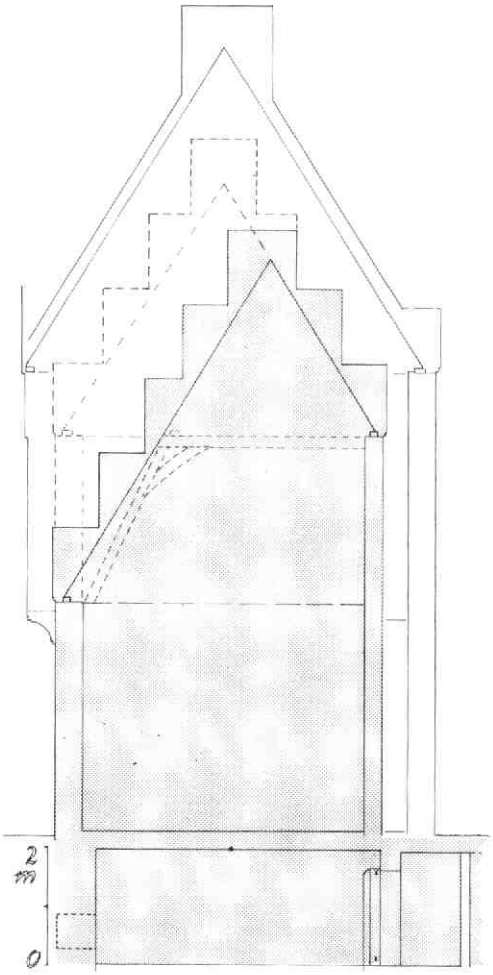

Afb. 80 Mariaplaats 9. Reconstructie van de noordgevel van het half-verdiepingshuis (grijs), met de latere verhoging en verbouwing door Evert Zoudenbalch. Tek. B. J. M. Klück.

hier alleen 15e eeuws metselwerk aanwezig (op de zolder met steigergaten).
Het 15e eeuwse huis was over het pad naar het Zoudenbalchhuis aan de Donkerstraat gebouwd. De kelder daarentegen ligt ten noorden van dit gangetje en het opgaande werk van de kelder vertoont in baksteenformaat, lagenmaat en speciesoort dezelfde karakteristiek als de trapgevelfragmenten in de noordmuur, wat het zeer aanvaardbaar maakt de kelder tot de oorspronkelijke opzet te rekenen. Op die manier kunnen we het half-verdiepingshuis reconstrueren met een vierkante plattegrond, zuidwaarts grenzend aan het pad (afb. 81, boven).
De oorspronkelijke achtergevel valt in de kelder samen met de oostelijke sluitmuur, waarin zich de doorgang bevindt naar de ondiepe achterkelder die zich oorspronkelijk verder oostwaarts uitstrekte als een kelder met tongewelf uit de oudste periode. De dui-

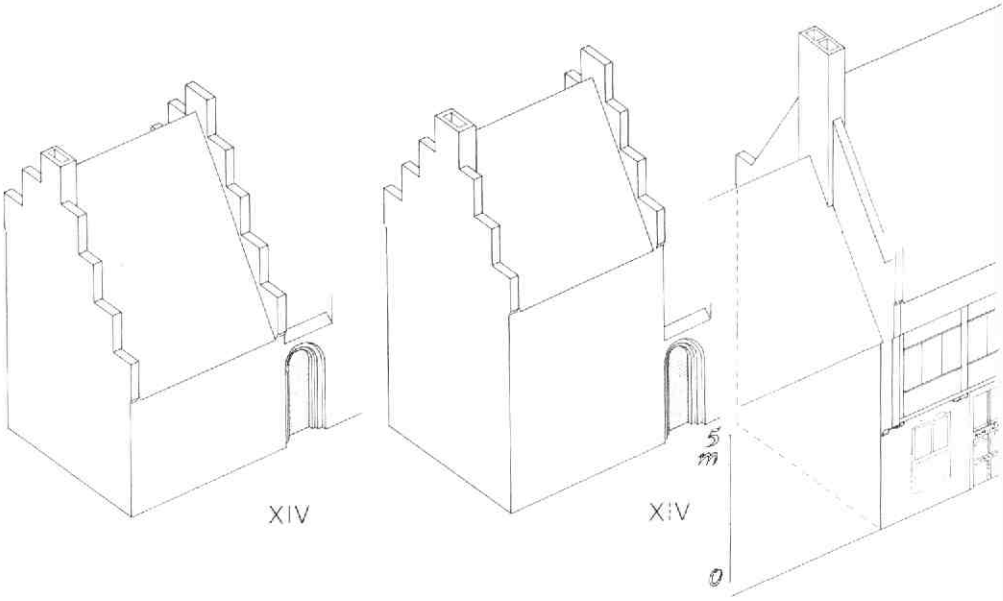

Afb. 81 Mariaplaats 9. Isometrische reconstructie van drie middeleeuwse bouwfasen. Tek. B. J. M. Het pad achter het poortje wordt bij de tweede vergroting overgebouwd. De detaillering van de gevel va fase is ontleend aan een tekening van Pieter Saenredam uit 1636 (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2 5 78).

men en het neusijzer van de doorgang zijn verankerd in basaltlava-blokken. Ook de nis rechts van de doorgang, waarin de trap van de 17e eeuwse verbouwing uitkwam, toont sporen van een weggebroken keldergewelf. In de langs de straat gelegen muur werden nog twee 65 cm diepe nissen met keperboogafdekking aangetroffen. Alle verschijnselen samenvattend, beschouwen we het oudste huis als gebouwd in de 14e eeuw.

Terug op de verdieping herkennen we een tweede bouwfase in de noordmuur in de vorm van ophoging van de geveltrappen aan de straatzijde (afb. 79). Aan de oorspronkelijke buitenzijde, gedeeltelijk zichtbaar op de zolder boven Mariaplaats 10, is dit muurfragment glad afgewerkt (platvol gevoegd) en toont het een vuile kleur door verwering. Deze verhoging was m.i. bedoeld om de zijgevel aan één kant te verhogen om de verdieping over de volle diepte van het huis te kunnen doortrekken (afb. 81, rechts boven).

Het metselwerk van de derde fase, het zomerhuis van Evert Zoudenbalch, toont aan de noordzijde een keurige buitenafwerking: schoon werk waarbij in de voegen schuine vlakken getrokken zijn (afb. 82). Ter plaatse van de verdwenen middeleeuwse aankapping van Mariaplaats 10 gaat deze afwerking over in nonchalant werk: een aanwijzing dat Mariaplaats 10 iets eerder of gelijktijdig gebouwd werd. Het is gebouwd nadat Evert het grote huis van Dirk van Zuilen (t.p.v. Mariastraat 36, 38 en Mariaplaats 10) liet slopen.

In de voegen en in allerlei oneffenheden van de bakstenen buiten deze vroegere aankapping werden onder de 17e eeuwse pleister verdroogde korstmossen aangetroffen. Het is de tweede maal dat een der-

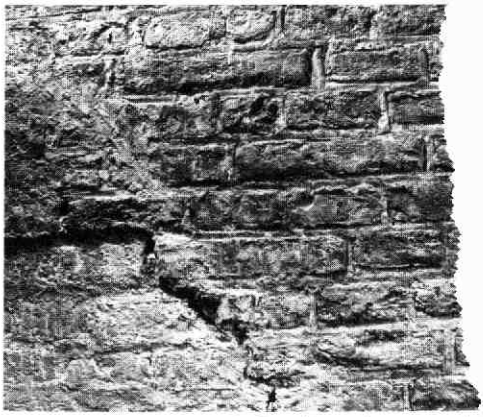

Afb. 82 Mariaplaats 9. Detail van het metselw van de noordmuur (vroegere buitenzijde). On. links: een fragment van de verhoging van bouwfa 2. Het overige muurwerk (bouwfase 3) vertoont ee verschil in afwerking ter weerszijden van de dakmoe van de vroegere kap van Mariaplaats 10.

gelijke „gefossiliseerde" muurvegetatie werd aang troffen (zie LIT). Er valt uit op te maken dat in eerste helft van de 17e eeuw de stadslucht nog h wat frisser was dan nu (korstmossen zijn zeer gev lig voor luchtverontreiniging).

Als sporen van de interieur-afwerking van het zom huis kwamen op de verdieping nòg drie fragment muurschildering te voorschijn. Het zijn ook nu w afbeeldingen van wapenschilden in een sierrand gevlochten twijgen (afb. 83). De wapens op de o

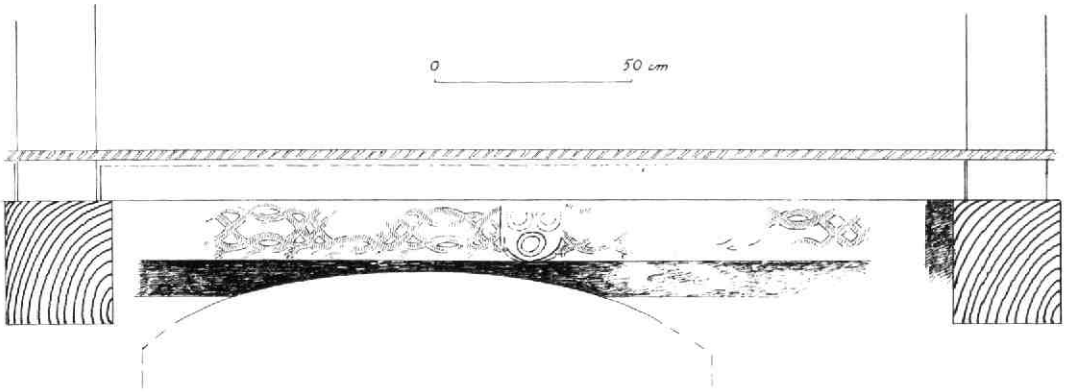

Afb. 83 Mariaplaats 9. De 15e eeuwse sierrand op de oostmuur van de verdieping. Tek. B. J. M. Klück.

muur en rechts op de noordmuur zijn hetzelfde als dat op de zuidmuur (MBOU 1982-2, 57, afb 74): drie ringen op een wit veld. Heraldisch speurwerk van Marceline Dolfin leidde naar de familie Schouten van de Kelder, waartoe de moeder van Evert Zoudenbalch behoorde. Het wapen links op de noordmuur, hoewel sterk beschadigd, was herkenbaar als het familiewapen van Zoudenbalch: een gele ondergrond met rode balken met, net zichtbaar op de onderste balk, een roosje.

Van de achtereenvolgende erfpachters (waarvan er in de 14e en 15e eeuw vijf tot de familie Zoudenbalch behoren) kan alleen Evert Zoudenbalch verantwoordelijk zijn voor het aanbrengen van zijn familiewapen, samen met dat van zijn moeder. Daar er van het verwerven van dit huis geen transportakte bestaat in de nauwkeurige administratie van Evert, kan aangenomen worden dat hij Mariaplaats 9 ontving uit de nalatenschap van zijn in 1462 overleden oom Gerit. Op dezelfde wijze zou Gerit dit huis van zijn oom, de kanunnik Hendrik Zoudenbalch (± 1355-1425) geërfd kunnen hebben. Deze Hendrik heeft het huis een tijd lang samen met zijn broer, ook een Gerit, in erfpacht gehad. De eerste vergroting van het huis zou in verband gebracht kunnen worden met dit gezamenlijk gebruik, en dan wel vóór 1418, wanneer Gerit overlijdt.

De vader van Hendrik en Gerit, Tyman Geritszoon van Damasche (1316-1380) is de eerste erfpachter uit de Zoudenbalch-familie. Zelf woont hij in het huis aan de Donkerstraat, dat ook al eigendom was van zijn vader. Deze situatie voert tot de veronderstelling dat hij het perceel van Mariaplaats 9 bij zijn erf voegt en daarop - als zomerhuis - het naar het oosten georiënteerde half-verdiepingshuis bouwt.

LIT: H. Sipman en B. Klück, De oudste korstmossen van Nederland, De levende natuur, 1982-5/6, 183-187.

Bart Klück

34. Mariaplaats 13

De verbouwing van dit pand tot ,,bowling centre'' bood de mogelijkheid een onderzoek in te stellen naar eventueel nog aanwezige resten van vroegere bebouwing. De buitenmuren bleven onaangetast doch inwendig werd het gebouw geheel gesloopt. Het streven naar behoud van het bodemarchief waar dit maar enigszins mogelijk is, kon in dit geval verwezenlijkt worden daar en aantal nieuw te plaatsen kolommen op een strokenfundering gezet zou worden. Door toepassing van deze methode van funderen worden de diepere grondlagen niet verstoord.

Het pand staat op grond die eertijds binnen de immuniteit van St. Marie lag. Het was bekend dat hier in de late middeleeuwen een kanunnikenhuis was gebouwd dat, waarschijnlijk in aanzienlijk verbouwde en vergrote vorm, tot 1857 heeft bestaan. In dat jaar wordt het pand, dan in gebruik als venduhuis, gesloopt om plaats te maken voor een marktgebouw voor de verkoop van zuivelproducten. In 1864 wordt deze zogenoemde ,,Boterhal'' voor het publiek opengesteld. In 1926 is het pand wederom verbouwd en wordt de Handelsbeurs in het gebouw gevestigd.

In 1857 is reeds voldoende historisch besef aanwezig om, alvorens tot sloop over te gaan, het muurwerk van het venduhuis op te meten en de resultaten op de bouwtekening voor het marktgebouw in te tekenen. Waarschijnlijk is de situatie op de begane grond vastgelegd, overigens zonder opgave van maten of steenformaten. Een datering is er dus niet aan te ontlenen. Het onderzoek spitste zich dus toe op het verkrijgen van nadere gegevens van het middeleeuwse huis en de latere bouwfasen. Met wisselend succes zijn een aantal proefgaten gegraven. Een probleem was dat het ondergrondse muurwerk niet altijd aan de op hoger niveau getekende plattegrond te koppelen was. Bovendien bleek veel bouwmateriaal hergebruikt te zijn. Zo bleek onderin een moppenmuur veel jongere steen te zijn verwerkt en een muur, waarvan nog vijf lagen kloostermoppen op vier lagen tufsteen aanwezig waren, bevatte in de onderste tuflaag weer een kloostermop van ... x 14 x 7 cm.

Nadat de aannemer met het opruimen van de funda-

mentresten gestart was konden aanvullende gegevens verkregen worden, waardoor de vorm van het middeleeuwse huis (14e-15e eeuw) in grote trekken duidelijk is geworden. Van de latere uitbreidingen kon de omvang wel vastgesteld worden doch nadere fasering bleek niet mogelijk. Het gebruikte bouwmateriaal dateert de vergroting in de 17e-18e eeuw. Er zijn summiere aanwijzingen dat er in de 12e-13e eeuw eveneens bebouwing aanwezig was: in de middelste, noord-zuid verlopende, fundatiesleuf kwam een rechthoekige vorm van 40 x 60 cm te voorschijn bestaande uit één laag tuf en basaltlava en op enige meters afstand daarvan een tiental palen met een diameter van 7 à 8 cm gegroepeerd binnen een rechthoek van 50 x 60 cm. Aan de westkant van het terrein werden de sporen uit deze periode afgedekt door een zwarte laag waarin enige scherven van andenne aardewerk. Aan de oostkant echter was de grond sterk verstoord door putten en kelders uit de 17e tot de 19e eeuw.

R. de Zwarte

Afb. 84 Mariaplaats 13. Tinnen zegelstempel van Johannes van Slewijk. Eerste helft 14e eeuw (?). Hoogte 2.6 cm, diam. 2.1 cm. Foto F. Kneefel.

De grond die vrij kwam bij de graafwerkzaamheden in bovengenoemd gebouw, werd afgevoerd naar een stortplaats tussen Montfoort en Oudewater. Met behulp van de metaaldetector is daar nog een zeer interessante vondst gedaan. Tevoorschijn kwam een tinnen zegelstempeltje (afb. 84) van 2.6 cm hoog en met een zegeldiameter van 2.1 cm. Het omschrift van het zegel luidt: + S (IGILLUM): IO(AN)NIS: DE : SLEWIIC: CL(ER)ICI (afb. 85), dat wil zeggen: Zegel van Johannes van Sleeuwijk, clericus (= geestelijke met alleen een lagere wijding). Het wapen vertoont twee horizontale balken met (in afdruk: links) bovenin een roos-achtig figuurtje dat misschien een wiel moet voorstellen.

Afb. 85 Mariaplaats 13. Tinnen zegelstempel van Johannes van Slewijk. Eerste helft 14e eeuw (?). Onderzijde met omschrift en wapen. Diam. 2.1 cm. Foto F. Kneefel.

Drs. L. van Tongerloo (Instituut voor Geschiedenis, RU Utrecht) heeft een onderzoekje ingesteld naar de gegevens over deze clericus, waaruit hier - onder dankzegging - het volgende medegedeeld wordt: In de periode 1327/29 tot 1340 komt in de Utrechtse bronnen herhaaldelijk de naam Johannes van Slewijk voor, bijv. als burger van Utrecht, als Raad van bisschop Jan van Diest en als deken van het Kapittel van St. Marie. Het is op grond van de nu ter beschikking staande gegevens niet uit te maken wie de ,,clericus'' is. Mogelijk is het zegel eigendom geweest van de bovengenoemde deken, omdat er overeenkomst bestaat tussen zijn wapen en dat van de clericus. Het wapen van de deken is doorsneden: I: een (8-?) spakig wiel, II: twee horizontale balken. In de bronnen is de deken bekend tussen 1336 - 1340. Het is niet duidelijk of het wiel op het decanale zegel hetzelfde is als het ,,bloemetje'' op het zegel van de clericus. Indien dat het geval is, zou ook nog sprake kunnen zijn van een jongere zoon uit de familie, die een ,,gebroken'' wapen voert of van het prominenter worden van het wiel, zodra Johannes tot deken wordt benoemd.
Het voorkomen van het wiel op het wapen wijst op herkomst uit het Land van Heusden, de naam van Sleeuwijk op het Land van Altena, waarbij vermeld kan worden dat ene Johannes van Slewijk in 1330 ,,perpetuus vicarius'' van de kerk van Woudrichem is. Zeker is een en ander dus nog niet, maar dat er sprake is van een interessant zegelstempel uit de eerste helft van de 14e eeuw staat wel vast.

F. Kneefel

Naast aan deze bovenvermelde, middeleeuwse zaken werd ook aandacht geschonken aan de Boterhal zelf. Een vreemde eend in de bijt van het kappenonderzoek, waarbij in het algemeen de aandacht vooral op

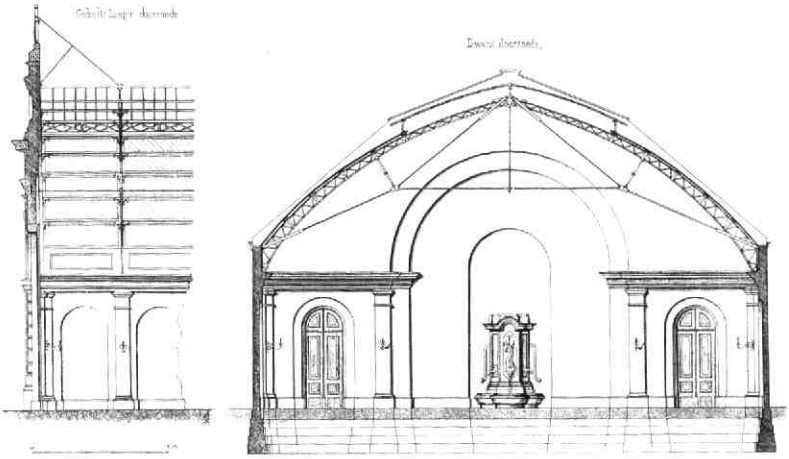

Afb. 86 Mariaplaats 13. Twee gedeelten van een gravure naar de ontwerptekening van C. Vermeijs voor de Boterhal aan de Mariaplaats. Uit: Bouwkundige Bijdragen XIV, 1867. a: het voorste gedeelte van de langsdoorsnede. b: dwarsdoorsnede met achtergevel.

middeleeuwse kappen is gericht, vormde de ijzeren kap van dit gebouw, die het complete claustrale erf overdekte. Tijdens de ontmantelingen (en vrijwel gelijktijdige onvoorziene sloop) in verband met de ingrijpende verbouwing bleek, dat de oude gietijzeren kap van de Boterhal veel completer bewaard gebleven was dan de daardoorheen gevlochten vrij sobere staalconstructie t.b.v. het nieuwe glazen bovenlicht uit 1926 tevoren had doen vermoeden. Bovendien bleek deze constructie bijzonder belangwekkend uit het oogpunt van de geschiedenis der techniek. Dankzij kunst- en vliegwerk kon gelukkig een aantal oude spanten aan de voorzijde van het gebouw ter plaatse bewaard blijven.

Het betreft hier een zeer fraai voorbeeld van een gebogen Polonceau-spantconstructie (geheten naar de uitvinder, 1837). Hierbij zijn door een combinatie van drukstaven en trekstangen grote overspanningen mogelijk met een opvallend ijle constructie (afb. 88). Dientengevolge leende deze constructie zich met name goed voor markthallen, stationsoverkappingen e.d. Hij werd ook wel in combinatie van hout en ijzer of geheel in hout uitgevoerd. De kap maakte deel uit van de in 1863 door de stadsarchitect C. Vermeijs ontworpen Boterhal, die de open markt op de Bakkerbrug onderdak moest verschaffen (afb. 87). De kapconstructie bestond uit onderspannen vakwerkspanten en gordingen van gewalst smeedijzeren profielen, gekoppeld door naar boven toe in maat afnemende gietijzeren verbindingsstoelen, alles met bouten en moeren in elkaar gezet. Hij was voorzien van trekstangen met gesmede beugels alsmede van gietijzeren koppelplaten en drukstaven. Een voor de stabiliteit zeer wezenlijk onderdeel van deze constructie werd gevormd door om en om diagonaalsgewijs aangebracht dakbeschot. De oorspronkelijke dakbedekking was van zink m.u.v. de glazen lichtkap op de middenzone.

Behalve een uitvoerige publicatie over deze ,,Overdekte markt voor boter, kaas en eijeren te Utrecht'' in Bouwkundige Bijdragen (jaargang XIV, 1867) (afb. 86), bestaat er in het Centraal Museum nog een tweede belangrijk document: daar wordt de op grote schaal uitgevoerde en zeer gedetailleerde maquette

Afb. 87 Mariaplaats 13. Het interieur van de Boterhal tijdens de groentenmarkt, 1915. GAU Historische Atlas V 15.23.

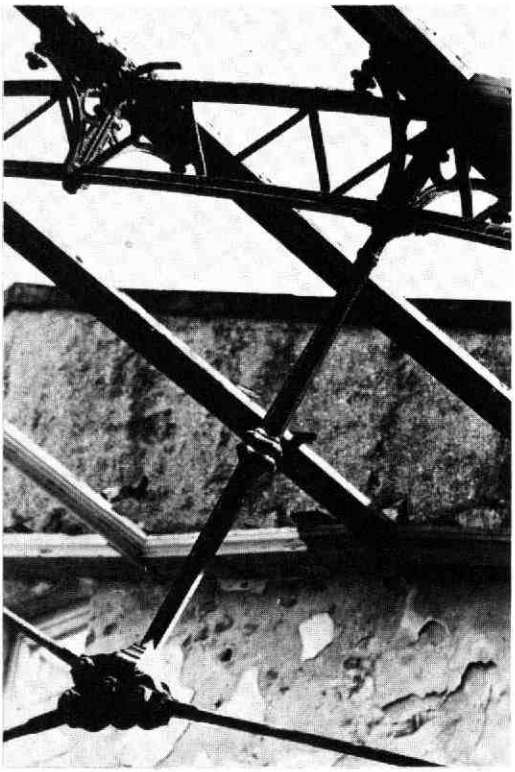

Afb. 88 Mariaplaats 13. Constructiedetail van het voorste spant van de ijzeren kap van de voormalige Boterhal: drukstaaf met aan de onderkant de koppeling van de trekstangen en aan de bovenkant het gebogen vakwerkspant met verbindingsstoelen voor de gordingen. Foto Jean Penders.

van het ontwerp van de Boterhal bewaard. Deze zal dit jaar op de maquettetentoonstelling in het Centraal Museum een belangrijke plaats innemen. Voor nadere toelichting zij verwezen naar de bijbehorende catalogus. *A. F. E. Kipp*

35. Mariastraat 12

Tijdens de ontpleistering van de voorgevel van Mariastraat 12 werd de juistheid bevestigd van de in 1963 geuite hypothese van Temminck Groll omtrent de oorspronkelijke opzet van het naastgelegen poortgebouw van Zoudenbalch.
In eerste instantie is deze merkwaardige poorttoren niet een zelfstandig gebouw geweest, maar hij moet in één opzet zijn gebouwd samen met de bescheiden huizen ter weerszijden. Deze zijbouwen bestonden van origine uit twee lagen met een kap met de nok evenwijdig aan de straat. Na de ontpleistering bleek het muurwerk van de poort tot een hoogte van 6 m duidelijk in verband door te lopen in de voorgevel van Mariaplaats 12 (afb. 89). Daarboven was de voorgevel 1.10 m verhoogd in moppen, met een bouwnaad

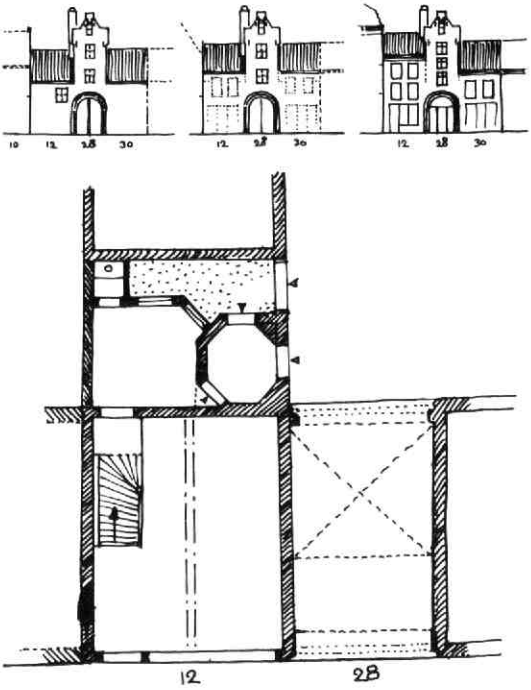

Afb. 89 Mariastraat 12. a: ontwikkelingsschets van Mariastraat 12, 28 en 30. b: plattegrond van de beganegrond van nr. 12 (vóór 1931). Tek. A. F. E. Kipp.

langs de originele hoek van de poorttoren. De verdere verhoging vertoonde een later en kleiner steenformaat. Uit die periode dateert ook de huidige plaatsing van de vensters. In de oorspronkelijke opzet lijkt Mariastraat 12 op de eerste verdieping alleen een ca 1.20 m hoog, vrijwel vierkant venster (kruiskozijn) te hebben gehad ter plaatse en ter breedte van het huidige rechter raam aldaar. Dit bleek uit het metselverband en de bewaard gebleven oude dagkanten.
In vergelijking met de situatie bij Mariastraat 12 lijkt de aansluitende bebouwing ten zuiden van de poort (nr. 30, mogelijk ook 32 en 34) wel de eerste keer maar niet de tweede keer mee verhoogd te zijn.
LIT. C.L. Temminck Groll: Middeleeuwse stenen huizen in Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden. 's-Gravenhage 1963, 12-13. *A. F. E. Kipp*

36. Mariastraat 41

Curieus waren de sporen die in zicht kwamen bij de verbouwing van Mariastraat 41. Bekend is dat de huizen aan de westzijde van de Mariastraat vermoedelijk in of reeds vóór de 14e eeuw zijn ontstaan op de strook tussen de Mariastraat en de Mariasloot of ,,Zijl van St. Marie'', de immuniteitsgracht van het kapittel van St. Marie. Hoewel deze gracht rond 1600 werd overkluisd, en daarmee de mogelijkheid ontstond hui-

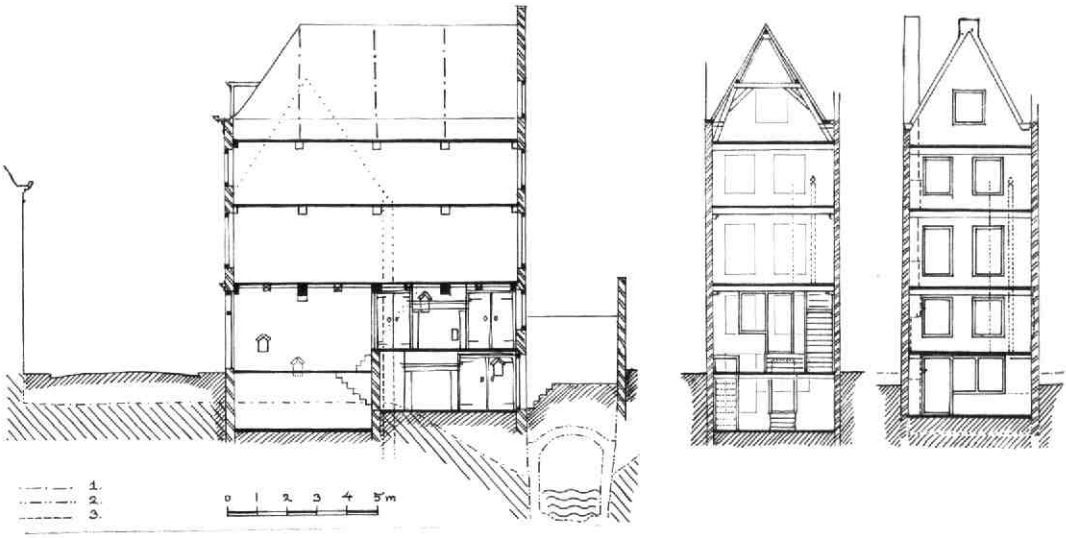

Afb. 90 Mariastraat 41. a: langsdoorsnede naar het zuiden. b: dwarsdoorsnede naar het westen vóór de middenmuur. c: dwarsdoorsnede naar het westen achter de middenmuur. Tek. A. F. E. Kipp. 1: middeleeuws straatpeil en maaiveld met talud naar de Zijl van St. Marie (rechts). 2: de overkluizing van de Zijl van St. Marie, die als slokop (= groot riool) functioneert (ca 1600). 3: bouwsporen van de oudste middeleeuwse achtergevel van het huis.

zen daaroverheen naar achteren uit te breiden, staan nog steeds de meeste achtergevels aan de rand van dit voormalige water met daarachter binnenplaatsen en bescheiden uitbouwen (afb. 90). Zo ook bij de Mariastraat 41. Van dit huis werden alleen beganegrond en kelder in het onderzoek betrokken, omdat de bovenbouw na een brand in 1932 destijds ingrijpend was hersteld. Bij die verbouwing werd tevens de beganegrondsituatie gewijzigd. De oude opzet bestond uit een winkelruimte op een kelder met houten balklaag, en daarachter een half ondergrondse ,,neerkamer'' met houten balklaag met daarboven een opkamer met een grote stookplaats tegen de linker zijmuur (afb. 90). Binnen deze stookplaats bevonden zich twee kaarsnissen: één op normale hoogte en één bovenin de schouw, kennelijk van oudere datum. Schuin daaronder zat er nog één in de neerkamer. Ook in het voorgedeelte bevonden zich enkele middeleeuwse kaarsnissen en wel in de linker zijmuur een originele op redelijke hoogte boven de vloer, maar in de rechter zijmuur een even originele net op het huidige vloerniveau, d.w.z. overeenkomstig in hoogte met die in de neerkamer. Dit wijst op een maaiveldstijging van ca. één meter sedert de bouwtijd van dit huis, dat blijkens het muurwerk zeer wel uit de 14e eeuw kan stammen. Mogelijk werd hieraan een bijdrage geleverd door de in 1352 tussen stad en kapittel gesloten overeenkomst betreffende de Mariastraat: ,,dat men die straete vermaken ende verhogen sal''. Een zesde kaarsnis zat weer twee meter hoger, maar die was vermoedelijk later in de muur uitgehakt en hing wellicht samen met de vroegere trap tegen het midden van de rechter zijmuur.

De moer- en kinderbalklaag boven de beganegrond, vier vakken diep, was wel oud maar kennelijk niet oorspronkelijk, en gedeeltelijk nog voorzien van peerkraalsleutelstukken met zijwangen, die wijzen op een verbouwing rond 1500. Blijkens een bouwnaad vlak achter het midden, in beide zijmuren, betrof dit vermoedelijk de uitbreiding van het huis tot aan de rand van de sloot, waarbij de nokrichting van de kap een kwartslag moet zijn gedraaid. In de 18e eeuw werd deze tot enkelvoudige balklaag omgebouwd door de kinderbalken door tussenliggers te vervangen. In dezelfde periode moet ook de huidige voorgevel zijn gebouwd. De achtergevel was reeds eerder een keer vernieuwd, nl. in de 17e eeuw. *A. F. E. Kipp*

37. Muntstraat 4, 6 en 7

Deze drie midden 17e eeuwse panden horen, evenals Ambachtstraat 5 en Voorstraat 61 (zie aldaar) tot de merkwaardige variaties op het met name in de oostelijke helft van de Utrechtse binnenstad gangbare 17e eeuwse huizentype van de zgn. ,,brede huizen''. Naast het normale ,,brede huis'' (bv. Zuilenstraat, Brigittenstraat) bestaat als grotere versie het ,,tweebeukige huis'' (bv. Boothstraat) en, nog groter, het ,,vierkante huis'' (bv. Janskerkhof noordzijde).

,,Brede huizen'' hebben (i.t.t. de ,,diepe huizen'') normaliter een kap met de nok evenwijdig aan de straat en balklagen die dwars op de kaprichting staan. In het algemeen is de voorgevel vier tot zes traveeën breed. ,,Tweebeukige huizen'' bestaan uit twee dergelijke (ongeveer) gelijkwaardige bouwdelen achter elkaar, ieder met een eigen zadeldak. Ambachtstraat 5 bleek in feite een tweebeukig huis te zijn onder één samenvattende kap parallel aan de straat.

Afb. 91 Muntstraat 4, 6, 7. Voorgevelaanzicht van Muntstraat 4 en 6. Fotogrammetrische tekening A. de Waal, Hattem.

Welnu, ook *Muntstraat 6* is te beschouwen als tweebeukig huis met een doorgaande middenmuur, maar hier ligt de kap met de nok dwars op de vijf traveeën brede voorgevel, die zeer passend is voor een ,,breed huis'' (afb. 91). Voor het overige is de structuur vrij regelmatig, al is de achterste beuk royaler dan de voorste. De moerbalken liggen alle dwars op de voorgevel, en de indeling van de beganegrond is vrijwel symmetrisch: aan de voorkant een hal in het midden met achterin de plaats van de oorspronkelijke spiltrap, links en rechts een voorkamer; aan de achterkant twee grote kamers (afb. 93). Alle kamers hebben een stookplaats.
De kelder echter is wederom een kwartslag gedraaid: hij bestaat uit twee (mogelijk drie) tongewelven loodrecht op de straat, alsmede uit een grote kelderkeuken met troggewelven op een houten balklaag parallel aan de straat.

Het naastgelegen pand *Muntstraat 4,* van gelijke breedte, diepte en ouderdom, lijkt uitwendig gezien een voorbeeld van hetzelfde verschijnsel: een ,,breed huis'' met een grote kap dwars op de straatrichting (afb. 91). Hier blijkt echter achter de vijf traveeën brede pilastergevel een tweebeukig huis schuil te gaan dat in zijn geheel een kwartslag gedraaid lijkt te zijn. Ondanks het feit dat de enige doorgaande scheidingsmuur zich op precies dezelfde plaats bevindt als bij het buurhuis, is niet déze als bouwmuur gebruikt maar de verspringende gangmuur. Alle moerbalken liggen dientengevolge hier parallel aan de voorgevel, maar zij zijn van zeer ongelijke lengte i.v.m. de onregelmatige plattegrond (afb. 92).
Weer ligt de entree in het midden, maar ditmaal verspringt de gang in het voorhuis naar rechts om aan de achterzijde een grote ,,zaal'' mogelijk te maken. Daardoor ontstonden aan de voorzijde een grote en een kleine voorkamer, terwijl rechts-achter een nog kleinere kamer overbleef. Blijkens de balklaagindeling heeft de oorspronkelijke (spil-) trap zich vanouds op de huidige plaats naast deze kleinste kamer bevonden, maar vermoedelijk in een smallere ruimte dan de huidige trap. De kelders vertonen wederom drie tongewelven (van ongelijke breedte) loodrecht op de straat, terwijl de oude kelderkeuken links-achter hier een kruisgewelf heeft.
Als bijzonderheid moet bij dit huis nog vermeld worden de rococoschouw in de bovengenoemde kleinste kamer, die achter de vele kalk- en verflagen nog zijn oorspronkelijke decoratieve afwerking bewaard bleek te hebben (afb. 95). Een grote verrassing was, dat deze afwerking niet (zoals gebruikelijk) wit was, maar

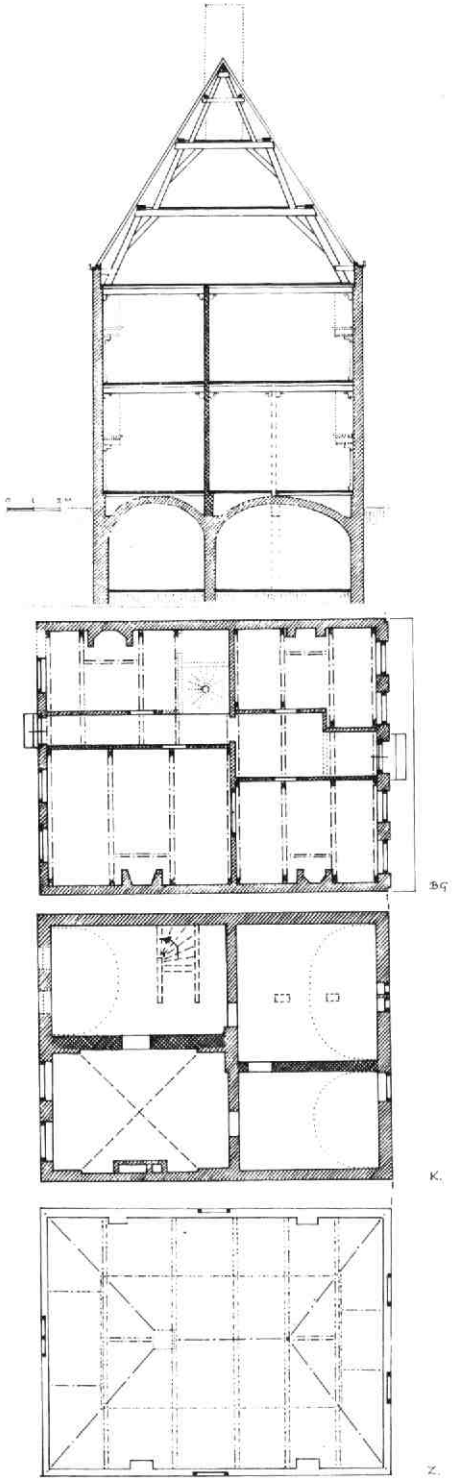

Afb. 92 Muntstraat 4, 6, 7. Dwarsdoorsnede naar het westen en plattegronden van kelder, beganegrond en zolder van Muntstraat 4. Tek. A. F. E. Kipp.

een beschildering in twee tinten olijfgroen. Maar bovendien was met een vlotte penseel in zwart het effect van de plastische stucdecoratie niet alleen geaccentueerd maar zelfs voor een belangrijk deel aangevuld wat betreft schaduwwerking en fijnere detaillering. De witte versie liet slechts de helft zien!
Dankzij het initiatief van de Rijksgebouwendienst kon dit interessante document van interieurafwerking door de zorgvuldige handen van de heer P. de Ruyter voorzichtig gereinigd en in de oorspronkelijke vorm hersteld worden.

Muntstraat 7, tegenover de beide juist genoemde huizen, vertoont een omgekeerde variant op het thema ‚brede huizen''. Ditmaal heeft het oorspronkelijk zes traveeën brede huis, in tegenstelling tot de huizen aan de overkant, op de normale wijze een kap met de nok evenwijdig aan de straat. Binnen bleek echter tijdens de voorbereidingen voor een verbouwing, dat op de beganegrond de moerbalken evenwijdig aan de voorgevel liggen. Dit ondanks de grote breedte en relatief geringe diepte van het voorhuis. In die zin is dit in feite wederom een huis met twee beuken (van slechts drie balkvakken) naast i.p.v. achter elkaar (afb. 94). Op de verdieping ligt de balklaag overigens in de normale richting, wat van belang is als onderbouw voor de kapspanten.

De plattegrond van dit huis, heeft een samengesteld karakter: rechts achter het grote voorhuis ligt een achtervleugel uit dezelfde periode, die oorspronkelijk georiënteerd was op de binnenplaats.
In de hoek tussen beide stond tot aan de vorige verbouwing in 1957 een 18e eeuwse trapuitbouw, als opvolger van een 17e eeuwse trapsituatie met een forse spiltrap binnenshuis (linksachter naast de middenmuur), die zich in de verdiepingsbalklaag nog aftekent.

In later tijd werd het smalle, waarschijnlijk even oude, linker buurpand bij het huis getrokken, waardoor een U-vormige plattegrond ontstond (afb. 94). Merkwaardigerwijs is dit huis nu juist een afwijkende variant op de zogenaamde ,,diepe huizen'', die normaliter hun moerbalken evenwijdig aan de voorgevel hebben liggen en de kap met de nok dwars daarop. Hier is het net omgekeerd. Ondanks het feit dat de oorspronkelijke indeling van de beganegrond van het huis een duidelijk ,,diepe'' opzet laat zien, met vóór een hal, trap en kleine voorkamer en daarachter een grote achterkamer, heeft het slechts één moerbalk die door de beide kamers heen loopt. Daarachter bevindt zich overigens een normaal achterhuis met moerbalken parallel aan de straat.
Afgezien van zijn structuur leverde het grote huis bovendien nog interessante gegevens door het feit, dat van de plafonds vrijwel de complete geschilderde afwerking uit de bouwtijd nog bewaard is danwel achterhaalbaar bleek. Hieruit kan worden afgeleid, dat de plafonds in verschillende kamers in verschillende

kleuren waren geschilderd, waarbij de moerbalken, de kinderbalken en de vloerplanken waren afgezet met dubbele biezen in een contrasterende kleur. De toegepaste kleurcombinaties waren: rood met gele biezen, wit met lichtgroene biezen, donkergroen met gele biezen en grijs met witte biezen en blauw met witte biezen. Na afronding van het thans door de Rijksgebouwendienst uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek in en over het pand Muntstraat 7 zal t.z.t. van die zijde dieper op de geschiedenis en de bijzonderheden van dit huis worden ingegaan.

Een belangrijk gegeven bij het bovenstaande is, dat de genoemde huizen vrij nauwkeurig te dateren zijn. De oorsprong van de Muntstraat is een oude steeg, genaamd de Sack of Sackstege (vgl. Cul de Sac en Sackgasse: doodlopende straat), die met een poort aan de kant van de Kromme Nieuwe Gracht was afgesloten (afb. 95A). Langs de oostzijde van deze steeg lag het Cellebroedersklooster of Nazarethconvent, dat in 1582 door de Reformatie aan de Stad kwam. Nog in 1645 geeft een transport van het huidige pand Muntstraat 3 als omschrijving: ,,in de Sack, eertijds 't sieckhuijs van 't Cellebroeders Convent geweest zijnde''.
Op de zuidwesthoek stond ,,der Staten munte deser Provincie'', waarvan het bijbehorende perceel zich tot (bijna ?) aan de Nobelstraat uitstrekte. Op 13 juni 1648 werd het voormalige Muntcomplex door de stad aangekocht. Na aftrek van de voor straatverbreding benodigde ruimte, werd de rest van het terrein (behalve de bebouwing aan de Nobelstraatzijde) opgesplitst in vier grote percelen en direct doorverkocht voor particuliere woningbouw. Vrijwel aansluitend moeten vervolgens hierop de huizen Muntstraat 4 en 6 alsmede Kromme Nieuwe Gracht 20 en 22 zijn verrezen.

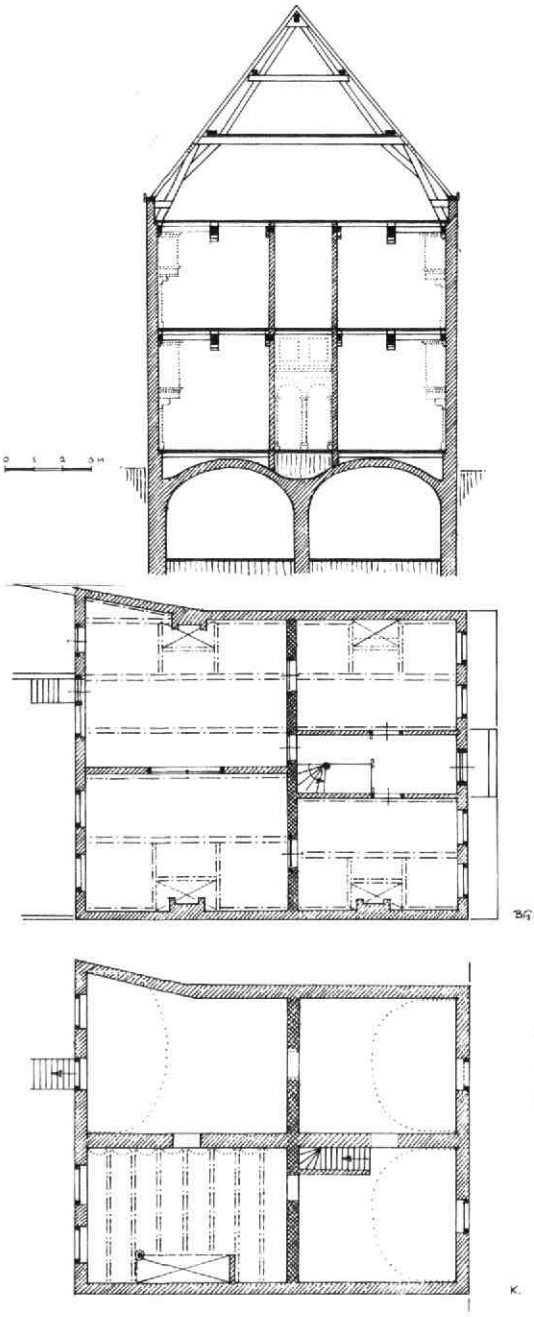

Afb. 93 Muntstraat 4, 6, 7. Dwarsdoorsnede naar het westen en plattegronden van kelder en beganegrond van Muntstraat 6. Tek. A. F. E. Kipp. Dubbel gearceerd: balkdragende binnenmuur.

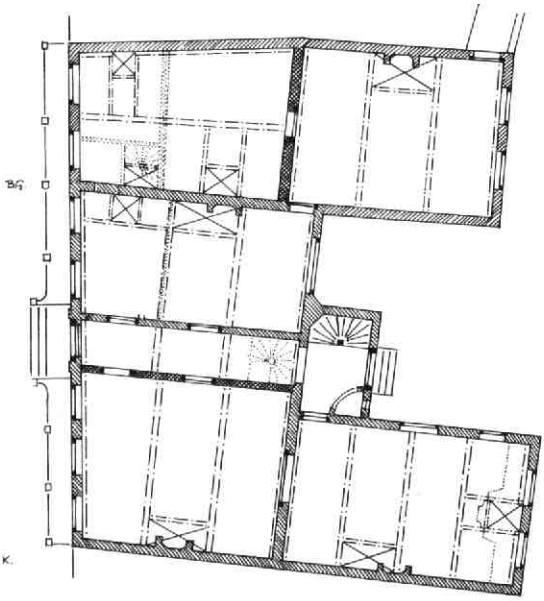

Afb. 94 Muntstraat 4, 6, 7. Plattegrond van de beganegrond van Muntstraat 7, met indeling van de balklaag; toestand vóór 1957. Schets A. F. E. Kipp.

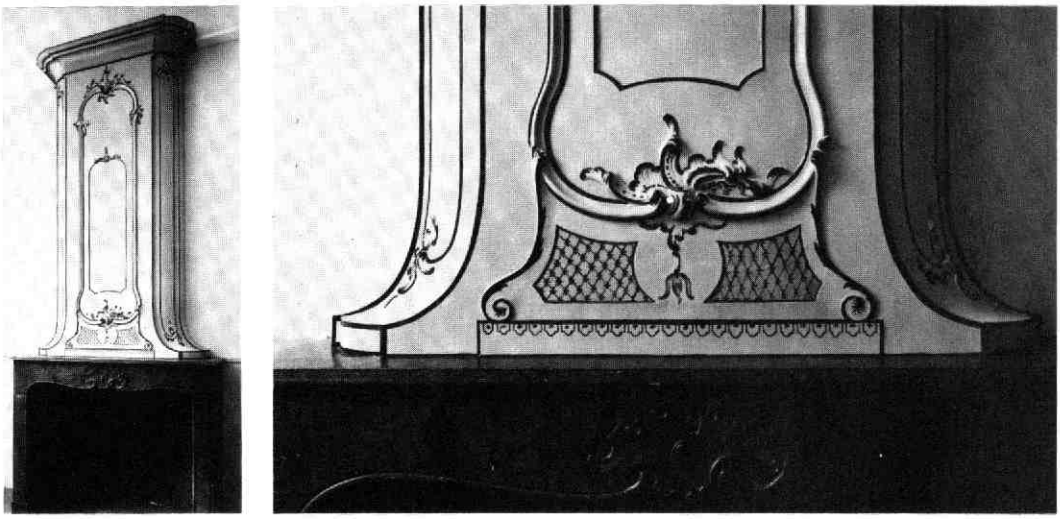

Afb. 95 Muntstraat 4, 6, 7. De midden 18e eeuwse schoorsteenpartij in de kleine achterkamer op de beganegrond van Muntstraat 4, met zijn teruggevonden en herstelde oorspronkelijk afwerking.

Het huis Muntstraat 4 wordt door Briët op grond van zijn pilastergevel uit stilistische overwegingen aan de bouwmeestercombinatie Ghijsbert Thöniszoon van Vianen en Peter Janszoon van Cooten toegeschreven.
Aan de overkant wordt ten aanzien van Muntstraat 7 in een transport d.d. 27 juni 1648 vermeld: ,,Anth. de Goyer vercreeg dit getimmer en erf in eigendom d.d. 8-12-1647, tevoren behoort hebbende aan de Ed. Mog. Staten Munte''. Daaruit blijkt, dat de Munt de laatste tijd kennelijk ook een gedeelte van het Cellebroederskloster in gebruik heeft gehad. De Goyer verkoopt zijn eigendom aan Henr. van Heuckelum, metselaar, die het precies een week later al doorverkoopt aan de schilder Willem Ferguson. Daarbij wordt het omschreven als ,,Nieuw Getimmerde Huijsinge''. Heeft Anthonis de Goyer het huis in de eerste helft van 1648 laten bouwen? Dat het huis van stadswege werd gebouwd is niet waarschijnlijk, en dat de metselaar Van Heuckelum dat in één week presteerde al evenmin. Wellicht speelde deze alleen een rol als makelaar, of speculant? *A. F. E. Kipp*

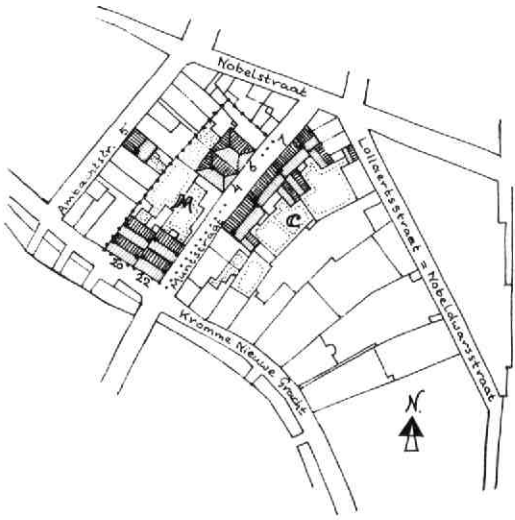

Afb. 95A Muntstraat 4, 6, 7. Situatierekening van de Muntstraat e.o. na de straataanleg in 1648, met kappenplan en de huidige huisnummers. Tek. A. F. E. Kipp. C: Cellebroederscomplex. M: Muntcomplex.

38. Nicolaasdwarsstraat 2-12, Gronsveltkameren

De Gronsveltkameren werden in 1652 door Mr. Jan van Gronsvelt gesticht tegenover de één jaar tevoren gebouwde kameren van Maria van Pallaes, aan de in 1651 naar de Nieuwe Gracht doorgetrokken Agnietenstraat. Zij stonden daar ruim een eeuw vlak tegen de stadswal.
In 1756 werden zij in verband met de bouw van de Fundatie van Renswoude verplaatst naar het gedeelte van het Klaaskerkhof vóór de westgevel van de Klaaskerk, waardoor de Nicolaasdwarsstraat ontstond. Vermoedelijk werden sedert dat moment twee van deze zes kameren aan Nederlands Hervormde, twee aan Rooms Katholieke, en twee aan Oud Katholieke arme gezinnen vergeven. Kennelijk heeft deze verdeling bijgedragen tot de geleidelijk ontstane uiterlijke verschillen ten gevolge van verschillend onderhoud, hoewel zij steeds één fundatie zijn gebleven.

Vier van de zes huisjes hadden tot de zojuist voltooide renovatie hun 18e eeuwse opzet vrijwel compleet bewaard (afb. 96). Zij zijn per tweetal elkaars spiegelbeeld, waarbij de schoorstenen rug aan rug tegen de

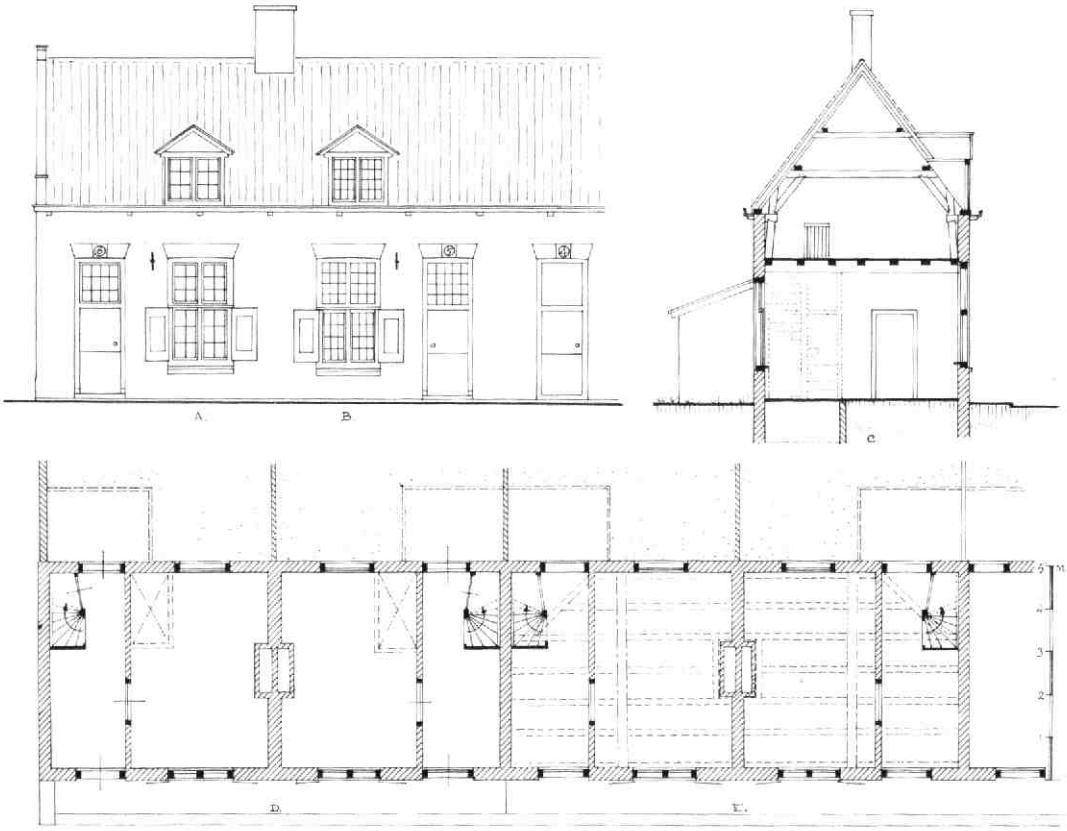

Afb. 96 Nicolaasdwarsstraat 2-12, Gronsveltkameren. Plattegrond en dwarsdoorsnede met de 18e eeuwse opzet van de kameren. Tek. A. F. E. Kipp.

gemeenschappelijke scheidingsmuur staan. Een halfsteens binnenmuur scheidde de woonkamer van de gang, waarin een eenvoudige spiltrap tegen de achtermuur de verbinding met de zolder vormde. Onder de trap bevond zich de voormalige plee met daarnaast de achterdeur. Iedere woning had een piepklein keldertje bij wijze van ondergrondse koelbox. De merkwaardige balklaag is een heel laat en afwijkend voorbeeld van een moer- en kinderbalkenplafond: iedere woning heeft één moerbalk en slechts zeven platte, brede ,,kinderbalken'' (10 x 16 cm, 70 cm h.o.h., inclusief twee strijkbalken). Hierin is een diagonale trapraveling verwerkt. Op de moerbalk staat een kreupelspant voor de kap.

Het is duidelijk dat ,,verplaatsing'' van (stenen)huizen in principe nieuwbouw betekent, zij het eventueel met gebruikmaking van oude onderdelen. In het geval van de Gronsveltkameren bleek niet alleen de oorspronkelijke gevelsteen uit 1652 (met een aanvullende steen ter vermelding van de overplaatsing), alsmede de oude huisnummerstenen boven de voordeuren opnieuw ingemetseld te zijn. Maar ook is het zeer wel mogelijk, dat de grenen kruiskozijnen, die voor het midden van de 18e eeuw toch als vrij ouderwets moeten worden beschouwd, eveneens uit de huisjes aan de Agnietenstraat afkomstig zijn. Thans zijn zij voorzien van ramen met ieder zes ruiten; maar in de sponning van de bovenvakken werden de sporen aangetroffen van verwijderde houten roeden direct in het kozijn, die ieder vak in 12 kleine ruiten verdeelden. Dit komt overeen met de constructie van de nog oorspronkelijke kruiskozijnen van de oude overburen, de kameren van Maria van Pallaes (1651). Vermoedelijk geldt hetzelfde voor de voordeuren en hun kozijnen, die blijkens de binnenzijde deels nog (vermaakte) 17e eeuwse onder- en bovendeuren lijken te zijn. Eén woning, nr. 8, had tot de renovatie zelfs nog zijn kennelijk 17e eeuwse dakkapel bewaard. *A. F. E. Kipp*

39. Nieuwe Gracht 22a

Dankzij een combinatie van enthousiasme en geduld, zowel van de eigenaar als van zijn jeugdige compagnon, werd in het pand Nieuwe Gracht 22a de oorspronkelijke beschildering van het 17e eeuwse moer- en kinderbalkenplafond van de voorkamer op de eerste verdieping ontdekt en gedeeltelijk blootgelegd.

Hoewel decoratief beschilderde balklagen en plafonds een in de middeleeuwen vermoedelijk vrij veel voorkomend verschijnsel moet zijn geweest, dat tot

in de 17e eeuw doorliep, is daarvan vrij weinig bekend. Dit komt grotendeels doordat deze afwerkingsvorm in de loop van de 17e eeuw min of meer in onbruik raakte en op den duur overschilderd werd. Daarna was hij niet meer als zodanig herkenbaar, en tot op heden werd zelden aandacht geschonken aan de mogelijkheid dat onder oude verflagen een decoratieve beschildering zou kunnen zitten. Daarnaast bestaat het risico dat ten gevolge van het huidige gebruik om vóór het opnieuw schilderen alle oude verflagen drastisch te verwijderen, vermoedelijk veel belangrijke sporen en gegevens ongemerkt verdwijnen c.q. inmiddels zijn verdwenen.
In het geval van Nieuwe Gracht 22a is de vondst, en de zorgvuldige behandeling ervan, des te waardevoller, omdat het hier om een dateerbaar voorbeeld gaat van een oorspronkelijke decoratieve afwerking. Het huis is in zijn huidige vorm gedateerd middels een gevelsteen met het jaartal 1609. Gezien de situatie moet dit jaartal tevens betrekking hebben op de balklaag, die daarmee tot de vroegst bekende voorbeelden hoort van de opkomst van grenenhout voor bouwdoeleinden; dit neemt na omstreeks 1609 geleidelijk de rol van het oprakende eikenhout over.
De beschildering van de moerbalken bestaat uit een dunne gele laag die als ondergrond op het kale hout aangebracht is, met daarop een vlotgeschilderde zwarte rankendecoratie; het midden van de balk is getooid met een rode cirkel rond een bloemmotief, terwijl de randen met rode biezen zijn afgezet (afb. 97).

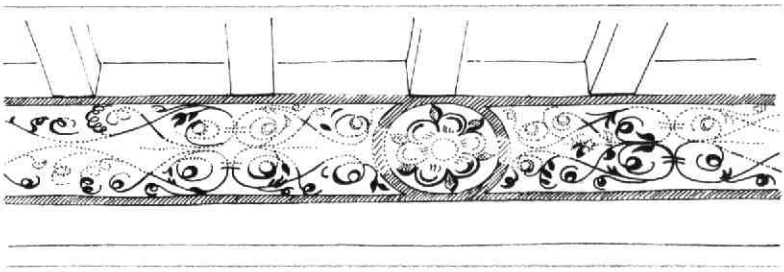

Afb. 97 Nieuwe Gracht 22a. Middengedeelte van de balklaag met beschildering uit 1609, aangevuld door A. F. E. Kipp.

Een opvallend detail is het feit dat met linnen verstellapjes zorgvuldig alle barsten in het plafond zijn weggeplakt om een gave ondergrond voor de decoratie te krijgen. De kinderbalken zijn egaal helderrood geschilderd. De onderzijde van de vloerdelen is afgewerkt met een dunne, gele saus, net als de moerbalken, maar dan met vlotte hand gemarmerd in rood. Een ander, reeds eerder tevoorschijngekomen, interessant detail betreft de muurafwerking rond de balkkoppen in de aansluitende achterkamer (in de voorkamer niet in zicht). Deze zijn, over de witkalk van de muur, omsloten door een zwart kader met hoekmotieven in de vorm van Franse lelies. Een zelden aangetroffen voorbeeld van vroeg 17e eeuwse afwerking.

A. F. E. Kipp

40. Nieuwe Kade

Inleiding
Tijdens de opgravingen aan de Jan Meijenstraat e.o. (1979-1981) zijn veel gegevens verkregen die een gedeeltelijke reconstructie van het bastion Morgenster mogelijk hebben gemaakt. Vooral tijdens het graven van een aantal proefsleuven ten behoeve van rioleringswerken in de Nieuwe Kade zijn restanten van muren en van vloerniveau's van het bastion in zicht geweest. Hiervan werd in de Kroniek 1978-1980 (MBOU 1982-2, 48-49) reeds kort melding gemaakt. Veel aanvullende waarnemingen zijn in mei 1982 gedaan toen bij de reconstructie van de Nieuwe Kade een sleuf werd gegraven voor de aanleg van een keermuur. Behalve gedeelten van het bastion is over aanzienlijke lengte de oude stadsmuur waargenomen. Thans is de uitwerking van de gegevens grotendeels voltooid, zodat een gedeeltelijke reconstructie van de Utrechtse verdedigingswerken ter plaatse kan worden gepresenteerd (afb. 100). Bij deze reconstructie is ook gebruik gemaakt van een waarneming die W. Stooker in 1951 aan de stadsmuur daar heeft gedaan.

De middeleeuwse stadsmuur (afb. 98-1).
De middeleeuwse stadsmuur in het zuidelijk deel van de Nieuwe Kade was noord-noordwest / zuid-zuidoost georiënteerd. Ter hoogte van de Zandbrug maakte de muur een hoek en sloot aan op de brug. Het lange stuk liep min of meer parallel aan de huidige kademuur aan de overzijde van het water, de Bemuurde Weerd OZ. De stadsmuur bestond uit een schildmuur met aan de stadszijde een weergang op bogen. Van de schildmuur is op diverse plaatsen de dikte waargenomen: deze varieerde van 0.80 m tot 0.90 m. De steenformaten bedroegen 33.5 à 33 x 16 à 15 x 7 à 7.5 cm. Dit wijst op aanleg in de late 13e of vroege 14e eeuw. In de oriëntatie van de muur is een kleine wijziging waargenomen (afb. 98-2), waarbij de muur ten zuiden van de kleine knik een halve steen breder was. Deze richtingswijziging kan op een bouwpauze bij de aanleg van de muur wijzen, waarbij een aanpassing van het tracé nodig bleek. Maar het is ook mogelijk dat het hier een latere herstelling betreft. Op een andere plaats was een duidelijke herstelling in de muur zichtbaar, die uitgevoerd was met zachtere baksteen van een iets kleiner formaat (30 x

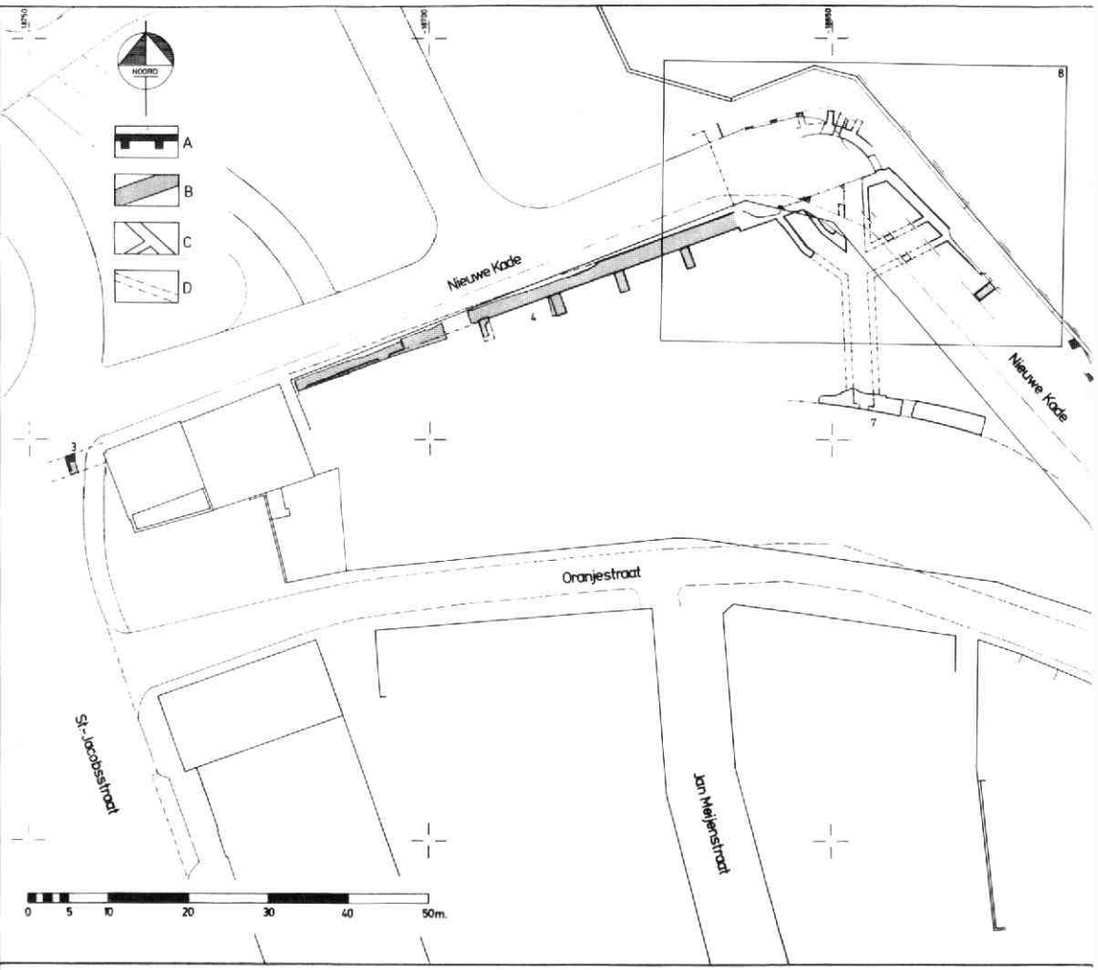

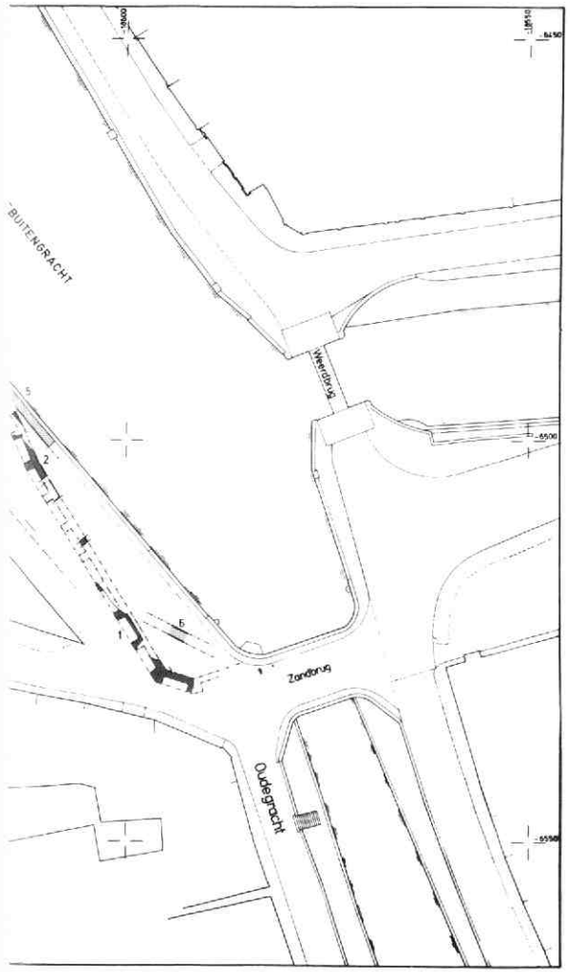

Afb. 98 Nieuwe Kade. Overzicht van de aangetroffen muurresten van de stedelijke verdedigingswerken. Tek. A. A. van Berkel. 1: A: middeleeuws. B: middeleeuws, hersteld in de 16e eeuw. C: midden 16e eeuw. D: reconstructie en hypothese. 1: middeleeuwse stadsmuur met pijlers. 2: wijziging in de oriëntatie van de middeleeuwse stadsmuur. 3: middeleeuwse stadsmuur met 16e eeuwse ,,opvulling'' in de St. Jacobsstraat. 4: stadsmuur op middeleeuwse fundamenten, in de 16e eeuw hersteld en van ,,trekberen'' voorzien. 5: waarneming W. Stooker (1951). 6: laat-middeleeuwse (?) afsnijding van de stadsmuur. 7: keermuur van het binnenaardlichaam van Morgenster. 8: in detail afgebeeld op afb. 99.

14.5 x 7 cm). Uit de stedelijke rekeningen van de late 15e en uit het begin van de 16e eeuw zijn talrijke gevallen van herstelwerkzaamheden bekend.
Aan de stadszijde van de schildmuur werden pijlers aangetroffen waarop bogen hebben gerust. Zij lagen ca 3.20 m uit elkaar en waren van 1.00 m tot 1.20 m lang en 1.00 m breed. Het is waarschijnlijk dat een onderste rij bogen min of meer onder de grond lag en dat een tweede rij daarboven de weergang droeg. Of de schildmuur en de pijlers samen op één doorlopende fundering stonden, zodat de totale funderingsbreedte 1.80 tot 2.10 m zou bedragen, kon niet worden vastgesteld, maar het is wel waarschijnlijk. De aanlegdiepte van de funderingen is nergens waargenomen, maar men mag er vanuit gaan dat dat onder het niveau van het grachtwater was.

Bastion Morgenster (afb. 99).
Tegen het einde van de 15e eeuw voldeed de middeleeuwse verdedigingswijze niet meer door de invoering van het zware vuurgeschut. De hoge, middeleeuwse bakstenen stadsmuur met waltorens bleek een te groot doelwit voor het vijandelijk geschut te vormen: hij kon de met steeds groter kracht afgeschoten kogels niet meer tegehouden. Ook kon de stad vanaf de oude verdedigingswerken haar eigen geschut niet effectief tegen de aanvallers gebruiken. In Italië werd in die tijd een totaal nieuw verdedigingssysteem ontwikkeld. Torens werden vervangen door vijfhoekige bastions, die de flankverdediging vereenvoudigden; de bestaande stadsmuur werden verlaagd.
Ook in Utrecht deed deze vernieuwing - het oud-Italiaanse vestigingstelsel genoemd - haar intrede. Karel V, die in 1528 de macht van de Utrechtse bisschop had overgenomen, zag de noodzaak tot vernieuwing van de stadsversterking in. Zijn stadhouder in Utrecht, de graaf van Hoogstraten, schreef in 1537 (!) een Memorie, waarin hij plannen betreffende de verdedigingswerken van de stad ontvouwde (GAU, Stadsarchief I, 330). In dit document is wel sprake van het repareren van muren en het verlagen van torens, maar nog niet van bastions. De Italiaanse invloed op het stedelijk verdedigingsstelsel kan afkomstig zijn van twee Italiaanse vestingbouwmeesters die vanaf 1540 de Nederlanden bereisden en daarbij ook de stad Utrecht bezochten. Het zijn Mr. Balthasar de Lombard en Mr. Donato di Boni Pellizuoli uit Bergamo. Op 27 april 1544 werd begonnen met het werk aan het eerste bastion volgens oud-Italiaans model: Morgenster. De bouw stond onder leiding van Mr. Willem van Noort, ,,stadsmetselriemeester''. Tot in de winter van dat jaar was men bezig grond uit te graven voor de fundamenten. Uit de stedelijke rekeningen valt niet op te maken wanneer het bastion voltooid is.
Na Morgenster volgde de aanleg van de bastions Zonnenburg (1551-1552), Manenburg (1551-1554) en Sterrenburg (1554-1558). Deze verdedigingswerken kostten de stad veel geld en, om er in vredestijd nog enige baat van te hebben, werden de ,,woeninghe ende eerdwerck'' van Morgenster al in 1558 in erfpacht uitgegeven. Het bastion wisselde daarna vele malen van pachter; zo had in 1566 de bekende burgerhopman Jan Jacobss. van Leemputten het bastion, met een molen erop, in pacht. In 1837 was het bastion in handen van H. Bouman uit Rijzenburg. Hij kon het voor *f* 3000,- aan de stad verkopen, wanneer hij er voor zorgde dat het terrein bij verkoop geen opstallen meer had en dat het afgegraven was tot op het niveau van de (Oranje)straat (GAU, Stadsarchief IV, 470, 470x). Op 10 maart 1838 werd begonnen met de sloop en na ruim een jaar - op 27 april 1838, 295 jaar na het begin van de bouw - was van het bastion Morgenster boven het straatniveau niets meer te herkennen. Na de sloop werd ten zuiden van de Weerdsluis de stadsbuitengracht verbreed ten behoeve van een zwaaikom voor de scheepvaart, waarbij de vijfhoek van Morgenster vergraven werd.
Ondanks deze radicale wijzigingen in de situatie in de 19e eeuw bleken in 1979-1982 onder het plaveisel van de Nieuwe Kade nog veel restanten van het bastion bewaard te zijn gebleven. Alleen de reconstructie die mogelijk is uit déze overblijfselen zal hier besproken worden. Buiten beschouwing blijven dus het naar buiten stekende, vijfhoekige deel van het bastion dat in de 19e eeuw in het water verdween en het meest landinwaarts gelegen deel. Van dat laatste is slechts een funderingsrestant van een keermuur gevonden (afb. 98-7). De ruimten van het bastion, die in een aardlichaam verborgen waren, waren bereikbaar door een toegang aan de stadszijde, waarachter zich een portaal bevond. Vanuit het portaal liepen drie met tongewelven gedekte gangen (poternes) naar verschillende vertrekken. De westelijke gang (afb. 99-1) liep omhoog over de basismuur van het bastion (afb. 99-2) heen. Hij kwam uit op de 'bovenetage' van de westelijke kazematten of geschutskelders (afb. 99-3). De onderste kazematten waren bereikbaar via de omlaaglopende middengang (afb. 99-4) en de binnenplaats (afb. 99-5). Ter plaatse van deze westelijke kazematten is destijds zó grondig gesloopt, dat er nauwelijks sporen van deze ruimten zijn teruggevonden.
Bij de afbraak in 1838 zijn tekeningen gemaakt, o.a. van de gewelfconstructie in dit deel van het bastion (afb. 101). Er lijkt sprake te zijn van kruisgewelven boven de kazematten. Bij de bastions Zonnenburg, Manenburg en Sterrenburg hebben de kazematten

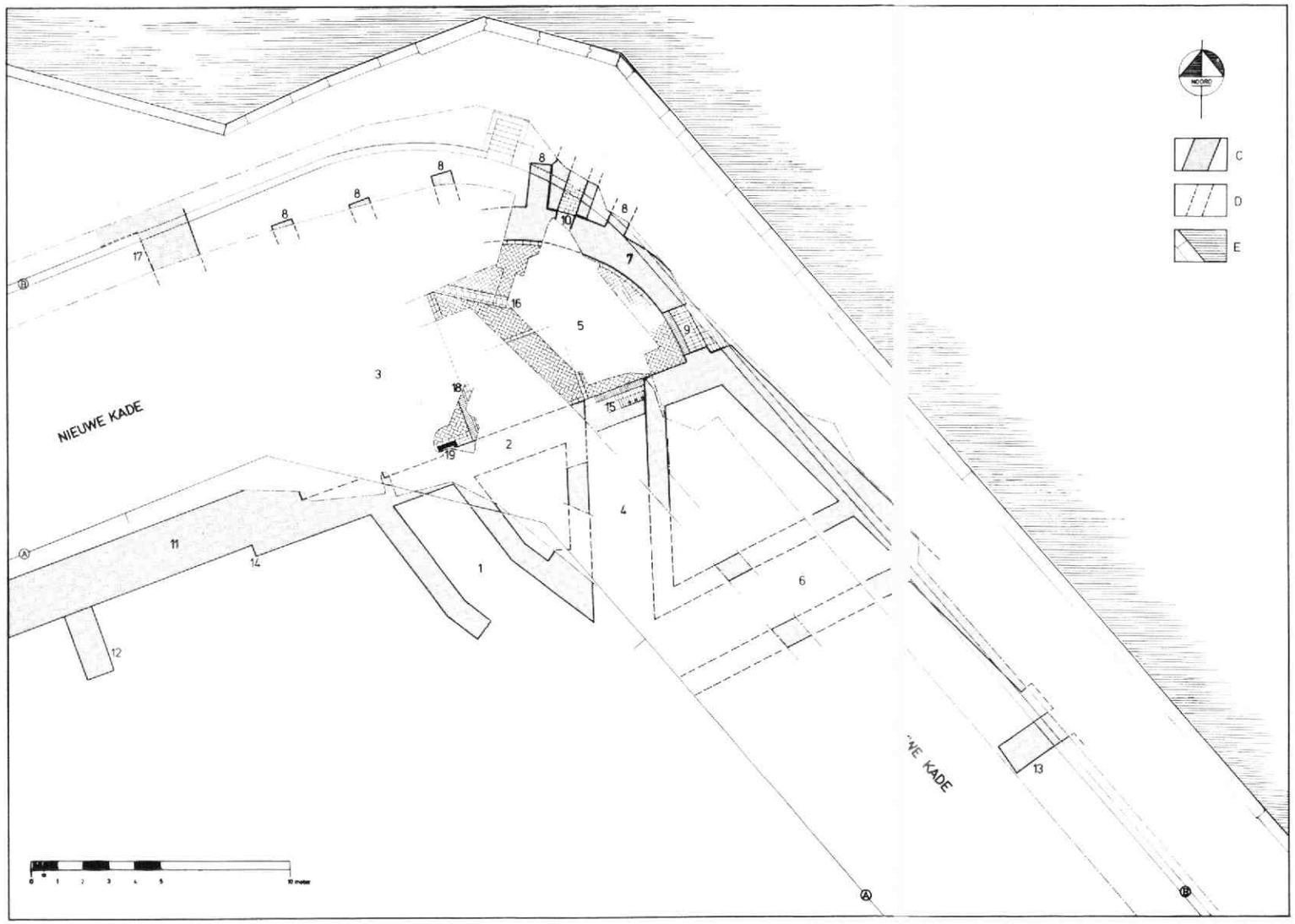

Afb. 99 Nieuwe Kade. Bastion Morgenster: aangetroffen muurresten en gedeeltelijke reconstructie. Tek. A. A. van Berkel. A: rooilijn van de nieuwbouw aan de Nieuwe Kade. B: tracé van de nieuw aangelegde keermuur van de Nieuwe Kade. C: gevonden funderingen. D: reconstructie. E: kademuur van de stadsbuitengracht. 1: westelijke gang. 2: basismuur van het bastion. 3: westelijke kazematten. 4: middengang. 5: open binnenplaats. 6: oostelijke gang. 7: keermuur tussen de binnenplaats en het aardlichaam. 8: trekberen van de keermuur. 9: doorgang door de keermuur. 10: vermoedelijk tijdelijke werkdoorgang door de keermuur. 11: stadsmuur, aansluitend op het bastion. 12: trekbeer van de stadsmuur. 13: vermoedelijk een trekbeer van de stadsmuur. 14: aansluiting van de stadsmuur op de basismuur van het bastion. 15: rollaag op de drempel van de doorgang van de middengang naar de binnenplaats. Deze drempel lag op de basismuur van het bastion. 16: afwateringsgoot van de binnenplaats. 17: restant van de muur van de westelijke teruggetrokken flank. 18: drempel van de doorgang tussen de binnenplaats en de westelijke kazematten. 19: console van geprofileerde zandsteen. Hierop heeft een pilaster gestaan die bij de gewelfconstructie van de westelijke kazematten heeft gehoord.

tongewelven. Aan de hand van de opgravingsgegevens kan over de (westelijke) kazematten van Morgenster geen uitspraak gedaan worden.
De oostelijke gang (afb. 99-6) liep - evenals de westelijke - omhoog en zou de toegang kunnen zijn geweest tot oostelijke kazematten. Of deze echter hebben bestaan is zeer de vraag. Op de oudste en betrouwbare stadsplattegrond (Jacob van Deventer, ca 1570, afb. 102) wordt Morgenster asymmetrisch van vorm weergegeven, terwijl de bij eventuele oostelijke kazematten behorende teruggetrokken flank ontbreekt. Voor het ontbreken van oostelijke kazematten valt als mogelijke verklaring aan te voeren, dat de kanonnen in deze geschutsruimten slechts op de eigen stad gericht zouden zijn, wat in 1544 niet meer nodig lijkt, in tegenstelling tot 15 jaar eerder toen Vredenburg wel degelijk tegen de stad gebouwd werd.
Zoals gezegd was de open binnenplaats toegankelijk via de middengang. In deze gang bevond zich een rollaag (afb. 99-15), waarin bakstenen verwerkt waren van 34 x 16 x 8 cm. Het overgrote (waargenomen) deel van het bastion was opgetrokken uit baksteen van 26 x 13 x 5.5 cm. De grote stenen zijn dan ook secundair gebruikt; zij zullen afkomstig zijn van de middeleeuwse stadsmuur en -torens, die immers op bevel van de graaf van Hoogstraten verlaagd waren.
De binnenplaats was geplaveid met de bovengenoemde kleine moppen, die in ,,slangenverband'' waren gelegd (een keperverband van stenen op hun plat). In de bestrating bevond zich een natuurstenen goot (afb. 99-16), die diagonaal over de binnenplaats liep. Opvallend was dat het plaveisel nogal helde: bij de middengang lag het op 0.95 m +NAP en ter plaatse van de goot op 0.60 m +NAP. Dat er naar de goot toe enig afschot zal zijn geweest, ligt voor de hand, maar de aangetroffen helling lijkt toch wat erg groot. Plaatselijke verzakking lijkt eerder de oorzaak te zijn, maar de oorzaak daarvan kon niet vast gesteld worden
Aan de noordzijde van de binnenplaats bevond zich een zware, gebogen muur van 1.90 m dik (afb. 99-7), die aan de buitenzijde was voorzien van ,,trekberen'' (afb. 99-8). Dit is de binnenkeermuur geweest van het vooruitstekende, vijfhoekige gedeelte van het bastion, dat bestond uit een aardlichaam met een omvattingsmuur. Een brede doorgang door het oosteinde van de keermuur (afb. 99-9) lijkt vanaf de binnenplaats toegang gegeven te hebben tot een ruimte. Het is volstrekt onduidelijk wat voor ruimte dat geweest kan zijn, temeer daar de andere Utrechtse bastions er geen analogieën voor leveren. Gedacht kan misschien worden aan een - al of niet uitgevoerde - tweede binnenplaats, al of niet met kazematten.
Het is mogelijk dat de smalle opening in de keermuur (afb. 99-10) alleen tijdens de aanleg van het bastion gefunctioneerd heeft, nl. als toegang tot de vijfhoek tijdens het vullen met aarde. Daarna zou deze ingang dan gedicht moeten zijn, maar daarvoor zijn geen duidelijke aanwijzingen gevonden.

De in de 16e eeuw herstelde muur

Ten westen van het bastion werd een zwaar, ongeveer oost-west lopend, fundament aangetroffen van 2.10 m dik, dat uit moppen was opgebouwd (afb. 99-11). Door middel van boringen kon de aanlegdiepte op 0.35 -NAP worden vastgesteld. Aan de stadszijde is deze muur aangeaard geweest. Om te voorkomen dat de muur door de gronddruk naar buiten (en in de gracht) zou worden geduwd, zijn aan de stadszijde trekberen aangelegd (afb. 99-12, 13). De trekberen zijn ingekast in het fundament, waaruit zou mogen blijken dat zij later dan dat fundament zijn gebouwd.
De bouwdatum van dit deel van de stadsmuur is onduidelijk. Het steenformaat (30 à 29.5 x 13 x 7 à 6.5

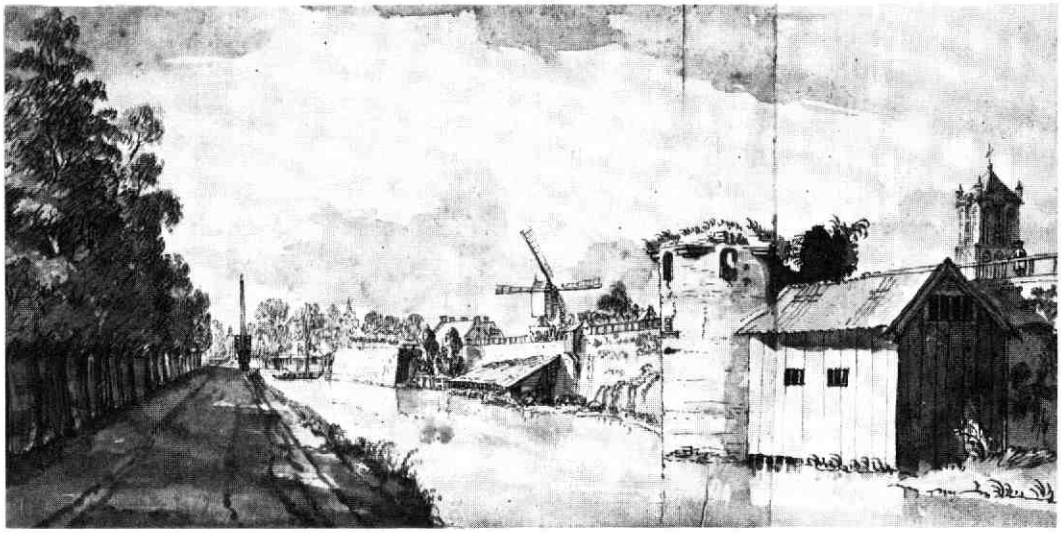

Afb. 100 Nieuwe Kade. Gezicht op de stedelijke verdedigingswerken aan de noordzijde van de stad. Tek. Jan de Beijer, 1736 GAU TA Da 2.7. Van links naar rechts: bastion Morgenster (1544), de stadsmuur en de toren Het Paard (1541).

Afb. 101 Nieuwe Kade. Gezicht in het onderste gewelf van bolwerk Morgenster. Tek. L. H. van Asch van Wijck, 1838 GAU Ta Db 1.11.

cm) wijst op aanleg in de middeleeuwen. De aansluiting met een staande tand (afb. 98-4) aan het bastion maakt het waarschijnlijk dat er in de tijd (vlak?) vóór de aanleg van het bastion nog aan gebouwd is (vgl de Memorie van de graaf van Hoogstraten!). Heel denkbaar is het, dat men omstreeks 1540 de stadsmuur ter plaatse tot op zijn fundamenten heeft afgebroken, daarop een nieuwe muur gebouwd heeft, die mogelijk massief was en die voorzien werd van de bovenvermelde trekberen, die op een hoger niveau dan wel één werk met de muur gevormd kunnen hebben; de trekberen waren uit secundair gebruikt materiaal opgetrokken. Herstel en verzwaring van de middeleeuwse muur in de 16e eeuw kon goed waargenomen worden aan een klein fragment van de muur, dat werd aangetroffen op de hoek van de Nieuwe Kade en de St. Jacobsstraat (afb. 98-3). De ruimte tussen de middeleeuwse pijlers van de bogen was met baksteen opgevuld.

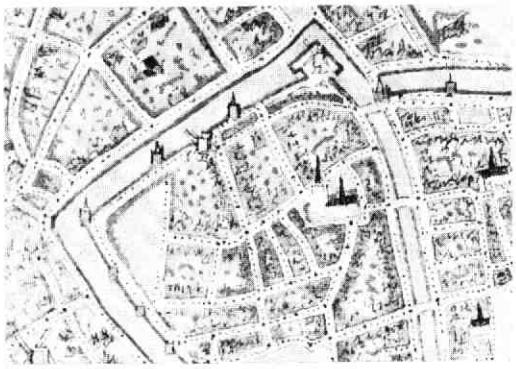

Afb. 102 Nieuwe Kade. Noordwest hoek van de stad. Tek. Jacob van Deventer, ca 1570 GAU TA Ab 28 (A), detail. Middenboven is - duidelijk asymmetrisch - het bastion Morgenster getekend.

LIT: E. J. Haslinghuis, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst II, Eerste stuk: de gemeente Utrecht; eerste aflevering. 's-Gravenhage 1956. G. van K(laveren) Pzn, De Morgenster en Sterkenburg, MBOU 1930 , 33-36. W. H. Schukking/G. C. Labouchère, De oudste bastions van Utrecht, MBOU 1941-7, 49-52. L. C. van der Vlerk, De schutmeester en de verdedigingswerken van de stad Utrecht tot en met 1528, Doctoraalscriptie, typescript. Utrecht 1982.

A. A. van Berkel/L. C. van der Vlerk

41. Oude Gracht 136

Een van de meest geheimzinnige onderzoeken van het afgelopen jaar was wel dat van de ondergrondse wereld die open ging onder Oude Gracht 136. Deze werd zelfs gedeeltelijk bij kaarslicht bestudeerd.
Het huidige complex Oude Gracht 136 is ontstaan door samenvoeging en gedeeltelijke vernieuwing van een viertal middeleeuwse panden (afb. 107, 103). Het grootste van dit viertal is Oude Gracht 134, het nog bestaande huis ,,Putruwiel'', dat vroeger nog groter leek dan het was, doordat het dak schuil ging achter zijn tot boven de nok doorlopende schijngevel. Daarop volgde ter plaatse van Oude Gracht 136 ,,Klein en Groot Honenburch'', en op de hoek van de Vinkenburgstraat het huis ,,Vinckenburch''. Het laatstgenoemde werd in 1894 vernieuwd ten behoeve van Peek en Cloppenburg. In 1908 werd dat gebouw in dezelfde trant uitgebreid ter plaatse van Honenburch, terwijl tevens Putruwiel bij het complex getrokken werd.
In verband met een uitbreiding naar achteren van het bestaande keldercomplex werd graafwerk verricht achter de middeleeuwse kelders van de huizen Groot en Klein Honenburch (afb. 104). Daarbij kwamen zowel oude sporen achter en deels onder deze middeleeuwse huizen (zeer kortstondig) in zicht, alsook gegevens omtrent de relatie tussen de verschillende huizen onderling.
Het huis Groot Honenburch vertoonde in zijn anderhalfsteens zijmuren, achter de aanrasering van het gewelf, de sporen van een oud beganegrond peil op ruim één meter onder het huidige vloerniveau (afb. 105). Daaronder loopt de muur naar buiten taps uit van anderhalf tot twee steens dikte (steenformaat 32 x 16 x 7.5 cm, 10 lagen 84 cm; vrij strak model). Vanaf 1.70 m boven de keldervloer bestaat het muurwerk verder uit tufsteen (10 lagen 95 cm, mogelijk secundair) met een aantal versnijdingen aan de buitenzijde op een halve meter boven de vloer. Het kennelijk later ingebouwde éénsteens gewelf (steenformaat 30 x 14.5 x 7 cm) staat zelfstandig op een halfsteens aanzet binnen deze muren. De onderste meter hiervan lijkt echter de aanzet van een ouder en veel lager gesitueerd gewelf, behorend bij een eveneens veel lager maaiveld en bij het bovengenoemde oude beganegrond peil (vgl Oude Gracht 199 in deze Kroniek). Het huidige gewelf was een halve steen diep ingelaten in de 90 cm dikke achtermuur.

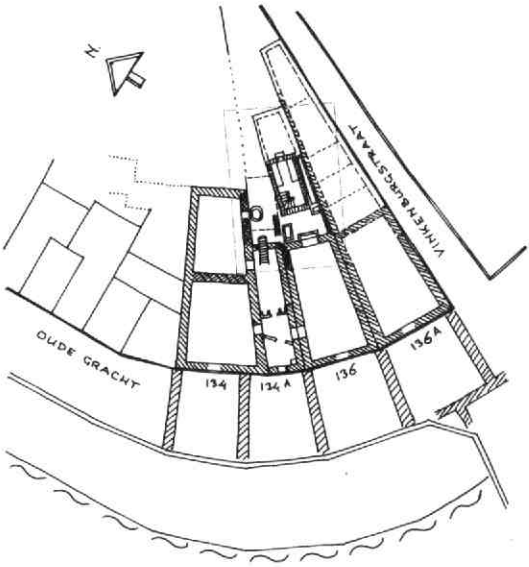

Afb. 103 Oude Gracht 136. Situatietekening van de kelders van Oude Gracht 134, 136 en 138. Tek. A. F. E. Kipp.

Koud tegen de zijmuur van Groot Honenburch staat de zelfstandige anderhalfsteens zijmuur van de kelder van Klein Honenburch (afb. 104, 105). Dit huis was even diep, maar veel smaller dan het buurpand: het meet aan de achterzijde, buitenwerks, net 2.50 m.

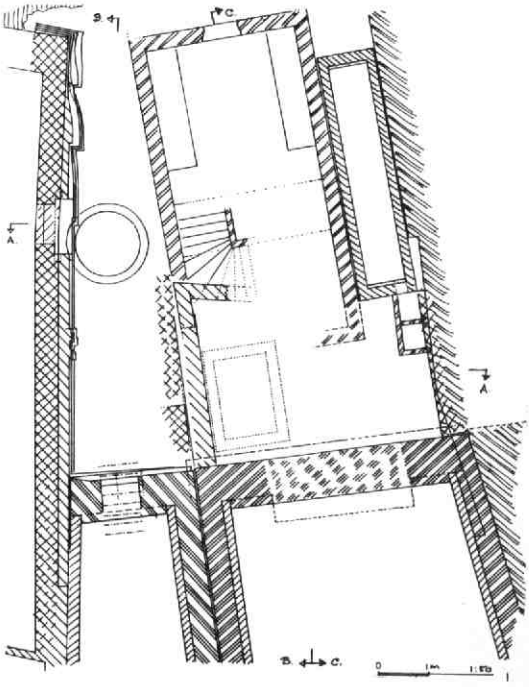

Afb. 104 Oude Gracht 136. Plattegrond van het ontgraven gedeelte achter de middeleeuwse kelder van nr. 136. Tek. A. F. E. Kipp.

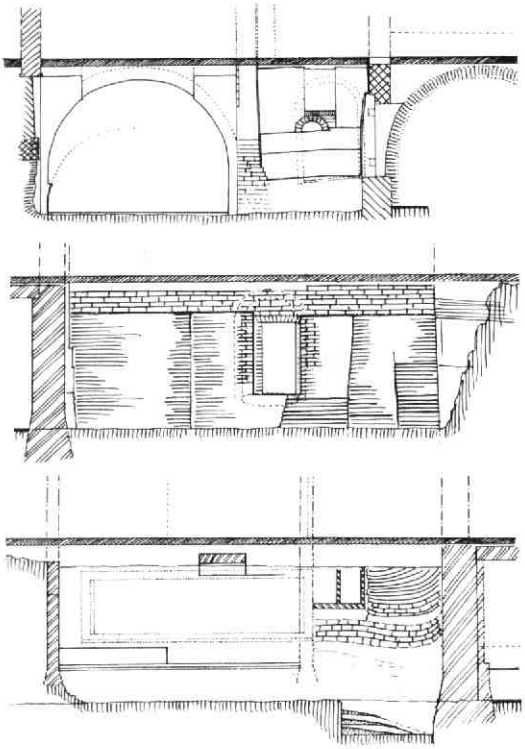

Afb. 105 Oude Gracht 136. Opstandtekeningen van het ontgraven gedeelte. Tek. A. F. E. Kipp. a: dwarsdoorsnede naar de grachtzijde (west) met, van rechts naar links: de kelder van Putruwiel (nr. 134), de buitenzijde van de kelder van Klein Putruwiel, en de kelder van Honenburg (nr. 136). b: langsdoorsnede naar het noorden, met het buitenaanzicht van de in moten ondermetselde tufstenen zijmuur van Putruwiel, en de daarin opgenomen oorspronkelijke deuropening. c: langsdoorsnede naar het zuiden, met de kelder van het latere achterhuis.

Het lijkt tussen Groot Honenburch en Putruwiel ingebouwd te zijn, maar het is niet veel jonger dan zijn grote naamgenoot. Het is minder diep gefundeerd (tot een halve meter boven de keldervloer ernaast) en over de versnijdingen van de buurman heengebouwd, maar in hetzelfde baksteenformaat. Deze kelder had een (latere) buitentrap naar het achtererf.
Ten aanzien van Putruwiel poneerde Temminck Groll in 1963 de gedachte, dat het achterste deel van dit huis zeer wel op een aanzienlijk ouder gebouw zou kunnen teruggaan dan het huidige, laat 14e eeuwse huis doet vermoeden; hij noemde daarbij een mogelijke datering omstreeks 1200. Bij de ontgraving kwam thans de buitenzijde van de onderbouw van de achterste helft van Putruwiel in zicht; de gegevens daaruit lijken goed op het bovenvermelde aan te sluiten (afb. 105). Het bovenste gedeelte van de zuidelijke zijmuur bleek te bestaan uit oorspronkelijk aandoend tufsteenwerk (10 tot 16 cm dik) met verspreid voorkomende zgn Clarenburger moppen (30 à 36 x 16 x 9 à 10 cm), wat op een datering in het einde van de 12e eeuw zou kunnen wijzen. Voor de rest bleek uit het zeer wisselende oppervlak van deze muur, dat hij later - waarschijnlijk in de 14e eeuw - geheel ondermetseld werd in verticale stroken van ca één meter breed. De laatste zone, geheel achterin, sloot met een duidelijk hoekverband aan op de onderbouw van de achtergevel, die vermoedelijk te zelfder tijd geheel werd vernieuwd. Deze zware onderbouw bestaat uit baksteen van 30 à 32 x 15.5 x 7.5 à 8 cm; 10 lagen 86 cm, in slordig Vlaams verband plaatselijk met secundair gebruikte tuf. Dit ondermetselen moet van binnenuit zijn geschied met uitzondering van een vrij zorgvuldig afgewerkt gedeelte, waarin een deuropening was opgenomen met een ca 25 cm diepe sponning, die aan beide zijden grote uitsparingen vertoonde, alsof daar plaats was gereserveerd voor twee duimblokken en een grendelsteen. Sporen van duidelijk hierop aansluitend muurwerk werden niet aangetroffen. Heeft hier in een vroeger stadium een buitentrap naar het zij-erf gezeten? Deze doorgang moet later in onbruik zijn geraakt, aangezien bij het inbouwen van het huidige (middeleeuwse) gewelf in het achterste deel van de kelder van Putruwiel de deuropening door dit gewelf werd afgesloten, zonder overigens zelf dichtgemetseld te worden. Kort daarna werd aan de buitenzijde een gemetselde waterput met houten bodem gedeeltelijk in deze opening ingebouwd. Onder de bodem werden kogelpotscherven aangetroffen, die in ieder geval van vóór 1300 zullen dateren.

Achter de achtergevel van Groot Honenburch liep in het verlengde van de linker zijmuur een rommelige moppenfundering naar achteren door tot aan een hoek, die ca 3.50 m uit de gevel lag. Hij bevond zich gedeeltelijk onder de kelder van het latere en hoger

Afb. 106 Oude Gracht 136. Gezicht op de tufstenen en bakstenen funderingen in het verlengde van de zuidmuur van Honenburg.

Afb. 107 Oude Gracht 136. Reconstructieschets van de huizen Oude Gracht 132-136 omstreeks 1720. Tek. A. F. E. Kipp.

gefundeerde achterhuis. Koud daar tegenaan werd een tufstenen fundament aangetroffen (lagenmaat ca 11 cm, secundair ?), dat in het verlengde van de zijmuur van Klein Honenburch lag en op 1.30 m uit de achtergevel een hoek naar links maakte. Mogelijk was hij later op dezelfde wijze nog verder naar achteren verlengd. Deze fundering had zijn grondslag op 1.50 tot 2.00 m onder het huidige maaiveld en helde sterk naar achteren af, evenals de zeer gevarieerde onderliggende lagen van het ophogingspakket. Deze muur leek te zijn weggebroken bij de bouw van de huidige kelder.

Aan de andere kant van Groot Honenburch werd in het verlengde van de rechter zijmuur een eveneens homogeen tufstenen fundament aangetroffen op ongeveer 2.50 m onder beganegrond peil (afb. 105, 106). De tufsteen was 10 à 12 cm dik en 20 tot 45 cm lang en gemetseld in een grove, gelige specie. De muur helde sterk af naar de grachtzijde, uitgezonderd het gedeelte met de aansluiting op de oude achtergevel, daarmee de gelaagdheid van de ondergrond volgend (zie beneden). Ditzelfde geldt ten aanzien van de kennelijk onafhankelijk (na sloop) daar bovenop gebouwde moppenmuur, die lijkt te behoren bij de achtergevel van Vinkenburgstraat 8. De duidelijk gelaagde ondergrond bestond uit een ophogingspakket met veel beenderafval en houtresten, alsmede pingsdorf, andenne en kogelpotscherven, zodat een datering na 1200 waarschijnlijk lijkt. Naar achteren toe vertoonde deze fundering een gedeelte met grote moppen (32 x 16 x 9 cm) op een bed van tufpuin. Deze bakstenen zullen waarschijnlijk secundair gebruikt zijn als onderbouw van de achtergevel van Vinkenburgstraat 8.

Achter Groot Honenburch werd een kelder en een grote waterkelder aangetroffen van het vermoedelijk 17e eeuwse achterhuis dat een uitgang had naar de Vinkenburgstraat tussen de nrs 12 en 14 (afb. 103, 104).

LIT: C. L. Temminck Groll, 37-38 (zie onder Mariastraat 12).

Bij de uitbreiding van de kelders onder Oude Gracht 136 bestond, naast het verzamelen van bouwhistorische gegevens, ook de mogelijkheid tot het doen van archeologische waarnemingen.

Het onderzoek heeft zich beperkt tot kleine profielen, één in het verlengde van de bestaande kelder, dus loodrecht op de Oude Gracht en één haaks daarop (afb. 105). De grondlagen konden slechts op kleine schaal waargenomen worden. De waargenomen natuurlijke afzettingslagen met afwisselend zand en klei tonen de nabijheid van een rivier aan. Opvallend is de sterke oxydatie van klei en zand, waardoor een roestbruine kleur is ontstaan. De grondlagen duiken vrij plotseling in de richting van de Oude Gracht, wat op een oever kan wijzen.

Bovenop de schone, natuurlijke afzettingsgrond ligt tussen ca 1.30 en 2.10 m +NAP een laag grijze klei met botresten en houtskool. Deze laag lijkt de oneffenheden van de rivierafzetting te volgen.

Boven ca 2.10 m +NAP volgt een dik ophogingspakket waarin enige stratigrafie valt te onderkennen. In dit pakket bevindt zich o.a. een ca 10 cm dikke brandlaag. Door het gehele ophogingspakket heen zijn scherven gevonden waaronder van pingsdorf aardewerk dat dateert uit de eerste helft van de 12e eeuw. Bovendien zijn scherven aangetroffen die niet nader zijn te dateren, doch die wel in het begin van de 12e eeuw kunnen voorkomen. Hieruit volgt dat de ophoging in of kort na de 12e eeuw is aangebracht.

E. M. Kylstra

42. Oude Gracht 187

Dit jaar werd bouwhistorisch onderzoek verricht aan twee zeer verwante, grote middeleeuwse huizen aan de Oude Gracht, die beide omstreeks 1300 moeten zijn gebouwd, en die beide opvallend compleet bewaard zijn gebleven. Het gaat hier om Oude Gracht 187, het ,,Huis te Putten'', en het mogelijk iets oudere huis ,,Den Ouden Puth'', Oude Gracht 219, die voor dezelfde familie Ten Putte werden gebouwd. In beide gevallen gaat het om grote stenen huizen van drie etages en een kelder, met enkelvoudige, dennen balklagen van hoog/plat model en met een forse dennen sporen kap (afb. 109). Beide onderzoeken vulden elkaar goed aan. ,,Den Ouden Puth'' kon tijdens een verbouwing vrij uitvoerig worden onderzocht (zie onder Oude Gracht 219) met uitzondering van de middeleeuwse kap die in 1962 bij een brand helaas verloren ging. Bij ,,Te Putten'' was de situatie net omgekeerd: hier kwam dit jaar alleen het herstel van de indrukwekkende middeleeuwse kap aan de orde (afb. 108); onderzoek in de rest van het huis wacht op de volgende fasen van het herstelplan.

De bovengenoemde kap werd in 1979 door de afdeling Documentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gedocumenteerd en opgemeten. Het onderzoek dat hier besproken wordt, had dientengevolge een aanvullend karakter.

Het gaat hier om een van de belangrijkste en gaafste voorbeelden van de bijna zeven eeuwen oude, grote dennen sporenkappen, waarvan in Utrecht nog een klein aantal bewaard is gebleven. De kap bestaat uit 35 dennen sporenparen, die middels gesneden telmerken van achter naar voor genummerd zijn. Ieder sporenpaar heeft twee dennen haanhouten, alsmede

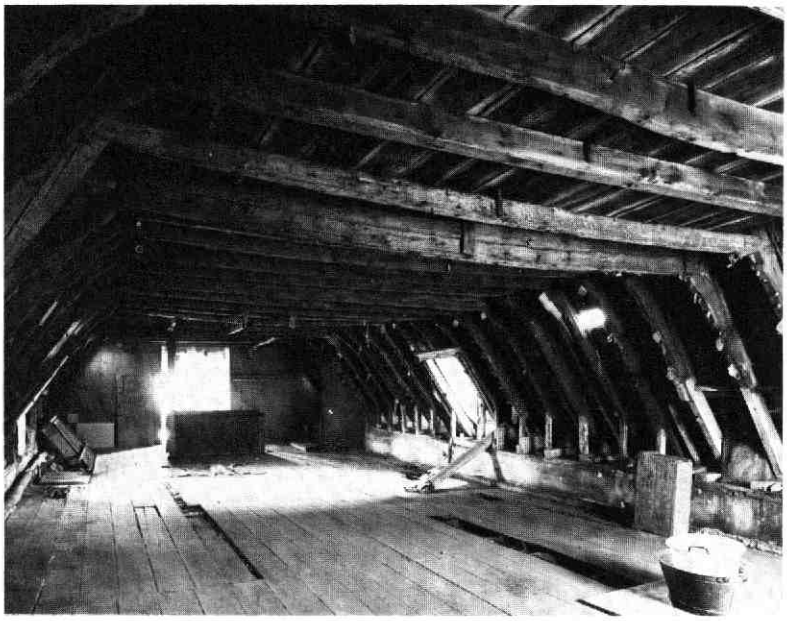

Afb. 108 Oude Gracht 187. De zolder met de dennen sporenkap uit omstreeks 1300, naar voren gezien.

eiken blokkeeltjes en standzoontjes aan de voet. Deze rusten op hun beurt aan beide zijden op twee dennen muurplaten. De bovenste twee lagen van het muurwerk waren oorspronkelijk ca 5 cm naar buiten uitgemetseld bij wijze van uitkraging.
Van de drie schoorstenen op de rechter zijmuur bleek de voorste een latere toevoeging, terwijl de beide andere uit de bouwtijd moeten dateren, aangezien in de kapconstructie met hun aanwezigheid rekening is gehouden, terwijl ook de daarnet genoemde uitkraging ter plaatse van de schoorstenen onderbroken werd. Deze schoorstenen vormden een opvallend accent in het grachtenbeeld tot zij enkele jaren geleden om onderhoudsredenen voorlopig werden ingekort. Het is de bedoeling ze weer tot hun oude hoogte te herstellen.
De zolderbalklaag van het huis bestaat uit dennen balken van 38 cm hoog en van 12.5 tot 15 cm dik. Evenals bij Oude Gracht 219 zijn de balkkoppen (oplegging 25 tot 35 cm) in de muur beschermd door dunne eiken plankjes (0.8-2.1 cm). De hart op hart afstand van de balken bedraagt 75 cm; iedere derde balk is voorzien van een stevig muuranker.

A. F. E. Kipp

Afb. 109 Oude Gracht 187. Gezicht vanaf de Domtoren naar het zuidwesten. Foto W. C. van Dijk, ca 1870. GAU TA Ca 2 (détail). Op de voorgrond domineert de grote kap van nr. 187, op de achtergrond die van nr. 219. „Boven" het dak van nr. 187 de zeer lange kap van het Pandhuis (nr. 229).

43. Oude Gracht 199

Achter de bescheiden 19e eeuwse voorgevel van Oudegracht 199 bleek, tijdens de dit jaar afgesloten verbouwing, een intrigerend huis schuil te gaan, dat op hoge ouderdom kan bogen. Hoewel het pand bij het bouwhistorisch onderzoek gedurende deze verbouwing geenszins al zijn geheimen heeft prijsgegeven, kan uit de thans beschikbare gegevens het volgende beeld worden gedestilleerd.

Het achterste deel van het huis bleek te zijn ontstaan uit een vermoedelijk 13e eeuws, vanouds onderkelderd stenen huis met een grondvlak van ca 4 bij 9 m, dat 15 m achter de huidige rooilijn lag (baksteenformaat: 33 à 34 x 16 à 16.5 x 8 à 8.5 cm, 10 lagen 95 cm, min of meer in Vlaams verband; plaatselijk ook tufsteen). De voorgevel bestond uit een tweesteens muur met als afwerking een 3 tot 5 mm dikke, gelig gesausde pleisterlaag over platvol voegwerk. Deze afwerking bleef in een bouwnaad bewaard, dankzij het feit dat de wat jongere middeleeuwse zijmuur van het voorhuis er koud tegenaan gemetseld werd, voordat de oude voorgevel geheel was vervangen door een op het vernieuwde keldergewelf gebouwde éénsteens moppenmuur (steenformaat 30 x 15 x 7 cm, naast secundair verwerkte reuzenmoppen). Ook deze muur is bij latere verbouwingen geheel verdwenen, zodat thans alleen nog een - ook op de verdiepingen doorlopende - verspringing in beide zijmuren aan dit oorspronkelijke vooрvlak herinnert.

Het is opvallend dat ook de buurpanden nrs 197 en 195 over precies dezelfde diepte een gemeenschappelijk, kennelijk middeleeuws, achterhuis hebben, dat een groot dak had met de nok evenwijdig aan de grachtrichting (afb. 110).

De tweeëneenhalfsteens (en in de kelder driesteens) dikke achtermuur was nog tot op de tweede verdieping te volgen. Onder het maaiveld loopt de noordmuur verder naar achteren door, maar dit houdt wellicht verband met het buurhuis nr. 197. Ook de zuidmuur loopt - in hetzelfde materiaal - nog een halve meter achter de achtergevel van 199 door tot een originele, enigszins scherpe hoek van de achter- en zijmuur van Haverstraat 5, die erop wijst dat deze eveneens een gemene muur is.

De kelder onder dit achterste gedeelte bestaat uit dezelfde zware moppen en had oorspronkelijk een veel lager tongewelf: de kruin lag ruim een meter beneden de huidige. Later in de middeleeuwen werd dit gewelf vervangen door het huidige van voor tot achter lopende tongewelf (steenformaat: 30 x 15 x 7 cm). Vermoedelijk hangt dit samen met (ver)bouwwerkzaamheden aan het voorhuis terwijl tegelijkertijd ook de voormuur van het achterhuis vernieuwd werd. Het op het oude gewelf aansluitende, lage beganegrondpeil werd bevestigd door een kaarsnis in de zuidmuur net onder de huidige vloer, wat wijst op een vloerpeilverhoging van ongeveer 1.30 m, omdat dergelijke nissen zich in het algemeen op ca één meter boven de vloer bevinden.

Van het opgaande werk bleek de noordmuur de meeste gegevens op te leveren (afb. 111). Op de begane-

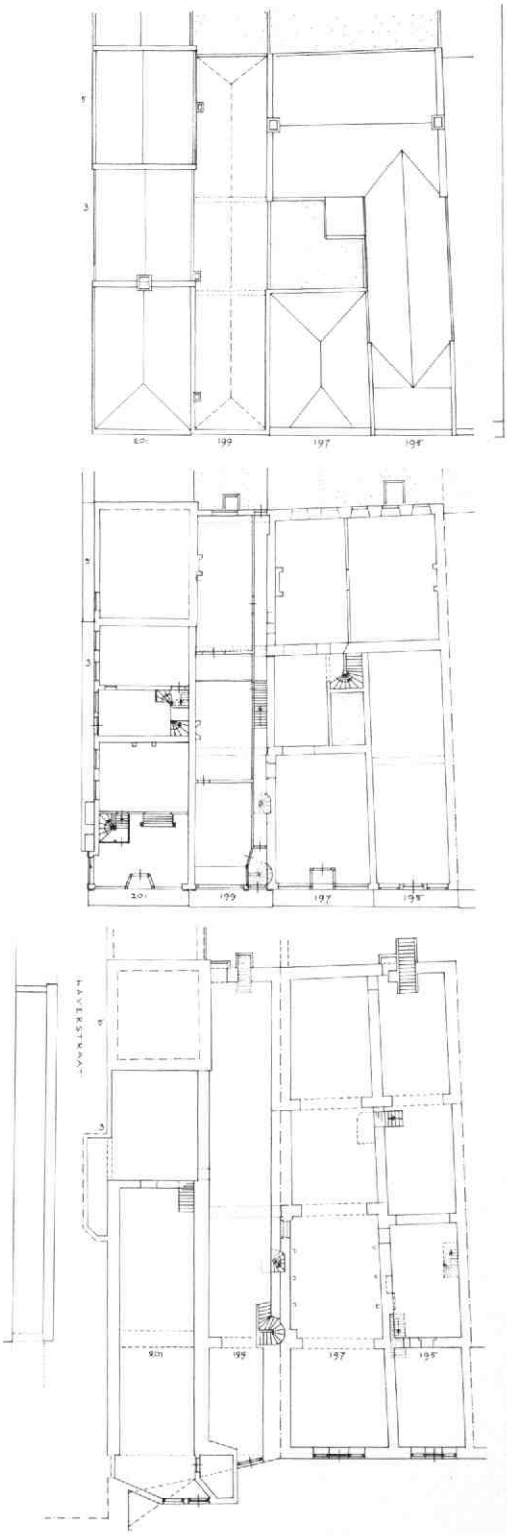

Afb. 110 Oude Gracht 199. Plattegronden van de panden 195-201. Tek. A. F. E. Kipp. a: kappenplan, ca 1870. b: beganegrond, toestand in 1919, met aanduiding van bouwsporen in nr. 199. c: kelders.

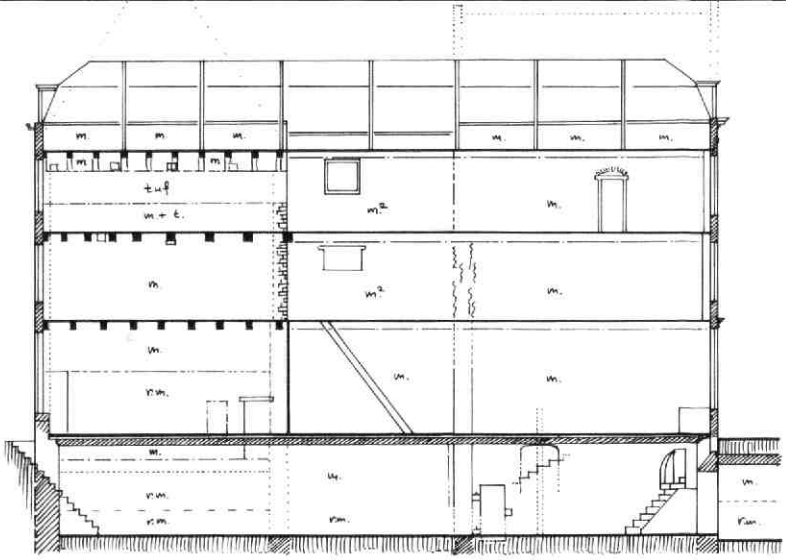

Afb. 111 Oude Gracht 199. Langsdoorsnede met aanduiding van bouwsporen in de noordelijke zijmuur. Tek. A. F. E. Kipp.

grond bestaat het achterste deel ervan grotendeels nog uit reuze-moppen. Een rommelige zone boven de twee meter is mogelijk een aanwijzing voor het oude verdiepingsvloerniveau. Direct achter de reeds genoemde verdwenen voorgevel van het achterhuis bevond zich een, vermoedelijk op het lage vloerpeil aansluitende, originele doorgang naar het buurpand nr. 197. Deze was afgewerkt met pleister en witkalk en werd reeds in de middeleeuwen dichtgezet, ten tijde van de bouw van het nieuwe keldergewelf.

Daarboven loopt dit muurgedeelte op de eerste verdieping heel rommelig en ruw door, alsof het het binnenwerk van een muur betreft waarvan de ,,bekleding'' of de buitenste schil is verdwenen. Tegen de bouwnaad, die het voorvlak van de oude voorgevel van het achterhuis markeert, tekent zich het restant af van de oorspronkelijke tufsteenbekleding van deze oude voorgevel.

Op de tweede verdieping gaat het rommelige moppenwerk van de noordelijke zijmuur over in een vrij ordelijke tufsteenmuur. Mogelijk betreft het hier een verhoging in secundair verwerkte tufsteen. De maten variëren van 8 tot 10 cm dik en 15 tot 35 cm breed, 10 lagen 95 cm, de grofkorrelige specie is gelig van kleur. Achter deze tufsteenmuur bleek het achterhuis van Oudegracht 197 nog een aparte moppenmuur te hebben, mogelijk gebouwd als verzwaring na de afsplitsing.

Hoewel in het opgaande werk het achterste deel van het huis duidelijk de oudste kern lijkt te zijn, is het toch niet waarschijnlijk dat het hier gaat om een van oorsprong ver achter de rooilijn gelegen huis met een open voorerf. In de kelder loopt het muurwerk van reuzemoppen in Vlaams verband (onder de geboorte van het tongewelf) naar voren door, niet alleen tot aan de voorgevel maar zelfs tot in de werfkelder. Hoewel van deze laatste het gewelf later in een klein formaat moppen is vernieuwd, moet de werfkelder hier tot een zeer vroege, mogelijk 13e eeuwse, fase behoren. Ditzelfde verschijnsel doet zich ook aan de overkant van de gracht voor bij de mogelijk zelfs laat 12e eeuwse kelder van Oude Gracht 216, waar reeds in de oorspronkelijke opzet twee werfkelders moeten hebben bestaan. Het ligt dan ook voor de hand te veronderstellen, dat bij het bovenomschreven 13e eeuwse achterhuis ook een voorhuis heeft behoord. Dit hoeft overigens niet (geheel) van steen te zijn geweest, en het is nog de vraag of het in eerste opzet direct op het achterhuis aansloot, danwel dat er een (onderkelderde) binnenplaats tussen beide lag.

Dit laatste zou niet alleen de aangetroffen afwerking van de voormuur van het achterhuis verklaren, ook de sporen van een geheel weggebroken en van vóór de bouw van het huidige keldergewelf daterende tweesteens dwarsmuur op 8.20 m uit de rooilijn, op de plaats waar men een eventuele achtergevel van het voorhuis zou kunnen verwachten, zou in deze richting kunnen wijzen (afb. 110). Het feit dat het voorvlak van de voormuur van het achterhuis - met name ter hoogte van de eerste en de tweede verdieping - duidelijke sporen van langdurige verwering vertoont, is ook denkbaar bij een eventueel laag aansluitend voorhuis of tussenlid. Een dichtgemetseld venster in de noordmuur op de eerste verdieping wijst erop dat er (ook) in het verleden aan één van beide zijden van

Afb. 112 Oude Gracht 199. Gezicht in de kelder met de onderbouw van de voorgevel en de keldertrap naar de straat. In de trap: secundair verwerkte gebeeldhouwde fragmenten van een gothische schouw (zie afb. 113).

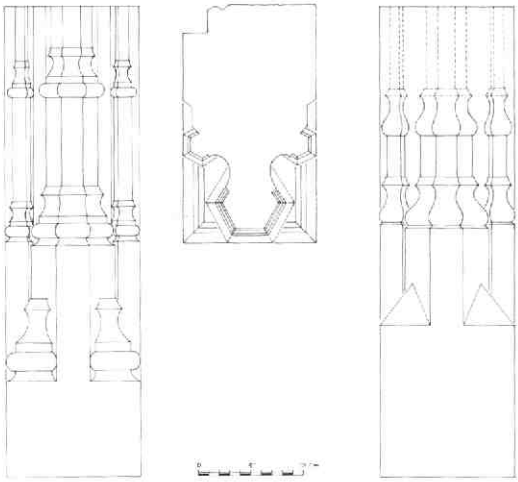

Afb. 113 Oude Gracht 199. Opmeting van fragmenten van een 15e eeuwse schouw, aangetroffen in de voet van de keldertrap. Tek. A. F. E. Kipp.

deze gemene muur in het midden een binnenplaats of open ruimte was. Thans is dit het geval bij nr. 197, dat, gezien bouwsporen in de kelder, een oude middeleeuwse achtergevel moet hebben gehad, precies aansluitend op de bovengenoemde sporen van een verdwenen achtergevel van nr. 199. Een vergelijkbare opzet bij beide panden is niet uitgesloten.
Het muurwerk van het huidige voorhuis van nr. 199 (dat slechts plaatselijk kon worden onderzocht) bestaat in hoofdzaak uit vrij regelmatig metselwerk in moppen van 30 x 15 x 6.5 à 7 cm. De middenmoot daarentegen maakt aan beide zijden een rommeliger indruk. In het voorste deel van het huis bevindt zich in de kelder, in de aldaar bijna een meter dikke onderbouw van de voorgevel, een ruime rondbogige doorgang naar de werfkelder, die in deze vorm waarschijnlijk uit de tweede middeleeuwse periode van het huis stamt. Daarnaast zit een half in de noordmuur opgenomen oude gemetselde trap naar de straat, die waarschijnlijk in de 18e eeuw een zodanige draai heeft gekregen, dat hij nog net achter de voorgevel binnen uitkwam, in plaats van met een luik op de stoep (afb. 112). In deze trap waren secundair verwerkte onderdelen van een laat-gothische schouw of deuromlijsting opgenomen (afb. 113). Daarachter bevond zich het laatste overblijfsel van een tot in de kelder doorlopende (17e eeuwse?) houten spiltrap, eveneens met een diepe uitholling in de noordmuur.
Vlak vóór de bovengenoemde weggebroken dwarsmuur, die mogelijk als achtergevel van het voorhuis heeft gediend, bevindt zich, achter het middeleeuwse gewelf en in de oorspronkelijke noordmuur van reuzemoppen, een zorgvuldig met steensponning en duimblokken afgewerkte doorgang naar de kelder van nr. 197. In dezelfde muur werd ook op de tweede verdie-

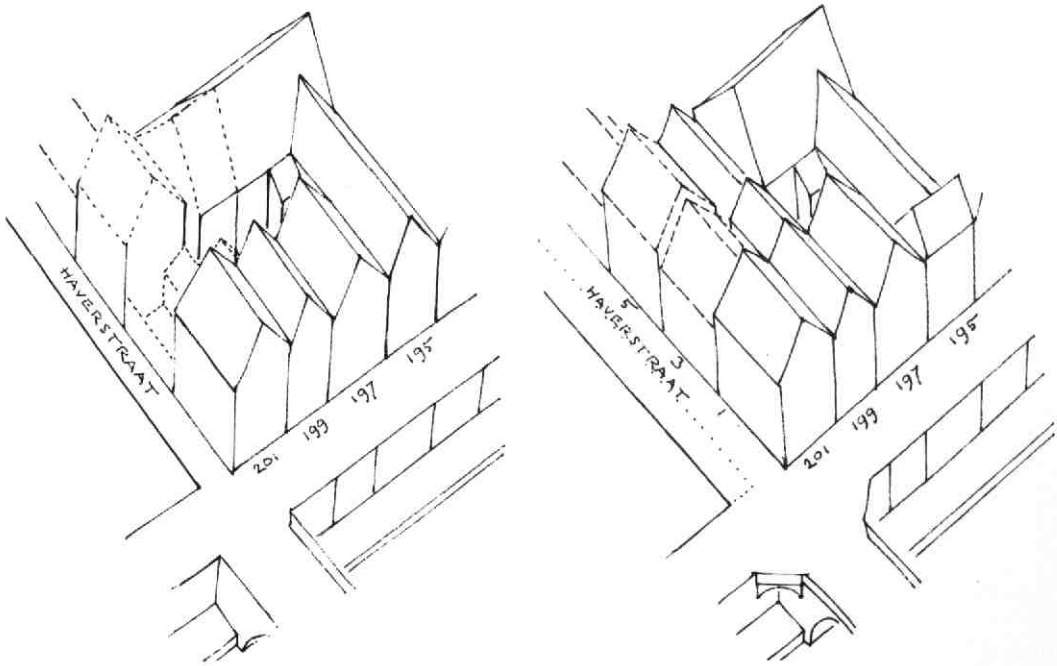

Afb. 114 Oude Gracht 199. Vogelvluchtschets van de panden Oude Gracht 195-201 uit het oosten: hypothetische reconstructie van de middeleeuwse opzet met voor- en achterhuizen. Tek. A. F. E. Kipp. a: middeleeuwse fase. b: ca 1700.

ping op 2.50 m uit de voorgevel een middeleeuwse verbinding tussen 199 en 197 aangetroffen (afb. 111).
De zuidmuur werd bij herbouw van het hoekpand Oude Gracht 201 in 1919 voor een deel vernieuwd, maar hij vertoont in de kelder een aantal oorspronkelijke kaarsnissen, alsmede enkele later ingebroken doorgangen naar het buurpand.
Van de oudere beganegrondvloeren in het voorhuis werden, vlak onder het huidige peil, resten aangetroffen van twee plavuizenvloeren waarvan de onderste uit rood-, groen- en bruinverglaasde plavuizen van 12.5 cm vierkant en 2.2 cm dik bestond en die daarom vermoedelijk uit de 17e eeuw dateerde. Een aanwijzing voor de hoogte van het voorafgaande middeleeuwse vloerpeil vormde wellicht de muursprong op ca 45 cm onder de huidige vloer.
Bij latere verbouwingen werd het pand diverse malen gewijzigd. Moer- en kinderbalken werden aangebracht en later weer gedeeltelijk door enkelvoudige balklagen vervangen. In de loop van de 19e eeuw werd de vloer van de achterzolder verhoogd en gelijkgetrokken met die van de voorzolder. Toen ook kreeg het pand zijn huidige mansardekap en een nieuwe voorgevel, waaraan rond 1870 een decoratieve winkelpui werd toegevoegd.
Het jongere, losstaande achterhuis, dat bestond uit een oude keuken en een vermoedelijk 18e eeuwse uitbreiding naar achteren, kon niet nader worden onderzocht.
Als voorlopige conclusie kan het vermoeden worden geuit, dat het huidige pand Oude Gracht 199 is ontstaan uit een 13e eeuws zijhuis van het bredere buurpand nr. 197-195 (met doorgangen ter hoogte van kelder, beganegrond en tweede verdieping), en dat het gebouwd werd met gebruikmaking van de noordmuur van het mogelijk iets oudere andere buurpand, nr. 201, dat van origine wellicht één geheel vormde met de huidige panden Haverstraat 1, 3 en 5, en dat dan een halve meter dieper was dan nr. 199. Voorts, dat dit zijhuis aanvankelijk bestond uit een stenen achterhuis en een mogelijk houten of vakwerk voorhuis, met daartussen een binnenplaats of een lager tussenlid, tesamen op een doorlopende kelder (waarvan het achterste deel in ieder geval overwelfd was), die vanouds aansloot op een werfkelder (afb. 114). Ook bij de beide buurpanden, nrs. 201 en 195-197 lijkt een dergelijke oorspronkelijke opzet niet onaannemelijk. En tenslotte, dat dit geheel in de loop van de middeleeuwen uitgroeide tot één, van voor tot achter doorlopend, diep huis van drie verdiepingen, dat behalve zijn oorspronkelijke relatie met nr. 197 ook tijdelijk verbindingen heeft gehad met nr. 201.

A. F. E. Kipp

44. Oude Gracht 219

Verbouwingswerkzaamheden in Oude Gracht 219 waren van zodanige omvang dat veel gegevens met betrekking tot de geschiedenis van het casco en van het interieur ter beschikking kwamen.

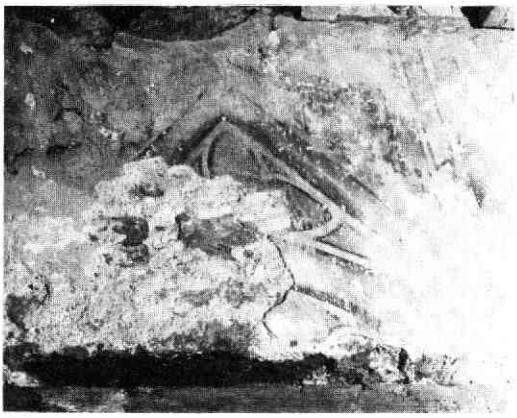

Afb. 115 Oude Gracht 219. Het restant van de muurschildering op de linker penant van de achtermuur op de beganegrond.

Het huis, in 1587 „Den Ouden Puth" genoemd, komt in 1345 in een charter met betrekking op de Zwaansteeg voor. Mede op grond van de constructie kan het gerangschikt worden in de groep van grote stenen huizen langs de Oude Gracht uit de eerste helft van de 14e eeuw.
Wat betreft het casco was het van groot belang te constateren dat de drie oorspronkelijke balklagen nog voor een belangrijk deel aanwezig waren. De balklaag op de eerste verdieping is vrijwel ongeschonden aanwezig, die op de beganegrond is door verschillende verbouwingen min of meer aangetast. De zolderbalklaag heeft nogal geleden van een brand in 1962, waarbij de gehele originele sporenkap verloren ging (afb. 109). Het gaat hier om enkelvoudige, dennehouten balklagen, die we ook kennen uit verscheidene andere huizen aan de gracht, zoals Oude Gracht 114 (Drakenburg), 175 en 187 (zie aldaar in deze Kroniek). Ook de interieurafwerking werd door enige vondsten verduidelijkt. Belangrijk waren vooral de restanten van een muurschildering op de achterwand van de beganegrond. Het betreft hier een vroeg 14e eeuwse decoratieve beschildering met een zeer kleurrijk ka-

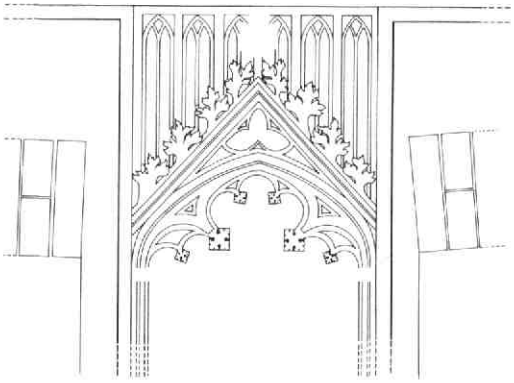

Afb. 116 Oude Gracht 219. Reconstructie van de muurschildering op de linker penant van de achtermuur van de beganegrond. Tek. E. M. Kylstra.

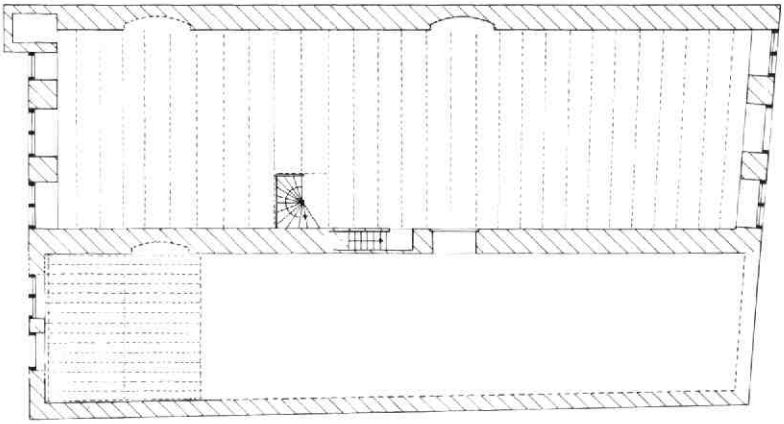

Afb. 117 Oude Gracht 219. Reconstructie van de 14e eeuwse plattegrond van de beganegrond. Tek. E. M. Kylstra.

rakter. Dankzij het feit dat in de 18e eeuw een plafond onder de balklaag is aangebracht, zijn de fragmenten bewaard gebleven. Hoe de totale beschildering er uitgezien heeft, is niet te achterhalen; wat ons nu bekend is, is de bekroning. Het fragment op de linker penant, bestaat uit een met speelse hogels afgezet frontaal, waaronder de aanzet van een flauwe spitsboog en een spitse driepas. Het is compleet genoeg om een poging tot reconstructie te kunnen doen (afb. 115 en 116).

Het restant op de rechter penant maakt slechts duidelijk dat dat geheel afwijkt van dat op de linker penant. Aangenomen mag worden dat de beschildering een groot deel van de achtergevel heeft beslagen. In Utrecht is een dergelijke vroege decoratieve beschildering in woonhuizen nog niet eerder aangetroffen.

Het is niet duidelijk geworden of de beganegrond en verdiepingen in de 14e eeuwse opzet een indeling gekend hebben. De vroegst aangetroffen indeling dateert uit de 17e eeuw. Wel is de plaats van de trappen bekend. De in de muurdikte uitgespaarde keldertrap is nog aanwezig en van de beganegrond naar de eerste verdieping liep een spiltrap (afb. 117). De plaatsen van de steektrappen op de verdiepingen zijn herkenbaar in de balklagen.

Zoals de gewoonte was in huizen van dit type, was slechts de beganegrond verwarmd. In Oude Gracht 219 zijn in de noordmuur twee stookplaatsen aangetroffen, die beide tot de oorspronkelijke opzet lijken te behoren (afb. 117 en 118). De voorste is vrij snel bui-

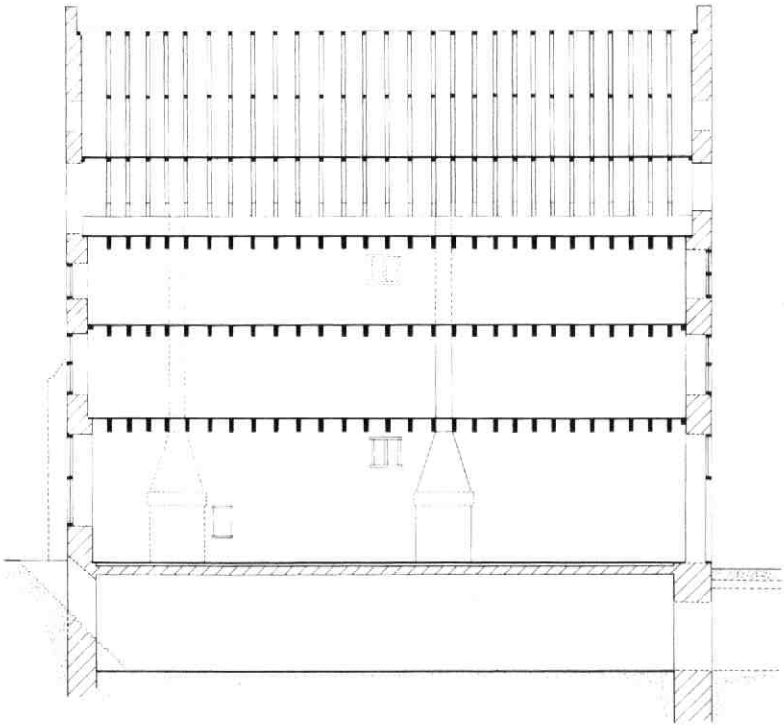

Afb. 118 Oude Gracht 219. Langsdoorsnede naar het noorden met reconstructie van de 14e eeuwse opzet. Tek. E. M. Kylstra.

ten gebruik gesteld, of in ieder geval nooit verbouwd. De achterste schouw is daarentegen achtereenvolgens in de 17e, 18e en 19e eeuw aangepast. In de 17e eeuw werd de oorspronkelijke schuine boezem vervangen door een rechte, die in de 18e eeuw werd aangepast aan de eisen van de tijd. Op de balklaag van de beganegrond is een beschildering van witte biezen op een rode ondergrond aangetroffen, die bij de 17e eeuwse verbouwing lijkt te behoren. In de 18e eeuw is onder die balklaag een stucwerk plafond aangebracht. In de 19e eeuw werd nog slechts het rookkanaal gebruikt ten behoeve van een kachel.
Direct links van de voorste schouw bevond zich een raam. Dit raam was op ongeveer 3.50 meter boven de vloer aangebracht, zodat niet op het buurerf gekeken kon worden (afb. 118). Ook op de tweede verdieping zijn sporen van een dergelijk raam gevonden. Hoewel de eerste verdieping van oorsprong geen woonfunctie gehad zal hebben - er was geen stookplaats - werd zij wel vrij intensief gebruikt. Op deze verdieping was een toegang tot een kleine uitbouw tegen de achtergevel. In verband met een bij die muur aangetroffen beerput lijkt het aannemelijk dat in deze uitbouw een ,,privaat'' was gesitueerd. Het metselverband in de zijgevel maakt duidelijk dat de uitbouw alleen op de beganegrond en de eerste verdieping aanwezig was. Door deze toiletuitbouw is de indeling van de achtergevel asymmetrisch geworden. Naast de twee kruiskozijnen moest een kloosterkozijn gemaakt worden. Op de tweede verdieping en op de zolder kon de gevelindeling weer symmetrisch zijn (afb. 119). Sporen van eenzelfde privaat-uitbouw werden aangetroffen bij het waarschijnlijk enkele decennia jongere buurpand 215-217, eveneens op de eerste verdieping. Ter vergelijking zij vermeld, dat bij het uit omstreeks 1300 daterende huis Oudaen (Oude Gracht 99) op de begane grond een origineel privaat in de muurdikte van de achtergevel was uitgespaard.
In de groep 14e eeuwse stenen huizen neemt dit huis een bijzondere plaats in, omdat het een zgn. weerganghuis betreft. Het had echter alleen aan de noordzijde een weergang, aan de zuidzijde was dit niet mogelijk door de aanwezigheid van de aankapping van het zijhuis (afb. 119 en 120). Van de weergang is nog de boogstelling aanwezig, waarvan een halve boog met een natuurstenen console zichtbaar is. De overige bogen zijn dichtgemetseld bij de verhoging van Oude Gracht 217.

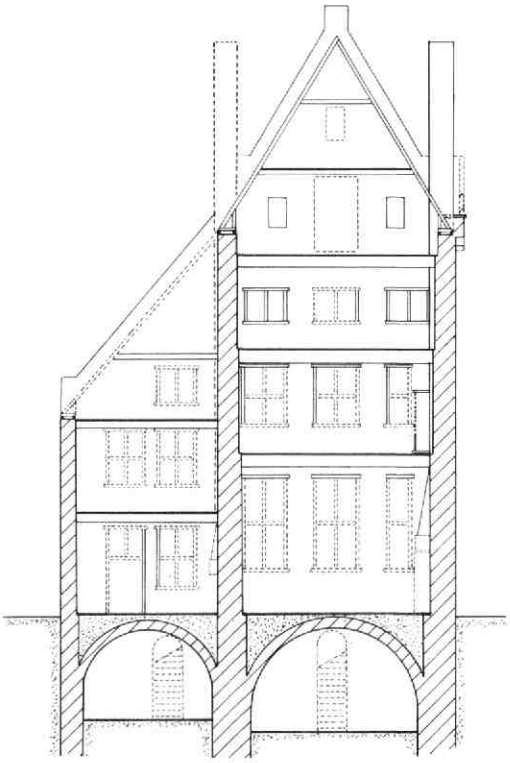

Afb. 119 Oude Gracht 219. Dwarsdoorsnede naar het westen, met reconstructie van de 14e eeuwse opzet. Tek. E. M. Kylstra.

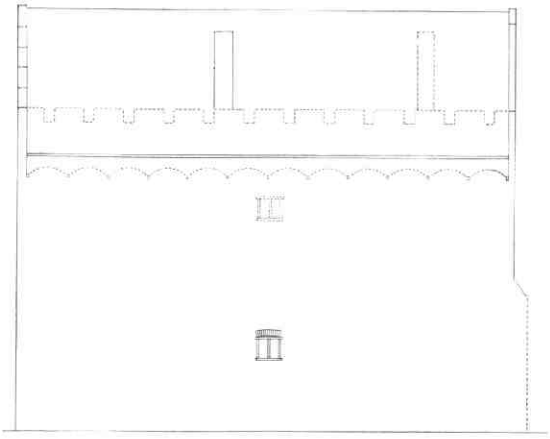

Afb. 120 Oude Gracht 219. Reconstructie van de 14e eeuwse noordgevel met weergang. Tek. E. M. Kylstra.

Het aan de achterzijde gelegen zijhuis is zo vaak gewijzigd dat er weinig van de oorspronkelijke opzet over is. Op de beganegrond bevindt zich een deel van de mogelijk 14e eeuwse moer- en kinderbalklaag. Evenals in het hoofdhuis had alleen de beganegrond een stookplaats in de noordmuur. De aankapping tegen het hoofdhuis en de zolderbalklaag zijn bij de brand van 1962 verloren gegaan.
Er zijn aanwijzingen dat ook het huidige Oude Gracht 221 tot het zijhuis van Oude Gracht 219 behoorde. Het is in 1892 na een brand echter geheel herbouwd, zodat een verband moeilijk meer is aan te tonen.

LIT: C. L. Temminck Groll, Middeleeuwse stenen huizen in Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden, 's-Gravenhage 1963, 54-55.

E. M. Kylstra

45. Oude Gracht 242, 244, 260-262-264, 284

Langs de Oude Gracht, de hoofdader van de middeleeuwse stedelijke ontwikkeling in Utrecht, treft men huizen van opvallend uiteenlopende schaal en omvang aan. Als gemeenschappelijke noemer hebben zij het feit, dat zij vrijwel allemaal tot het type van de zogenaamde ,,diepe huizen'' behoren (dus dat de dakrichting in principe dwars op de voorgevel staat) en dat zij allemaal reeds sinds de middeleeuwen minstens twee bouwlagen hoog zijn. Binnen deze omschrijving vallen echter zowel de meeste grote stenen huizen, zoals de zgn. ,,stadskastelen'', met een grondvlak van soms ruim 25 x 10 m en een bouwhoogte van 15 tot 20 m, alsook een grote groep van origine geheel of gedeeltelijke houten huizen, met bij het kleinste voorbeeld een oppervlak van 4 x 6.5 m en een bouwhoogte van nog geen 6 m!

Deze laatste groep is het die tot ver in de 17e eeuw voor een groot deel het middeleeuwse grachtbeeld moet hebben bepaald. In tegenstelling tot de genoemde ,,stadskastelen'' is van deze ,,gewone huizen'' vrijwel niets bekend. Dit komt deels doordat zij nadien in het eeuwenlange schaalvergrotings- en verdichtingsproces meestal geheel vervangen zijn of zodanig verbouwd en uitgebreid dat zij onherkenbaar geworden zijn. Des te interessanter zijn in dit opzicht de huizen langs die delen van de Oude Gracht waar dit schaalvergrotingsproces erg is achtergebleven of zeer geleidelijk is verlopen.

De panden Oude Gracht 242 en 244, direct ten noorden van de Abraham Dolesteeg, zijn een gaaf voorbeeld van een dergelijk ,,achtergebleven gebied''. Mogelijk hangt dit samen met het feit dat zij, evenals de nummers 238 en 240, in de middeleeuwen eigendom waren van het ,,convent van den Heyligen Elffduysent meechden, anders genaempt Braemdoolen''. Zij werden alle in 1602 door de rentmeester van de goederen van dit convent aan particulieren verkocht.

Afb. 121 Oude Gracht 242-244, 260-262-264, 284. De middeleeuwse achtergevels van de huizen 244, 242 en 240, met aanduiding van de contour van de gekanteelde trapgevelvorm van nr. 242.

Oude Gracht 244 is van oorsprong een zogenaamd ,,driekwart-huis'' (d.w.z. een huis dat in de middeleeuwen stenen zijmuren en achtergevel had en een houten voorgevel) van twee bescheiden verdiepingen. In de Abraham Dolesteeg is de middeleeuwse zijmuur goed te zien. De voorgevel is in de 17e eeuw door een (later grotendeels vernieuwde) trapgevel vervangen. Dat zijn middeleeuwse houten voorganger vermoedelijk een behoorlijk overstek heeft vertoond, valt uit de kap en de moer- en kinderbalklaag van de verdieping af te leiden: beide tellen 5 3/4 vak in de diepte, waarbij het kleine vak zich achter de voorgevel bevindt. Een herinnering aan de (mogelijk middeleeuwse) houten onderpui bleef bewaard in de vorm van twee stijlen uit het puikozijn, die in de 17e eeuw in de kapkonstruktie zijn verwerkt.

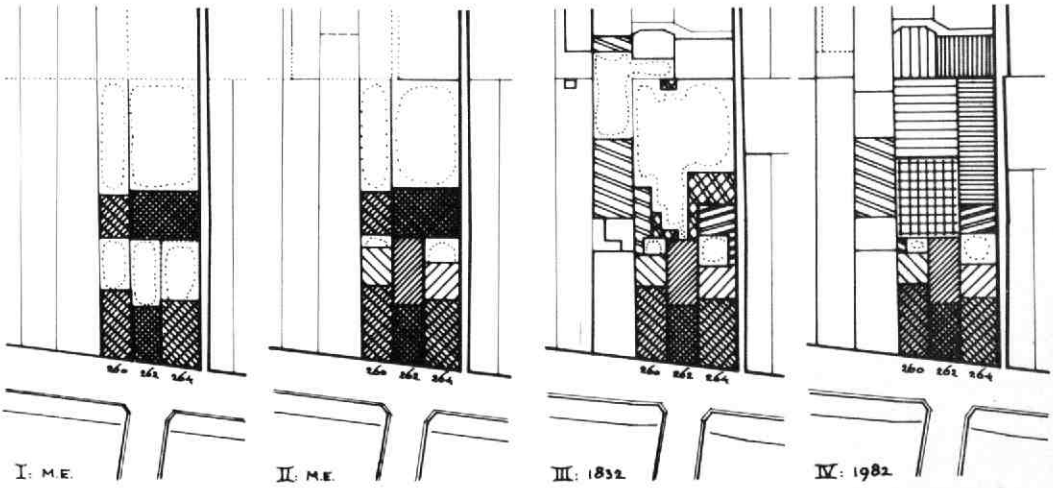

Afb. 122 Oude Gracht 242-244, 260-262-264, 284. Ontwikkelingsstadia van bebouwing en percelering van de nrs. 260-262-264. Tek. A. F. E. Kipp.

Oude Gracht 242, de linkerbuurman van dit huis, vertoont een vergelijkbare opzet en maat, zij het dat de houten voorgevel daar kennelijk wat later door een stenen versie werd vervangen. Dit pand heeft aan de achterzijde de enige in Utrecht overgebleven gekanteelde trapgevel bewaard (afb. 121).

Oude Gracht (282) 284 is een voorbeeld van een, in deze omgeving meer voorkomend, geleidelijk verlopen groeiproces (afb. 123). Maat en schaal van het voorhuis wijken weinig af van die van de vorige panden. Wel is het blijkens de grenen kap en de achtergeveltop vermoedelijk in de 17e eeuw iets verhoogd. Het huis moet echter reeds in de middeleeuwen naar achteren zijn uitgebreid. Dit aansluitende, iets lagere

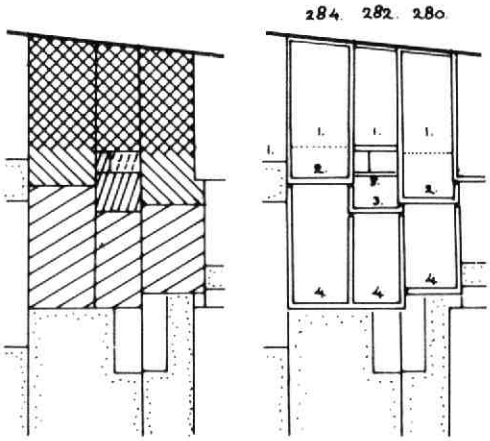

Afb. 123 Oude Gracht 242-244, 260-262-264, 284. Schematische plattegrond van de huizen 280-282-284, met aanduiding van groeifasen. Tek. A. F. E. Kipp.

achterhuis heeft zijn oude eiken kap nog bewaard. Hetzelfde verhaal geldt min of meer voor het smallere en ondiepe buurpand 282 (alsook voor nr. 280), waar de met een sieranker met leliemotief prijkende geveltop aan de voorzijde van het achterhuis 16e eeuws is, evenals de uitbreiding naar achteren. Deze heeft moer- en kinderbalklagen met getande ojiefsleutelstukken en een laatmiddeleeuwse eiken kap. De genoemde, boven het eigenlijke achterhuis uitstekende, geveltop is gebouwd op een forse spaarboog en ondervangen door een zware balk op de eerste verdieping. Hij lijkt te behoren tot een eerste uitbreiding van het ondiepe voorhuis van nr. 282, waar, bij een volgende verbouwing, opnieuw een uitbreiding achteraankwam. Het is niet duidelijk of het achterhuis achter nr. 282 reeds ten tijde van deze laatste uitbreiding bij het buurpand hoorde of dat het pas later daarbij werd getrokken. De aangetroffen bouwsporen doen vermoeden, dat in die fase de eerste uitbreiding grotendeels weer is komen te vervallen terwijl het achterste gedeelte ervan als verbindingslid werd toegevoegd aan nr. 284.

Een tweede voorbeeld van een geleidelijk groeiproces werd geconstateerd bij de wat bredere maar in opzet even diepe panden *Oude Gracht 260-262-264* (afb. 122). Blijkens de kelderstructuur hebben deze drie panden een oorspronkelijke bouwdiepte van gemiddeld ca 10 m gehad. Later in de middeleeuwen zijn zij met ongeveer eenzelfde diepte uitgebreid op aparte kelders. Daarachter lagen echter nog weer twee onderkelderde dwarshuizen van mogelijk (veel?) oudere datum: één achter nr. 260, en een opvallend fors exemplaar achter nr. 262, dat zich tot aan de Regulierssteeg uitstrekte achter nr. 264, het hoekhuis aan de steeg (vgl. Oude Gracht 195-197 en 199).
Nr. 264 wekt de indruk een van het grote perceel van 262 afgesplitst perceelsgedeelte te zijn, wat verband zou kunnen houden met het elders genoemde middeleeuwse verdichtingsproces (zie: Lauwerecht 147-157).
In dit geval heeft echter het schaalvergrotingsproces zich één stap verder voortgezet dan bij de Oude Gracht 282-284. Beide dwarshuizen zijn reeds eeuwen geleden verdwenen (op de kelders na) en van de voorhuizen werd 262 in de 17e eeuw en 264 in de 18e eeuw tot homogeen diep huis verbouwd. De kapstructuur van laatstgenoemd huis verraadt echter dat daarbij de middeleeuwse tweedelige opzet in de balklagen bewaard bleef. *A. F. E. Kipp*

46. Oude Gracht 245 e.o.

In 1982 kwam de afronding tot stand van de eerste fase van het hoofdzakelijk in 1979-1980 uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek in het kader van de geplande verbouwing van het NV-huis complex.
In de 13e eeuw werd hier het Zakbroederskloster gesticht, dat kort daarna werd omgezet in een Regulierenklooster. Na de Reformatie bood het onderdak aan het Gereformeerd Burgerweeshuis (1582-1925) en nadien aan de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, die het complex in 1970 verliet. Het werd in de loop van zijn geschiedenis vele malen uitgebreid, verbouwd en opgesplitst. Het geheel vormt een belangwekkend monument, dat alleen door, vooral de laatste serie, verbouwingen wat onduidelijk en ondoorzichtig geworden is.
Het onderzoek had een tweeledig doel: het moest meer inzicht verschaffen in dit onduidelijke en tot nu toe vrij onbekende complex, en het moest met dit verkregen inzicht een bijdrage leveren in de voorbereiding van de verbouwingsplannen. Het onderzoek had deels een oriënterend karakter en het kon alleen op die plaatsen uitgevoerd worden waar dit in het kader van de verbouwing wenselijk was en waar het het bestaande gebruik niet in de weg zou zitten. De uitvoering van het onderzoekswerk is voor het grootste deel geschied in het kader van - en dankzij - twee stages, en wel door H. Karssemeijer (HTS Utrecht), die er tevens op afstudeerde, en W. Annema (TH Delft).
In deze Kroniek zal alleen een kort overzicht gegeven worden van de werkzaamheden en hun resultaten. Door de - dankzij de volharding van W. Annema - zeer

vruchtbare combinatie van bouwhistorisch onderzoek met archief onderzoek, alsmede door de aansluiting op andere onderzoekingen in diezelfde periode, werden de resultaten aanzienlijk vergroot. Mede daarom bestaat het voornemen, in samenwerking met de Gemeentelijke Archiefdienst, in 1985 de nu beschikbare gegevens nader uit te werken in de vorm van een tentoonstelling over het hele bouwblok van het voormalige Regulierenklooster (afb. 124).
Het onderzoek ter plaatse richtte zich, naast de hoofdopzet en de ontwikkeling van het kloostercomplex c.q. weeshuis, vooral op de overblijfselen van de voormalige kloosterkerk (laatstelijk toneelzaal), alsmede op de noordwestelijke bijgebouwen en op het zgn. Pandhuis ten noorden van het vroegere kerkhof.

Van de in de 19e eeuw grotendeels afgebroken en in 1926 weer met een toneelzaal volgebouwde middeleeuwse kloosterkerk bleken de volgende onderdelen in hoofdzaak bewaard gebleven: de koorpartij tot halve hoogte, het volledige noorder zijkoor en/of de sacristie, het onderste gedeelte van de noordmuur, en de westpartij over vrijwel de volle hoogte, alsmede de fundamenten van de rest van de kerk. De koorpartij is met name uitwendig goed bewaard gebleven.
In de noorder zijbeukmuur werden niet alleen de onderkanten van alle vensters aangetroffen, maar ook een dichtgemetseld, rijk geprofileerd 14e eeuws noordportaal, uitgevoerd in een combinatie van tufsteen en trachiet (afb. 129). Daarnaast kwam daar ook nog een eenvoudige 18e eeuwse kerkdeur tevoorschijn. In de westpartij bleek behalve de westgevel van de kerk ook ruim één travee van de muur van de noorder zijbeuk over de volle hoogte bewaard te zijn met een vrijwel compleet kerkvenster. In de zuidelijke schipmuur werden diverse gewelfsporen aangetroffen evenals de plaats van het vroegere Heilig Graf. In combinatie met de archiefbronnen bleek het mogelijk op basis van deze gegevens tot een vrij complete reconstructie te komen van de middeleeuwse Regulierenkerk en zijn opeenvolgende verbouwingen (afb. 125).
Het tweede bouwdeel dat uitvoerig onderzocht werd, was de noordelijke achtervleugel van het complex, en daarvan met name de kelder, de verdieping en de zolder. Daar werd de opvallend gave eiken kapconstructie volledig gedocumenteerd. Hij bestaat uit door enkelvoudige spanten ondersteunde sporenparen met ingezaagde telmerken. De verdieping bleek zijn middeleeuwse opzet - danwel aanwijzingen daaromtrent - goed te hebben bewaard. Tegen de beide zijmuren bevonden zich stookplaatsen uit de bouwtijd: één grote schouw in de as van de noordmuur, één kleine, asymmetrische stooknis vóór het midden van de zuidmuur (afb. 126). De vroegere indeling van de verdieping bestond uit nog geheel traceerbare houten wanden. Deze gegevens werden des te interessanter toen uit het kloosterarchief de bouwdatum van dit gedeelte vrij exact te achterhalen bleek: volgens een acte van 1413 kocht in dat jaar G. Roghmuscaet een ledig erf ten noorden van de kloosterkerk. Volgens een tweede acte schonk hij dit erf in 1415 met ,,het

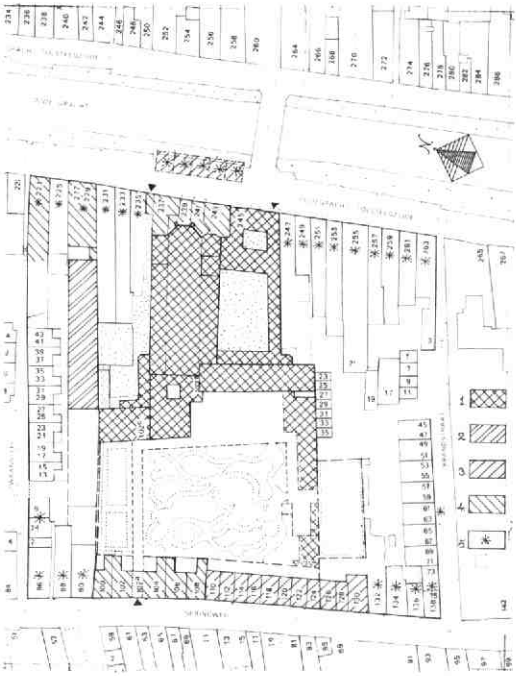

Afb. 124 Oude Gracht 245 e.o. Situatietekening van het voormalige Regulierenklooster en het omringende bouwblok. Tek. A. F. E. Kipp. 1: het complex van het Regulierenklooster c.q. Burgerweeshuis. 2: het Pandhuis. 3: Mieropskameren. 4: andere panden waarvan bouwhistorische en archivalische gegevens zijn bewerkt. 5: overige panden, waarvan alleen archivalische gegevens zijn bewerkt.

nieuw getimmerde dwarshuis'' op bepaalde voorwaarden aan het naastgelegen Convent.
Het derde bouwdeel waarin een voorlopig onderzoek werd ingesteld, is het zgn. Pandhuis, gelegen achter Oude Gracht 227 direct ten noorden van het klooster (afb. 127). Dit gebouw heeft van 1719 tot 1864 ten behoeve van het Burgerweeshuis als Lommerd of Bank van Lening gefunctioneerd. In het laatste jaar werd het aan de stad overgedragen. Ten behoeve van deze Bank van Lening werd een reeds lang inpandig gelegen, middeleeuws gebouw van forse afmetingen omstreeks 1719 naar de gracht toe uitgebreid met een ,,mooie kamer'' met decoratieve schoorsteenpartij. Over de oorspronkelijke functie van het middeleeuwse gebouw bestaat nog geen duidelijkheid. Op grond van steenformaat en kap lijkt een datering in de 15e of vroege 16e eeuw waarschijnlijk.
Het gebouw bestaat vanouds uit twee lage verdiepingen boven een hoge begane grond; het is voorzien van een grote zolder, maar niet onderkelderd. Het grondvlak meet 40 x 7.50 m. De oorspronkelijke vensters bestonden uit drie reeksen kleine muuropeningen met segmentbogen in de noordmuur en misschien ook in de zuidmuur (afb. 127). Later werden zij vervangen door een kleiner aantal bolkozijnen in de noordmuur en drie regelmatige reeksen bolkozijnen in

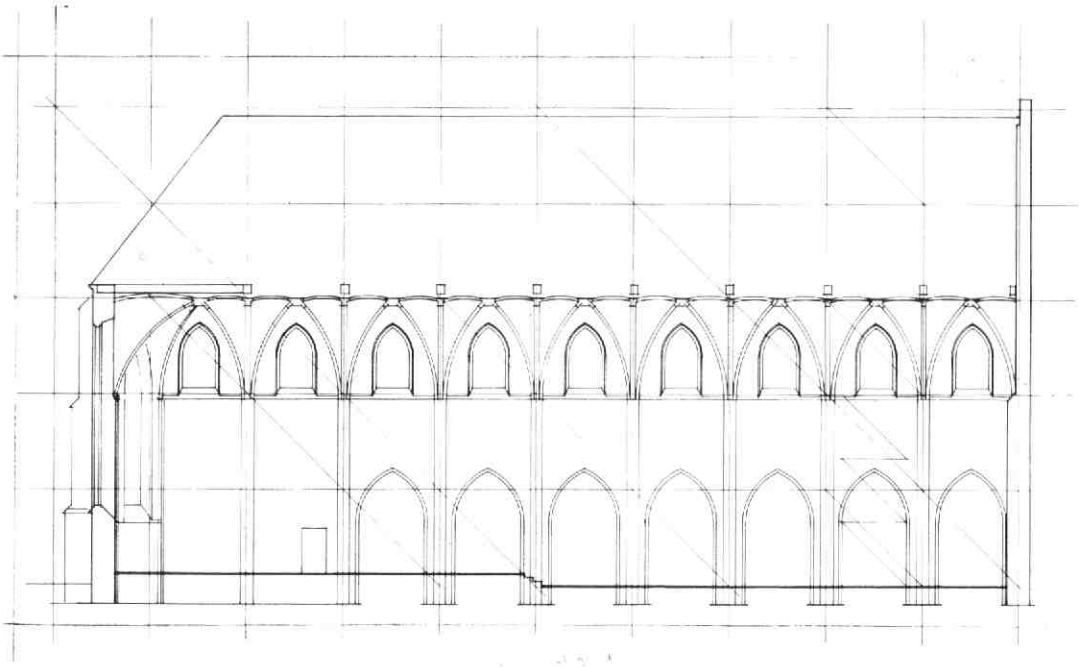

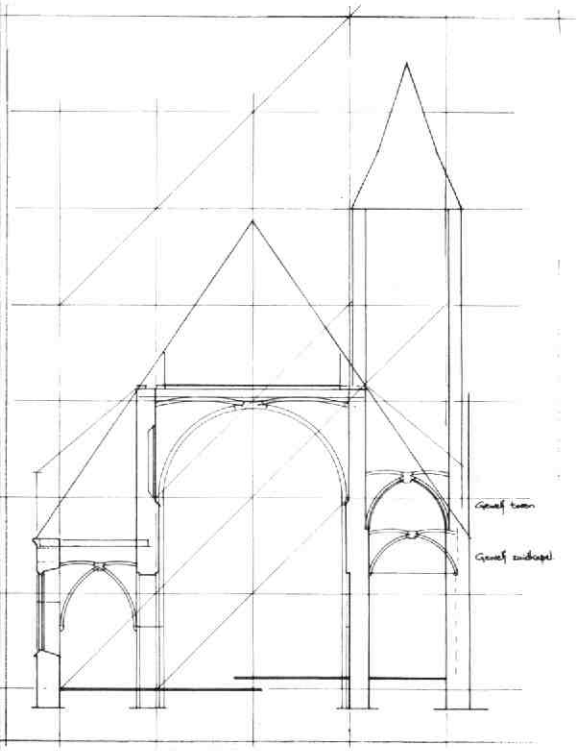

Afb. 125 Oude Gracht 245 e.o. Reconstructie van de voormalige Regulieren- of Weeshuiskerk, aan de hand van bouwhistorisch- en archiefonderzoek. Tek. W. Annema. a: langsdoorsnede, b: dwarsdoorsnede.

de zuidmuur. De zolder werd verlicht door twee rijen dakkapellen, alsmede door enkele voor de vliering. De wijzigingen van de ramen dateren mogelijk van 1719 of kort daarna. Het archiefonderzoek was - dankzij de vaardigheid en volharding van W. Annema - zeer vruchtbaar. Het maakte het in veel gevallen mogelijk

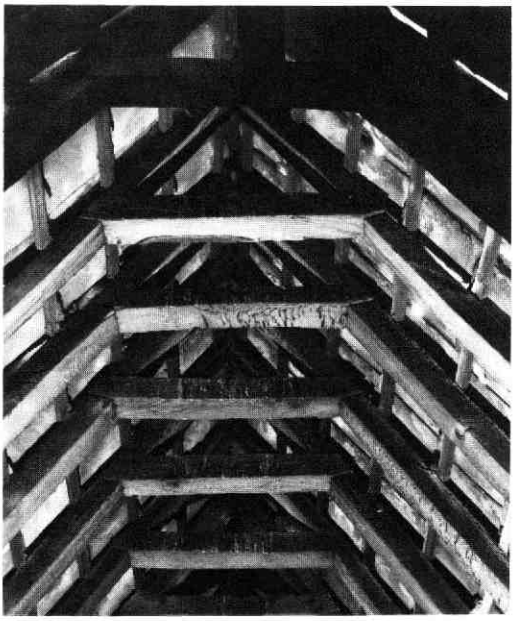

Afb. 126 Oude Gracht 245 e.o. Bovenste gedeelte van de eiken sporenparen met telmerken van het huis Roghmuscaet (1413).

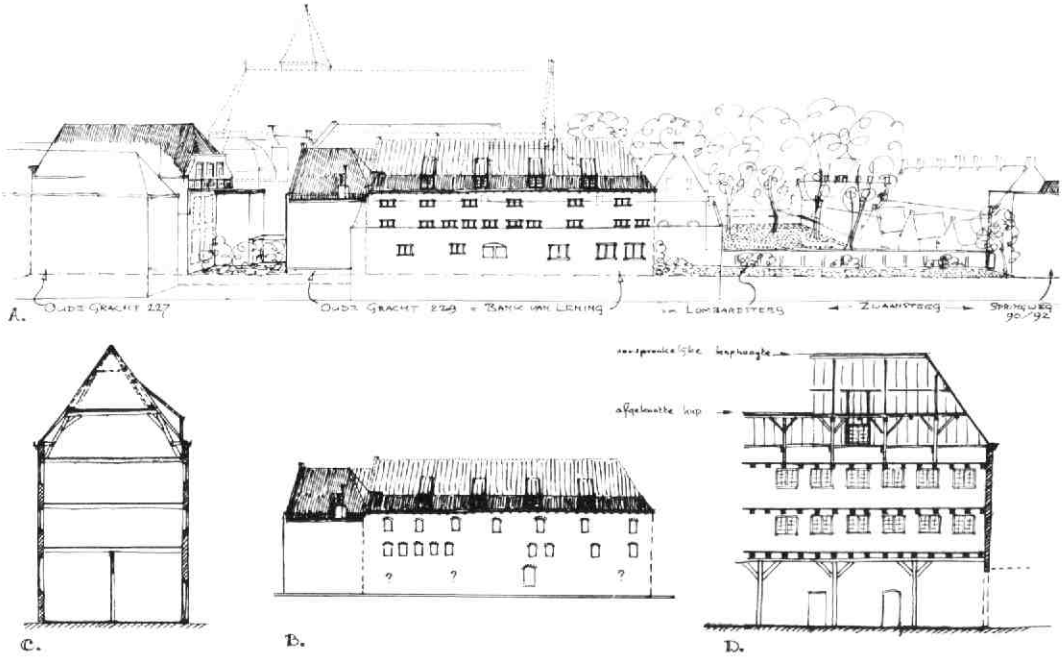

Afb. 127 Oude Gracht 245 e.o. Het Pandhuis. Tek. A. F. E. Kipp. a: gezicht op het Pandhuis met omgeving uit het noorden met aanduiding van de oude kapvorm en van de vermoedelijk 17e of 18e eeuwse bolkozijnen. b: reconstructie van de noordmuur van het Pandhuis met de oorspronkelijke getoogde venster- of luikopeningen. c: dwarsdoorsnede. d: langsdoorsnede.

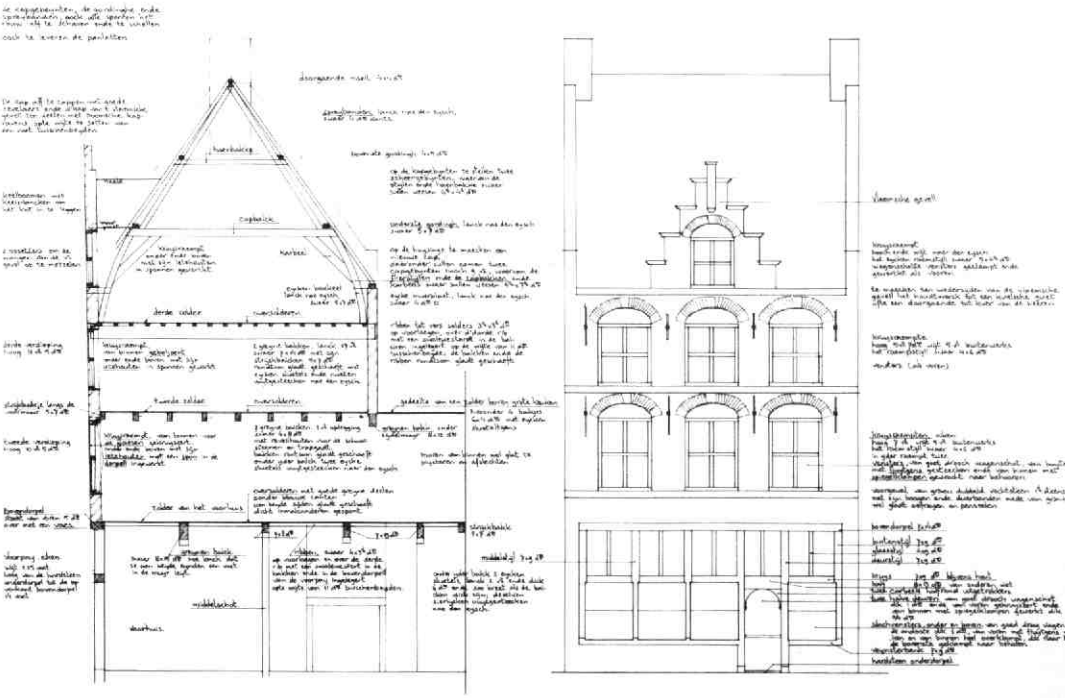

Afb. 128 Oude Gracht 245 e.o. Reconstructie van de bestektekening uit 1643 van Oude Gracht 243. Tek. W. Annema. a: doorsnede naar het zuiden. b: voorgevel.

Afb. 129 Oude Gracht 245 e.o. De console in de linker bovenhoek van het oorspronkelijke noordportaal van de Regulierenkerk.

de aangetroffen bouwsporen en elementen te verklaren en/of te dateren. Daarnaast was het mogelijk een goed beeld te krijgen van de ontwikkeling van het complex in de loop der eeuwen: verbouwingen, uitbreidingen, afsplitsingen. Tevens werd inzicht verkregen in de bouwkundige en stedebouwkundige gevolgen van de Reformatie, en in de relaties met het omringende bouwblok. Op die manier kwamen ook veel gegevens aan het licht die van belang waren voor andere onderzoekingen, die in dezelfde periode in het bouwblok plaats vonden en die verband bleken te hebben met klooster en/of weeshuis (afb. 124). Als eerste dient genoemd te worden het gedegen onderzoek in de Mieropskameren (Springweg 110-130) door B. Klück (zie Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 65-74 en Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 69-74). Daarbij kwamen o.a. verschillende elementen van de voorafgaande kloosterbebouwing tevoorschijn. Verder zijn waarnemingen gedaan tijdens de rehabilitatie van de panden Springweg 104-108 en onderzoek in het voormalige ,,Sieckhuys'' (zie hierna onder Springweg 100) en aan de tussengelegen Weeshuispoort (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 68-69 en hierna onder Springweg 102). Allerlei besluiten en notulen die op bovengenoemde bouwdelen betrekking hebben werden teruggevonden, alsmede een aantal bestekken, begrotingen en bouwtekeningen uit 1612-1619.
Aan de andere zijde van het blok werd bouwhistorisch onderzoek verricht in het pand Oude Gracht 243. Hiervan werden de besluiten en overwegingen bij de bouw in 1641 en het complete bestek teruggevonden, op grond waarvan W. Annema de bestektekening geheel kon reconstrueren (afb. 128). Ongeveer tezelfder tijd speelde zich de restauratie van de werfmuren voor de panden Oude Gracht 237-245 af: Diverse archivalia hadden betrekking op de werfkelders, waar in de periode vóór 1640 een vijftal huizen op de nog bestaande kelders stond.

Aansluitend op deze eerste aanzetten tot een bouwblok-onderzoek, wordt het ontginningswerk in de archieven voortgezet door de Paleografische Werkgroep op het Gemeentelijk Archief, die inmiddels de transcriptie van de Cartularia van het Regulierenklooster heeft afgerond. *A. F. E. Kipp*

47. Oude Gracht 270

De gigantische kelder onder de Doopsgezinde kerk (excl. werfkelder ruim 26 x 8 m) kwam vrij van opslag en bood daardoor ruimte voor een onderzoekende blik (afb. 130). Zowel de grote kelder als de werfkelder blijken van middeleeuwse oorsprong te zijn. Het tongewelf van de grote kelder is gemetseld met steen van (24) x 10.5 x 5.5 cm, terwijl voor het opgaande werk moppen van 6.5 à 7 cm dikte gebruikt zijn. Het gewelf van de werfkelder is tegelijk met de werfmuur in de 18e/19e eeuw vervangen.
Uit de zware tussenmuur met brede, getoogde doorgangen blijkt, op grond van het moppen-metselwerk, de gelijktijdigheid van de aanleg van grote kelder en werfkelder.
In de ZW-hoek van de grote kelder valt een twee meter brede insteek op met twee troggewelfjes, die gedragen worden door een, fraai halfrond gehakte, gordelboog en een portaal, waarvan de korfboog (steenformaat 25.5 x 12 x 5.5 cm) rust op pijlers (rode baksteen van 19 x 9 x 4 cm) met bakstenen impost en basement (afb. 131). Deze rond 1600 gemetselde construktie was bedoeld als toegang naar de keldertrap, waarvan een sterk gesleten moppentrede onder de vulling van de opgang uitsteekt en waarvan in de zuidwand van de nis de afdruk van een viertal treden te zien is. Zowel hieruit als uit de hoog opgaande poe-

Afb. 130 Oude Gracht 270. De kelder naar het oosten gezien.

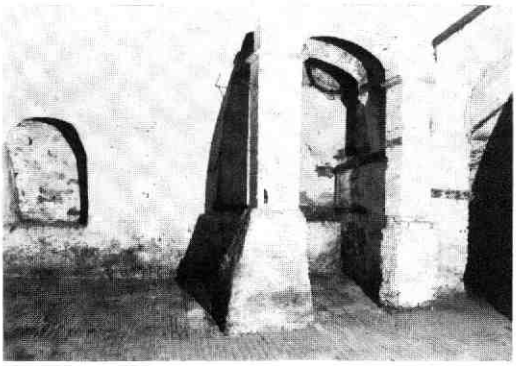

Afb. 131 Oude Gracht 270. De kelder naar het zuiden gezien. Rechts het portaal naar de vroegere keldertrap. In de nis links kwam een tweede trap uit.

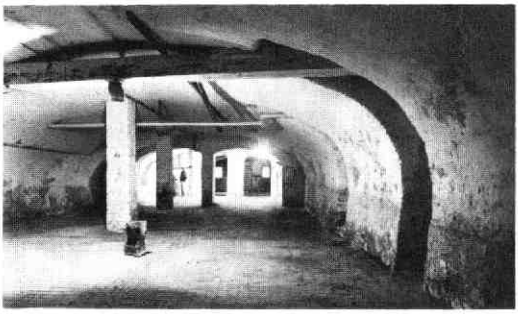

Afb. 132 Oude Gracht 270. De kelder naar het westen (werfkelder) gezien. Vooraan rechts een doorgang naar de kelder van de in de 18e eeuw vervangen ,,Steenen Kamer''. De zware balk is een overblijfsel van de brouwerij ,,De Witte Leeuw''.

ren onder de pijlers blijkt dat eertijds het vloerpeil aanzienlijk hoger lag. Het onderlinge nivo-verschil duidt er op dat de trap een hogere ouderdom heeft dan het portaal.
Ruim anderhalve meter naar links is een tweede trapnis met een in de dikte van de muur opgaande stenen spiltrap, die tot de bouw van de kerk in gebruik bleef.
De noordelijke kelderwand heeft drie insteken, dicht naast elkaar (afb. 132), waarvan er zeker twee betrekking hebben op (dichtgemetselde) doorgangen naar een kelder onder de zgn. Stenen Kamer, waarvan in 1773 vermeld wordt dat hij nog van vóór de tijd dateerde dat de brouwerij ,,de Witte Leeuw'' hier gevestigd was. Reconstruerend kunnen we de kelder toeschrijven aan een groot, diep middeleeuws huis, met een aanbouw tegen de achterhelft van een der zijgevels, zoals dat ook voorkomt bij Oude Gracht 99 (Oudaen), Oude Gracht 114 (Drakenburg) en Oude Gracht 219 (zie aldaar in deze Kroniek).
De vloer, die in de brouwerij-tijd verlaagd werd, is opmerkelijk door de verschillende vormen van bestrating die toegepast zijn: vleilagen van moppen, stroken met klinkertjes-bestrating en, langs de noordwand, een strook van bijna 13 m x 1.25 m met veldkeitjes, gelegd in vakken, afgewisseld met banen van grotere keien (afb. 133).
Van de brouwerij-inventaris is een zware grenen dwarsbalk tegen het gewelf overgebleven met een halfopen gat, waarin een vertikale as geplaatst kon worden; een verdwenen balkstuk dat middels wiggen in beugels vastgezet werd, completeerde het asgat.
Bij de bouw van de Doopsgezinde kerk is het gewelf in de lengte-as gesteund met kolommen en werd t.p.v. de westwand van de kerkzaal een dwarsmuur met brede doorgangen gebouwd. *Bart Klück*

Afb. 133 Oude Gracht 270. De keitjesvloer langs de noordwand van de kelder.

48. Oude Gracht 365

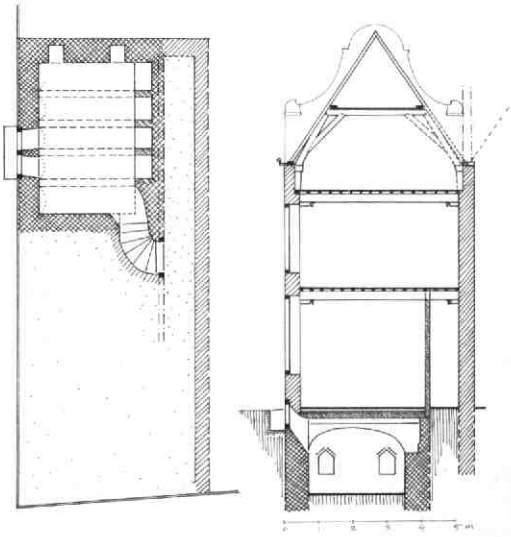

Afb. 134 Oude Gracht 365. Plattegrond van de kelder met mini-troggewelven op gordelbogen, en doorsnede door het middeleeuwse huis naar het westen. Tek. A. F. E. Kipp.

Het hoekhuis Oude Gracht 365 verbergt achter zijn 18e eeuwse klokgevel een middeleeuws huis van twee lagen, dat oorspronkelijk wellicht een houten voorgevel had. De moer- en kinderbalklagen hebben getande peerkraalsleutelstukken, waarvan de detaillering op een datering rond 1500 wijst. De kap met eiken krommers en ingekraste telmerken sluit daarop aan.
Opvallend is dat zich alleen onder het achterste deel van het huis een kelder bevindt, die, gezien zijn geringe breedte, misschien in aanleg tot een oudere fase behoort (afb. 134). Het is een merkwaardige miniuitgave van het keldertype met troggewelven op gordelbogen: vijf vakken op een grondvlak van 4.35 x 2.80 m! Vermoedelijk gaat het hier om een jongere invulling in een middeleeuwse kelder. *A. F. E. Kipp*

49. Oude Kerkweg

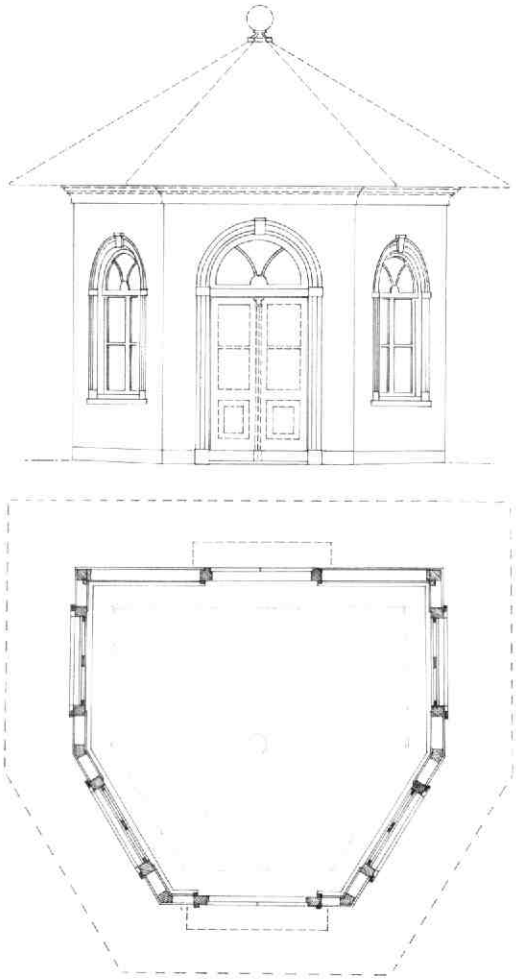

Afb. 135 Oude Kerkweg 15. Theekoepel. a: vooraanzicht. b; plattegrond. Tek. A. F. E. Kipp.

Achter een rijtje oude kantonnierswoningen uit 1846 aan de Oude Kerkweg (een deel van het jaagpad langs de Vaartse Rijn), staat een houten empire theekoepel verstopt, daterend van kort na 1800 (afb. 135). Oorspronkelijk hoorde deze koepel bij een iets noordelijker gelegen buiten van de familie Van Rappart, ,,ovenheer'' van ,,Ruimzicht'', een der grote steenbakkerijen aan de Vaartse Rijn. Later werd hij i.v.m. de bouw van de Julianabrug, als ware het een schuur, overgebracht naar zijn huidige standplaats achter Oude Kerkweg 14.
Deze theekoepel aan de Vaartse Rijn vormt samen met die van ,,Rosendael'' aan de Vecht en van ,,Oog in Al'' aan de Leidsevaart het laatste drietal van een grote reeks theekoepels in allerlei vormen en maten in en rond Utrecht, en als zodanig is hij een zeldzaam rudiment geworden.
De theekoepel heeft een rechte achterwand en schuine hoekvlakken aan de voorzijde. In de schuine vlakken bevinden zich twee empire rondboogvensters als flankering van de eveneens rondboogvormige deurpartij. Het interieur is afgewerkt met een beschildering die op de wanden een lambrisering en op het plafond lijstwerk suggereert. In de achterwand bevond zich een dubbele deurpartij. De buitenzijde is geheel voorzien van een verticaal beschot. Sedert (of reeds voor?) de overplaatsing heeft het oorspronkelijke dak plaatsgemaakt voor een plat dak. *A. F. E. Kipp*

50. Pauwstraat 30

Een grondige opknapbeurt van dit huis bood gelegenheid de balklaag van de verdieping en de kapkonstruktie te ontdoen van board en schrootjes, zodat een redelijke indruk verkregen kon worden van de oorspronkelijke opzet van het pand. Zowel de begane grond als de verdieping hebben een balklaag, be-

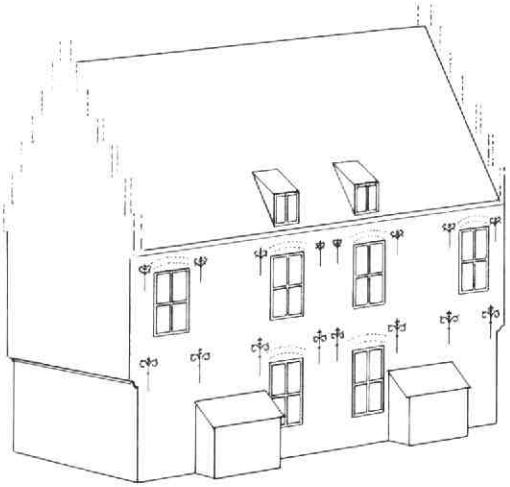

Afb. 136 Pauwstraat 30/Predikherenstraat 24. Reconstructie van de toestand omstreeks 1550. Tek. B. J. M. Klück.

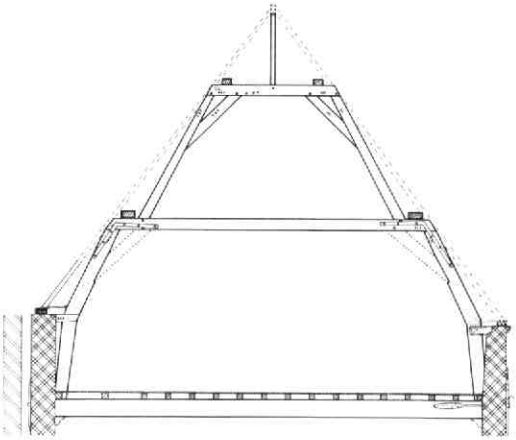

Afb. 137 Pauwstraat 30. De eiken kapconstructie. Tek. B. J. M. Klück. De kromgegroeide en bijgehakte spantbenen zijn behalve met blokkeels, ook nog met haakankers aan de muurplaat gekoppeld. De dekbalk van het bovenste juk vertoont sporen van eerder gebruik. De nokstijl is altijd ongeschoord geweest. Links is de osendrop tussen dit pand en Loeff Berchmakerstraat 21.

staande uit eiken moer- en kinderbinten, op de begane grond nog met (omtimmerde) sleutelstukken. Tegen de gemeenschappelijke muur met Predikherenstraat 24 vertonen beide balklagen een uitzonderlijk grote schouw-raveling, waarbij de gedachte opkomt dat de begane grond geen gewone haard had, maar een grote stookplaats voor een smederij of een oven, waarvan het rookkanaal achter de verdiepingshaard langs liep. De plaats van de verdwenen, oorspronkelijke (spil)trap kon vastgesteld worden tussen de moerbalken, tegen de noordmuur.
De kinderbinten, die tegen de 19e eeuwse westgevel eindigen, rusten niet op een strijkbalk, en zij vertonen evenmin sleufjes van kopschotjes zoals overal elders boven de balken. Zij blijken ongelijk afgezaagd te zijn en liepen oorspronkelijk buiten het huidige gevelvlak door, zodat we kunnen vaststellen dat het huis oorspronkelijk een overkragende gevel aan de Loeff Berchmakerstraat had (afb. 136). Voor de nieuwe gevel werd de kap afgewolfd. Nog origineel is de eiken kapkonstruktie, waarvan de stapelspanten gemerkt zijn met III en IIII: spant I en II moeten we in Predikherenstraat 24 zoeken. Een vermeldenswaard onderdeel is de (eveneens genummerde) nokstijl, die de later vervangen nokgording steunt (afb. 137). Uit aanwijzingen op de wormplaat is af te leiden dat een dakkapel tot de oorspronkelijke opzet hoort. Boven de gevel aan de Pauwstraat ligt de muurplaat op een uitkragende, kwartrond geprofileerde rollaag.
Ook uit de sierankers van deze gevel blijkt dat dit huis tegelijk met Predikherenstraat 24 is gebouwd. Deze rijke ankers, kenmerkend voor het midden van de 16e eeuw, zijn in twee typen uitgevoerd. Heel subtiel zijn de strijkbalkankers van de verdieping: zij zijn iets gedrongen om de onderbreking van het gevelritme te

Afb. 138 Pauwstraat 30. Overzicht naar het noordoosten. Het eerste anker van de verdieping is in de 19e eeuw herplaatst.

verzachten (afb. 138). Van de vensters in deze gevel heeft alleen Predikherenstraat 24 op de begane grond het oude kozijn bewaard (oorspronkelijk een kruiskozijn).
In de 16e eeuw gold dit stukje Pauwstraat als een apart straatje, Hanentret genaamd (Van der Monde II, 190). De betekenis van deze naam blijkt uit vergelijking met bijv. de uitdrukking ,,een hanetree'' in het Limburgse dialekt, waarmee een korte afstand wordt aangeduid.

LIT : N. v. d. Monde, Beschrijving van de pleinen, straten . . . der stad Utrecht II, Utrecht 1845.

Bart Klück

51. Pieterskerkhof 10-11

Inleiding
Van 19 januari t/m 24 januari werd, voorafgaand aan de renovatie en gedeeltelijke nieuwbouw van de openbare basisschool aan het Pieterskerkhof 10/11, het door funderingswerkzaamheden bedreigde gedeelte van dit terrein archeologisch onderzocht (afb. 139). Het opgravingsterrein bevindt zich in de bocht van de Kromme Nieuwe Gracht en ligt circa 175 m ten oosten van het romeinse castellum op het Domplein.
Doel van dit onderzoek was o.a. vast te stellen of de Kromme Nieuwe Gracht terug te voeren is op een (romeinse) rivierloop en of er sporen van de romeinse vicus (burgerlijke nederzetting) te vinden waren. Behalve een antwoord op deze vragen, bleek de bodem echter nog veel meer in petto te hebben.

De opbouw van de grond
De bovenste meter grond was zodanig door sloopwerkzaamheden verstoord, dat daarin geen sporen

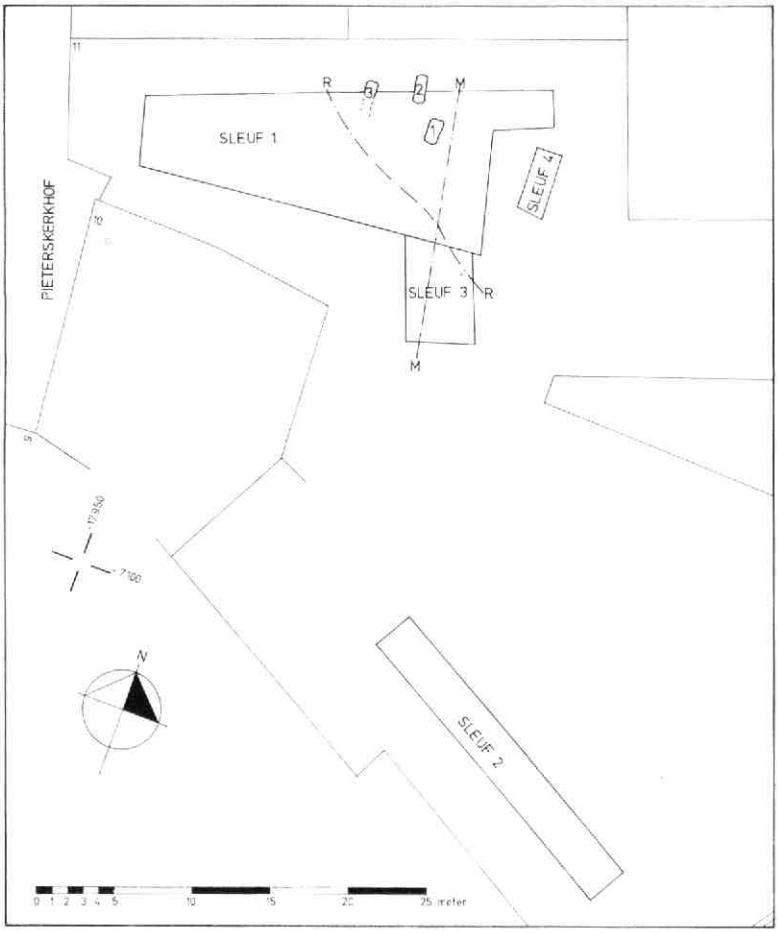

Afb. 139 Pieterskerkhof 10-11. Situatie van het opgravingsterrein, waarop de sleuven zijn aangegeven. Tek. A. A. J. Dröge. 1, 2 en 3: vroeg-Frankische graven. R: de romeinse oever. M: de 12e eeuwse oever.

meer aanwezig waren. Onder de sloopvoor bleek de grond echter zeer lang ongeroerd te zijn gebleven als gevolg van het feit dat het terrein eeuwenlang de tuin is geweest van het nu nog bestaande claustraal huis van St. Pieter (Kromme Nieuwe Gracht 33).
Op afb. 140 is het (vereenvoudigde) noordprofiel van sleuf 1 te zien. Op natuurlijke rivierafzettingen (1) lag een ophogingspakket (2), dat aan de hand van aardewerkscherven en een aantal romeinse munten tussen het eind van de 1e en de eerste helft van de 2e eeuw gedateerd kan worden. Enkele van deze munten zijn te zien op afb. 141 a en b: de oudste munt is een sestertius van Augustus (27 v. Chr.-14 n. Chr.); de jongste een as van Vespasianus (69-79 n. Chr.).
Door rivieractiviteit is een deel van deze ophoging weggeslagen, waarna opnieuw - op, en aansluitend

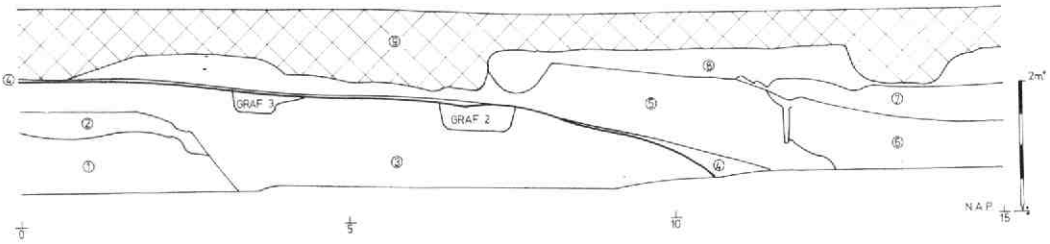

Afb. 140 Pieterskerkhof 10-11. Schematisch en verkort weergegeven noordprofiel van sleuf 1. Tek. A. A. van Berkel en A. A. J. Dröge. 1: rivierafzettingen. 2: oudere romeinse ophoging. 3: jongere romeinse ophoging. 4: erosieniveau. 5: rivierafzettingen en beschoeiing, 12e eeuw. 6 en 7: rivierafzettingen, late 12e eeuw. 8: in de late middeleeuwen verspitte grond. 9: recente verstoring.

Afb. 141 Pieterskerkhof 10-11. Romeinse munten uit de ophogingslagen. Foto F. Kneefel. a: sestertius van Augustus (27 v Chr. - 14 n Chr.). b: as van Vespasianus (69-79). c: sestertius van Marcus Aurelius (161-181).

aan, de restanten van de eerste ophoging - sedimentatie en aanplemping heeft plaatsgevonden (3). Uit twee vlak boven elkaar gelegen lagen in deze laatste ophoging zijn houtskoolmonsters genomen, waarvan middels C14 bepalingen dateringen zijn verkregen. De datering van de onderste laag is 400-100 v. Chr. (GrN-11340: 2200 ± 80 BP); het bovenste pakket werd tussen 1 en 120 n. Chr. gedateerd (GrN-11341: 1930 ± 50 BP). Beide dateringen wijken nogal af van de archeologische datering van dit ophogingspakket (zie hierna). Aangenomen moet worden, dat het houtskool eerder in de grond is terechtgekomen en

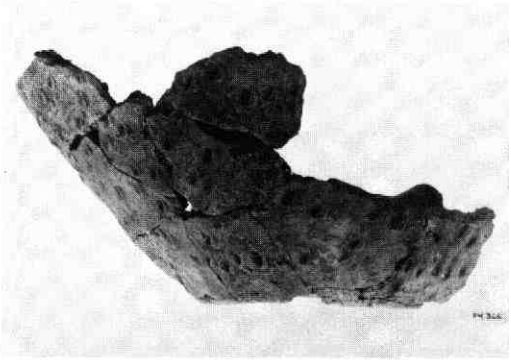

Afb. 142 Pieterskerkhof 10-11. Fragment van een inheemse kookpot, versierd met vingertopindrukken. Foto F. Kneefel.

dat deze grond ter ophoging in de late 2e of vroege 3e eeuw van elders is aangevoerd.
De oostelijke begrenzing van deze ophoging bestond uit een ZO-NW georiënteerde beschoeiing, die niet in het profiel zichtbaar was. De schamele resten van deze oeververstersking werden op een dieper niveau vóór dit profiel aangetoond.
Opvallend was, dat in de oudere ophoging (2) veel inheemse scherven werden gevonden, waaronder een groot aantal fragmenten van een pot, die met vingertopindrukken was versierd (afb. 142). In de jongere ophoging (3) kwam inheems aardewerk vrijwel niet voor. Daarentegen werden in deze laag wel veel fragmenten van romeinse dakpannen (vnl. tegulae) en rivierkeien aangetroffen, die wellicht gebruikt zijn bij de versteviging van de rivieroever. Op een tweetal tegulae kwam het stempel van het 10e legioen (L X G) voor (afb. 143). Dit legioen is tussen 70 en 105 n. Chr. in Nijmegen gelegerd geweest.
De jongere ophogingsfase kon op grond van aardewerkscherven, maar vooral door metaalvondsten, in de tweede helft van de 2e eeuw gedateerd worden. Een sluitdatum voor deze ophoging werd geleverd door twee munten van Marcus Aurelius (161-181; afb. 141-c). Uit deze laag komt ook een bijzondere fibula (afb. 144), die oorspronkelijk met email was ingelegd en die gedateerd moet worden in de 2e en de eerste helft van de 3e eeuw (van Buchem, 1941, pl XIV, nr 26-28).

Afb. 143 Pieterskerkhof 10-11. Fragment van een romeinse dakpan (tegula) met stempel in reliëfletters in rechthoekig verdiept kader. Foto F. Kneefel.

Uit de dateringen van de twee ophogingslagen kunnen we een datering voor de romeinse overstroming(en) afleiden. Deze moet(en) plaats hebben gevonden in de tijdsperiode tussen enerzijds de oudere, anderzijds de jongere ophoging, d.w.z. rond het midden van de 2e eeuw n. Chr. In de jongere ophogingsfase werden enkele begravingen uit de 5e of 6e eeuw gevonden (zie hierna).
De top van de romeinse ophoging en het bij de begravingen behorende loopvlak zijn ten gevolge van grote overstromingen in de 12e eeuw verdwenen. Het erosieniveau (4) en de onmiddellijk hieroverheen afgezette zand- en kleilagen (5) zijn wel aangetroffen. Hieruit was af te leiden dat de rivier in deze tijd hier een andere richting had gekregen: de oriëntatie was nu bijna N-Z. In de 12e eeuwse afzettingslagen werden, naast romeinse en vroeg middeleeuwse scherven een paar fragmenten pingsdorf gevonden die

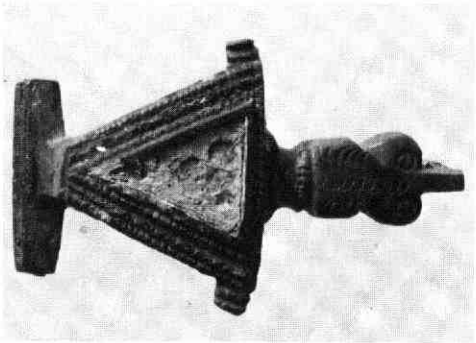

Afb. 144 Pieterskerkhof 10-11. Romeinse fibula met geëmailleerde beugel. De naaldhouder heeft de vorm van een cicade. 2e- tot eerste helft 3e eeuw. Foto F. Kneefel.

vóór het midden van de 12e eeuw gedateerd moeten worden. Een elders op het opgravingsterrein aangetroffen palenrij bewees dat ook deze middeleeuwse rivieroever een beschoeiing had. Het hierboven beschreven profiel heeft veel duidelijk gemaakt omtrent het gedrag van de rivier die hier gestroomd heeft en omtrent minstens twee overstromingen, zowel in de romeinse tijd als in de 12e eeuw.

De vroeg-middeleeuwse begravingen

Totaal onverwacht was de vondst van een drietal begravingen uit de vroeg-Frankische tijd. Deze zullen zeer waarschijnlijk tot een grafveld hebben behoord, waarvan de omvang onbekend is.

Gevonden werd een incompleet skelet van een volwassene: slechts de onderbenen en de voeten waren bewaard gebleven (graf 3) en twee graven die skeletten bevatten van kinderen (graf 1 en 2). Alle drie waren ze met het hoofd naar het zuiden begraven.

Graf 1, dat ten gevolge van de 12e-eeuwse erosie gedeeltelijk was vernietigd (onderbenen en voeten waren verdwenen), was van een kind dat als grafgiften een glazen kommetje aan het voeteneinde en een benen kam in de linkerhand had meegekregen (afb. 145). De datering van dit graf is op grond van het kommetje te stellen in de late 5e tot midden 6e eeuw (Rademacher 1942, 318, pl 165.2). Graf 2, dat eveneens aantasting door de middeleeuwse erosie vertoonde, had als bijgaven (afb. 148) een, helaas incomplete, spitsbeker rechtop aan het hoofdeinde, een kam naast de rechter heup en een bijl op de rechter knie (afb. 146). De spitsbeker kan gedateerd worden tussen 450 en 600 n. Chr. Op grond van de vondstomstandigheden en de bijgaven kan ook dit graf in de late 5e of vroege 6e eeuw gedateerd worden (Pirling 1966, 150, nr. 231).

De bijl werd in het graf aangetroffen als een grote klomp roest. Een röntgenfoto maakte duidelijk dat daarin de bijl nog vrijwel compleet bewaard was gebleven (afb. 147). De bijl is een zg. ,,franciska'', een werpbijl, die oorspronkelijk een korte, houten steel gehad heeft. In de nabijheid van graf 1 is in het 12e eeuwse erosieniveau een tweede, vrijwel identieke bijl gevonden. Het is heel wel mogelijk dat deze bijl oorspronkelijk bij dit graf heeft behoord. In graf 3 werden geen bijgaven gevonden.

Aan de hand van de goed behouden gebitten van de skeletten van graf 1 en 2 is de leeftijd van overlijden van beide individuen redelijk accuraat vast te stellen. In beide gevallen is sprake van een wisselgebit, d.w.z. dat er zowel tijdelijke (melkelementen) als blijvende gebitselementen aanwezig zijn en dat het wisselproces nog niet was voltooid. De melksnijtanden hebben in de onder- en bovenkaak plaats gemaakt voor hun blijvende opvolgers terwijl de melkhoektanden en melkkiezen nog aanwezig zijn en tot op het moment van overlijden in functie waren. Achter de melkkiezen bevinden zich de blijvende eerste kiezen die - getuige de slijtagefacetten op de kauwvlakken - enkele jaren gefunctioneerd hebben bij het kauwproces; zij breken op de leeftijd van zes jaar door. De blijvende tweede kiezen zijn weliswaar zichtbaar, maar nog niet - respectievelijke nauwelijks - doorgebroken. Deze kiezen plegen op twaalf-jarige leeftijd door te breken en in functie te komen. Uit het doorbraakstadium van deze elementen blijkt dat het kind van graf 1 ongeveer elf jaar oud is geworden, dat van graf 2 circa tien jaar.

De melkelementen vertonen een vrij aanzienlijke slijtage; dat is karakteristiek voor oude populaties en wijst op het gebruik van voedsel met een grove fysische structuur. De gebitten vertonen geen tandbederf en ook geen sporen van andere pathologische

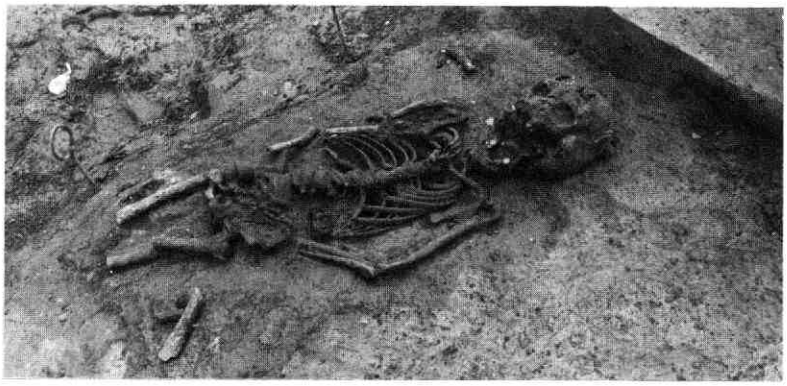

Afb. 145 Pieterskerkhof 10-11. Graf 1, gezien naar het oosten.

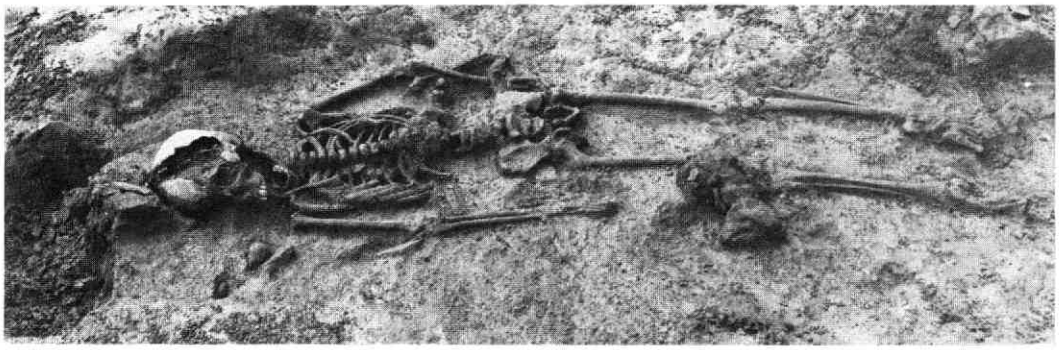

Afb. 146 Pieterskerkhof 10-11. Graf 2 met bijgraven, gezien naar het ***westen.***

processen gedurende het leven.
Zoals in het voorgaande is aangetoond, moet de overstroming in de 12e eeuw een aanzienlijke hoeveelheid grond hebben weggeslagen. In het grafveld van Elst (U), dat gedeeltelijk gelijktijdig is met de Utrechtse begravingen, werd waargenomen dat de onderkanten van de grafkuilen zich tot op 1.50 m beneden het toenmalige maaiveld bevonden (mededeling van drs. W. J. van Tent). Dit gegeven maakt - onder het nodige voorbehoud - een herleiding van de hoogte van het 6e eeuwse maaiveld ter plaatse van het Utrechtse grafveld tot ca 3.20 +NAP mogelijk. Dat is niet veel lager dan het huidige maaiveld van 3.40 +NAP.

Conclusies
In Utrecht is een deel van een vroeg-Frankisch grafveld gevonden. Ten gevolge van de 12e eeuwse overstroming is een laag grond van circa één meter dikte verspoeld. Ook is door deze overstroming vermoedelijk een deel van het grafveld verdwenen. De grote ophogingslagen uit de 13e eeuw, die elders in Utrecht vaak aangetroffen worden, zijn hier niet aanwezig.
De stroomrichting van de rivier was in de romeinse tijd vrijwel ZO-NW (afb. 139). Pas in de 12e eeuw is daar door overstromingen verandering in gekomen; de oeverlijnen uit die tijd zijn N-Z gericht. Aangenomen mag dan ook worden, dat de huidige loop van de Kromme Nieuwe Gracht niet is terug te voeren tot de romeinse tijd, maar dat die (grotendeels) het gevolg is van 12e eeuwse overstromingen. Dat zou overigens betekenen dat een deel van de immuniteit van St. Pieter (ontstaan ca 1040) door het water is weggeslagen. In historische bronnen wordt hiervan geen gewag gemaakt.
De vraag of ter plaatse van het opgravingsterrein een deel van de romeinse vicus gelegen heeft, moet negatief beantwoord worden. Er zijn geen duidelijke bewoningssporen uit de romeinse tijd aangetroffen. De sporen van romeinse activiteit hier ter plaatse bestaan uit ophogingslagen met vele scherven en metaalvondsten en restanten van een oeverbeschoeiing uit deze tijd. We bevinden ons hier zeer waarschijnlijk aan de rand van de romeinse bewoning, die onder de Pieterskerk en verder westwaarts, richting Domplein gezocht moet worden.
Het belangrijkste resultaat van deze opgraving is, dat

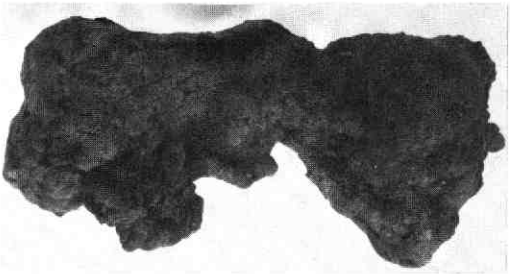

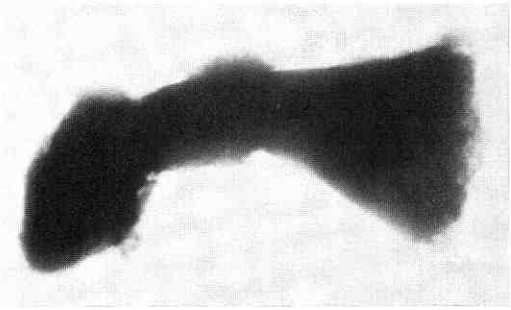

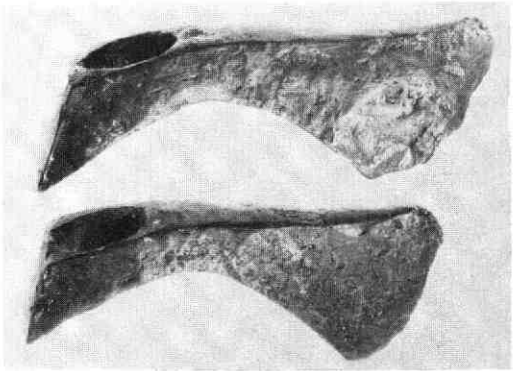

Afb. 147 Pieterskerkhof 10-11. Van roestklomp tot bijl: a: de bijl in de staat zoals hij in graf 2 werd aangetroffen. Foto F. Kneefel. b: de röntgenopname. Foto Instituut voor Veterinaire Pathologie RU Utrecht. c: de bijlen na conservering door J. Ypey. Foto F. Kneefel. De onderste bijl komt uit graf 2.

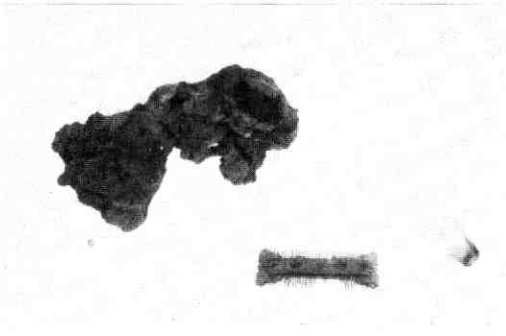

Afb. 148 Pieterskerkhof 10-11. De inventaris van graf 2 zoals die eruit zag vóór de conservering van de bijlen. Van links naar rechts: de bijl, het kammetje, het fragment van de spitsbeker. Naar een dia van F. Kneefel.

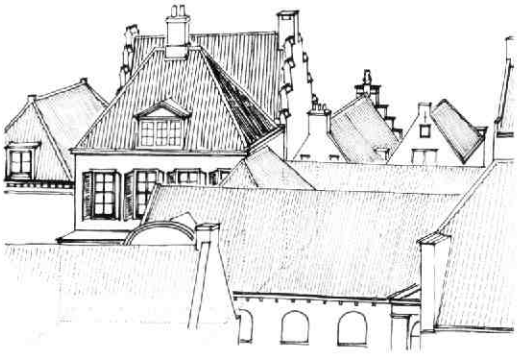

Afb. 149 Springweg 8. Vogelvluchtreconstructie van het middeleeuwse voorhuis en het 17e eeuwse achterhuis, gezien van achteren. Tek. A. F. E. Kipp.

de grote archeologische lacune in Utrecht tussen de romeinse periode en de 10e eeuw, gedeeltelijk is opgevuld. Op grond van de gevonden graven mag aangenomen worden dat er in de 5e/6e eeuw op niet al te grote afstand daarvan bewoning is geweest. Dit gegeven, gecombineerd met de vermelding in schriftelijke bronnen van de verwoesting door de Friezen van het zgn kerkje van Dagobert in 640, doet de lacune zelfs veel kleiner worden. Nu gebleken is dat door de 12e eeuwse overstromingen veel sporen juist uit deze ,,donkere'' periode verdwenen zijn, dient rekening gehouden te worden met de mogelijkheid dat ook elders in de stad iets dergelijks gebeurd is. Opmerkelijk is dan wel dat tot nu toe vrijwel niets van het verspoelde materiaal uit de 4e tot 10e eeuw is teruggevonden.

Wij zijn prof. dr. C. Isings (Archeologisch Instituut RU Utrecht) erkentelijk voor de determinatie en datering van het vroeg-middeleeuwse glaswerk; drs. Goedegebure (Instituut voor Veterinaire Pathologie RU Utrecht) voor het vervaardigen van de röntgenfoto's van de bijlen en de heer J. Ypey (ROB, Amersfoort) voor de conservering ervan.

LIT : H. J. H. van Buchem, De fibulae van Nijmegen, I, Nijmegen 1941. H. L. de Groot, T. J. Hoekstra, M. Montforts en R. de Zwarte, Utrecht, Pieterskerkhof. Archeologisch Nieuws. BKNOB 1982-2/3, 173-176. R. Pirling, Das Römisch-Fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep I, Berlijn 1966. F. Rademacher, ,,Fränkische Gläser aus dem Rheinland'', Bonner Jahrbücher 147 (1941), 285-344.

H. L. de Groot/M. Montforts/Tj. Pot

52. Springweg 8

Dit vier traveeën brede huis staat als een vreemd, grootschalig element temidden van de in het algemeen veel bescheidener bebouwing langs de Springweg. Ook het grote bijbehorende perceel, dat achter de percelen van de Mariastraat doorliep tot aan de Eloyensteeg, wijst op een oude uitzonderingspositie (afb. 150).

Hoewel het huis aan duidelijkheid heeft ingeboet door een verbouwing in 1923, waarbij de daken werden vervangen door een extra verdieping met plat dak, is het overigens nog vrij compleet bewaard. Voordien was duidelijk zichtbaar dat het pand in feite uit twee delen bestond: een fors middeleeuws voorhuis van twee hoge etages op een ruim boven het straatpeil uitstekende kelder, met een dak evenwijdig aan de straat en gevat tussen twee (grotendeels nog

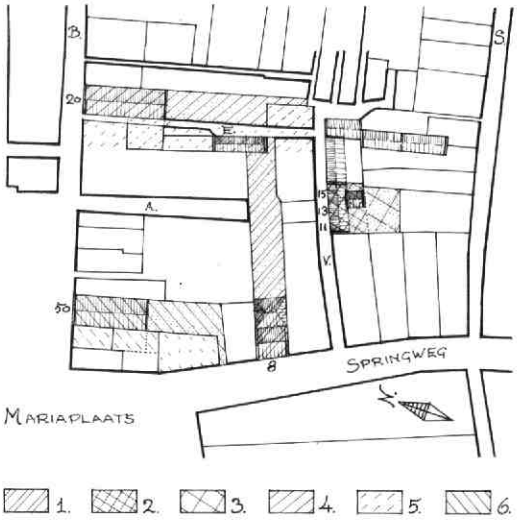

Afb. 150 Springweg 8. De middeleeuwse hoofdpercelering in de omgeving van Springweg 8 volgens de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp. 1: het opvallend diepe perceel van Springweg 8. 2: het oorspronkelijke perceel van Vissersteeg 11-13-15. 3: de vermoedelijke latere uitbreiding van dit perceel. 4: het perceel van Boterstraat 20. 5: de mogelijk oorspronkelijke omvang van dit perceel. 6: het perceel van Mariaplaats 50. B: Boterstraat. E: Eloyensteeg. A: Alendorpsteeg. V: Vissersteeg. S: Strosteeg.

bestaande) trapgevels; en een eveneens royale achterbouw, mogelijk van 17e eeuwse oorsprong, met een groot tentdak en een momenteel niet toegankelijke kelder (afb. 9 en 149).
Bij een midden 18e eeuwse verbouwing kreeg het huis vermoedelijk pas zijn tegenwoordige entreepartij en zijn tot achter doorlopende gang, alsmede rococo stucwerk in de gang en in de grote kamers op de beganegrond. *A. F. E. Kipp*

53. Springweg 21: Het Duitse Huis

Inleiding
In het kader van een afstudeerproject aan de TH Delft (richting architectuur en restauratie) werd het complex van het Duitse Huis te Utrecht aan een onderzoek onderworpen. Daarbij werd bouwhistorisch onderzoek in het complex zelf gecombineerd met onderzoek in het eigen archief van de Ridderlijke Duitse Orde, in het Algemeen Rijksarchief, het Rijksarchief in de provincie Utrecht en het Gemeentelijk Archief Utrecht. Men lette erop dat het complex beschreven wordt vanaf de Springweg, waar zich de oude voorzijde bevindt.

Het ontstaan van de Duitse Orde en de stichting van de Balije Utrecht
De Ridderlijke Duitse Orde dankt haar ontstaan aan het tijdelijk hospitaal in het christelijke legerkamp vóór Akko, dat Duitse kooplieden uit Bremen en Lübeck in 1190 voor hun landgenoten stichtten. Reeds in 1191 werden de verplegers onder bescherming van de paus gesteld. Na de verovering van Akko kreeg het hospitaal een vaste vestigingsplaats in die stad. In 1198 werd een strijdbare broederschap aan het hospitaal verbonden om het Heilige Land te verdedigen en de pelgrims te beschermen.
In de 13e en 14e eeuw maakte de Orde een periode van grote bloei door, o.a. door de vele schenkingen.

De eerste goederen in het Nederlandse gebied lagen bij Dieren en Utrecht. Aanvankelijk behoorden ze tot de kamergoederen van de Hoogmeester. In 1231 kwam de Balije Utrecht tot stand, toen een huis en hofstede buiten de stad Utrecht aan de orde geschonken werd. In 1232 begon de eerste commandeur op deze hofstede een convent te bouwen, waar de Ridders bleven tot het midden van de 14e eeuw. In 1348 werd nl. begonnen met de bouw van het royale Duitse Huis aan de Springweg, dat tot aan het begin van de 19e eeuw diende als hoofdhuis van alle in het Sticht

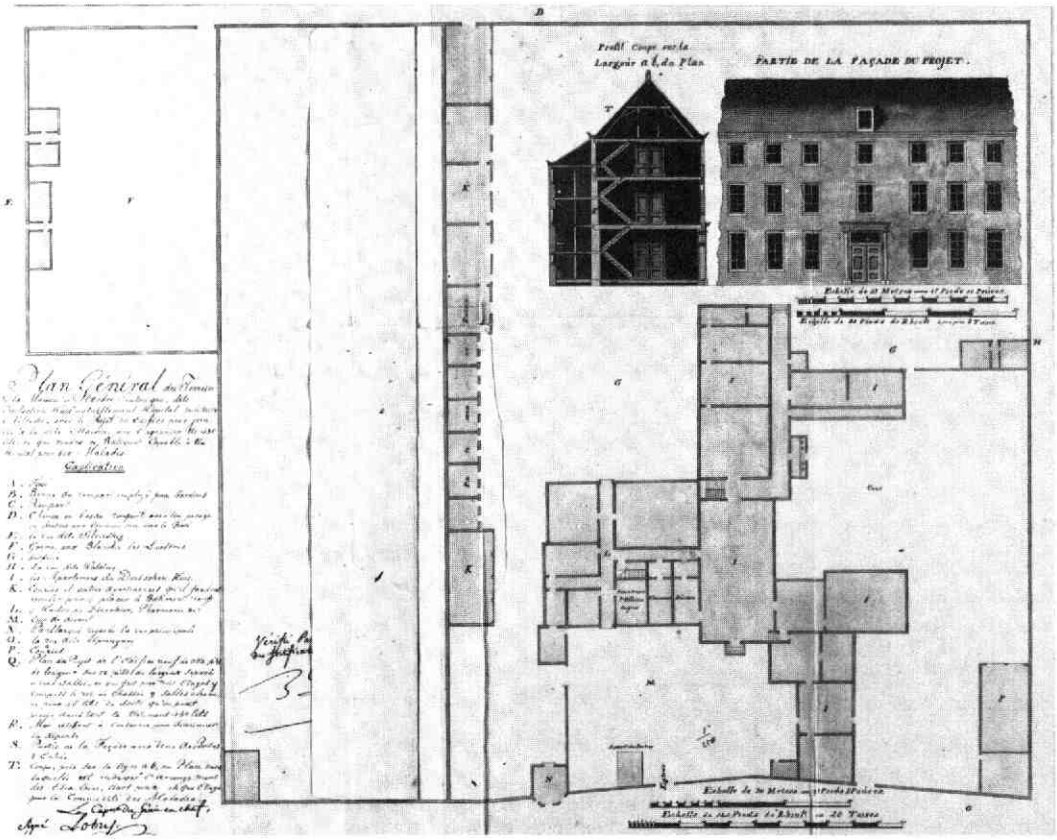

Afb. 151 Springweg 21, Duitse Huis. Tekening van de Genie uit 1811, met de flap omhoog. ARA Kaartenafd. OPGO U 14B.

Afb. 152 Springweg 21, Het Duitse Huis. Detail van de kadastrale minuut van 1832. Met dikke, gebroken lijnen zijn de oude perceelsgrenzen aangegeven.

Utrecht, Holland, Zeeland, Friesland en Gelderland gelegen goederen van de Orde.

De 14e eeuw; vestiging van de Ridders aan de Springweg

J. J. de Geer van Oudegein vermeldt over de vestiging van de Ridders aan de Springweg: ,,Bisschop Jan van Arkel verkocht daartoe met toestemming zijner prelaten en kapittelen aan de Duitsche heeren een in de Springwijk gelegen en tot zijne tafelgoederen behoorend erf, waar tot dusver, naar het schijnt, zijne stallen waren gevestigd geweest. Hierbij verkregen onze Ridders door ruil ook nog een viertal hofsteden van het kapittel van St. Pieter en het heiligengeesthuis binnen Utrecht, teneinde die in hun timmering te begrijpen''. Op 31 januari 1347 gaf de stad Utrecht aan de broeders van het - verwoeste - Duitse Huis buiten haar muren, verlof voortaan binnen de stad te wonen en zich aan de Springweg te vestigen ,,. . . . ende so wes dat hem ghegheven is, iof ghegheven wart, ghecoft hebben ende noch copen sellen van husinghe ende van eijgheliken erve, ghelegen tusschen der heren steghe van sinte Mariën, die neffen der Strosteghe leghet op te weste side van der straten ende tusschen der hofstede, die neffen der Swaensteghe leghet, dat si daer eijgendom of ontfanghen moghen heur ende horen convente eweliken te bliven ende hare gadinghe daer op te timmeren. Ende wi noch onse stat en sellen darentusschen ghene steghe moghen legghen ten si bi horen wille . . .''

In het citaat uit De Geer is sprake van stallen, die door de bisschop verlaten werden. Wanneer nu deze bebouwing zich nog op het pas verkregen terrein van de Ridders bevond, konden ze die opnemen in hun nieuwe complex. Het is nl. goed mogelijk dat deze stallen dezelfde zijn als die, welke op een ontwerptekening van de Genie uit 1811 voorkomen en daar als ,,en ruine'' aangegeven worden (afb. 151). Deze gebouwen liggen tegen een voormalige grens van een hofstede aan, midden op het terrein. Thans resteert nog een losstaand bijgebouw, waarvan het muurwerk een datering in de 14e eeuw niet uitsluit. Dezelfde waarneming kon worden gedaan aan fundamenten die bij werkzaamheden aan een PEGUS-leiding tevoorschijn kwamen en die ten westen en in het verlengde van het bijgebouw lagen.

De stedebouwkundige structuur

Door een combinatie van gegevens uit archivalia betreffende de verkaveling van het terrein in het midden van de 14e eeuw met gegevens van de genoemde plattegrond uit 1811, tesamen met die van de eerste kadastrale minuut van 1832 en van het complex zelf, zijn twee oorspronkelijke hofsteden van de hoofdstructuur binnen het blok Springweg/Stadswal/Walsteeg/Zilversteeg traceerbaar gebleken. Bovendien bestaat het sterke vermoeden dat het gehele blok was opgebouwd uit dergelijke - grote - kavels. Op de tekening van 1811 (afb. 151) zijn de twee hofsteden te herkennen, waarvan de eerste in 1347 de ,,hofstede, die neffen der Swaensteghe leghet'' genoemd wordt. Hiermee werd het grote stuk grond langs de Zilversteeg tot aan de Wal toe bedoeld. In de loop van de eeuwen is de helft van deze hofstede afgesplitst geraakt en aan de zijde van de Springweg bebouwd. De tweede hofstede, aan de noordzijde van en naast de eerstgenoemde, had in 1811 nog de oorspronkelijke afmetingen (ca 30 x 115 m); hij was toen nog geheel ommuurd. Aan de zuid- en oostzijde van het complex blijkt de oude verkaveling aan te sluiten op de grotendeels nog bestaande perceelsgrenzen (afb. 152).

De bouw van het nieuwe convent en de landcommanderij van de balije Utrecht

De bouw van het Huis, met inbegrip van de grote kerk

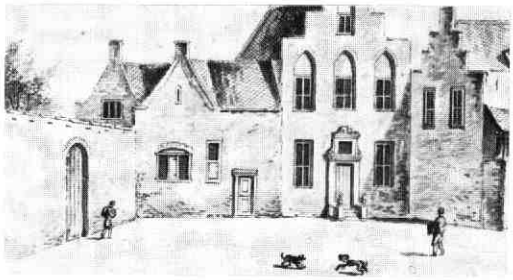

Afb. 153 Springweg 21, Het Duitse Huis. Gezicht op het klooster van de binnenplaats uit het oosten. Tek. A. Rademaker, ca 1720 (wellicht naar een ouder voorbeeld) GAU TA La 2.5. (detail)

en wellicht enige nevengebouwen, duurde elf jaar (1348-1359) en kostte 12.000 oude schilden. Geconstateerd kon worden dat het voorste deel van de grote, nog bestaande hoofdvleugel bij deze allereerste opzet heeft gehoord. Dit deel, dat met zijn representatieve trapgevel en ingang aan de voorste binnenplaats stond (afb. 153) heeft kennelijk als woonhuis voor de Ridders gediend. Het werd later in dezelfde trant verlengd. Diverse aan- en nevenbouwen kregen in de loop van de tijd een plaats op het terrein. Tussen de kerk en de grote vleugel, die beide evenwijdig aan de Walsteeg stonden, bevond zich een tweede belangrijke binnenplaats, de pandhof, die het middelpunt vormde van het eigenlijke kloostercomplex (afb. 154).

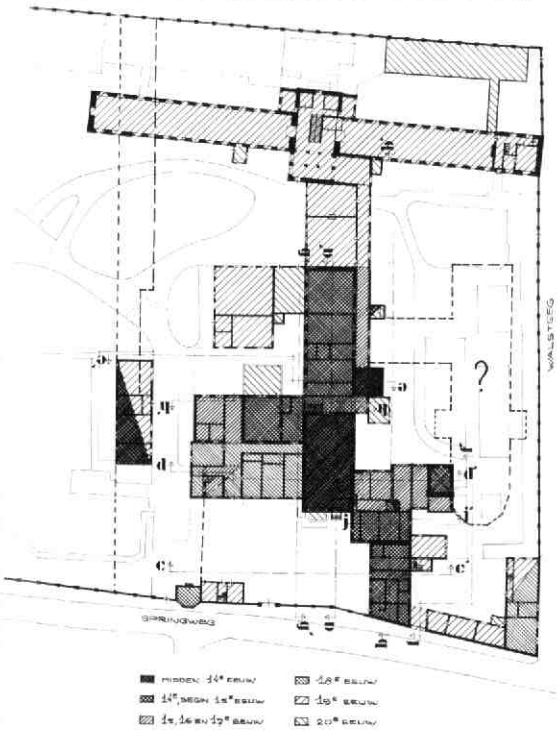

Afb. 154 Springweg 21, Het Duitse Huis. Plattegrond met globale periodisering. De verdwenen oude gedeelten zijn gestippeld weergegeven. Tek. J. A. Schuur

De kerk moet nogal fors zijn geweest, getuige een tekening van M. Brouerius uit 1730, die naar een ouder voorbeeld is gemaakt (afb. 155). Aan de nog bestaande overwelfde ruimte, die aan de zuidzijde tegen de kerk aanstond, valt af te leiden dat de goothoogte van de verdwenen kerk minstens 15 m was en dat de traveemaat ruim 5.50 m bedroeg. De kerk moet stenen ribgewelven hebben gehad en als hij éénbeukig was - zoals Brouerius hem tekende - zal hij toch minstens zeven traveeën hebben geteld, wellicht met een klein transept en zeker met een koor aan de kant van de Springweg. Dat koor schijnt door middel van een oxaal van de overige kerkruimte afgesloten te zijn geweest. Het had een drie- of vijfzijdige sluiting, daar er in de archiefbronnen met betrekking tot het dakherstel sprake is van vijf (dak)schilden.

De grote vleugel aan de zuidzijde van de voormalige pandhof heeft nog grote delen van zijn oude hoofdstructuur bewaard (afb. 156). Een van de belangrijkste onderdelen hiervan is de grote eiken kapconstructie in het voorste deel (afb. 157). Dit deel heeft nog de eiken sporenparen met twee haanhouten, waarvan de onderste zich op ongeveer halve hoogte bevindt. Om het andere spoor zijn schenkels (gewelfhouten) en hanghouten (kalven) aangebracht met het oog op de beschieting van het vroegere houten tongewelf. Bij de kapvoet is sprake van twee muurplaten die op het metselwerk rusten en waarover, op regelmatige afstand van elkaar, blokkeels zijn aangebracht. De verbinding tussen blokkeel en muurplaat is tot stand gebracht door middel van rechthoekige kepen, zowel in de muurplaat als in het blokkeel. Op de blokkeels staan de sporen en de standzonen. Om het andere sporenpaar is de stand-

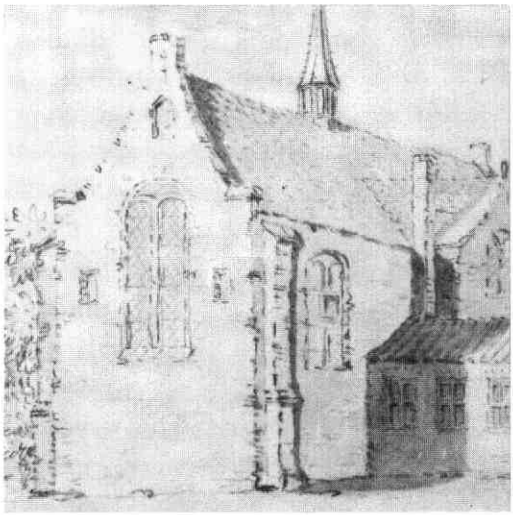

Afb. 155 Springweg 21. Het Duitse Huis. Gezicht op de kerk uit het zuidwesten. Tek. M. Brouerius, ca 1730 GAU TA La 2.14. (detail)

zoon gebogen in verband met het houten tongewelf. Waarschijnlijk staken de blokkeels oorspronkelijk verder naar buiten uit, daar ze de vroegere aankapping ondersteund zullen hebben. De dakbedekking bestond zonder twijfel uit leien, zodat er ook sprake geweest moet zijn van een beschieting aan de buitenzijde van de kap (afb. 158). Enkele eeuwen na de bouw is door de sporenkap heen een conventionele spantconstructie gevlochten, die het houten tongewelf doorsneed. Het is dan ook aannemelijk dat dat gewelf boven de 7.50 m hoge zaal is weggenomen. De vloer van deze grote voorzaal rust op een moer- en kinderbinten constructie, die misschien in de 16e eeuw werd aangepast of vernieuwd. Aan de onderzijde is hij beschilderd met lichtgrijze of blauwachtige biezen op een witte achtergrond.
In het voorste gedeelte van de hoofdvleugel werden aan de buitenzijde van de noordgevel sporen aangetroffen van originele natuurstenen kloosterkozijnen.

De dwarsbouw, die mogelijk al in de begintijd van het convent, de westelijke afsluiting van de pandhof vormde, werd in 1841 afgebroken. Hij komt nog wel voor op de kadastrale minuut van 1831 (afb. 152). Het gebouwtje op een vierkante plattegrond, dat in de voormalige pandhof tegen de grote vleugel stond,

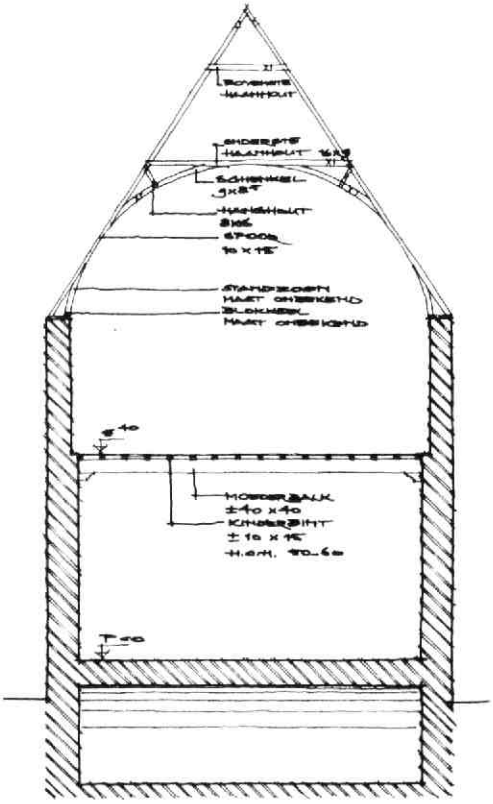

Afb. 156 Springweg 21, Het Duitse Huis. Dwarsdoorsnede door de voorste vleugel. Tek. K. Rampart.

heeft, behalve daar waar het doorsneden wordt door de gang, zowel op de beganegrond als op de verdieping een stenen kruisribgewelf. Mogelijk is dit gebouwtje oorspronkelijk hoger geweest. Uit de archieven is zelfs een toren bekend, maar de situering doet eerder een wasruimte vermoeden.
De oostelijke afsluiting van de pandhof lijkt een kwartslag te zijn gedraaid, waardoor de oostelijke gebouwen aan de voorste binnenplaats zijn komen te staan. Deze haaks opelkaar staande en uit de eerste tijd van het complex daterende vleugels, hebben beide grotendeels hun oude hoofdstructuur bewaard.
De eerste vleugel, die evenwijdig aan de Springweg staat, heeft nog de originele eiken spantenkap, waaronder oorspronkelijk een ietwat spitsboogvormig houten tongewelf moet hebben gezeten. Het tongewelf bleek aangesloten te hebben bij restanten van, uit de bouwtijd daterende, kloosterkozijnen, die zich diagonaalsgewijs tegenover elkaar in de beide kopgevels bevinden. Zij worden nu doorsneden door de huidige, maar toch al oude zoldervloer, die uit een moer- en kinderbintenconstructie bestaat. Uit de tekening van Jan de Beijer uit 1742 (afb. 159) is een van de genoemde kloosterkozijnen te zien. De bovenste helft van dat raam moet toen reeds dichtgemetseld zijn geweest in verband met de bovengenoemde wijziging. Ook tekent Jan de Beijer een belangrijke buitentrap, die ruimten boven de kelderetage bereikbaar maakte.
De tweede vleugel met een kopgevel aan de Springweg bestaat, evenals de andere vleugel, uit een vrijwel geheel bovengrondse kelderruimte met een royale hoofdverdieping daarop, die vroeger via een buitentrap vanaf de voorste binnenplaats toegankelijk was. Het gebouw heeft nog een kap met eiken spanten met daaronder een balklaag van moer- en kinderbinten met vrij vroege, gothische sleutelstukken.
Samenvattend kan gezegd worden dat belangrijke delen van het eerste complex tot op heden bewaard zijn gebleven.

De 15e, 16e en 17e eeuw,
De bloei die de Orde in de 14e eeuw gekend had, ging aanvankelijk nog door tot in de 15e eeuw. Later werd echter de financiële situatie steeds slechter en krompen de bezittingen van de Orde danig in omvang in. Sinds het midden van de 16e eeuw ging de Utrechtse Balije haar eigen weg, los van de grote Orde, terwijl de Reformatie voor een verandering in het karakter zorgde. Niettemin was het Duitse Huis sinds de 15e eeuw een bekende verblijfplaats voor verschillende belangrijke gasten. Blijkens rekeningen, zoals die van het bezoek van Karel V en de landvoogdes Maria van Hongarije aan Utrecht in 1545, werd het Huis dan in allerijl opgeknapt, verfraaid en aangepast aan de eisen van het bezoek. Toch waren de bouwactiviteiten in deze eeuwen niet groot. Er vonden wat aanpassingen aan mode en gebruik plaats. Zo lijkt in het eerste kwart van de 15e eeuw de overwelfde zijruimte bij de kerk te zijn gebouwd, die misschien als sacristie gefunctioneerd heeft.
De centrale trap in de grote vleugel stamt niet uit de begintijd van het complex, maar eerder uit het einde

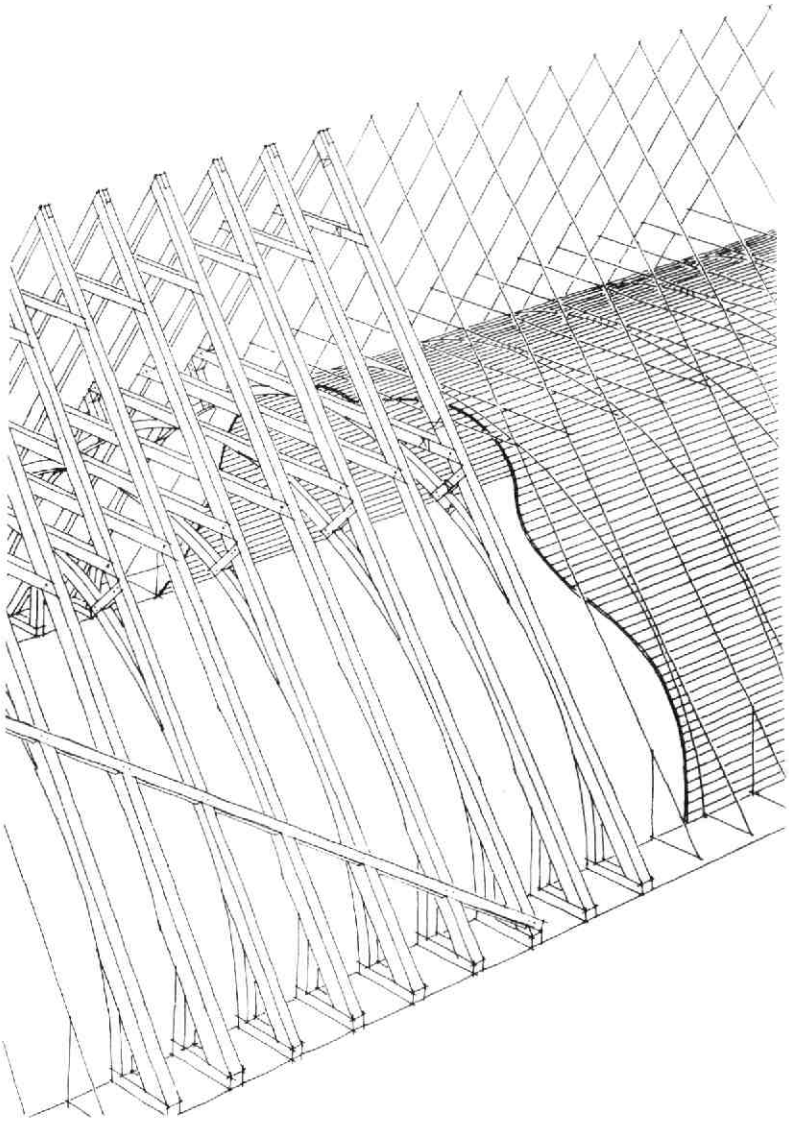

Afb. 157 Springweg 21, Het Duitse Huis. Perspectief van de oude kap met houden tongewelf. Tek. K. Rampart.

van de 16e of het begin van de 17e eeuw. Zijn komst hangt samen met andere veranderingen in het grote gebouw. De grote storm van 1674, die het schip van de Dom deed instorten, deed hetzelfde met de kerk van het Duitse Huis, die overigens niet meer in optimale conditie scheen te verkeren. Van stadswege werd op herstel aangedrongen, maar vergeefs, zodat slechts een ruïne overbleef.

De 18e eeuw

Ook in de 18e eeuw was het ,,Hôtel der Orde'' nog om ,,zijne ruimte zeer bekwaam'', zodat het, als voorheen, diende voor de ontvangst van vorsten en andere aanzienlijke heren. Het complex onderging in deze eeuw geen wezenlijke veranderingen, het bleef bij modernisering en aanpassing van het bestaande. Zo werd in de eerste helft van de 18e eeuw, maar misschien wat eerder, de top van de oude trapgevel (afb. 153) van de grote vleugel afgebroken en door een lijst vervangen. De fraaie lambrisering, die in de voorste vleugel aan de Springweg aangebracht is, stamt eveneens uit het begin van de 18e eeuw. In deze eeuw werd ook de binnenplaats, die Jan de Beijer nog ten zuiden van de grote vleugel tekent (afb. 159), dichtgebouwd. Geconstateerd kon worden dat het gebouwtje dat dit plaatsje voordien aan de zuidzijde begrensde, belangrijke delen, zoals een ondergronds tongewelf en een moer- en kinderbintenplafond, bewaard heeft. In de 18e eeuw heeft men over laatst genoemd gebouwtje en over de binnenplaats drie evenwijdige zadeldaken in oost-west richting geplaatst, die aan de voorzijde werden afgesloten door een even hoog dwarsdak. Het huidige platte dak is van later tijd. Op de zolder onder het zuidelijke dak -

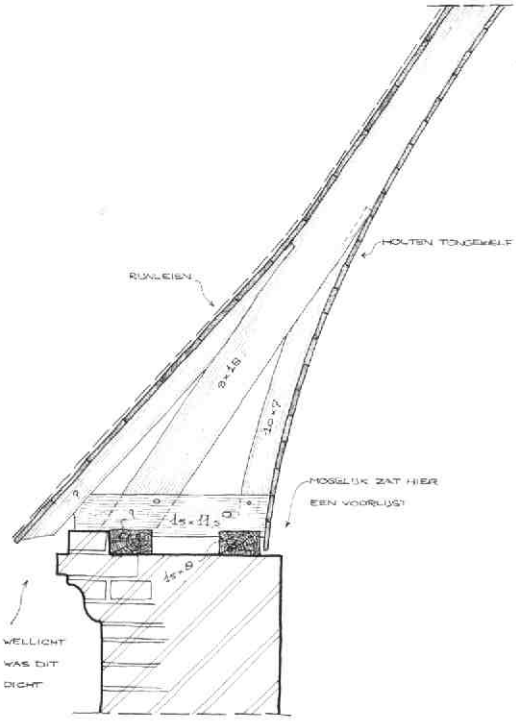

Afb. 158 Springweg 21, Het Duitse Huis. Reconstructie van de 14e eeuwse kapvoet. Tek. J. A. Schuur.

en wellicht vroeger ook onder het noordelijke - is een keulse goot te zien, die het water van een zakgoot over de zolder afvoert naar de buitenzijde van het dak. Een typisch 18e eeuws element is wel de uitspringende ,,koepel'' recht tegenover de Haverstraat; waarmee het aanzicht van de Springweg in 1763 verfraaid werd.

De 19e eeuw

In de 19e eeuw brak voor het Huis een nieuw tijdperk aan. Koning Lodewijk Napoleon vorderde in 1807 het ,,Hôtel der Orde''. Na ongeveer 450 jaar moest de Duitse Orde het Huis verlaten. In 1811 werd het complex definitief tot Militair Hospitaal bestemd. Toen in 1822 de hospitalen van onderwijs te Leiden en te Leuven werden opgeheven, werd ter vervanging in hun plaats één Rijks-Kweekschool voor militair geneeskundigen aan dit hospitaal te Utrecht verbonden, wat in de loop van de jaren vele uitbreidingen met zich meebracht. Wanneer in onrustige tijden meer gebouwen tot hospitaal werden ingericht, bleef toch het Duitse Huis het middelpunt. Als militair hospitaal viel het gebouwencomplex onder de zorgen van de Genie. Dankzij deze grote zorgen is het, dat de 19e eeuw goed vertegenwoordigd is in de archivalia, bestekken, tekeningen e.d. Het is ook deze eeuw die vele sporen in het complex zelf heeft achtergelaten. Drie belangrijke archiefstukken uit de 19e eeuw zullen hieronder nader beschouwd worden.

1: Het niet uitgevoerde plan van 1811.

Er is in dit verhaal al eerder gewezen op de belangwekkende tekening van 1811, die door middel van een flap het ontwerp voor een nieuwe hospitaalvleugel weergeeft, en die onder die flap de bestaande situatie toont (afb. 151). In 1811 wilde men een regelmatig en symmetrisch blok in drie verdiepingen bouwen op de plaats van de reeds genoemde stallen van de bisschop, dus los van de andere oude gebouwen. De hospitaalvleugel, die van de Springweg tot aan de Wal had moeten lopen, was historisch gezien een logisch vervolg van de lange stalbebouwing. Men wilde zelfs de oude zuidmuur van de stallen weer gedeeltelijk gebruiken als zuidmuur van de nieuwbouw.

2: De aanzienlijke vergroting van het groot Rijkshospitaal (1823-1831).

Op 8 oktober 1823, kort nadat het Duitse Huis tevens Hospitaal van Onderwijs was geworden, werd de bouw van de noordelijke vleugel en van het middengedeelte van het grote, symmetrische, witte gebouw, tesamen met een verbindingsgang, een ,,ontleedkamer'' en een ,,doodenkamer'' aanbesteed. Het grote, witte gebouw, dat 100 jaar na zijn ontstaan nog ,,nieuw'' genoemd wordt, had na de bouw niet de tegenwoordige witte kleur. De aannemer moest nl.: ,,alle de muurwerken zoowel buiten als binnen . . . berapen en bepleisteren; van buiten met pleisterkalk van eene lichtgrijze koleur, ter keuze van de Di-

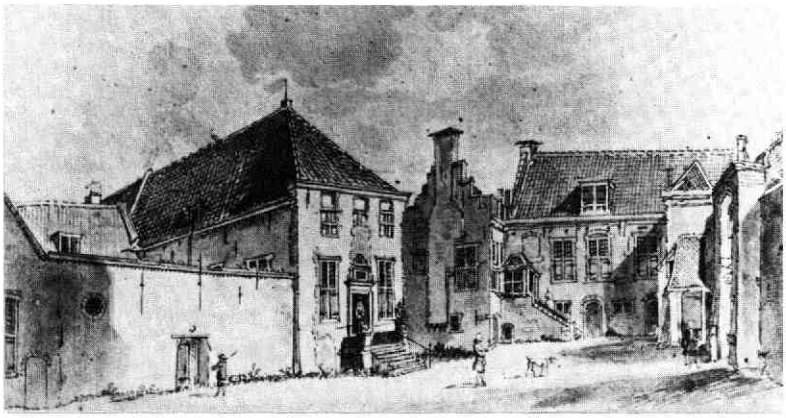

Afb. 159 Springweg 21, Het Duitse Huis. Gezicht op het klooster vanaf de voorste binnenplaats uit het oosten. Tek. Jan de Beijer, 1744 GAU TA La 2.9.

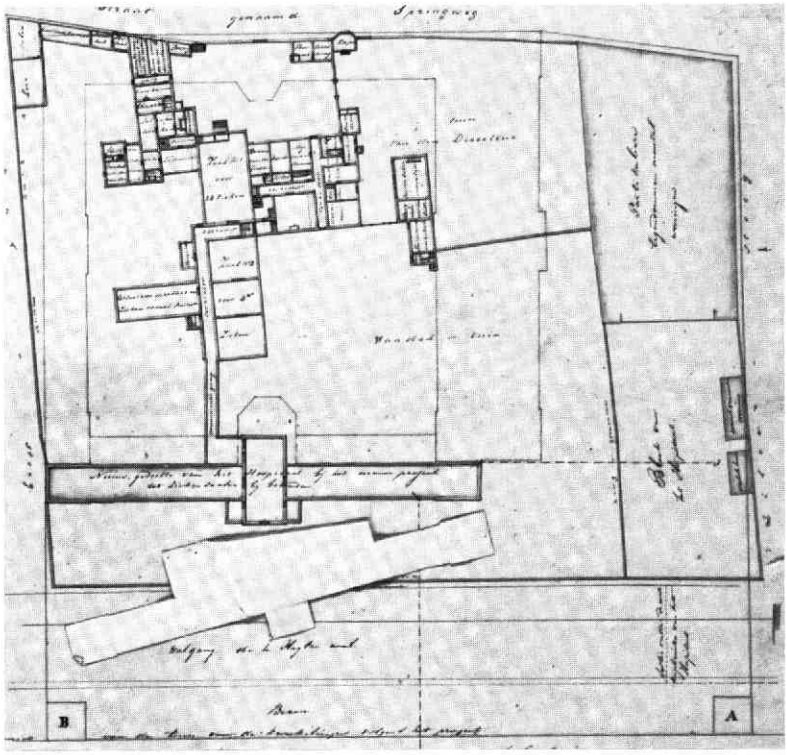

Afb. 160 Springweg 21, Het Duitse Huis. Schets van het terrein met het niet uitgevoerde plan van 1835. ARA Kaartenafd. OPGO U 18.

rectie; doch van onder, van de hardsteene plint tot aan de onderdorpels van de eerste verdieping, met eene donkerder blaauwe koleur, zoo veel mogelijk gelijk komende met die van de blauwe hardsteen, ten welken einde ook dat gedeelte gekamd moet worden, en bewerkt zoo als zulks behoort, en meest dienstig is voor de sterkte en duurzaamheid''. In 1829 begon men met de tweede, nog ontbrekende zuidvleugel van het symmetrische gebouw aan het Geertebolwerk. Het werd geheel en al overeenkomstig de reeds bestaande vleugel opgericht.

3: Het grootse, maar nooit uitgevoerde, plan van 1835 (afb. 160).

Het rigoreuze plan van 1835 voorzag in de afbraak van alle oude gebouwen van het Duitse Huis. De pas gerealiseerde nieuwbouw was het enige dat paste in de nieuwe opzet. In het plan was een cour ontworpen van ca 75 m in het vierkant met daar omheen de nieuwe gebouwen, waarbij het ,,nieuwe gebouw'' in de westvleugel ingebouwd was gedacht. De scheve lijnen van de Walsteeg en de kromme rooilijn van de Springweg zouden rechtgetrokken worden. Men wilde het terrein bovendien vergroten tot aan de stadsbuitengracht toe door het slechten van de stadswal, en naar het zuiden toe tot en met de Zilversteeg. Het hele terrein zou geëgaliseerd worden, zodat er een zeer regelmatig geheel tot stand zou zijn gekomen.

De tekening, die naast het plan ook de bestaande toestand goed weergeeft, bevat in verband met de egalisatiewerken ook een exact profiel van de stadsmuur en -wal ter hoogte van het Duitse Huis. Het is overigens opmerkelijk dat het pad achter de wal bij het Duitse Huis nooit is vervangen door een straat.

In de tweede helft van de 19e eeuw, en met name in de laatste tien jaren daarvan, was er sprake van grote bouwactiviteit. Zo werd bijvoorbeeld in 1894 een werkelijk schitterende veranda tegen de zuidgevel van het ,,nieuwe gebouw'' geplaatst. In 1899 werd de portierswoning naast het uitspringende koepeltje aan de Springweg gebouwd.

De 20e eeuw

Bij een schrijven van de Gezondheidscommissie uit 1912 aan Burgemeester en Wethouders van de gemeente Utrecht werd gezegd: ,,Het militair hospitaal voldoet niet aan bescheiden eischen, die men tegenwoordig aan een ziekenhuis mag stellen . . .''. Men had behoefte aan een betere en uitgebreidere accommodatie. In 1931 werden de eerste plannen voor een nieuw hospitaal uitgewerkt, maar de bouw startte pas in 1938.

De invloed van de 20e eeuw op het Duitse Huis is vrij beperkt gebleven. Die bestond aan de ene kant uit kleine toevoegingen en aan de andere kant uit gebouwen met een korte levensduur. Zo is dan ook de invloed van de 19e eeuw nog steeds meer voelbaar dan die van de 20e eeuw. Echter, de tand des tijds laat door het beperkte gebruik van het complex steeds duidelijker de negatieve sporen van onze eeuw achter.

(NB. De scriptie waarop bovenstaand verhaal gebaseerd is, is bij de Gemeentelijke Archiefdienst te raadplegen).

J. A. Schuur

54. Springweg 100

Het in 1980 door de bewoners zelf ter hand genomen herstel (zie Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 69-70) was in de tweede helft van 1982 zover gevorderd dat de waarnemingen van destijds aangevuld konden worden. De in 1980 gevonden fundering van de oostmuur van het in een bestek van 1612 „sieckhuys" genoemde gebouw van het Regulierenklooster, sluit aan op een, in de noordmuur opgenomen, complete topgevel met invlechtingen en een dichtgemetseld zoldervenster, waaruit een oorspronkelijk lager buurhuis of naastliggend open erf valt af te leiden. Van dit Sieckhuys, opgetrokken met steen van 29 x 14.5 x 6.5 cm, 10 lagen = 73.5 cm, is de onderhelft van de zuidgevel nog zichtbaar in de poort onder Springweg 102.

Zoals uit de door W. Annema in tekeningen vertaalde bestekken van 1612-1619 blijkt, heeft men aanvankelijk overwogen gebruik te maken van de achtergevel van de vroegere ziekenzaal, doch uiteindelijk koos men voor eenzelfde uitvoering als die van de in 1612 gebouwde woningen Springweg 104-108 (afb. 165 en 174) alleen met handhaving van de zijgevels van het oude gebouw, waarvan een aantal drakekopankers in de nieuwe achtergevel en de topgevel van de zomerkeukens geplaatst werden.

De nieuwe gevels werden in kruisverband gemetseld (steenformaat 25 x 12 x 5.5 cm), met ontlastingsbogen boven de vensters - waarvan alleen in de achtergevel een halfsteensboog over is - en natuurstenen gordellijsten in de voorgevel, die in de 18e eeuw door baksteen vervangen zijn. Hoe zorgvuldig de 17e eeuwse metselaar werkte blijkt uit de toepassing van klezoortjes in de invlechtingen van het keukengeveltje.

De begane grond heeft een samengestelde balklaag met vier balkvakken, terwijl de verdieping een haaks daarop gerichte enkelvoudige balklaag heeft met, zoals het bestek van 1619 aangeeft: vijf vrije grenen balken en onderbroken strijkbalken. De sleutelstukken zijn onder en boven gelijk.

Afb. 161 Springweg 100. Detail van de kap. De spanten worden aan de westzijde gedragen door een balk langs de borstwering.

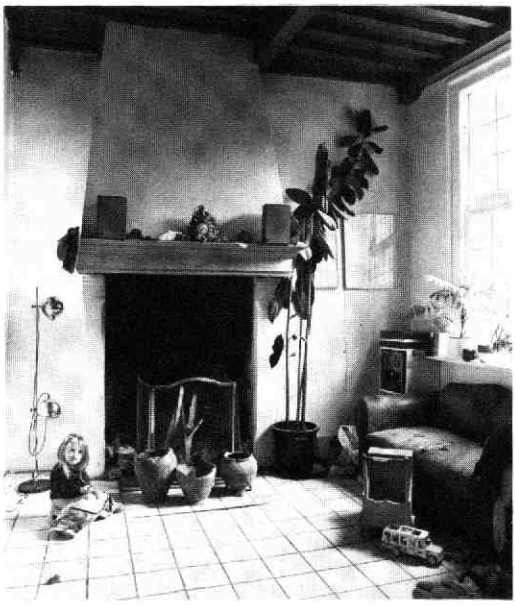

Afb. 162 Springweg 100. De achterkamer met de gereconstrueerde schouw. Daarvóór de onder de stookvloer gevonden haardpotten; de rechter dateert uit de bouwtijd (1619). Vóór de haardpotten: de restanten van een achter een strijkbalk gevonden rapier.

Omdat de spantdragende balken aan de westzijde op de verdiepingsvensters rusten, heeft men op de zoldervloer tegen de borstwering een voetplaat gelegd

Afb. 163 Springweg 100. De gevelwand van Springweg 100-108 met de in 1612 verplaatste en vergrote poort van het St. Elisabethsgasthuis (Weeshuis). Aansluitend rechts: de Mieropskameren.

waarin de spantbenen ingelaten zijn (afb. 161). De stapelspanten zijn samengesteld uit grenen en eiken onderdelen: de onderste jukken hebben gekromde eiken spantbenen, eiken korbelen en een grenen dekbalk, het tweede juk is geheel in eiken, met grenen windschoren, en het driehoeksspant daarop is geheel in grenen, evenals de wormplaten. De spanten zijn genummerd met III en IIII (I en II op nr. 102).
Een halfsteensmuur onder de middelste moerbalk deelt de begane grond in een onverwarmd voorvertrek met de trap en een achterkamer met een haard tegen de noordwand (afb. 162) en sporen van een bedstede tegen de zuidwand. De huidige spiltrap staat op een paar centimeter na op dezelfde plaats als de oorspronkelijke: in de hoek van noordmuur en binnenmuur. Eronder is de toegang naar de kelder met tongewelf met in de ZO-hoek een halve waterput (de andere helft in nr. 102). Van de oorspronkelijke (later verkleinde) schouw op de verdieping is het stookgewelf zichtbaar in de balklaag van de begane grond. In een spleet in het plafond werd een verfrommeld zakje aangetroffen dat geplakt was van een blad van een rond 1780 handgeschreven verhandeling over het berekenen van de maanstanden. Mogelijk komt dit jaartal overeen met de verbouwing van de voorgevel, waarbij ondermeer de pui vervangen werd (afb. 163).

Bart Klück

55. Springweg 102

Het in de vorige Kroniek (MBOU 1982-2, 68-69) aangesneden raadsel van de laat-gotische poort van Springweg 102 is dit jaar tot een oplossing gekomen, dankzij de noeste archief-arbeid van W. Annema, die hij deed in het kader van het bouwhistorisch onderzoek van het NV Huis-complex (zie in deze Kroniek onder Oude Gracht 245 e.o.). Vorig jaar werd verondersteld dat deze poort vermoedelijk van elders (uit het complex van het Regulierenklooster?) afkomstig was en dat hij thans, op zijn minst, een andere dan zijn oorspronkelijke opzet vertoont.
Uit het archief van het Burgerweeshuis kwam de ontwerptekening uit 1612 te voorschijn voor de nieuwe opzet van de poort op zijn huidige plaats, benevens verschillende bestektekeningen voor de aangrenzende huizen (afb. 164, 165). Bovendien werd in de notulen van de St. Elisabeths-broederschap (die het bewind voerde over de bezittingen van het Weeshuis) een besluit van 27 januari 1611 aangetroffen de huizen en kameren van het oude Weeshuis aan het Achter Clarenburg/Vredenburg te verkopen „. . . .mits dat men d'groote poort tot voordeel ende behoeff van 't weeshuijs aff zal doen breecken''. Een jaar later werd door dezelfde broederschap besloten, in aansluiting op de grondige verbouwing van de Mieropskameren in 1583, drie huurhuizen en een achterpoort te bouwen ter plaatse van de muur van de boomgaard (thans Springweg 104-108). Ten aanzien van de te maken poort werd daarbij bepaald, dat daarvoor de stenen van de poort van het oude Weeshuis aan het Achter Clarenburg/Vredenburg moesten worden gebruikt, die door een steenhouwer moesten worden aangevuld.

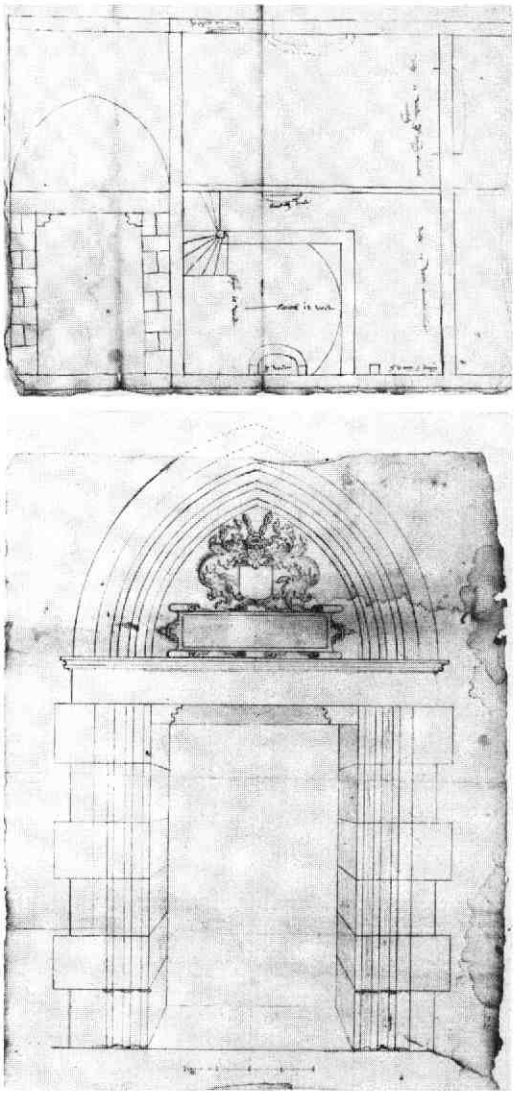

Afb. 164 Springweg 102. a: de oorspronkelijke bestektekening uit 1612 voor Springweg 104-108, met de Weeshuispoort. GAU Inv. 24, nr. 238. b: de oorspronkelijke ontwerptekening voor de (her)bouw van de Weeshuispoort aan de Springweg in 1612. GAU Inv. 24, nr. 238.

Op 31 januari 1619 werd besloten het leeg staande „oude sieckhuijs'' naast de achterpoort te verbouwen tot één of twee huurhuizen (Springweg 100-102) (afb. 165), waarmee uiteindelijk ook de kamer boven de poort werd verbonden (zie in deze Kroniek onder Springweg 100).
Bovenstaande gegevens verklaren zowel het materiaalverschil in het natuursteenwerk van de poort, alsook de gesignaleerde sporen van wijziging in de op-

zet. Tevens is nu het ongebruikelijke verschijnsel verklaard van de arabische cijfers, die toegepast zijn als telmerken over de voegen tussen de steenblokken: deze cijfers moeten zijn aangebracht in verband met de verplaatsing van de poort in 1611-1612. Wel is er een nieuw vraagteken verschenen: de tot nu toe aangenomen verwantschap met de vrijwel gelijk uitziende en alleen van prenten en tekeningen bekende voorpoort van het Weeshuis in Oude Gracht 245 is hierdoor wellicht op losse schroeven komen te staan: het is waarschijnlijk dat deze poort wel vanouds tot het Regulierenklooster behoorde en alleen van een nieuwe gebeeldhouwde boogvulling werd voorzien in verband met de vestiging van het Burgerweeshuis aldaar. De datering van de poort zelf is dan te stellen op 1452, wanneer er sprake is van de bouw van een poort naast het perceel Oude Gracht 247.

A. F. E. Kipp

56. Steenweg 5

Tijdens een verbouwing van de samengetrokken panden Choorstraat 9 - Steenweg 5 zijn in de westelijke zijmuur van Steenweg 5 opvallend grote steenformaten waargenomen. Hoewel het hier kennelijk om natuursteenbrokken ging, kon niet meer worden achterhaald of dit tufsteen danwel een andere natuursteensoort betrof. (Vgl. in deze Kroniek: Choorstraat 7-9).

A. F. E. Kipp

57. Steenweg 41

Het huis Steenweg 41, dat dit jaar i.v.m. een verbouwing aan de orde kwam, is het middelste van een drietal naast elkaar gelegen, vrijwel gelijk uitziende huizen. Aangezien bij een verbouwing in de jaren '70 in het rechter buurpand, nr. 39, een belangrijk, 14e eeuws houtskelet tevoorschijn was gekomen, waren de verwachtingen bij nr. 41 dan ook hoog gespannen. Het pand bestaat uit een voorhuis van twee lagen en is vier vakken diep, met de kap loodrecht op de straatrichting, en een dwarsliggend achterhuis waarvan in ieder geval de verdieping niet ouder bleek dan 18e eeuws. Het huis bleek echter in zijn door eeuwenlang verbouwen ontstane vorm veel minder spectaculair dan het buurpand. De beganegrond was niet bij de huidige verbouwing betrokken evenmin als de kelder die zich alleen onder het voorhuis bevindt. De balklaag boven de verdieping bestond uit 17e eeuwse grenen moer- en kinderbalken, terwijl de eveneens grenen kap vermoedelijk in de 18e eeuw een keer werd vernieuwd, wellicht tegelijk met de voorgevel. Het tot de laatste verbouwing bewaard gebleven achtergevelgedeelte van het voorhuis was nog middeleeuws, evenals veel muurwerk van de zijmuren; het bestond uit moppen 30 x 15 x 7 cm, 10 lagen 77 cm. Als curieus element bevond zich daarin op de verdieping over de volle breedte van de gevel een gedeeltelijk vermaakt eiken zeslichtkozijn (waarvan het middenkalf verdwenen was). Aan de bovenzijde werd dit kozijn beschermd door een druiplijst van rode plavuizen (afb. 166).

A. F. E. Kipp

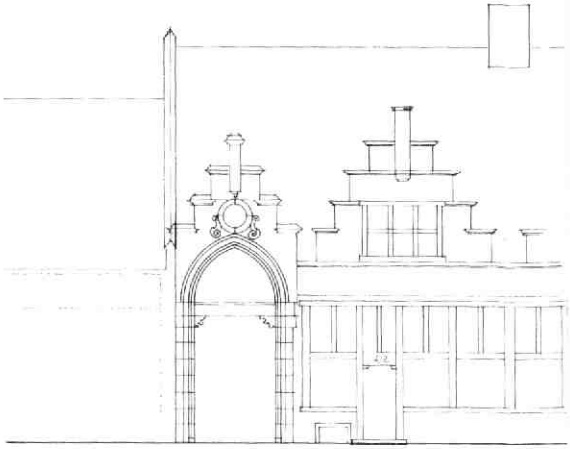

Afb. 165 Springweg 102. Vooraanzicht van Springweg 100-108. Tek. W. Annema. a: de gereconstrueerde bestektekening van de voorgevels, met de Weeshuispoort, volgens het eerste plan (1612). Links naast de Weeshuispoort het ,,Oude Sieckhuijs''. b: de gereconstrueerde bestektekening van de voorgevels volgens het tweede plan (1619). Links naast de poort het tot twee woningen verbouwde ,,Oude Sieckhuijs'' (Springweg 100-102).

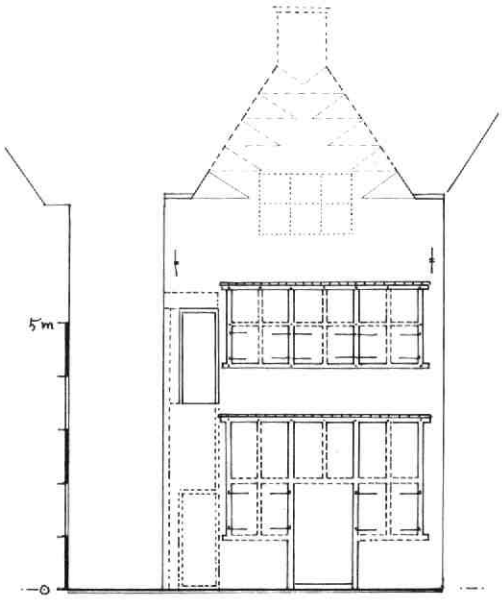

Afb. 166 Steenweg 41. Reconstructie van de achtergevel met zesdelig kruiskozijn. Tek. A. F. E. Kipp.

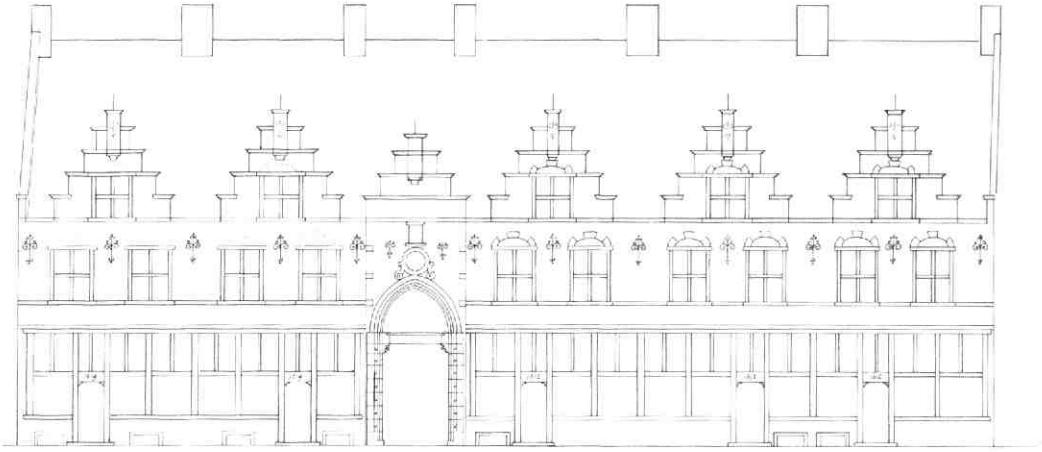

58. Trans 19

De bekronende elementen van dit door P. J. Houtzagers in 1890 voor ,,Sic Semper'' ontworpen sociëteitsgebouw werden van dichtbij bestudeerd in verband met herstel. Dit feit is des te verheugender, enerzijds omdat blijkt dat over dit onderwerp tot nu toe geen gegevens zijn verzameld, en anderzijds omdat gedurende de laatste 25 jaar zeer veel dakrandbekroningen uit de 2e helft van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw om onderhoudsredenen in stilte zijn verdwenen, terwijl zij dikwijls een bescheiden maar wezenlijk onderdeel vormen van de betreffende architectuur. Bij Trans 19 geldt de belangrijke rol van deze bekroningen des te meer in verband met de opvallende stedebouwkundige situatie van dit gebouw (afb. 167).

Afb. 167 Trans 19. De herstelde torenspitsbekroning uit 1890.

Zij bestaan hier in hoofdzaak uit een crête langs de dakrand, een soort bloemfonteinen op de twee grote torenspitsen en kleine bekroningen op alle dakkapellen. De crête, die afgeleid is van een middeleeuwse afwerkingsvorm en die geheel op silhoueteffect berekend is, bestaat uit een repeterende reeks gietijzeren panelen met sterk gestileerde florale motieven. Bij de hoeken en als overgang naar de schoorstenen sluiten hierop hoog oplopende smeedijzeren krulmotieven aan. Bij de dakjes van de dakkapellen is de voorste punt afgedekt met een loodslab met een kruisbloemachtige bekroning, bestaande uit vier uit zink gestanste of geknipte, smalle bladeren, die gegroepeerd zijn rond een ijzeren staaf, die geheel in een zinken omhulsel is verpakt en afgedekt met een zinken bolknop. De bladeren waren zwart geschilderd.
De bloemfonteinen op de beide torenspitsen zijn samengesteld uit vier zwart geschilderde, gothiserende, plastisch gesmede ijzeren bladmotieven rond een bundel gebogen staven, die met hun geelgeschilderde houten knoppen ,,meeldraden en een stamper'' symboliseren. De voet is in een gietijzeren huis gevat en op de hoekkepers van de spits vastgezet met lange gerande profielen, die met ijzeren kogels zijn bezet. Dit geheel vormt letterlijk de bekroning van het werk.

A. F. E. Kipp

59. Tuinstraat 6

In 1982 werd deze kleine woning die deel uitmaakt van het vroeg 19e eeuwse Hofje van Veelo, gerestaureerd. De éénlaagswoning behoort tot het traditionele type der ,,kameren'' en is 3.50 m breed en 5 m diep. In de kamer die de begane grond vormt, was vroeger in de hoek links-achter een houten bedstee afgeschoten op een gemetseld bedstee-keldertje dat met plavuizen bekleed was. Door de korte wand van de bedstee liep schuin de trap naar de zolder, de steilte ervan tekende zich af op de achtermuur (afb. 168). Midden

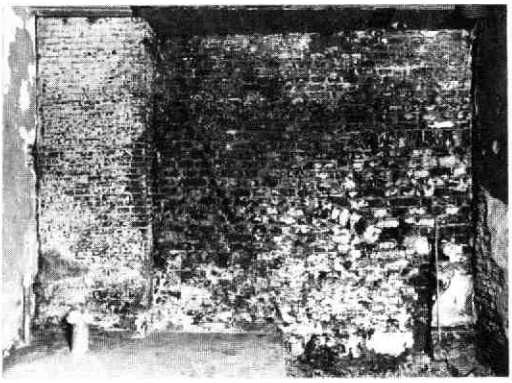

Afb. 168 Tuinstraat 6. De achtermuur. Foto Jean Penders. Rechts: het middeleeuwse fragment met de rollaag. Links: de aftekening van de helling van de trap.

tegen de linker zijmuur staat de schoorsteen met een eenvoudige houten schoorsteenmantel. De balken van de zoldervloer lopen evenwijdig met de voorgevel (deze richting geldt niet voor het hele hofje).
De zolder was een ongedeelde ruimte onder een zadeldak met de nok evenwijdig aan de straat. Het eenvoudige spant draagt één gording waarop de stevige planken rusten (2.5 x 20 cm) die de kap meer stabiliteit geven en die de zolder 157 jaar winddicht hielden.
De gevels van de kameren vertonen het patroon van een eenvoudig hofje: ze zijn om en om gespiegeld, d.w.z. deur naast deur, raam naast raam. Dit is gebruikelijk omdat in deze opzet volstaan kan worden met één dubbele schoorsteen en één dubbele dakkapel voor twee panden. Het originele negenruitsschuifraam en de spiegelgeklampte voordeur met gedrongen bovenlicht zijn onder andere bij Tuinstraat 6 bewaard gebleven. De gevels waren oorspronkelijk vertind en wit gekalkt. Later werd hierover een vochtwerende zwarte laag aangebracht waarna het hele hofje donkergrijs gekalkt werd. De grijze kleur werd in de tweede helft van de 19e eeuw enkele keren herhaald, daarna werd weer het wit verkozen.
Het complex waarvan Tuinstraat 6 deel uitmaakt telt tegenwoordig 21 woningen en daarmee is het het grootste hofje dat Utrecht heeft uit de periode vóór 1850 (toen de sociale woningbouw begon op te komen). Het is tevens het enige grote complex gewone arbeiderswoningen dat uit die tijd bewaard bleef: de andere hofjes bestaan uit vrijwoningen. Ook voor de geschiedenis van de sociale volkshuisvesting is de Tuinstraat van belang: de eerste grote Utrechtse gebeurtenis op dat gebied was in 1855 de aankoop en verbetering van deze straat door de Maatschappij tot Verbetering der Woningen voor Arbeidenden en Minvermogenden.
Bij de bouw in 1826 telde het hofje 46 kameren, voor Utrecht toen nog een ongekend aantal. Ze werden door Pieter Veelo gebouwd op het zuidelijke deel van het zeer grote erf dat - ook in de middeleeuwen - hoorde bij zijn huis Scherpenburg (Springweg 69-71). Achteraan, langs de stadswal, stond een aantal eenvoudige huisjes; één ervan vormt nog heden ten dage het koppand van de Tuinstraat. De zuidelijke erfscheiding van het oude perceel van Scherpenburg is grotendeels opgenomen in de blinde achtergevels van de bewaarde helft van het hofje (afb. 168). Zo kwam bij de restauratie in Tuinstraat 6 in de achtergevel een steens dikke middeleeuwse muur in het zicht, afgedekt met een rollaag, die vermoedelijk de oude tuinmuur is. Dat de plaats van het huis vóór 1826 een onbebouwd erf was blijkt uit een stortkuil die, gedeeltelijk onder de rechter zijmuur, aangetoffen werd.
In deze kuil bevond zich een massa aardewerk, voornamelijk uit de na-middeleeuwse periode. Het meest opvallend in dat complex was een groot aantal scherven van grote, vrij grof gemaakte potten met een zeer ongelijke wanddikte. Zij hebben vermoedelijk een functie in het een of ander industrieel proces gehad. Binnen in de potten bevond zich een grijzige aanslag. Indien het mogelijk is - bijvoorbeeld langs archivalische weg - te weten te komen, welke nijverheid op het terrein van het huis Scherpenburg (Springweg 69-71) is uitgevoerd, zou een poging gedaan kunnen worden de aanslag chemisch te onderzoeken.

LIT: Werkgroep Tuinstraat, ,,De Tuinstraat gered?!'' Utrecht, 1982.

Jean Penders

60. Vissersteeg 11-13-15

Deze huizen aan de Vissersteeg zijn met name zeer interessant in combinatie met de gegevens omtrent de middeleeuwse topografie en bebouwing die tevoorschijn zijn gekomen bij de opgraving in de naaste omgeving (afb. 150 en 169). Daarbij kwamen o.a. enkele vrijwel gelijktijdige huizen in zicht die, evenals de hier behandelde, later in kleinere woningen bleken te zijn opgedeeld (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 75-83).
Bij Vissersteeg 11-13-15 gaat het om een vermoedelijk uit de 15e eeuw stammend, zogenaamd ,,complex huis'' van klein formaat, dat met merkwaardig weinig veranderingen uit de middeleeuwen tot ons is gekomen. Omdat dit aanvankelijk belangrijke stadsgedeelte later zijn allure verloor en eeuwenlang door een bescheiden karakter gekenmerkt bleef, zijn ingrijpende en/of modieuze verbouwingen tot op heden uitgebleven.
Het huis bestaat uit een lage vleugel langs de Vissersteeg en een korte vleugel dwars daarop even naast het midden (afb. 169). Beide bestaan uit beganegrond, verdieping en zolder. Het rechterdeel van de straatvleugel is drie balkvakken breed en gevat tussen twee topgevels (rechts met vlechtingen, links met rollagen); het linker gedeelte (nr. 15) is twee balkvakken breed. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of dit deel oorspronkelijk bij het huis hoorde, een latere uitbreiding is of dat het vanouds een klein zelfstandig huis is geweest. Dit laatste lijkt, gezien de opzet van het pand, weinig waarschijnlijk. De straatvleugel is vermoedelijk nooit onderkelderd geweest. Anders is dit met de twee balkvakken diepe achter-

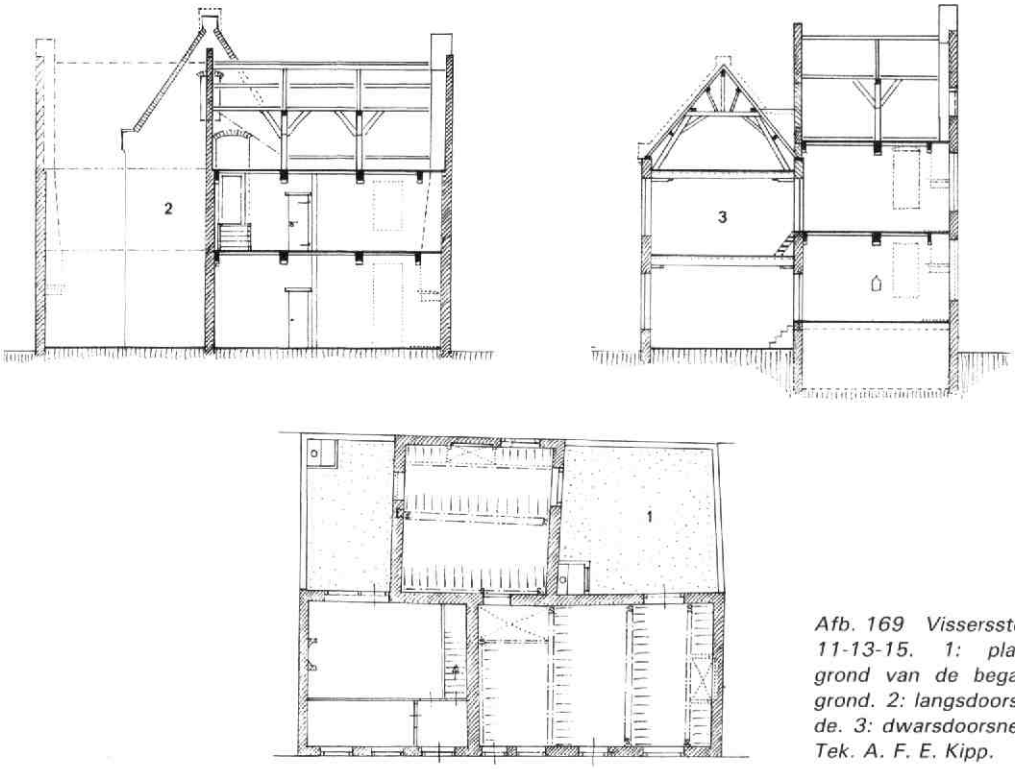

Afb. 169 Visserssteeg 11-13-15. 1: plattegrond van de beganegrond. 2: langsdoorsnede. 3: dwarsdoorsnede. Tek. A. F. E. Kipp.

bouw, die eveneens twee topgevels heeft (beide met rollagen). Deze is i.v.m. een (recentelijk dichtgestorte) kelder, die een halve meter boven maaiveld uitstak, vanouds in zijn geheel een halve meter hoger dan het voorhuis.
Beide bouwdelen hebben op de beganegrond en verdieping hun middeleeuwse eiken moer- en kinderbalklaag bewaard, met peerkraalsleutelstukken met vlakke zijkanten. Van de verdiepingsbalklaag van het voorhuis zijn de sleutelstukken aan de voorzijde rond 1600 door grotere eigentijdse vervangen.
In het voorhuis waren de stookplaatsen vanouds gesitueerd tegen de rechter zijmuur. De raveling hiervoor vertoont een ongebruikelijke constructie: een dunne extra moerbalk (met 5 sleutelstukken) ligt vóór de schoorsteen langs het desbetreffende balkvak. Eenzelfde constructie werd ook aangetroffen in Lauwerecht 92-94 (zie aldaar). In het achterhuis, waar de beide stookplaatsen tegen de achtergevel liggen (beneden een verdwenen hangschouw), is eenzelfde constructie waarschijnlijk (beneden is de dunne moerbalk door een nieuwe balk vervangen en boven is deze vanwege de plafondbetimmering niet te zien). De raveelbalk met peerkraalsleutelstuk in de beganegrondbalklaag van het voorhuis, rechts achter, lijkt erop te wijzen dat de oorspronkelijke verbinding met de verdieping een steektrap was. De zoldertrap in het achterhuis is afgetimmerd met (secundair) 18e eeuws schotwerk.
Beide zolders (zonder borstwering) hebben kappen met eiken spanten met ingekraste en aan één zijde geknikte telmerken (aangezien de kap van het huis van west naar oost genummerd is, valt hieruit niet af te leiden of het linkerdeel, nr. 15, van dezelfde opzet dateert). De achterzolder heeft in de achtergevel twee dichtgezette vensters ter weerszijden van de schoorsteen, en een zolderluik voor de vliering in de noordelijke topgevel. De verdieping heeft een vergroot of later ingebroken venster rechts naast de schoorsteen en in de westmuur, terwijl in de oostmuur een dichtgezet kloostervenster te zien is. De beganegrond heeft een venster naast de schoorsteen net als boven en een kaarsennis in het midden van de oostmuur. De voorgevelindeling is later gewijzigd; eerst t.b.v. de splitsing in twee (of vier?) woningen, later nog eens toen de beganegrond tot bedrijfsruimte werd bestemd. Door bepleistering is de oorspronkelijke opzet niet afleesbaar. Het thans afgebroken nr. 15 werd in het recente verleden tot garage verbouwd waarbij de voorgevel vernieuwd en de kap gesloopt werd.
A. F. E. Kipp

61. Voorstraat 28 e.o.

Bij de verbouwing van het voormalige hotel Patria bleek achter de 19e eeuwse voorgevel (1881) een tweetal 17e eeuwse huizen schuil te gaan, waarin de middeleeuwse voorgeschiedenis nog gedeeltelijk afleesbaar was (afb. 170, 171). Het stalgebouw aan de achterzijde - thans Kalverstraat 15 - behoort vermoe-

delijk vanouds bij het linker huis aan de Voorstraat. Het rechter voorhuis werd er vermoedelijk pas in of kort vóór 1881 bijgetrokken.

Omtrent de middeleeuwse situatie valt alleen te vermelden dat op dezelfde plaats twee zelfstandige huizen moeten hebben gestaan, waarvan het rechter ondiep, bescheiden en niet onderkelderd lijkt te zijn geweest, terwijl het linker reeds vrijwel net zo diep en hoog was als het huidige pand, dat alleen onder het achterste gedeelte vermoedelijk een kelder heeft gehad (steenformaat 30 x 14 x 7 cm). De ca 30 cm onder het huidige beganegrond peil aangetroffen plavuizenvloer van het linker deel zal nog hebben behoord tot de pre-17e eeuwse fase. In de linker zijmuur tekende zich op de beganegrond een brede, middeleeuwse stookplaats af, terwijl op de verdieping alleen het bijbehorende schoorsteenkanaal werd aangetroffen op ca 5.50 m uit de voorgevel.

Kalverstraat 15 lijkt een éénlaags middeleeuwse voorganger te hebben gehad van dezelfde omvang als de grotendeels nog bestaande 17e eeuwse versie. De uit de eerste helft van de 17e eeuw daterende achtergevel van het aangrenzende pand Hardebollenstraat 4 is gebouwd op een doorlopende middeleeuwse gemene muur met een verjonging ter hoogte van de huidige borstwering van Kalverstraat 15. Een uit de bouwtijd daterende doorgang, links in de oorspronkelijke achtergevel, vormde de verbinding met de Voorstraatzijde.

Het rechter gedeelte van Voorstraat 28 werd in later tijd kennelijk met een verdieping verhoogd en daarbij ingebalkt in de bestaande éénsteens muur van moppen van het linker deel. Het kreeg in de 17e eeuw voorin een kelder met een tongewelf parallel aan de voorgevel en een toegangstrap naar de straat.

Het veel diepere linker pand werd in de 17e eeuw binnen de oude zijmuren geheel nieuw ingevuld, waarbij de mogelijk houten voorgevel door een stenen versie zal zijn vervangen. De vanouds stenen achtergevel verdween ten gevolge van een uitbreiding van 1.50 m naar achteren. Het huis kreeg op begane grond en verdieping enkelvoudige eiken balklagen met sleutelstukken (20 x 14.5 cm, 70 cm hart op hart, hoogte van de sleutelstukken 7.5 cm). Twee maal twee stookplaatsravelingen links voor en achter dateren uit die periode. Hetzelfde geldt voor de thans weer verdwenen opkamer aan de achterzijde, die - met de achtergevel mee - 1.50 m naar achteren werd verschoven ten opzichte van zijn vermoedelijk middeleeuwse voorganger, waarvan aan de voorzijde nog een klein „keldertje" overbleef.

Van de beide achterbouwen dateerde de linker uit de 19e eeuw. De rechter daarentegen moet, zoniet vanouds, dan toch zeer lang als keukenuitbouw bij het linker pand hebben gehoord. Hij bestond oorspronkelijk alleen uit een beganegrond onder een lessenaarsdak. Later werd dit dak zóver opgetild dat een bruikbare verdieping ontstond. Dat ging ten koste van een eiken bolkozijn, waardoorheen het pand Hardebollenstraat 4 tot dan toe net over het oude dak uit kon kijken. Van de oostelijke muur van deze keuken maakte het gedeelte op de beganegrond kennelijk deel uit van een éénlaags middeleeuwse voorganger van Hardebollenstraat 2, dat een kap had met de nok evenwijdig aan de straat. De verhoging van deze muur sloot aan weerszijden aan op een gedeeltelijk nog bestaande forse, taps toelopende, middeleeuwse schoorsteenpartij van dit buurhuis.

Ook achter de linker aanbouw kwamen interessante gegevens aan het licht ten aanzien van het buurpand. Daarbij bleek dat Voorstraat 26 aan de achterzijde nog elementen heeft bewaard van een houten, middeleeuwse voorganger (afb. 170). Dit pand moet een - vermoedelijk losstaand - achterhuis van twee la-

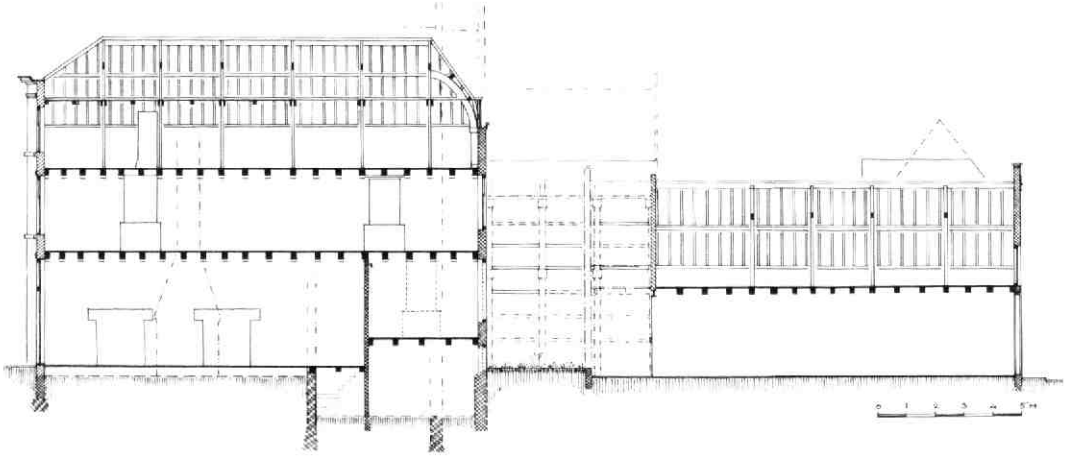

Afb. 170 Voorstraat 28. Langsdoorsnede naar het westen door de linkerhelft van Voorstraat 28 en het daar achter gelegen pand Kalverstraat 15, met daar tussen het middeleeuwse achterhuis van het buurpand Voorstraat 26. Tek. A. F. E. Kipp.

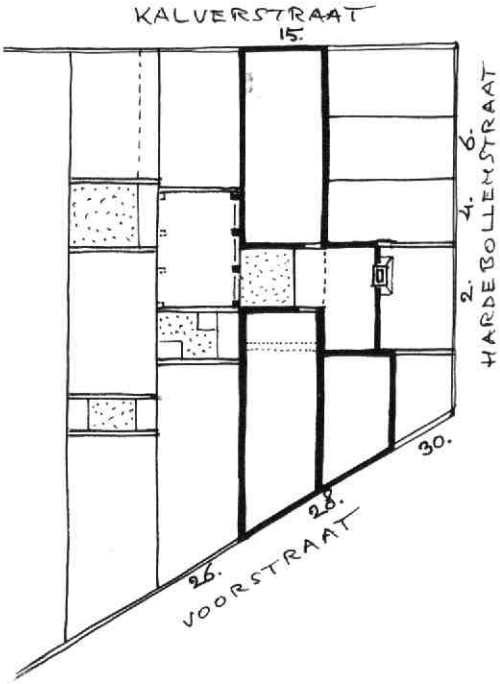

Afb. 171 Voorstraat 28. Situatieschets van de 17e eeuwse opzet van Voorstraat 28A en 28B en Kalverstraat 15. Tek. A. F. E. Kipp.

gen zijn geweest, waarvan de kap met zijn nok loodrecht op de straatrichting stond. Het houtskelet vertoonde drie balkvakken van 2 m breed, die door veldregels in zones van ca 70 cm waren verdeeld. De verdieping was ca 2.40 m hoog, de beganegrond liep tot ca 3.50 m boven het huidige straatpeil van de Voorstraat. In de 17e eeuw werd het vakwerk in plaats van met de oorspronkelijke beplanking of vakvulling, vrij zorgvuldig met baksteen ingevuld, en deels met klezorenreeksen langs de stijlen afgewerkt. Hieroverheen zaten ettelijke lagen witkalk. De opzet van de houtconstructie was zeer vergelijkbaar met die van Oude Gracht 133. Daarmee is dit de tweede keer dat in Utrecht een voorbeeld wordt aangetroffen van een ,,echt'' middeleeuws houten (vakwerk) huis, die als type niet verward moeten worden met de groep stenen huizen met houten voorgevel en/of houtskelet. *A. F. E. Kipp*

62. Voorstraat 59-61

Dit complex is een combinatie van twee vrijwel gelijktijdige 17e eeuwse huizen, die ontstaan zijn tijdens de 17e eeuwse ,,stadsvernieuwingsgolf'' waarbij de veelal bescheidener bebouwing op de achtererven van de claustrale huizen van het kapittel van St. Jan successievelijk werd vervangen door royalere zelfstandige woonhuizen.

Deze beide huizen zijn een goed voorbeeld van dit proces (afb. 173). Uit bouwsporen in de westelijke zijmuur van nr. 61 blijkt dat diens middeleeuwse voorganger een bouwhoogte had van één laag met een kap evenwijdig aan de straat. Blijkens een dichtgezette luikopening bovenin de topgevel moet dit huis boven een nog iets lager buurpand ter plaatse van nr. 59 hebben uitgestoken. De oostelijke zijmuur van nr. 61 blijkt een oudere gemene muur: een wat lagere en bredere middeleeuwse trapgevel van nr. 63 werd in de 17e eeuw tot even boven de nieuwe daklijn van nr. 61 verhoogd, maar tekent zich aldaar op zolder nog af.

Nr. 59 werd gebouwd als huis van twee lagen met de kap evenwijdig aan de straat, op een kelder met zes ribloze kruisgewelven, rustend op vierkante pijlers.

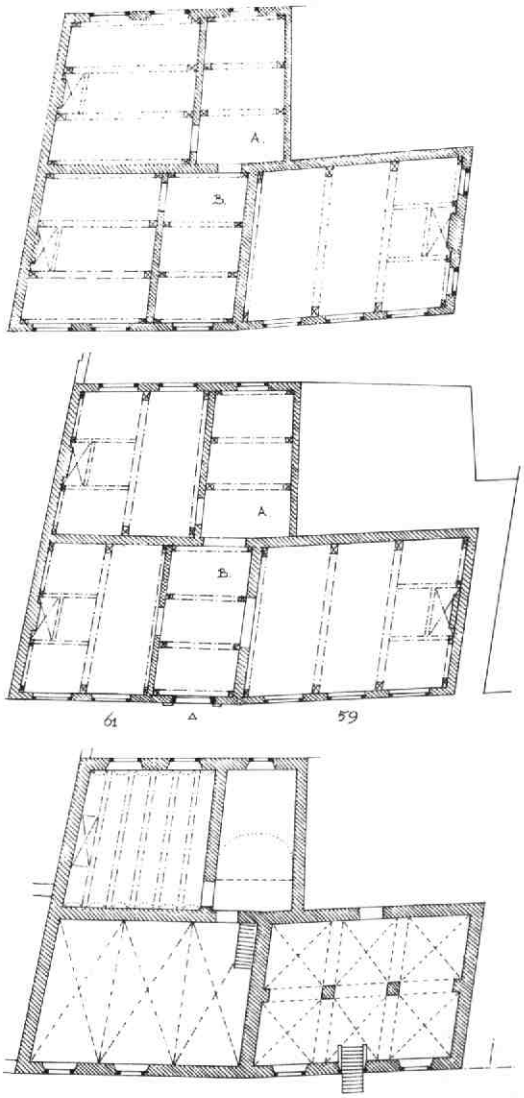

Afb. 172 Voorstraat 59-61. Plattegrondschetsen van kelder, beganegrond en verdieping van de beide panden, met de ligging van de balklagen. Tek. A. F. E. Kipp.

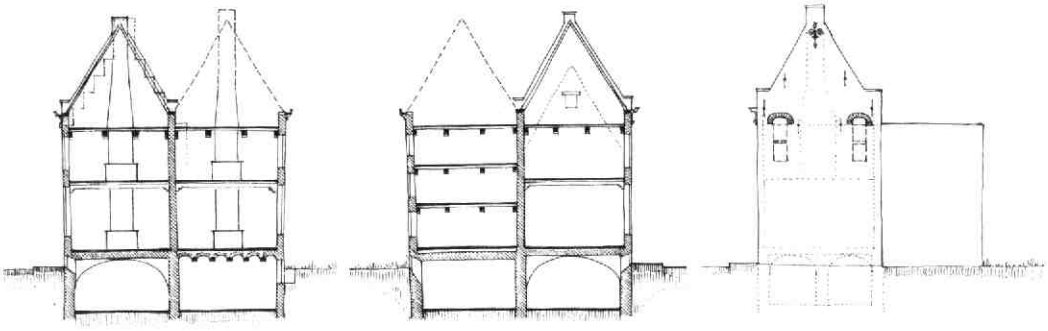

Afb. 173 Voorstraat 59-61. a: dwarsdoorsnede door nr. 61 naar het oosten. b: dwarsdoorsnede door nr. 61 naar het westen. c: de westelijke zijgevel van nr. 59. Schetsen A. F. E. Kipp.

De voorgevel vertoont zandstenen blokken in de strekken boven de vensters. Hij werd in de 19e eeuw gepleisterd; voordien was hij afgewerkt met een rode saus over zorgvuldig metselwerk en witgeschilderde diepliggende gesneden voegen. Niet goed gelukte voegen waren met rode specie bijgewerkt.
Hoewel de voorgevel van nummer 61 op dezelfde wijze is afgewerkt en eveneens geblokte strekken boven de vensters heeft, gaat er achter deze gevel een geheel ander huis schuil (afb. 172). Ditmaal gaat het om een, eveneens geheel onderkelderd, tweebeukig huis van twee verdiepingen met moer- en kinderbalklagen met geprofileerde sleutelstukken, en twee zadeldaken evenwijdig aan de straat (de achterste kap is in de jaren '60 vervangen door een plat dak). Maar het hoort, evenals Muntstraat 4, 6 en 7 en Ambachtstraat 5, thuis in de serie varianten op dit type. De moerbalken liggen nl. op de beganegrond haaks op de voorgevel maar op de verdieping (gedeeltelijk?) evenwijdig aan de gevel, wat zeer ongebruikelijk is bij deze kaprichting. Bovendien bestaat het rechte deel van de achterste beuk uit drie i.p.v. twee verdiepingen. Dit spreekt ook duidelijk in de achtergevel, die nog twee in het begin van de 19e eeuw vermaakte kruiskozijnen, alsmede twee typen sierankers en een geprofileerde bakstenen gootlijst vertoont.
De ruime kelder heeft onder de voorste beuk twee (vroeger drie) ribloze kruisgewelven, voorts linksachter troggewelven op zware balken boven een tot voor kort geheel met „kinderspelen" betegelde ruimte en rechtsachter (onder het gedeelte met drie etages) een tongewelf dwars op de straat.
Een dergelijke gemengde opzet zou men eigenlijk niet verwachten bij een huis dat rond het midden van de 17e eeuw in één keer werd gebouwd.

A. F. E. Kipp

63. Zilverstraat 6, 8 en 10

Bij het ingrijpende herstel van de sterk vervallen Zilverstraat waren deze drie vroegere woningen als laatsten aan de beurt.
Met het onderzoek van deze huizen werd een over enkele jaren verspreid bouwhistorisch onderzoek van de gehele zuidwand van deze straat voltooid (afb. 174). Terwijl de uitwerking van de gegevens in een gevorderd stadium is, wordt door Martin de Bruijn een on-

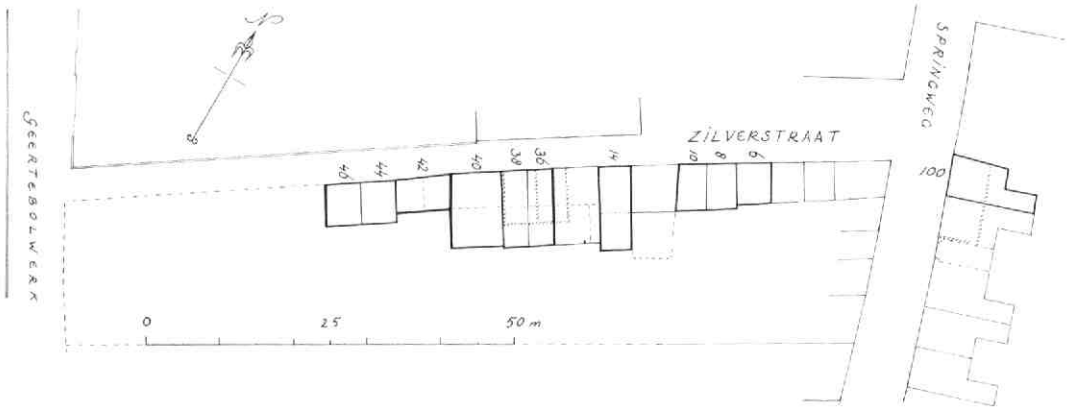

Afb. 174 Zilverstraat. Situatieschets van de in 1982 onderzochte panden. Tek. B. J. M. Klück. Gearceerd bij Zilverstraat 36-38: de plattegrond van de laat 14e eeuwse huizen. Gearceerd bij Springweg 100-102: de plattegrond van de vroegere ziekenzaal.

derzoek verricht naar de geschreven bronnen die op deze straat betrekking hebben. Het is de bedoeling t.z.t. beide onderzoeken te combineren tot één verhaal waarin de ontwikkelingsgeschiedenis van de Zilverstraat en de rijke bouwgeschiedenis van de individuele panden beschreven wordt.
De in 1878 gebouwde woningen bleken veel oudere binnenmuren te hebben: die tussen Zilverstraat 8 en 10 toonde een weggebroken rug-aan-rugstookplaats, terwijl die tussen nr. 6 en 8 was gebouwd als topgevel, later opgehoogd voor een kap van nr. 6.
Te concluderen valt dat er in het begin van de 17e eeuw twee kameren gebouwd zijn ter plaatse van nr. 8 en 10, waartegen later in de 17e eeuw t.p.v. nr. 6 een huisje gebouwd werd.
Bouwsporen van vensters in de 16e eeuwse oostgevel van Zilverstraat 12 tonen aan dat er voordien sprake was van een open terrein. De verrommelde grond met 15e en 16e eeuws schervenmateriaal, soms in duidelijke afvalkuiltjes, onderstreept dit (afb. 175).

Afb. 175 Zilverstraat 8-10. Fragment van een slibversierd bord. Foto F. Kneefel. Dit zgn. vogelbord is gemaakt in de vroeg 15e eeuwse pottenbakkerij aan de Hogelanden OZ. (Zie: A. Bruijn e.a., Pottersvuren langs de Vecht. Rotterdam 1979, 94 en 110).

Doordat nog aanwezige funderingen een lager werknivo wenselijk maakten, kon deze afvalgrond weggegraven worden, waarbij als verrassing de resten van een middeleeuwse kamerwoning t.p.v. nr. 10 tevoorschijn kwamen (afb. 176). Daartoe hoorde een funderingsfragment ter plaatse van de scheiding tussen nr. 8 en 10, met daarop het restant van een afgesleten rollaag, die als drempel van een doorgang diende. De fundering van de vroegere westmuur, met nog net de hoeken van voor- en achtergevel, zit onder de zijgevel van Zilverstraat 12. Tussen beide funderingen lag een verdacht ordelijke puinhoop die, toen hij eenmaal uitgeprepareerd was, een restant bleek te zijn van de in leem gemetselde voorgevel, waarvan de binnenplak door de dikke binnenpleister redelijk aaneen was blijven hangen. Een onderbreking in de regelmaat was toe te schrijven aan een muuropening, waarschijnlijk een venster: onder het puin ter plaatse kwamen vrij veel fragmenten tevoorschijn van vensterglas, waarbij verschillende met beschildering (afb. 177). Het gevelpuin bedekte een stookvloer tegen de fundering

Afb. 176 Zilverstraat 8-10. Resten van de middeleeuwse kamerwoning(en). Van voor naar achter: een vloer van moppen, de fundering van de binnenmuur met een restant van een drempel en met de omgevallen voorgevel. Tegen de oostwand van Zilverstraat 12 wordt de stookplaats vrijgelegd.

onder nr. 12. De bijbehorende zwart-aardewerken haardpot was nog aanwezig. Slijtagesporen duiden op een intensief gebruik in de huishouding, voordat de pot de grond in ging om als aspot te dienen.
De plavuizen van de oorspronkelijke vloer waren (voor hergebruik?) verwijderd, alleen een dunne leemlaag was nog over: dit zou een aanwijzing voor weloverwogen sloop kunnen zijn.
Onder Zilverstraat 8 was nog wel een vloerrest bewaard gebleven, maar deze bestond dan ook uit moppen. Zij waren zodanig beschadigd dat hiervoor alleen zon, regen en vorst als meest waarschijnlijke oorzaak genoemd kunnen worden. Van verdere resten van een middeleeuwse kamer was geen spoor meer te vinden. Wel werd op de meest voor een haard in aanmerking komende plaats in de verrommelde grond een dikke aslaag aangetroffen.
Onder Zilverstraat 6 werd, behalve een waarschijnlijk 17e eeuwse beerput, wel een stookvloerrest aangetroffen, als enige aanwijzing dat ook hier al vroeg een kamerwoning was.
Mogelijk hoorden de hier vastgestelde kameren bij de in 1389 vermeldde vijf kameren in de „Zulverstrate". (N. van der Monde III, 320-321). De archeologische gegevens laten een dergelijke datering zeker toe.
In bovengenoemd aspakket t.p.v. Zilverstraat 8 werd

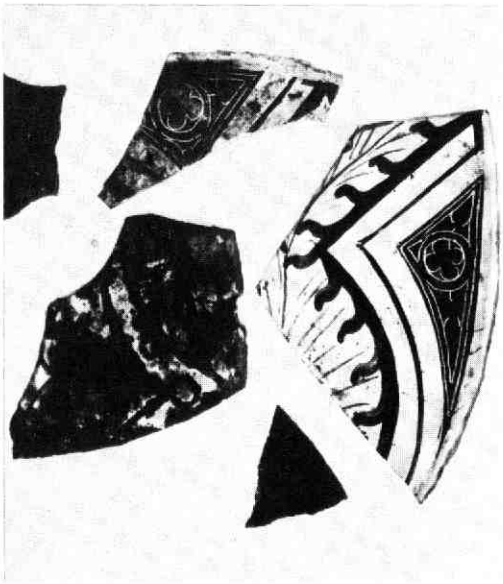

Afb. 177 Zilverstraat 10. Fragmenten van geschilderd vensterglas van het oudste huis. Foto F. Kneefel. De wijze van versiering past in de bouwtijd.

een vondst gedaan die een nadere beschouwing waard is: het is een gebakken voorwerp dat bekend staat als ,,haardpotdeksel'' en gezien de brandverkleuringen hoort het ontegenzeggelijk bij de haard thuis.
Vorm en vooral gebruikssporen prikkelden tot een vergelijking met reeds eerder in Utrecht aangetroffen ,,deksels'', waarvan een aantal fraai versierd is (afb. 178). Ondanks de sterke individuele verschillen valt een aantal kenmerken op als gemeenschappelijk:

- de vorm is conisch, bekroond met een stevige knop of korte steel. Daardoor is het een voorwerp met een zeker gewicht, met name geschikt om druk mee uit te oefenen, maar onhandig als deksel.
- Onderkant en randen, soms ook de knop, tonen vaak brandsporen.
- De onderkant, die geheel of vrijwel vlak is, vertoont bij de gebruikte exemplaren slijtage als van stevig wrijven.

In het voortreffelijke artikel, waarin A. Dorgelo vele tientallen exemplaren van deze deksels met elkaar vergelijkt, is op dit laatste kenmerk geen acht geslagen.
Vast staat dat het voorwerp bij de stookplaats thuishoort. Ook is er het feit dat het vuur om redenen van brandveiligheid goed gedoofd moet kunnen worden. Een ingegraven pot is erg geschikt om gloeiende as veilig op te bergen, maar de periode waarin deze voorwerpen vooral gebruikt werden, lijkt juist vooraf te gaan aan het haardpot-gebruik. Ook is de doorsnede te variabel en meestal te klein om te passen in het gat van de haardpotplavuis (10 cm voor het in Zilverstraat 8 gevonden exemplaar). Bovendien, en vooral bij het hier gevonden exemplaar, is sprake van het afbrokkelen van de rand terwijl het gebruik toch blijkt door te gaan. Op bovengenoemde gronden kom ik tot de veronderstelling dat dit primair een voorwerp is om de nog gloeiende as op de stookvloer mee uit te drukken. De ,,haardpotdeksel'' is dan in feite een ,,domper''. Deze zou ook nog gebruikt kunnen zijn om de as fijn te wrijven. De as immers had een belangrijke betekenis in het huishouden, niet alleen als schuurmiddel, maar vooral ook om mee te wassen. Het werkzame bestanddeel is kaliumcarbonaat: potassium (de verlatijnste vorm van potas, haardpot-as dus).

LIT: A. Dorgelo, Middeleeuwse versierde aardewerkdeksels. BROB 1959, 119-138. N. van der Monde, Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de pleinen, straten . . . der Stadt Utrecht III, Utrecht 1846.

Bart Klück

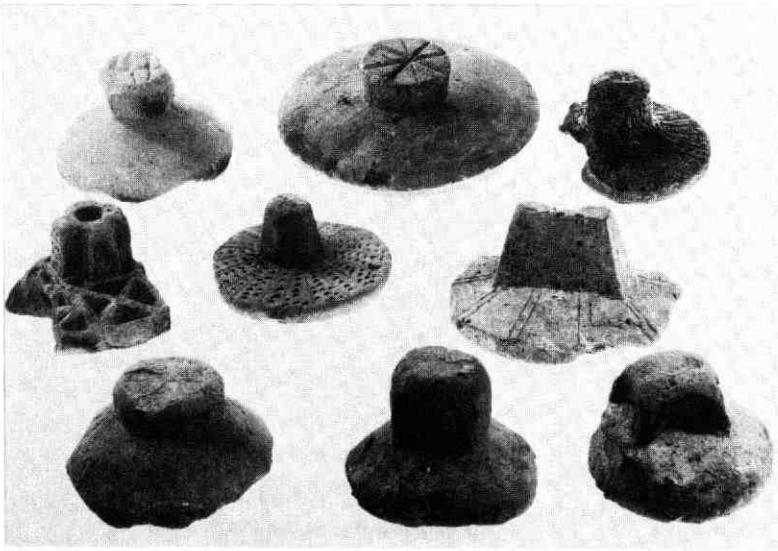

Afb. 178 Zilverstraat 8. Een aantal van de in Utrecht gevonden ,,dompers''. Foto F. Kneefel. Het exemplaar midden onder is afkomstig uit Zilverstraat 8. Behalve het grote exemplaar midden boven (afkomstig uit ovenafval van omstreeks 1400) en het exemplaar midden rechts (gevonden in 14e eeuws ovenafval) vertonen zij alle de in de tekst beschreven gebruikssporen.

64. Zilverstraat 14

Dit éénlaags huis is in de vroege 19e eeuw gebouwd volgens een eenvoudige opzet: door het gebruiken van de zijgevels van Zilverstraat 12 en 34 waren alleen op de smalle zijden gevels nodig om een ruimte te begrenzen die met een binnenmuur, een gangmuur en een zolder geschikt was voor twee woningen.
De stookplaats van de achterkamer bleek gebouwd te zijn op de stortkoker van een 16e eeuwse beerput onder de naastgelegen z.g. Zilverbergspoort.
Voorafgaand aan het storten van de nieuwe betonvloer kon aan de funderingen vastgesteld worden dat er eertijds een laat-middeleeuwse kamerwoning, ter grootte van de voorste woning, stond. De voor- en achtergevel daarvan waren in verband gemetseld met de westmuur van Zilverstraat 12, een relatie die ook blijkt uit een dichtgemetselde, oorspronkelijke doorgang in deze muur.

Afb. 179 Zilverstraat 14. Stookwand met haardstenen, die oorspronkelijk toebehoord heeft aan het achterhuis van Zilverstraat 12.

Bij het slopen van de muur, die gemeenschappelijk was met het verdwenen achterhuis van Zilverstraat 12, kon door de oplettendheid van de mensen van het aannemersbedrijf van Zoelen een stookwand met 16e eeuwse haardstenen worden vrijgelegd (afb. 179). Deze haardstenen hoorden bij een vroegere stookplaats van Zilverstraat 12. De door de vuur beschadigde partij bestaat uit een halfronde deksteen met het wapen van Karel V en het jaartal 1550 (afb. 180) en verder uit rechthoekige stenen met een mannen- en vrouwekopje in medaillons. *Bart Klück*

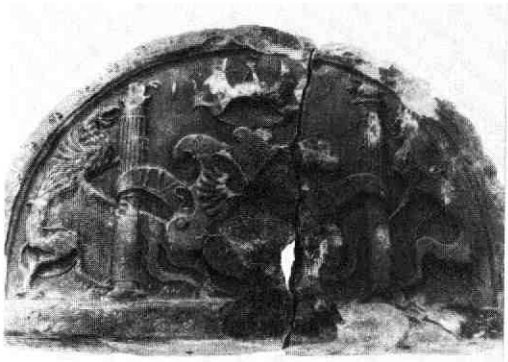

Afb. 180 Zilverstraat 14. De deksteen van de stookwand met haardstenen. Foto F. Kneefel. Dubbelkoppige Habsburgse adelaar met de spreuk PLVS O(V)LTRE, tussen twee vlammende zuilen van Hercules, geflankeerd door griffioenen. Ter weerszijden van de keizerskroon het, beschadigde, jaartal 1550.

65. Zilverstraat 36 en 38

Vóór de renovatie was het al duidelijk dat deze panden ontstaan waren door splitsing van een ouder huis, dat niet los gezien kan worden van Zilverstraat 34. Het onderzoek voor en tijdens de renovatie leverde een groot aantal gegevens op, waaruit reeds een aantal bevindingen naar voren gehaald kunnen worden.
Evenals Zilverstraat 34 bestaat Zilverstraat 36/38 uit een éénlaags dwarshuis met haaks daarop een jonger achterhuis (afb. 174). Bij het bodemonderzoek bleek dat de dwarshuizen voorafgegaan werden door twee diepe huizen die tot de oudste bebouwing van de in 1386 voor het eerst vermelde straat behoren (Van der Monde III, 320). Van beide huizen werd een stookplaats teruggevonden: één tegen de westmuurfundering van Zilverstraat 38 (afb. 181) en één midden in Zilverstraat 36, langs een uitbraaksleuf.
In de loop van de 15e eeuw worden deze huizen vervangen door twee dwarshuizen, op een groter perceel. De oude stookplaats tegen de westmuur van Zilverstraat 38 blijft in gebruik. Tegen de nieuwe achtergevel komt een lage aanbouw, waarbij de zuidelijke fundering van het afgebroken huis gebruikt werd.
Bij een ingrijpende verbouwing rond 1500 worden de westmuur en de voorgevel vervangen, een nieuwe stookplaats aangelegd (afb. 182) en vermoedelijk balklaag en kap vernieuwd.
Nog in de eerste helft van de 16e eeuw wordt er weer grondig verbouwd en nu met een aanwijsbare oorzaak: in 1538 is er een grote brand in de Zilverstraat geweest (med. M. de Bruijn). Bij het spoedig aangevangen herstel wordt het vloernivo verhoogd, waaraan het peil van de nieuwe balklaag wordt aangepast.
In Zilverstraat 36 bleef een fragment bewaard van de toen gelegde vloer in de vorm van een specielaag met de afdrukken in diagonaalpatroon van kleine (12.5 x 2 cm) geglazuurde plavuisjes (afb. 183). Tussen

Afb. 181 Zilverstraat 38. De oudste stookplaats (eind 14e eeuw). Onder: de omstreeks 1500 herbouwde westmuur.

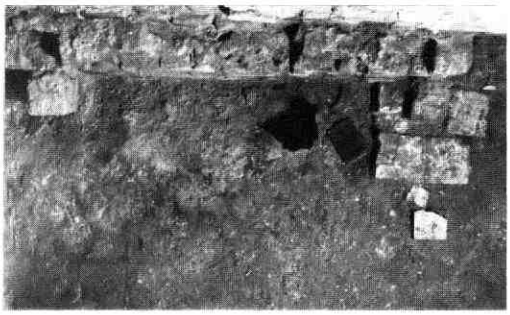

Afb. 182 Zilverstraat 38. De stookplaats van omstreeks 1500, gelegen boven die van afb. 181. Foto B. J. M. Klück. De daktegel naast de haardpot is vermoedelijk gebruikt als deksel voor die haardpot.

Afb. 183 Zilverstraat 36. Vloerrest van 1538 met geglazuurde plavuisjes in diagonaal patroon. Foto B. J. M. Klück. Rechts: de fundering van de ca 1800 weggebroken muur tussen voor- en achterhuis.

reeds bestaande achterhuizen van Zilverstraat 34 en 40 wordt een nieuw achterhuis gebouwd met, evenals bij het voorhuis, een doorgang naar Zilverstraat 34. Meer dan drie eeuwen lang blijven beide panden als eenheid funktioneren. In het laatste kwart van de 16e eeuw wordt het achterhuis, samen met het achterhuis van Zilverstraat 34, verbouwd. Beide krijgen een zorgvuldig afgewerkte eiken balklaag, een nieuwe kap en een stookplaats, terwijl een dubbele achtergevel volgens één ontwerp wordt gebouwd. Uit deze veranderingen zou afgeleid kunnen worden dat

Afb. 184 Zilverstraat 34 en 36-38. De oorspronkelijk 16e eeuwse gevels van de achterhuizen. Tek. B. J. M. Klück.

Afb. 185 Zilverstraat 36-38. Achtergevels. Vooral als gevolg van de 19e eeuwse verbouwing was de achtergevel zó slecht geworden, dat hij herbouwd moest worden. Daarbij is een deel van de top gereconstrueerd. De metselaar is terecht trots op het resultaat van zijn werk.

het hoofdaccent van het wonen naar de achterhuizen verplaatst wordt.
De gevels werden uitgevoerd als z.g. schoudergevels, waarbij de gevelhellingen halverwege door een trap doorbroken worden: een soort kruising tussen een tuitgevel en een trapgevel. Met verschillend uitgevoerde bogen, venstervormen en afwisseling van rollagen en invlechtingen, gevoegd bij het nivoverschil en de ongelijke breedte, kregen de gevels een uiterst levendige opbouw (afb. 184 en 185).
Na de dynamische ontwikkeling in de 16e eeuw duurt het tot rond 1800 voor er weer sprake is van verandering. Sinds enige tijd is hier dan de herberg ,,De Zilveren Berg'' gevestigd. Kennelijk om een grote gelagkamer te krijgen, wordt de muur tussen voor- en achterhuis weggebroken. Langs de oostmuur wordt een gang afgescheiden vanaf de daartoe opgeschoven ingang. Deze ingang, in empire-stijl uitgevoerd, krijgt een naar buiten draaiende deur (wat voor een dergelijk bedrijf erg handig is).
De herberg houdt het uit tot rond 1860. Het pand wordt dan maximaal uitgebaat door er vier woningen in onder te brengen, waarbij voor- en achtergevel wijzigingen ondergaan. In onze eeuw, waarin de oude kappen en de achtergeveltop verdwijnen, wordt deze benauwde toestand verlicht door voor- en achterwoningen samen te voegen.

LIT.: N. van der Monde, Beschrijving van de pleinen, straten . . . der stad Utrecht III. Utrecht 1846.

Bart Klück

Afb. 186 Zilverstraat 40. De ,,Engelse'' gevel van 1884.

66. Zilverstraat 40

Afb. 187 Zilverstraat 40. Pastilledoosje. Foto F. Kneefel. a: bovenzijde met portret van Prince Albert. Het opschrift luidt: H.R.H. Prince Albert's Cachol aromatisé Prepared by Thomas Jackson. b: onderzijde. Opschrift: Sweeten the breath, refresh the mouth. Albert Gate 1869. In het schild: Prince Albert's cachols. Inventors original proprietor.

De vraag naar de herkomst van de merkwaardige architectuur van dit huis kon beantwoord worden door de vondst in het gemeente-archief van een transportakte, die vermeldt dat Hendrik Dammeijer in 1876 het huis verkoopt aan zijn zoon, wiens beroep, volgens de akte, timmerman te Dover (Engeland) is. Als deze in 1884 het huis verbouwt, krijgt de Zilverstraat een huis met duidelijke Engelse stijl-invloeden, zoals het sierpleister, de schuiframen met de doorlopende stijlen van de bovenramen en de driedelige overhoekse schoorsteen op de oostgevel (afb. 186). De vondst van een 19e eeuws pastille-doosje (afb. 187) uit Engeland wijst evenzeer op de smaak van deze timmerman, wiens vindingrijkheid in de voorgaande Kroniek (MBOU 1982-2, 84-85) reeds aan bod kwam.
Ook dit huis bevatte nog muurwerk van een middeleeuwse voorganger (zie Zilverstraat 36/38), waarvan in Zilverstraat 42 de topgevel van het voorhuis in zicht kwam. *Bart Klück*

67. Zilverstraat 42

De beganegrond van dit dwarse huis, gebouwd in de 17e eeuw, was in twee ruimten van gelijke oppervlakte verdeeld. In het rechterdeel bevonden zich de ingang en de doorgang naar het achtererf en de trap met eronder een stenen spiltrapje naar een kleine kelder. De gave kelder met tongewelf, het enige dat van het huis gehandhaafd bleef, werd helaas niet in het herstelplan opgenomen.
Boven tegen de westmuur van de beganegrond was een stookgewelfje van een oorspronkelijke stookplaats op de verdieping.
De linker ruimte was in het derde kwart van de 19e eeuw, toen de voorgevel verbouwd werd, afgewerkt als woonkamer met een eenvoudig schouwtje. Het plafond was betimmerd met lange dunne delen tussen de balken van de enkelvoudige balklaag en voorzien van profiellijstjes. De oostmuur van deze kamer toonde sporen van een grotere 18e eeuwse schouw èn van een 17e eeuwse schouw.
De specielaag van de 17e eeuwse vloer kwam in zicht bij het afgraven voor de nieuwe betonvloer. Daaronder bleken nog twee plavuizen vloeren te liggen, beide sterk hellend naar het zuiden. Zij hoorden bij een kamerwoning, waarvan de funderingen van moppen de latere woonkamer begrenzen. Bij de bovenste vloer, met plavuizen van 16.6 x 3 cm in halfsteens verband, hoorden de resten van de wangen van een 16e eeuwse stookplaats tegen de oostmuur. Tegen de linker wang zat een haardpot. De onderste vloer bestond uit hardgebakken plavuizen van 20 x 4 cm, die sporen van vuur vertoonden. Er bleek geen relatie met de stookplaats. *Bart Klück*

68. Zilverstraat 44 en 46

Dat deze tamelijk „modern" ogende huizen (afb. 188) vroeg 18e eeuws waren, bleek bij het uitnemen van de ramen, toen bij alle kozijnen de pengaten tevoorschijn kwamen van middenstijl en kalf van kruiskozijnen. De bovenramen van deze kruiskozijnen waren oorspronkelijk gevuld met glas in lood, zoals bleek uit een in de bovendorpel geschaafde groef voor het glaspaneel, dat verder bevestigd was aan bindroeden, waarvan de stijlen de geboorde gaten vertoonden (afb. 189).

Afb. 188 Zilverstraat 44. Voorgevel. In de kozijnen van de verdieping zijn de pengaten zichtbaar van de verdwenen middendorpel en middenstijl.

Nog net was aan de stijlen te zien dat zij oorspronkelijk zware kraalprofielen gehad hadden, eenzelfde profilering als die, welke de enkelvoudige balklagen vertonen.
Zilverstraat 44 en 46 zijn de laatsten van een rij van acht huizen, waarmee de zuidelijke wand van de Zil-

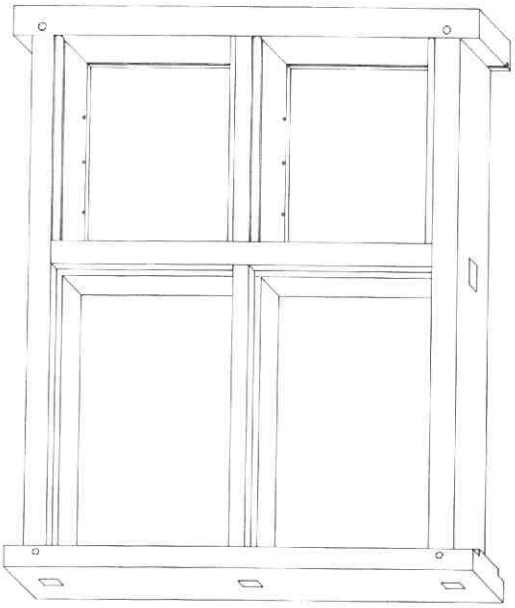

Afb. 189 Zilverstraat 44. Isometrische reconstructie van een kruiskozijn van de verdieping. Tek. B. J. M. Klück. Brugstaafgaten in de stijlen en een ingeschaafde glasgroef in de bovendorpel wijzen op gebruik van glas-in-lood. De benedenopeningen waren oorspronkelijk voorzien van draairamen binnen, en luiken buiten.

verstraat in één keer gesloten werd tot aan de stadswal. Dit blijkt ook uit de oostmuur van nr. 44, die in feite de keurig gemetselde en gevoegde, oorspronkelijk vrijstaande eindgevel van Zilverstraat 42 was.

Bart Klück

69. Zuilenstraat 7-15

In Utrecht is het 17e eeuwse, zogenaamde tweebeukige huizentype (met twee zadeldaken achter elkaar) vrij goed vertegenwoordigd. Reeds eerder kwamen enkele variaties op dit thema ter sprake (Janskerkhof 16, Ambachtstraat 5, Muntstraat 4, 6, 7). Men treft het vooral (maar niet alleen) aan bij royaal opgezette 17e eeuwse woonhuizen in de oostelijke helft van de binnenstad, zowel los voorkomend langs b.v. Nieuwe Gracht en Kromme Nieuwe Gracht, alsook in concentraties, met name langs in de 17e eeuw gewijzigde of nieuw aangelegde straten als Boothstraat en Brigittenstraat. Zo wordt ook het karakter van de Zuilenstraat voor een belangrijk deel nog steeds door dit huizentype bepaald (afb. 192).

Een deel van deze tweebeukige huizen blijkt echter pas later tot deze karakteristieke opzet te zijn uitgegroeid. Een voorbeeld hiervan bleek Zuilenstraat 9 te zijn, waarvan het voorhuis een grotere diepte heeft dan de achterste beuk (afb. 190 en 191). Het voorhuis dateert in zijn huidige vorm waarschijnlijk uit 1631-1632, de jaren waarin de straat verbreed en vrijwel geheel nieuw bebouwd werd. Op dit voorhuis

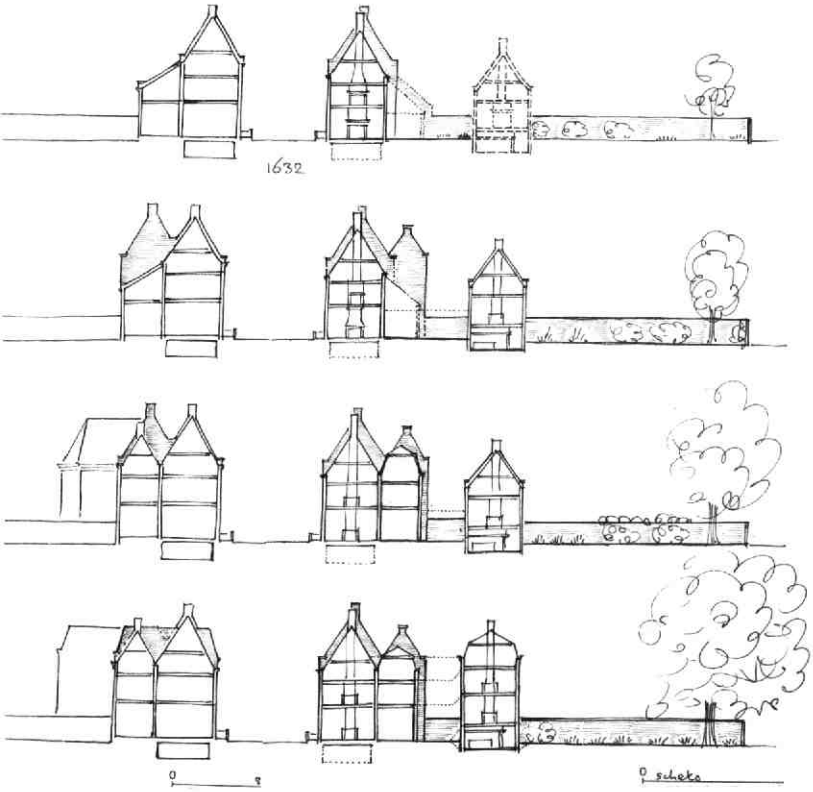

Afb. 190 Zuilenstraat 7-15. Evolutieschets van de dwarsdoorsnede van (links) Zuilenstraat 9 (met daar achter nr. 7) en van (rechts) Zuilenstraat 13 (met daar achter nr. 15). Tek. A. F. E. Kipp.

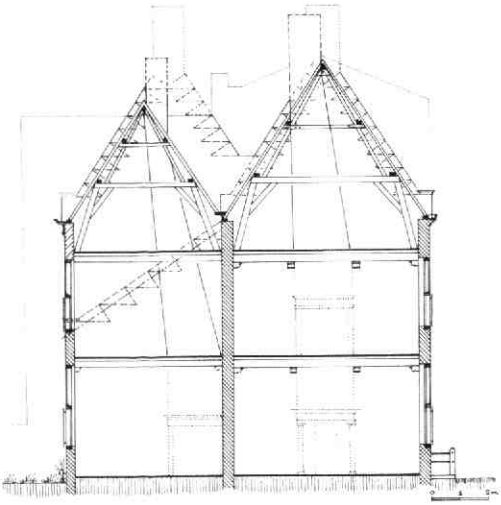

Afb. 191 Zuilenstraat 7-15. Schets van de dwarsdoorsnede van Zuilenstraat 9 naar het westen, met aangetroffen bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

sloot blijkens bouwsporen een, kennelijk éénlaagse, aanbouw aan, die met een aankapping op gootniveau uitkwam. Kort daarna lijkt het (later geheel vernieuwde) buurpand nr. 7 te zijn gebouwd in tweebeukige vorm, waarbij voor het ondiepere voorhuis gebruik kon worden gemaakt van de zijtopgevel van nr. 9, terwijl de zijmuur van de achterbouw werd verhoogd tot een gelijkwaardige topgevel met vlechtingen, zodanig dat de zakgoot tussen beide daken op vlieringniveau kwam te liggen en er dus een doorlopende zolder ontstond. Nog weer later in de 17e eeuw werd vervolgens de ondiepe achterbouw van nr. 9 verhoogd en voorzien van een eigen zadeldak, gebruik makend van de zijgevel van nr. 7.
Een vergelijkbare situatie lijkt zich te hebben voorgedaan bij Zuilenstraat 15, waar de forse voorste beuk

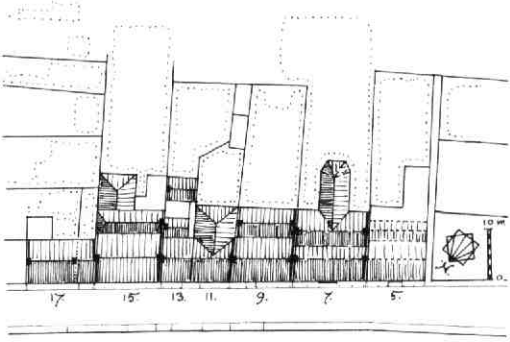

Afb. 192 Zuilenstraat 7-15. Situatietekening met kappenplan. Tek. A. F. E. Kipp.

van het huis geheel uit 1632 lijkt te dateren, terwijl de wat ondiepere achterste beuk in het begin van de 19e eeuw verhoogd lijkt te zijn en van een nieuwe kap werd voorzien (afb. 190). Mogelijk is toen pas de huidige opzet met twee zadeldaken ontstaan.
Als derde voorbeeld met eenzelfde ontwikkeling kwam Zuilenstraat (11-)13 aan de orde (afb. 190). Dit pand werd kort na het buurpand nr. 15 - en gebruik makend van de juist gereedgekomen zijgevel daarvan - gebouwd als een asymmetrisch dubbel woonhuis onder een doorlopend dak. Ook hier heeft vermoedelijk een ondiepe éénlaagsaanbouw op het voorhuis aangesloten, die rond het midden van de 19e eeuw met een verdieping werd verhoogd, terwijl de mansardekap daarboven aan kon sluiten op de reeds eerder verhoogde achterbouw van het buurhuis. Bovendien heeft nr. 13, zoniet vanouds, dan toch reeds sedert het midden van de 17e eeuw, een vrijstaand achterhuis met een zadeldak evenwijdig aan de straatrichting. In opzet bestond dit achterhuis uit een grote tuinkamer boven een royale, half ondergrondse keuken. Omstreeks 1880 werd het met een verdieping verhoogd. *A. F. E. Kipp*

Lijst van panden waarin in 1982 bouwhistorisch onderzoek werd verricht, dat niet in deze Kroniek wordt behandeld.

Achter Clarenburg 5
Achter St. Pieter 18
Annastraat 3, 5, 11
Van Asch van Wijckskade 8, 28-30
Brigittenstraat 4
Choorstraat 11
Doelenstraat 12
Haverstraat 10, 12, 14, 19, 47, 49
Hoogt 12
Janskerkhof 12, 13, 13a, 15, 18, 19
Jerusalemstraat 12
Keistraat 5
Korte Nieuwstraat 2, 4
Kromme Nieuwe Gracht 43, 45
Lage Weide 39
Lange Nieuwstraat 17, 19, 21, 23, 34, 62, 63, 64
Nieuwe Gracht 1, 3, 5, 14, 19, 21, 38, 51, 64, 67, 137
Nobeldwarsstraat 21
Oude Gracht 3, 5, 7, 37, 41, 43, 45, 129, 185, 189, 261, 298, 307
Oude Gracht (werfmuren) 97-101, 105
Ridderhofstad 4
Springweg 9, 51, 64
Trans 6, 8, 10, 12, 14, 16
Twijnstraat 28
Wittevrouwensingel 27, 29
Wittevrouwenstraat 44
Zadelstraat 9

HISTORISCHE DAG 1983

Kasteel Groeneveld, centrum voor bos, natuur en landschap

Uitnodiging tot het bijwonen van de Historische Dag op **7 mei 1983** op Kasteel Groeneveld in Baarn.

Alle leden en donateurs van historische verenigingen en verzamelingen in de provincie Utrecht en andere belangstellenden worden hierbij uitgenodigd deel te nemen aan de Historische Dag 1983.
De opening van Kasteel Groeneveld als Nationaal Centrum voor Bos, Natuur en Landschap in mei 1982 is de aanleiding daar een bezoek te brengen. Het kasteel is geheel gerestaureerd. Er wordt een permanente expositie ingericht waarin, uitgaande van Nederlandse landschapstypen, voorlichting wordt gegeven over flora en fauna, beheer van bos en natuurgebieden en hun relatie met de mens. Daarnaast zijn er ruimten beschikbaar voor tijdelijke tentoonstellingen. Het bij het kasteel behorende park is ingericht in Engelse landschapsstijl en deels geheel hersteld.
De kosten voor deelname aan de dag bedragen *f* 22,- inclusief de lunch. In verband met de ruimte in het kasteel en het restaurant is het aantal deelnemers aan een maximum gebonden.
Opgaven voor deelname kunt u **tot 27 april** richten aan:

Stichtse Culturele Raad, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht, (tel. 030-31 03 07) met vermelding van naam en adres en onder gelijktijdig overmaken van het verschuldigde bedrag op onderstaand giro- of banknummer. Girorekening nr. 173931 t.n.v. Stichtse Culturele Raad te Utrecht. Bankrekening nr. 218469136 t.n.v. Stichtse Culturele Raad te Utrecht.

Het programma ziet er als volgt uit:

10.30 - 11.00 - ontvangst met koffie

11.00 - 11.45 - inleiding over kasteel en park Groeneveld door de heer W. Paans, beheerder van het kasteel en een vertegenwoordiger van de houtvesterij Utrecht

11.45 - 13.00 - bezichtigen kasteel en exposities

13.00 - 14.30 - lunch in het restaurant

14.30 - 16.00 - wandeling door het park

OUD-UTRECHT OP DE STADHUISBRUG

In het kader van de fotowedstrijd die door **Oud-Utrecht** wordt georganiseerd én het 60-jarig jubileum, wordt middels een standplaats op de **Stadhuisbrug** publiciteit gemaakt voor de vereniging.
Er worden nog enkele enthousiaste leden gezocht, die zich beschikbaar willen stellen om op zaterdag in de kraam plaats te nemen.

Hier zullen o.a. de jaarboeken, maandbladen e.d. te koop worden aangeboden en er is de mogelijkheid om zich als lid op te geven.

Belangstellenden kunnen zich in verbinding stellen met: Ernst Jansen, p/a Gemeentearchief, tel. 030-71 18 14 tst. 20.

BOEKENSCHOUW

J. M. Verhoeff. De oude Nederlandse maten en gewichten. Publikaties van het P. J. Meertens-Instituut, deel 3. Amsterdam 1982. XVI + 132 pag. f 18,50 (incl. verzendkosten binnen Nederland). Rechtstreeks te bestellen bij het P. J. Meertens-Instituut, Postbus 19888, 1000 GW Amsterdam.

Bij het P. J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde is een voor archeologisch en bouwhistorisch onderzoek zeer nuttig boek verschenen. Bij het onderzoek naar oude verkaveling of het lezen van oude bestekken is een overzicht van in Nederland gebruikte maten en gewichten onmisbaar. Het is bijvoorbeeld handig te weten dat een ton cement in Utrecht overeenkomt met ongeveer 54 liter en in Dordrecht met 60,38 liter, wanneer men een

vergelijking wil maken tussen het bestek van een gebouw in Dordrecht en een gebouw in Utrecht. Het in 1982 verschenen boek bevat een dergelijk overzicht. Voor de 18de en 19de eeuw is het boek vrijwel volledig. Zoals ook in het voorwoord wordt gesteld is het helaas niet mogelijk een dergelijke volledigheid voor de vroegere eeuwen te bereiken. In de achterin het boek aanwezige woordenlijst wordt meer algemene informatie betreffende verschillende maten en gewichten gegeven. Hierin valt te lezen dat één ,,koeweide'', de hoeveelheid grasland nodig om een koe te laten grazen, in Drente gelijk is aan één ,,dagwerk'', in de veenderij de dagproduktie van 6 man, hetgeen 0,67 hectare betreft.
Voor diegenen die op enigerlei wijze met oude maten en gewichten in contact komen is dit boek zeker een welkome uitgave.

E. K.

W. J. van Hoorn (eindredakteur). Observantenklooster Amersfoort. Amersfoort, Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Vallei en Eemland, 1982. 183 p., met ills. Prijs f 27,50. (Het boek is slechts te koop in Amersfoortse Boekwinkels).

Na de herhaaldelijke wisseling van funktie sedert 1472 is het kloostercomplex van de orde der Observanten te Amersfoort in 1979 bestemd tot onderkomen van de Gemeentelijke Sociale Dienst en de Archiefdienst. Voordat tot restauratie van het complex besloten werd was het voortbestaan bijzonder onzeker, in 1970 werd een sloopvergunning verleend in verband met de voorgenomen aanleg van een weg. Mede op aandringen van de burgerij werd het besluit tot afbraak ingetrokken.

Toen de plannen tot restauratie vaste vormen begonnen aan te nemen werd door de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.) afdeling Vallei en Eemland toestemming gevraagd tot het uitvoeren van archeologisch onderzoek binnen het gebouwencomplex. Het college van B&W gaf de toestemming voor het onderzoek dat uiteindelijk 2½ jaar heeft geduurd. De verslaggeving vond plaats in de vorm van het boekje ,,Observantenklooster Amersfoort''.

Het boekje is tot stand gekomen in goede samenwerking tussen de A.W.N., de Gemeentelijke Archiefdienst en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

De inhoud van het boekje valt uiteen in twee delen, een historisch overzicht van de orde der Observanten en het gebouwen complex en een verslaggeving van het archeologisch onderzoek. Het historisch overzicht bevat een uitgebreide beschrijving van funkties, aan- en verkoop van huizen en erven en verbouwingen. Helaas ontbreken hierbij gedetailleerde plattegronden waardoor begrip van de tekst, zeker voor niet Amersfoorters, soms nogal bemoeilijkt wordt.
De beschrijving van het archeologisch onderzoek begint met een overzicht van de vondsten in verband gebracht met de geschiedenis van het kloostercomplex.
Het belang van afvalkuilen met soms bijzondere inhoud wordt beschreven in het hoofdstuk ,,Huisvuil, een waardevolle bron van informatie'', waarna een hoofdstuk over twee vondstcomplexen volgt. Aan de restanten van de in de kloostergang gevonden Observanten, onderzocht door de R.O.B. is een apart hoofdstuk gewijd. Ook verschillende vondsten als schoenen, een foedraal met bestek, pijpen en dierlijke resten zijn afzonderlijk beschreven.
Dit boekje kan gezien worden als een goed gevolg van een particulier initiatief om archeologisch, archivalisch en bouwhistorisch onderzoek te bundelen.

E. K.

B. O. van den Berg, E. Boeve, D. Carasso en C. S. Oldenburger, Theekoepels en tuinhuizen in de Vechtstreek en 's-Graveland. Hilversum 1980. Uitgegeven door de Stichting Commissie voor de Vecht en het Oostelijk en Westelijk Plassengebied. 164 p. geill. met 175 bouwtekeningen en ca. 150 foto's. f 49,50 (over te maken op postgiro 256092 ten name van bovenvermelde stichting te Hilversum).

Theekoepels en tuinhuizen in de Vechtstreek en 's-Graveland trekt onmiddellijk de aandacht door de overvloed aan prachtige foto's, en de goede reproducties van prenten en tekeningen, terwijl ook de zorgvuldige opmaak de indruk wekt dat we met een degelijk werkstuk te maken hebben.
De Commissie voor de Vecht en het Oostelijk en Westelijk Plassengebied, die het boek heeft uitgegeven, beoogt enerzijds een overzicht te geven van de 43 nog bestaande tuinkoepels in de Vechtstreek en 's-Graveland, anderzijds wil ze een verwaarloosd hoofdstuk uit de Nederlandse architectuurgeschiedenis invullen. Daarmee wil de Commissie de aandacht vestigen op het belang van het behoud van de weinige nog bestaande koepels. Naar schatting de helft ervan wordt namelijk op kortere of wel langere tijd met verval en/of sloop bedreigd.
Het boek valt als zodanig in twee gedeelten uiteen. Een inleiding en verantwoording van architect Bart van den Berg en de historicus Dedalo Carasso, gevolgd door een ontwikkelingsschets van de koepel in

de Nederlandse tuin door de biohistoricus Clara Oldenburger vormen het historisch-theoretische kader voor de rest van het boek, een meer ,,concrete'' documentatie van de 43 koepels.
Over dit tweede gedeelte is eigenlijk niets dan goeds te zeggen.
Op een overzichtelijk kaartje (p. 8) kan men de ligging van de koepels bepalen. Van elke koepel worden vervolgens historische en bouwkundige gegevens vermeld, terwijl historische prenten, foto's van de huidige situatie en een complete set tekeningen op schaal 1 : 100 of 1 : 150 het beeld voltooien.
De grote ,,ontdekking'' die tijdens het bestuderen van de koepels gedaan werd is Trompenburgh, het tussen 1672 en 1680 gebouwde buiten van admiraal Cornelis Tromp. In het achtzijdige paviljoen, dat met het hoofdgebouw verbonden is, bevindt zich een reeks schilderingen, deels op hout, deels op doek, en teksten, die tezamen een rijk ikonografisch programma bevatten, waarin de faam van Tromp en zijn familie verkondigd wordt. Terecht hebben de schrijvers zich niet al te zeer verdiept in het materiaal, omdat dit buiten het kader van het boek zou vallen, maar afgaande op de onder moeilijke condities genomen foto's is het wel te hopen dat spoedig nader kunsthistorisch onderzoek wordt verricht. Zo bevindt zich in het plafond een geschilderde balustrade, met daarachter staande en eroverheen hangende converserende en musicerende gezelschappen van verschillende nationaliteit. Een dergelijk motief, in Italië zeer populair, vanaf het moment dat Mantegna het toepaste in het Palazzo Ducale in Mantua (1474), is in Nederland zeldzaam. De schrijvers konden slechts twee voorlopers aanwijzen, namelijk in de twee buitenhuizen van de Oranjes, Huis te Rijswijk en Honselaersdijk.
Trompenburgh roept echter ook de vraag op in hoeverre we hier nu nog met een theekoepel dan wel tuinhuis te maken hebben, hetgeen ons terugvoert naar de inleiding en verantwoording, en de historische schets aan het begin van het boek. Die lezend moet ik tot de conclusie komen dat de schrijvers er niet in geslaagd zijn tot definities te komen van de verschillende soorten gebouwtjes en gebouwen, die los van dan wel vast aan het hoofdgebouw in de historische tuin voorkwamen. Waarschijnlijk waren zij een belangrijke stap verder gekomen als zij zich meer hadden verdiept in de veelzijdige functies die de tuinhuizen en -koepels bij onze voorouders hadden. In hoeverre had een ,,ultra-moderne'' theekoepel bij een groot buiten dezelfde functie als een door de dorpstimmerman volgens een oud modellenboek vervaardigd tuinkoepeltje bij een boerderij?
De Nederlandse bellettrie vormt een rijke bron wanneer men het sociale leven in en rond het tuinhuis wil bestuderen. Een kritische studie daarvan zou bijvoorbeeld kunnen aantonen, dat in de theekoepel andere normen golden dan in het door conventies en omgangsvormen bepaalde leven van alledag. In ieder geval was de tuinkoepel voor de beter gesitueerden een plaats, waar men zich een tijdje uit de wereld terug kon trekken.
Een vraag die me ook bezig houdt is waarom men door alle mogelijke stijlperiodes heen een voorkeur heeft gehad voor koepelachtige gebouwen op een grondplan dat varieert van een vierkant tot een regelmatige veelhoek. Het ,,uitzicht hebben naar alle kanten'' kan soms een reden voor de vorm geweest zijn, maar is dit zeker van oorsprong niet, terwijl plaatsing van veel latere koepels ook niet op die basis ontstaan kan zijn. De oudste voorbeelden van tuinkoepels, in de renaissance-tuin, lijken qua belevingswaarde in het verlengde te liggen van andere ,,konische'' bouwsels, waarin de wandelaar zich kon vermaken, zoals kunstmatige grotten, en wie dan nog verder denkt komt terecht in een wereld van archetypische symboliek, waarin ik mij verder maar niet zal wagen.

J. Roding

H. J. A. Berendsen, De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie. Utrecht 1982. 260 pp., 58 fig., 23 tabellen, 6 kaarten.
ISBN 90 6266 033 9. f 48,50.
De dissertatie van Berendsen handelt over de genese (= ontstaanswijze) van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht. Het accent ligt op de holocene wordingsgeschiedenis (holoceen is het geologisch jongste tijdvak); in het bijzonder is aandacht geschonken aan de verandering in het rivierstelsel in de afgelopen 8000 jaar.
Achtereenvolgens komen aan de orde: de geologische en geomorfologische ontwikkeling van Zuid-Utrecht vanaf het Midden-Pleistoceen tot op heden, een aantal geologische formaties, stroomgordels en stroomstelsels, crevasseruggen, kommen, wielen en overslagen en de mens in het landschap.
Eén van de resultaten van het uitgebreide onderzoek dat aan het proefschrift voorafging is de geomorfogenetische kaart van Zuid-Utrecht; deze bestaat uit 5 kaarten op schaal 1:25.000 en een legendablad die als bijlagen bij het proefschrift zijn verschenen. Men spreekt van een (geo-)mofogenetische kaart als het ontstaan van de vormen, de morfogenese, het belangrijkste criterium is dat ten grondslag ligt aan de onderscheiding van kaarteenheden. Op het hoogste niveau vindt dan ook een indeling plaats naar genese van de in het terrein waarneembare vormen (zoals b.v. stuwwallen, sneeuwsmeltwaterdalen, stroom-

ruggen, kommen en uiterwaarden). Hierbij wordt onderscheid gemaakt naar antropogene genese (door de mens), fluviatiele (door rivieren), eolische (door de wind), periglaciaal (door sneeuwsmeltwater), glaciaal (door landijs) en fluvioglaciaal (door ijssmeltwater). Op een lager niveau vindt een indeling plaats naar terreinvorm, ouderdom en/of profielopbouw. De gegevens betreffende de profielopbouw zijn verzameld d.m.v. zo'n kleine 100.000 boringen die vnl. uitgevoerd zijn door studenten fysische geografie. De ouderdom is bepaald m.b.v. diverse dateringsmethoden.

Het is erg jammer dat het ontstaan van het Utrechtse landschap, op zich een boeiend onderwerp, op een droge, wetenschappelijke manier is uitgewerkt. Bovendien wordt het lezen niet vergemakkelijkt doordat allerlei fysisch-geografische termen voor de leek onvoldoende uitgelegd worden. Tussen de wetenschappelijke gegevens staan hier en daar enkele feiten vermeld die voor historici interessant kunnen zijn (zoals bewoningsgeschiedenis van het gebied, archeologische vondsten, ,,verklaringen'' van namen zoals de Lek), maar pas het laatste hoofdstuk over de mens in het landschap is echt het lezen waard. Het is echter de vraag of u hiervoor *f* 48,50 uit wilt geven.

K. Penders

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 3 - maart 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Geheel onverwacht overleed op 22 februari jl. de heer J. F. J. Hoeting. Van 1977 tot 1982 beheerde hij op uitstekende wijze de financiën van Oud-Utrecht.
In het volgende maanblad willen wij hem graag een *In Memoriam* wijden.

Red.

Agenda

Donderdag 7 april 1983. Lezing door de heer H. Ganzeboom over zijn onderzoek ,,Beleving van Monumenten''. Zie ook de agenda van het vorige nummer, pag. 24. Plaats: Fundatie van Renswoude. Aanvang: 20.00 uur.

Donderdag 14 april 1983. Lezing van het Ned. Klassiek Verbond, afd. Utrecht. Prof. dr. L. de Blois uit Nijmegen spreekt over ,,Bankwezen in de Oudheid''. Plaats: Kapittelkamer van de Janskerk, Janskerkhof. Aanvang: 20.00 uur.

Donderdag 21 april 1983. Ledenvergadering van de vereniging Oud-Utrecht. Voor de agenda: zie elders in dit nummer. Plaats: Fundatie van Renswoude. Aanvang: 19.30 uur.

Dinsdag 3 mei 1983. Lezing door de heer M. J. Hagen over zonnewijzers. De heer Hagen is lid van ,,De Zonnewijzerkring'', die van 25 april t/m 14 mei a.s. een tentoonstelling organiseert in het Gemeentelijk Informatiecentrum Utrecht. De lezing zal een algemeen deel over zonnewijzers bevatten en ook een aantal Utrechtse aspecten van deze wijze van tijd meten belichten. In het aprilnummer van het Maandblad zal een artikel aan dit onderwerp worden gewijd. Plaats: Fundatie van Renswoude. Aanvang: 20.00 uur.

In de maand **juni** zal, ter ere van het 60-jarig bestaan van de vereniging, een speciale excursie worden georganiseerd. Nadere bijzonderheden in een volgend nummer.

Zaterdag 13 augustus 1983. Excursie naar kasteel De Haar in Haarzuilens. Aanvang: 10.30 uur. Nadere bijzonderheden in een volgend nummer.

16 april t/m 15 mei 1983. Tentoonstelling ,,Het Kamp van Amersfoort''. In een kleine expositie wordt aan de hand van documenten, foto's, tekeningen en beeldhouwwerken een beeld gegeven van het in de tweede wereldoorlog zo beruchte Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort. Museum Flehite, Breestraat 82, Amersfoort. Tel. (033) 1 99 87.

UTRECHT BIJ DE TIJD

TANTE COR was 20 jaar geleden wel één van de meest bekende figuren in Utrecht. Vele Nederlanders luisterden naar haar. Ieder kon zich op haar woord verlaten - en verlaatte zich dan nimmer.
Wie was dat dan? Het was de dame die men hoorde spreken als men op de telefoon 002 draaide. Men werd dan, van welke plaats in het land ook, verbonden met de tijdschrijver welke in het telexoverdraagstation van de P.T.T. te Utrecht stond opgesteld. En deze machine was ingesproken door mejuffrouw Cor, zodat het toestel in de wandeling ook tante Cor bleef heten - tot op de huidige dag toe, al leidt het apparaat nu een zwijgend bestaan in het Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum, destijds in Utrecht, nu te Schoonhoven.
Utrecht gaf dus de tijd aan!

DE KOSTER VAN BLAUWKAPEL richtte zich ook al op Utrecht om te weten wat de juiste tijd was. De kerkeraad besloot in 1651 tot aankoop van een verrekijker opdat de koster voortaan op de nabije kerktorens van Utrecht kon zien hoe laat het was. De goede man had nog niet de mogelijkheid om 002 te bellen, maar toch mogen we wel zeggen dat hij zich van de modernste middelen bediende, want de verrekijker was pas in het begin van die eeuw, in 1608, uitgevonden. Het behoorde veelal tot de taak van de koster, alias schoolmeester en voorzanger, om het uurwerk te onderhouden, op te winden en gelijk te zetten. Dat laatste nu deed men op aanwijzing van een zonnewijzer.
Was de zonnewijzer in Blauwkapel ontzet door baldadige schooljongens, of waren de bomen bij de kerk zo hoog geworden dat er te weinig zon op de wijzer kwam?
Of had Utrecht toen al de faam zo goed bij de tijd te zijn dat men in Blauwkapel liever naar de Utrechtse torens keek dan naar een eigen zonnewijzer? Het was de kerkeraad daar natuurlijk wel bekend dat men in Utrecht zeer accuraat was en dat men scherpe instructies had opgesteld voor de torenwachters. Dezen zouden het ook niet in hun hoofd halen om een loopje te nemen met de voorschriften want ze hadden een afschrikwekkend voorbeeld voor ogen:
Toen de wachter van de *Buurkerk* eens een vals noodsein had geblazen werd hij prompt van zijn post ontzet en bovendien werden hem de voorste twee vingers van de rechter hand afgekapt waarna hij uit de stad gebannen werd. Dat was dan wel in 1536 gebeurd, maar de schrik zat er nog goed in.
In de tijd dat de koster die moderne verrekijker kreeg waren overigens de torenuurwerken van Utrecht nog verre van modern. Pas enkele jaren later kwam Christiaen Huygens met zijn cycloïde slingeruurwerk, waarop hij in 1657 octrooi kreeg. Vòòr die tijd liepen alle uurwerken nog verre van feilloos door hun ouderwetse constructie met spil en lepels en foliot. In Nederland verscheen het eerste van die ouderwetse uurwerken in 1331 in Breda, en te Utrecht kwam reeds in 1369 het eerste stadsuurwerk in de *Buurkerk* te hangen. Het uurwerk van de *Nicolaaskerk* wordt vermeld in een rekening van 1473-1474.
Het eerste torenuurwerk dat door Huygens van een slinger werd voorzien, was dat in de kerk te Scheveningen. Dat gebeurde in 1658, maar reeds in datzelfde jaar kwam als tweede aan de beurt het uurwerk in de *Domtoren* welk karwei werd opgeknapt door Samuel Coster, aan wie Huygens het octrooi had overgedragen. Coster nam het werk aan voor 350 gulden, vrije reis- en verblijfkosten en een verering aan zijn huisvrouw, die, toen het werk gereed was, 60 gulden ontving. Een zekere Simon Dou was heimelijk de toren van Scheveningen binnengedrongen en was achter het geheim van Huygens gekomen. Met behulp van deze kennis heeft hij de overige openbare gebouwen van Utrecht van slingeruurwerken voorzien.

Men kan *zien* hoe laat het is - op een zonnewijzer, op de wijzerplaat van een (toren)uurwerk, al of niet met verrekijker, maar ook aan het vallen van een tijdbal (nog in Greenwich) of van tijdkleppen wat in enkele Nederlandse havens nog tot 1927 was te beleven.
Maar men kan een tijdsein ook *horen* zoals bij tante Cor per telefoon of bij het slaan van de torenklok. Over de vele soorten klokken en de vele wijzen van luiden hoeven we hier na het luisterrijke inluiden van de nieuwe Domklokken niet meer te schrijven. Maar het is wel aardig in dit artikel nog even te wijzen op het *tijdluiden* in de andere plaatsen van de provincie Utrecht. Of het nu nog gebeurt weet ik niet, maar 10 jaar geleden luidde de klok nog om 12.00 uur in Breukelen, Linschoten, Loenen a. d. Vecht, Nieuw Loosdrecht, Nigtevecht, Vleuten, Vuursche, 't Waal en Honsdijk en Wilnis.
Het *tijdroepen,* wat dus de nachtwacht deed, zullen we wel nergens in Nederland meer horen, behalve te Ootmarsum in de Oudejaarsnacht.
Een ander geluidssein op het moment van de mid-dag was het afschieten van een kanon, zoals men deed in Lissabon en ook in Batavia.
Het afschieten van een middagkanon kan men ook door de zon zelf laten doen. Er zijn in ons land nog enkele oude zonnewijzers, o.a. één in het Universiteitsmuseum en één in Museum Sypesteyn, waarbij een klein kanon op de wijzerplaat is opgesteld.
Een brandglas wordt zò geplaatst dat dit overeenkomt met de zonsdeclinatie van een bepaalde dag. Als dan de zon haar hoogste stand bereikt, precies om

1 *Het middagkanon bij het Palais Royal te Parijs, naar G. Doré*

12.00 uur, dan ontploft het kruit in dat kanon door de straling door het brandglas.
Een lithografie van Gustave Doré (1833-1883) toont op geestige wijze hoe de grote heren die in het bezit waren van een zakhorloge bij het Palais Royal in Parijs om de *zonnewijzer met het middagkanon* geschaard stonden en daar wachtten op het 12-uur-schot om hun horloge gelijk te kunnen zetten.
In tegenstelling tot het kanon verloopt de tijdaanwijzing middels een *zandloper* geheel geruisloos, reden waarom dat instrument geprefereerd werd bijv. door geleerden.
In vele kerken van ons land staat nog een zandloper op de kansel, maar ik weet niet of dat nog het geval is in de provincie Utrecht. Weet iemand dat ook?
Die in Blokzijl wordt nog elke zondag door de predikant gebruikt, en die in Midden Beemster in elk geval nog op Beemster biddag, 30 juli.
Onze vroede vaderen gingen ter kerke maar ze wilden de predikant wel aan een afgesproken tijd houden; dus men vaardigde bepalingen uit om de duur van de preek te beperken. Wie de tijd overschreed werd beboet, in Groningen omstreeks 1771 met een zilveren ducaton, in Zwolle omstreeks 1800 met 12 stuivers.
Van een boete in Utrecht heb ik niet gelezen, maar wel is bekend dat de godsdienstoefeningen te Utrecht zo lang duurden dat de in koper gevatte uurzandloper op den predikstoel soms ten derdenmale omgekeerd moest worden, aldus P. Nagtglas in een geschrift z.j. *Voor honderd jaren, uit de papieren van een tijdgenoot*. En dat was dan nog wel een zandloper die een uur liep (Wat wel wat anders is dan de zandloper van 18 minuten die koningin Victoria in de kapel deed aanbrengen).
Men had in Utrecht kennelijk meer geduld en meer zitvlees of misschien betere kanselredenaars dan in Zwolle en Groningen.

Op de ouderwetse zonnewijzers, waarvan in de stad Utrecht een vijftal te zien is, wordt de *ware zonnetijd* aangegeven. Nu loopt de aardbol niet met gelijkmatige snelheid om de zon waardoor de ware tijd nu eens sneller, dan weer langzamer gaat. Dit gaf problemen toen de klokken steeds gelijkmatiger werden in hun loop. Toen kreeg men behoefte aan de *middelbare zonnetijd*. Deze werd halverwege de 19de eeuw ingevoerd.
Het verschil tussen ware en middelbare zonnetijd noemt men *tijdvereffening*.
Nu had elke plaats nog zijn eigen middelbare tijd, totdat in 1908 de wet ,,tot invoering van een *wettelijken tijd*'' van kracht werd. Van toen af was er voor het hele land eenzelfde tijd, en dat was de zonnetijd (middelbaar) van Amsterdam. In 1937 verzocht de minister om niet meer de tijd van Amsterdam maar de tijd op de meridiaan van 5° O.L. als norm te nemen. Men kwam toen meer in het Utrechtse straatje, want die meridiaan loopt over Breukelen, en iets zuidelijker juist tussen Benschop en IJsselstein in.
In de periode vóór 1907, toen deze wet nog niet bestond, was er jarenlang enorm geharrewar geweest over deze regeling, ook in de schoot van de Utrechtse Universiteit. Een boeiend relaas hierover gaf mevrouw Van Cittert-Eymers in *Spiegel Historiael* (febr. 1975): ,,Nederland zet de klok gelijk''.
Die strijd over de vraag welke tijd men hier moest invoeren (Greenwichtijd of M.E.T.) duurde de Spoorwegmaatschappijen destijds te lang en eind vorige eeuw besloten zij zelfstandig de W.E.T. (in de volksmond snel de ,,grindwegtijd'' voor Greenwichtijd) in te voeren. De middelbare tijd, zoals die werd aangewezen op de Domtoren, scheelde 20 minuten met de *Spoorwegtijd*. Als men op een kwartier afstands gaan van het station woonde hoefde men pas bij de klokslag van 10.00 uur op de Domtoren uit huis

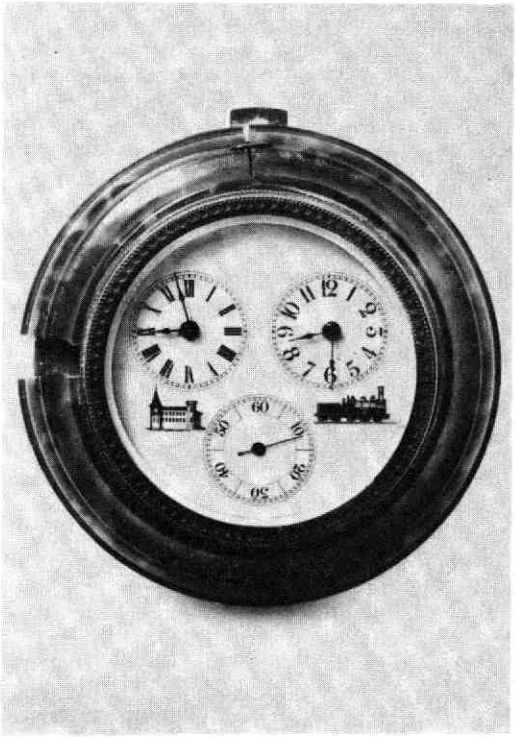

2 Het klokje uit het Spoorwegmuseum waarop de ,,Spoortijd'' 20 minuten achter is bij de Burgerlijke Tijd (1892-1909). (Foto Jac. P. Stolp, Universiteitsmuseum)

te gaan om nog met gemak de trein van 10.00 uur te kunnen halen.
Grappig was het dat er in die tijd klokjes waren met twee wijzerplaten: onder de ene staat een ,,stadhuis'' voor de Utrechtse tijd, en onder de andere een locomotief voor de Spoorwegtijd. In het Spoorwegmuseum is nog zo'n klokje te zien.

Tijdvereffening

Een zonnewijzer kan men zo inrichten dat deze elke soort tijd aanwijst die men maar wil hebben. Men is dus niet gebonden aan de ware zonnetijd alleen. Om de middelbare tijd te laten aanwijzen moet men een z.g. *tijdvereffeningslus* aanbrengen, een 8-vormige figuur.
In de 18de eeuw was dat nog een modern snufje op particuliere zonnewijzers (David Coster 1720-1730, zonnewijzer in het Rijksmuseum), maar in de provincie Utrecht heeft men voor het eerst in Nederland deze lus toegepast bij de openbare tijdaanwijzing.
J. M. C. baron van Utenhove van Heemstede, een niet onverdienstelijk amateur-astronoom, maakte in *Jutphaas* in 1831 een grote stenen zonnewijzer en voorzag deze van een lus voor de tijdvereffening.
Van prof. G. Moll verschenen - postuum - twee artikelen in de *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1839 II waaruit ik dit citeer:
,,Sommigen dergenen, die dagelijks langs den grooten weg van Breda naar Amsterdam, van de Lek naar Utrecht reizen, hebben zeker wel eens gelet op den Zonnewijzer die, genoegzaam tegen het zuiden, op den muur van een gebouw, ten oosten van den weg, getrokken is. Doch zeker een veel geringer aantal dier reizigers heeft de aandacht gevestigd op die wonderlijke figuur, bijna als eene acht, die de lijn van twaalf uren als omslingert. Het zoude mij ook niet verwonderen, indien vele geletterden den zin niet gevat hadden van de spreuk, die er onder staat: Solem haec dicere falsum audeat. *Het is een meridiaan, die het verschil van den waren en middelbaren tijd aanduidt, die aanwijst, hoeveel een goed gaand horologie dagelijks op den middag bij de zon voor- of achteruit moet zijn. Het toont dus aan, dat de beweging der zon niet het regte uur aanwijst, et propterea Solem dicere falsum audet.''*
De spreuk betekent: Laat men eens durven beweren dat de zon hier fout aanwijst. De slotzin wil zeggen:

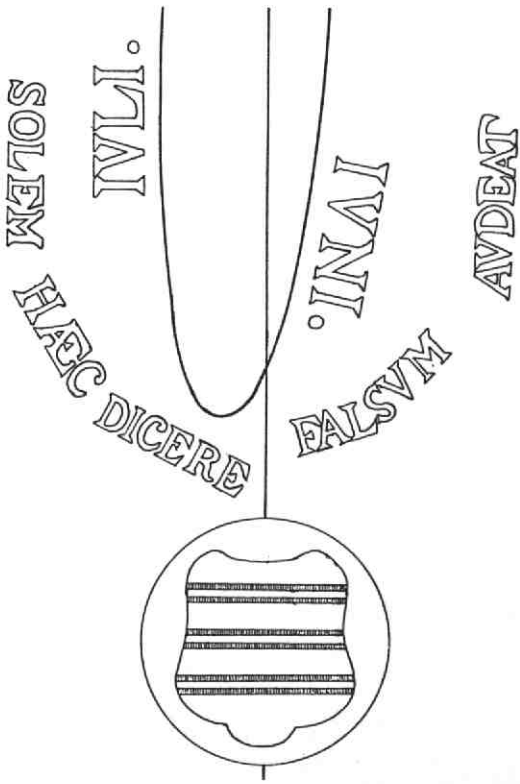

3 Tekening van de eerste openbare tijdvereffeningslus aan de zonnewijzer die in 1831 te Jutphaas werd aangebracht, nu te zien in het Universiteitsmuseum.
Op de tekening is alleen het onderste gedeelte te zien waarop de spreuk voorkomt.

en daarom durft hij te beweren dat de zon fout gaat. We kunnen er lang over twisten of prof. Moll het nu wel of niet bij het rechte eind heeft, want hij zegt dus dat de *ware* zon *vals* is. En het zou best eens kunnen zijn dat baron Van Utenhove juist in het midden heeft gelaten welke tijd hier nu vals of waar is.
De bewuste versregel is ontleend aan de Georgica, ofwel Het Boerenbedrijf, welk dichtwerk de grote Vergilius, in gezelschap van zijn beschermer Maecenas, voordroeg aan het hof van keizer Augustus. De regel (I, 463) luidt daar iets anders: . . . Solem quis dicere falsum audeat? . . .
Wie zou durven beweren dat de zon onbetrouwbaar is? Of in de dichterlijke vertaling van Ida Gerhardt: „De zon voorspelt het u. Wie durft de zon te zeggen: Gij liegt."
Hier komt al naar voren in welk verband Vergilius deze uitdrukking bezigt. Natuurlijk ging het toen niet over de tijdvereffening, maar Vergilius handelt daar over de voorzeggende kracht van de zon. Niet alleen in de weersvoorspelling, te zien aan de kleuren bij zonsondergang, maar vooral ook in het voorspellen van belangrijke gebeurtenissen en in het meeleven en meedoen met het wereldgebeuren, want de regel vervolgt: . . . „Zij waarschuwt vaak voor ondergrondse woeling; dat dreigt verraad of oorlog, gistend in 't verborgen. Zij rouwde ook om Rome na de moord op Caesar, toen ze haar stralend hoofd met valig zwart omfloerste . . ." (Julius Caesar werd vermoord 15 maart 44 v. Chr. en Vergilius dichtte de Georgica 15 jaar later).
Jutphaas had de middelbare tijd, en in 1833 was Jutphaas ook de eerste plaats in Nederland waar het torenuurwerk de middelbare tijd aanwees.
In 1876 waren zonnewijzer en 8-lus nog aanwezig, maar 10 jaar later waren ze verdwenen. De grote steen met de lus werd bij het verwijderen van de zonnewijzer geschonken aan mr. Römer en door deze aan de sterrenwacht van Utrecht. Tegenwoordig ligt de steen in het Universiteitsmuseum. De hele steen is 137 cm lang. Onder de lus staat het wapen van de Heerlijkheid Jutphaas-Nedereind, een wapen in goud met drie balken van keel (rood).

Zonnewijzers in de stad

In oude culturen werden al zonnewijzers gebruikt. Ik stel mij voor om iets over de antieke en de middeleeuwse zonnewijzers te vertellen bij de lezing die 3 mei gehouden wordt voor uw vereniging. Middeleeuwse zonnewijzers konden de tijd slechts gebrekkig aangeven omdat ze een staaf haaks op de wijzerplaat hadden, een zg. gnomon. Er waren ook geen uurcijfers, maar men had toen de canonieke uren waarbij VI op de middag viel. Het waren de zg. ongelijke uren, die in de verschillende seizoenen ongelijk van lengte waren.
Ongeveer na 1200 kwamen de mechanische uurwerken in zwang, die de gelijke uren brachten; merkwaardig was toen de ommezwaai in de telling, want men had toen XII op de middag.
Korte tijd later leerde men op de zonnewijzers de poolstaaf gebruiken in plaats van de gnomon, en men was toen in staat om ook op de zonnewijzer de gelijke uren aan te brengen.
Dit alles bracht een geweldige verandering teweeg waarvan we ons moeilijk een voorstelling kunnen maken. Prof. Dippel in Eindhoven heeft eens gezegd dat de uitvinding van het uurwerk van grotere betekenis is geweest voor de industriële revolutie dan die van de stoommachine!

En als een historisch document van die ommezwaai hangt al 520 jaar die *zonnewijzer aan de Jacobikerk:* 1. een poolstaaf, 2. gelijke uren, 3. de XII in het midden.
En nog even precies als 5 eeuwen geleden.
Het is een zuidwijzer. De lengte-as van de kerk hoorde altijd wel oost-west te liggen, maar zo precies heeft men dat vroeger niet altijd kunnen uitpassen met het gevolg dat de betreffende muur niet zuiver op het zuiden staat. U kunt dan ook zien dat de roodbruine zandstenen plaat iets schuin uit de muur is gezet. De wijzerplaat zelf is halfcirkelvormig, nog een herinnering aan de middeleeuwse zonnewijzers die deze vorm ook hadden. Er staan romeinse uurcijfers op, in gotische karakters.
Een halfcirkelvormige wijzerplaat met romeins-gotische cijfers vinden we ook aan de kerk van Naaldwijk en de toren van Winterswijk. Die twee zonnewij-

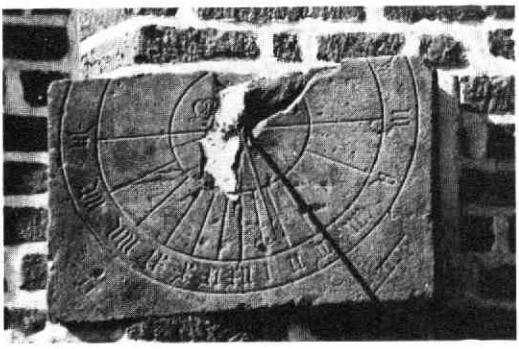

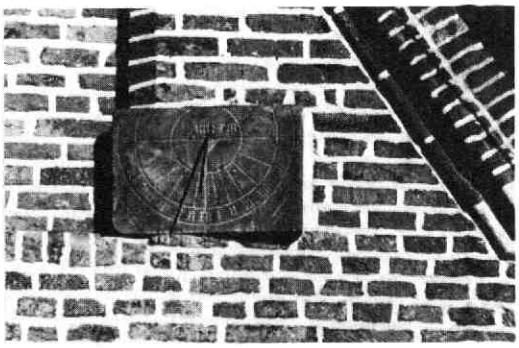

4 a. Zonnewijzer aan de Jacobikerk, vóór de restauratie.
b. Zonnewijzer aan de Jacobikerk, na herstel.

zers stammen uit dezelfde tijd, zijn mogelijk nog iets ouder, maar de zonnewijzer aan de Jacobikerk is gedateerd: Ao MCCCCLXIII (1463).
Een aardige bijkomstigheid is het voorkomen van de steenhouwerstekens, in beide onderhoeken. Het is het eigen merk van de steenhouwer die dit gemaakt heeft. E. Zinner noemt in zijn werk *Die ältesten Räderuhren und modernen Sonnenuhren* zelfs namen van de mogelijke ontwerpers: Magister Pern, of Johannes Laet, zoon van Caspar Laet uit Antwerpen.
Bij de grote restauratie van de Jacobikerk, een jaar of 10 geleden, had men aan het roodbruine steentje boven de ingang ternauwernood aandacht geschonken, de historische waarde van deze zonnewijzer niet beseffend. Als een reddende engel verscheen toen mevrouw Van Cittert op het werk en door haar toedoen is daarna ook deze steen, die in het midden wat begon te schilferen, gerepareerd en geconserveerd. Hij wijst de zonne-uren nog even nauwkeurig aan als in het jaar 1463, en hij staat daar als een blijvend aandenken aan een grote omwenteling in de geschiedenis.
De andere wijzerplaten, die voor het eerst de moderne urentelling toonden met de XII midden op de dag, zijn verdwenen: het uurwerk van de Buurkerk is volledig opgeruimd, de uurwerken van de andere kerken hebben al lang niet meer de originele wijzerplaten (met de gotische cijfers?).
De tweede zonnewijzer op de Jacobikerk is gedateerd 1772, maar stamt waarschijnlijk al uit 1626, in welk jaar op last van de Vroedschap vijf zonnewijzers geplaatst werden, nl. op de Dom-, de Jacobi-, de Nicolaas- en de Geertekerk en op het Stadhuis. Mevrouw Van Cittert heeft in haar boek *Zonnewijzers aan en bij gebouwen in Nederland* veel bijzonderheden vermeld over de verschillende resoluties (blz. 39 en 74).
Deze tweede zonnewijzer van de Jacobikerk is bij de restauratie van de zeventiger jaren ook gerenoveerd.
Van de andere hierboven genoemde kerken is nu alleen de *Nicolaaskerk* nog in het bezit van de zonnewijzer. Door een groots gebaar van de ,,Zwolsche Algemeene'' was het mogelijk ook deze zonnewijzer in 1981 een degelijke opknapbeurt te geven. Juist na de verjaardag van de goedheiligman werd de plaat weer opgesteld, als vanouds omringd door een hele apenfamilie, gebeeldhouwd in de consoles. Op 28 dec. 1981 werd de zonnewijzer overgedragen aan de gemeente. Hij staat er nu weer schitterend bij.
De zonnewijzer aan de *Domkerk* is na 1967 spoorloos. Helaas.
Onopvallend is de kleine zonnewijzer die op een wat uit de muur stekende steen zit aan de zijgevel van *het Beets-huis* in de W. Boothstraat 6. Een stijl ontbreekt nu. Restauratie is gewenst.
De zonnewijzers aan de Utrechtse kerken zijn in wezen alle eenvoudige zonnewijzers. Het zijn zuidwijzers, dus symmetrisch uitgezet. Men heeft ze niet geconstrueerd voor de richting van de kerkmuur, maar alle schuin t.o.v. de muur opgesteld. Heel anders ligt dat bij de fraaie zonnewijzer die men zien kan aan de achtergevel van het grote huis van *de Fundatie van Renswoude*.

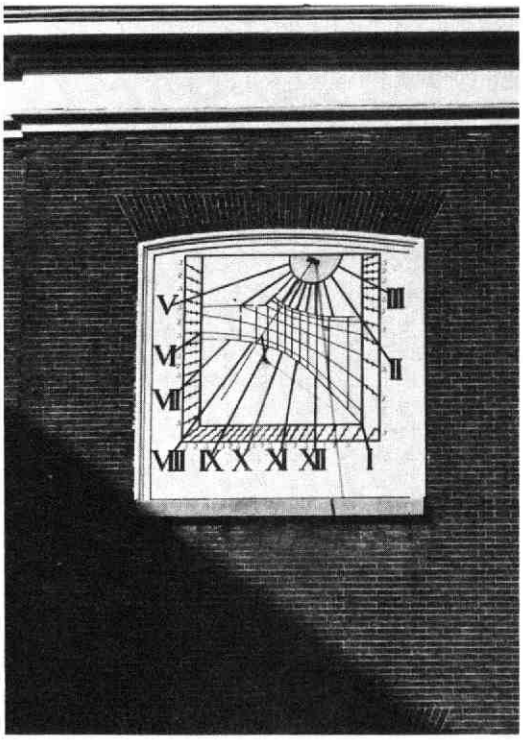

5 De zonnewijzer aan de achtergevel van de Fundatie van Renswoude te Utrecht (Foto: Gem. Fotodienst, Utrecht).

Ook daar staat de muur niet recht naar het zuiden, maar men heeft de zonnewijzerconstructie aangepast aan de richting van de muur, die ruim 30° afwijkt naar het oosten. Je ziet daardoor de uurlijnen asymmetrisch over de wijzerplaat verdeeld, maar XII blijft in het midden staan.
Het ontwerp wordt daardoor minder star maar op deze zonnewijzer wordt het bovendien verlevendigd door de datumbogen en de azimutlijnen. De datumbogen zijn die gebogen lijnen waarop te zien valt in welk teken van de dierenriem zich de zon bevindt, wat dan aangegeven wordt door de schaduw van een bolletje op de stijl.
Van de foto is daarom af te lezen op welke datum ongeveer de foto is genomen.

De vertikale rechte lijnen geven het azimut of de windstreek aan waarin de zon staat. Op andere zonnewijzers zijn deze lijnen veelal ook van de namen voorzien, maar hier moet je zelf even aftellen. De lijn die in de XII-uur-lijn ligt is Zuid; rechts daarvan ZtenW en dan ZZW. Links van Zuid liggen de windstreken tussen Zuid en Oost, welke laatste lijn de VI-uur-lijn kruist juist op de Horizonlijn, en daar komt ook de rechte datumlijn (de evenaar) uit. Ook zonder zon is zodoende te zien dat de zon op 21 maart of 23 sept. opkomt boven de horizon precies om 6.00 uur, pre-

cies in het oosten. En de zon komt bij de datumboog van 19 febr. en 23 okt. boven de horizon om VII uur, iets zuid van OZO. Op die manier is een zonnewijzer als een nomogram te gebruiken.
Let ook eens op de handige indeling aan de rand: schuin geplaatste streepjes (tangentiële verdeling) met dwarsstreepjes die een aflezing voor elke 5 minuten mogelijk maken.
In de winter van 1968/69 is deze mooie zonnewijzer opgeknapt en toen bleek dat de stijl gesigneerd was: I. van der Meer 1767. J. van der Meer was een van de eerste kwekelingen van de Fundatie en maakte dit werkstuk aan het einde van zijn leerlingentijd. Hij deed examen in 1767 en werd daarna benoemd tot wijnroeier te Utrecht. De 18de eeuw was de bloeitijd voor de zonnewijzers.

Zonnewijzers in de provincie

Aan kerken en aan particuliere huizen in de provincie zijn hier en daar gelukkig ook nog oude zonnewijzers bewaard gebleven. Er kwam onlangs zelfs nog een nieuwe zonnewijzer bij op de plaats waar volgens een oude tekening van Jan de Beyer er een gezeten moet hebben; dat was de kerk van *Breukelen*.
In het boek *Langs de Oude Utrechtse Kerken* van M. A. Prins-Schimmel staat op blz. 91 een afbeelding van die aardige prent en daarop is de zonnewijzer nog duidelijk te zien. Naar dat model is toen bij de restauratie in 1980 een nieuwe zonnewijzer aangebracht, berekend door De Zonnewijzerkring, die de spreuk toont: TIJD VERGLIJDT.
Spreuken op de oude zonnewijzers zijn overigens in de provincie Utrecht slechts spaarzaam aanwezig. Eén daarvan wil ik speciaal noemen omdat wij, in onze kring, die spreuk niet volledig kunnen duiden en wij nu hopen op hulp van de lezers van het Maandblad. Het betreft de westwijzer, gebeiteld in de stenen van de linker pijler aan de toren van de Herv. kerk te *IJsselstein*. De foto is genomen vlak na de restauratie in 1983, maar de gnomon op de steen zal pas een dezer dagen worden aangebracht.
De zonnewijzer is gedateerd 1599. De spreuk in gotische letters toont op de onderste steen ,,niet sond(er) God''. Maar hoe luidt het eerste deel van de gebeitelde tekst?
Van de vele zonnewijzers die de provincie Utrecht telt, noem ik tenslotte als voorbeelden de eenvoudige zuidwijzer aan de Hervormde kerk van *De Bilt*, de dubbele zonnewijzer aan het huis Valkenheining te *Loenersloot*, de afwijkende zonnewijzer met datumlijnen aan de kerk te *Benschop*, waarbij het bolletje op de stijl na de laatste restauratie verdwenen bleek te zijn, waardoor deze zonnewijzer van een essentieel onderdeel beroofd werd - helaas -; de fraaie kubuszonnewijzer in particulier bezit en afkomstig uit Groningen, en de grote bol-zonnewijzer bij het huis Heemstede te *Houten*, zeer apart omdat de wereldkaart erop staat.
Die bol-zonnewijzer uit Houten is onlangs beschreven door P. C. J. van der Krogt in *Caert-Thresoor* (Jrg. 2, 1983, nr. 1), waarbij de auteur tot de conclusie komt dat hij uit het begin van de 18de eeuw stamt, gezien de overeenkomsten met globes van Gerard en Leonard Valk.
Hoe een dergelijke bol-zonnewijzer nu precies werkt, wil ik u demonstreren tijdens de **lezing die op 3 mei voor Oud-Utrecht wordt gehouden: Tijd voor Utrecht.**
Ik stel mij voor dan ook wat te vertellen over een zonnewijzer die er nog niet is maar die binnenkort zal worden aangelegd op het Janskerkhof te Utrecht. Het wordt een zgn. analemmatische pleinzonnewijzer waar een aardige geschiedenis aan verbonden is.

M. J. Hagen
Secretaris van De Zonnewijzerkring

6 Westwijzer aan de toren van de Herv. kerk te IJsselstein, hier nog zonder de gnomon die binnenkort zal worden aangezet (Foto: Gem. Fotodienst, Utrecht).

Bovenstaand artikel verschijnt naar aanleiding van het Zonnewijzer-drieluik, drie tentoonstellingen over zonnewijzers en wat daarmee samenhangt (april-juni 1983). Gemeentelijk Informatiecentrum (25 april-14 mei), Universiteitsmuseum (18 mei-30 juni), Universiteitsbibliotheek (25 april-30 juni).

HET KLEINE BOUWEN

Vier eeuwen maquettes in Nederland

Van 1 mei t/m 26 juni 1983 is in het Centraal Museum Utrecht de tentoonstelling ,,Het kleine bouwen'' te zien: een overzichtstentoonstelling van in Nederland gemaakte bouwmodellen uit de periode 1620 tot 1983.

Deze modellen hebben alle een rol gespeeld bij het bouwproces van bijv. stadhuizen, kerken, sluizen, woonhuizen, winkels, bruggen, stadspoorten en molens.

Voor de tentoonstelling zijn zo'n 75 modellen bijeengebracht uit veel onbekende en openbare collecties. De veelal schitterend gemaakte maquettes - getoond als in een Madurodam-achtige opzet - worden uitvoerig beschreven en becommentarieerd in de begeleidende, rijk geïllustreerde catalogus.

Het actief verzamelen van maquettes gebeurde voor het eerst in de 19de eeuw, toen in meerdere grote steden oudheidkamers werden opgericht. In deze oudheidkamers werden locale monumenten gedocumenteerd door middel van tekeningen en prenten, maar ook aan de hand van modellen. Deze modellen, die de steden ooit hadden laten maken voor de bouw van hun kerken, stadhuizen en poorten, waren vaak bewaard gebleven op het stadhuis. Daar konden ze ook worden bezichtigd. Soms werden ze ook gebruikt in het onderwijs, in de leer van het ,,Perspectief'' en de ,,Optica''.

Naast de verzameling in de oudheidkamers werden er in de 19de eeuw door de overheid speciale modellencollecties aangelegd. Deze modellen waren gemaakt om bepaalde constructies te documenteren, of om eventuele reparaties achteraf snel en efficiënt te kunnen verrichten.

In de catalogus en de tentoonstelling zijn vrijwel alle - in het bouwproces gebruikte - 17de, 18de en 19de eeuwse maquettes opgenomen die zich bevinden in openbare Nederlandse collecties. Uit de categorieën ,,technische'' bouwwerken en 20ste eeuwse modellen is een selectie gemaakt, waarbij zowel esthetische als historische overwegingen een rol gespeeld hebben.

Getoond en beschreven worden ook enkele modellen die op geen enkele manier een functie hebben vervuld in het bouwproces. Het zijn fraaie voorbeelden van souvenirs en andere curiosa. Deze modellen zijn geselecteerd omdat zij, misschien nog beter dan de eigenlijke architectuurmodellen, illustreren dat het ,,poppenhuis-syndroom'' van alle tijden en alle plaatsen is.

De belangstelling voor de geschiedenis van het bouwproces neemt de laatste jaren duidelijk toe. Tentoonstelling en catalogus ,,Het kleine bouwen'' zijn het resultaat van het eerste gespecialiseerde onderzoek naar de rol van de maquette in het bouwproces.

Een catalogusboek van ± 220 blz., uitgegeven door de Uitgeverij Terra te Zutphen, met een inleiding door R. W. Tieskens en een 70-tal uitgebreide entries door verschillende specialisten, zal de tentoonstelling begeleiden. De fotografie ten behoeve van deze publicatie werd grotendeels verzorgd door Paul van Galen en T. Schollen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

D. P. S.

Model voor de Hal voor boter-, kaas- en eierenmarkt op de Mariaplaats te Utrecht, 1864, een van de maquettes op de expositie ,,Het kleine bouwen''.

CATHARIJNECONVENT VERWERFT GRAFPLAAT

Het Rijksmuseum Het Catharijneconvent heeft door aankoop een belangrijk kunstvoorwerp weten te verkrijgen: een koperen grafplaat uit 1553. De gegraveerde plaat was ooit aanwezig in de kapel van het slot Loenersloot in het gelijknamige dorp aan de Angstel tussen Nieuwersluis en Baambrugge. Daar gaf hij de plaats aan waar Joost van Amstel van Mijnden begraven lag. De grafplaat toont Joost en zijn vrouw Philippa geknield op bidstoelen. Joost draagt over zijn harnas een wapenkleed met zijn blazoen. Op de bidstoel van zijn vrouw Phillipa Amelisdochter Uteneng is haar ruitvormig wapen aangebracht. Boven haar nogmaals het wapenschild van haar echtgenoot. Naast Joost knielt hun beider zoontje. Aan de bovenzijde van de plaat is op de wolken de Heilige Drievuldigheid afgebeeld: Vader, Zoon en de H. Geest.

Aan de beide zijkanten zijn de wapens van de geslachten te vinden waaruit Joost geboren is. We zien de acht wapens van zijn overgrootouders, allen telgen van Utrechtse adellijke families: Van Nijenrode, Van Zuijlen, Van Darthuizen, Van Zuijlen van Nijevelt, Van Amstel, Van Nijevelt, Van IJsselstein en Van Montfoort.

Het onderschrift luidt vertaald: In het jaar 1553 op de 18de januari stierf Joost van Amstel van Mijnden, heer van Loenersloot, die als echtgenote had Philippa Amelisdochter Uteneng, die hem een zoon schonk die geboren werd toen zijn vader al dood was en die naar hem vernoemd werd. Hij ligt onder deze zerk.

Deze koperen grafplaat was bevestigd aan de wand van de kapel van het slot Loenersloot. Waarschijnlijk is de plaat daar bij de verkoop van de kapel in 1776 verwijderd en via vererving overgegaan naar de familie Van Nagel-Doornick zu Vornholz. In 1893 bevond de grafplaat zich in de slotkapel van Haus Wohnung te Eppinghoven in de Kreis Ruhrort (West-Duitsland). In 1965 was de plaat op Schlosz Welschenbeck te Beleck-Möhne, Kreis Arnsberg in Westfalen, dat toen bewoond werd door Josef Freiherr von Nagel-Doornick zu Welschenbeck.

Dergelijke koperen grafplaten waren in de middeleeuwen algemeen voor de graven van adellijke families en hoge geestelijken in de kerkgebouwen. In tijden van oorlog echter werden ze later vaak uitgebroken en diende het koper om er kanonnen en ander wapentuig van te maken. Vandaar dat er in Nederland zo weinig over zijn. In Engeland daarentegen zijn er vele bewaard gebleven. Bekend is het feit dat ,,brass-rubbing'' in sommige Engelse kerken nog beoefend wordt.

Directeur H. L. M. Defoer: ,,Deze aankoop van een van de Utrechtse musea is van groot belang, omdat daarmee de dreigende verkoop van deze grafplaat naar Amerika is voorkomen. Aldus is een belangrijk en vrij zeldzaam voorwerp uit het kultureel erfgoed van ons land voor Nederland bewaard gebleven. De koperen plaat zal in ons museum een plaats krijgen bij de andere voorwerpen die gaan over de middeleeuwen en de dood''.

C. S.

Literatuur:

Jaarboekje Oud-Utrecht 1965, pag. 57 ev.

In memoriam J. F. J. Hoeting

,,De financiële positie van de vereniging is nog uitstekend''. Met deze woorden of andere van gelijke strekking placht de heer Hoeting kort doch duidelijk in bestuurs- en ledenvergaderingen het woord te voeren over de financiën van Oud-Utrecht.
Vijf jaar, van 1977 tot medio 1982, heeft hij het penningmeesterschap bekleed. In deze periode heeft hij de vereniging een hechte financiële basis gegeven. Daaraan zal Oud-Utrecht altijd blijven denken als de faites et gestes van J. F. J. Hoeting ter sprake komen. In 1977 trad hij toe tot het bestuur dat in korte tijd een aantal penningmeesters had zien funktioneren.
Echter vanwege gezondheidsredenen bekleedden deze voorgangers hun ambt slechts korte tijd. Maar de vereniging had juist behoefte aan continuïteit. Die werd toen gevonden in de persoon van J. Hoeting. Vijf jaar wikte en woog hij telkenmale punktueel en precies vóór een financiële transactie te gebeuren stond. Soms oogstte hij boze blikken van zijn medebestuursleden wanneer hij zijn tot hier en niet verder sprak, als hij van oordeel was dat de begrotingspost niet verder overschreden mocht worden. Maar uiteindelijk resulteerde zijn straffe hand in een zekere gulheid, waardoor Oud-Utrecht het zich soms kon permiteren heer Bommel na te spreken ,,Geld speelt geen rol''.

De heer Hoeting (links) in gesprek met de heer Röhner, 18 mei 1981 (foto: M. Happel).

Financieel is de vereniging gezond, ze kan een stootje hebben, kan haar dienstverleningspakket continueren, soms zelfs uitbreiden. Het was Hoetings inzet die dit mogelijk heeft gemaakt.
Zo blijft de gedachte aan deze penningmeester levend. Een penningmeester die wél in geschiedenis geïnteresseerd was doch niet als historicus in Maandblad en Jaarboek publicaties deed verschijnen. Zijn naam treffen we iedere keer onder de aansporingen om achterstallige contributie te gireren.
Ook zal zijn naam verbonden blijven aan enkele andere projekten. Dan denk ik allereerst aan de uitbreiding die Jaarboek en Maandblad incidenteel konden ondergaan gedurende zijn ambtsperiode. Vervolgens denk ik aan het Register 1954-1983, dat volgend jaar zal verschijnen. Deze uitgave, al heel lang een wens van de vereniging en van lezers en gebruikers van het Jaarboek, een vervolg op het Register 1924-1953, heeft Hoeting financieel mogelijk gemaakt door uit de exploitatie telken jare bedragen vrij te stellen en deze tegen een gunstige rente te beleggen, om aldus in 1984 genoeg middelen gespaard te hebben om deze uitgave te bekostigen. Jammer dat hij de uitgave van dit register niet heeft mogen meemaken. Voor mij zal de naam van Hoeting daaraan verbonden blijven.
Evenals aan zijn attribuut in onze vergaderingen: de kleine sigaartjes uit het blikken doosje.

Casper Staal

BOEKENSCHOUW

C. C. S. Wilmer, Buitens binnen Utrecht. Voormalige buitenplaatsen in de gemeente Utrecht, Vianen, Kwadraat, 1982. 108 p., met illstr. ISBN 90 6481 201 2; prijs f 24,50.

Op 8 oktober 1982 werd in de openbare leeszaal Oog-in-Al het eerste exemplaar van dit charmante boek aan de burgemeester aangeboden. De lokatie was een zeer toepasselijke. Het is een van de nog weinige bestaande *Buitens binnen Utrecht*, de oude stek van Everard Meijster, die behalve dat hij het huis De Krakeling in het huidige Achter St. Pieter bewoon-

(advertentie)

Verschenen

Drs. C. C. S. Wilmer,
Buitens binnen Utrecht;
voormalige buitenplaatsen
in de Gemeente Utrecht.

108 blz. Vele illustraties.

Prijs *f* 24,50

ISBN 90 6481 201 2

de, ook over een buitenhuis wilde beschikken. Hij had allerlei fantastische ideeën over reconstructie en uitbreiding van de stad waaraan hij ook lucht gaf in gedichten die het Utrecht van zijn dromen als een hemels Jerusalem bezongen. Zo is het met Utrechtse dichters vaker gegaan: de stad werd in hun scheppingen ófwel diep verguisd óf ze werd tot een bovenaardse heerlijkheid verheven.
Het boek van mevrouw Wilmer, conservatrice van de prentenverzamelingen in het Gemeente-Archief, geeft een overzicht van de tientallen buitenplaatsen - niet helemaal stad, niet helemaal platteland maar iets er tussenin - die vanaf de zestiende eeuw rond Utrecht zijn opgetrokken. De na 1870 om zich heen grijpende urbanisatie heeft deze vaak interessante gebouwen van de rand van de stad naar binnen gehaald, waar vele zijn afgebroken en andere drastisch van bestemming zijn veranderd. Op een achttiende-eeuwse kaart voorin het boek staan 57 van die huizen geregistreerd. Veel ook nu nog vertrouwde namen zijn er te lezen, sommige ervan zijn door recente beleidsbeslissingen zelfs omstreden: Nieuw Amelisweerd, Klein Amelisweerd, Oud Amelisweerd en Rhijnauwen, alle eigendom van de gemeente Utrecht.
De schrijfster behandelt de buitens per wijk waarin (Abstede, Maliebaan) of rivier/gracht waaraan (Singel, Leidse Rijn, Vaartse Rijn, Vleutense Wetering) ze zijn gelegen. Dat bevordert de overzichtelijkheid van het geheel en de herkenbaarheid voor de lezer.
De rondleiding wordt met verve en grote deskundigheid ondernomen, met gebruikmaking bovendien van wat de tentoonstelling van dezelfde naam eind 1981/begin 1982 aan nieuwe gegevens had opgeleverd.
Veel aandacht krijgen de kunsthistorische aspecten van de gebouwen alsmede de entourage: parken, tuinen, vermakelijkheden enz.
Het boek zal met de winterfeesten zijn weg wel gevonden hebben, maar is ook geschikt om in het voorjaar bij de wandeling ter hand te nemen. Ieder zal er zijn eigen saillante gegevens uit opdiepen.
Mij viel onder meer op dat de Franse filosoof Descartes tijdens zijn verblijf in Utrecht gewoond heeft in een pand dat grenst aan de huidige residentie van de kardinaal-aartsbisschop.
De reproducties - van bijna elk huis is wel een afbeelding te vinden - zijn heel behoorlijk van kwaliteit.
,,Een boekje waaraan velen plezier zullen beleven'' is een cliché. Er schiet mij niet zo snel een andere formulering te binnen. *v. S.*

Het land der letteren. Nederland door schrijvers en dichters in kaart gebracht. Samenstelling Adriaan van Dis en Tilly Hermans. Fotografie Menko ten Cate. Amsterdam, Meulenhoff, 1982.
448 p., ISBN 90 290 1398 2; prijs na 10 januari 1983: f 65, –.

Querido's letterkundige reisgids van Nederland. Onder redactie van Willem van Toorn. Amsterdam, Querido, 1982.
620 p., ISBN 90 214 7878 1; prijs: f 49,50, na 1 februari 1983: f 59,50.

In dezelfde week verschenen twee boeken over literatuur, beide gericht op Nederland en zijn schrijvers, beide met praatjes én plaatjes, maar tenslotte toch van een verschillend karakter. Allebei besteden ze ergens in het midden ruim aandacht aan stad en provincie Utrecht.
Eerst maar iets over het boek met de meeste en de mooiste plaatjes: *Het land der letteren* van uitgeverij Meulenhoff. Vijftien pagina's zijn gewijd aan Utrechtstad en zes aan de provincie. Oudewater dat er ook tussen staat maakt daar een vreemd figuur want een stad die sedert de dertiende eeuw Hollands is geweest wordt met een potloodstreep in 1970, gevolg van een koehandel tussen twee provincies, natuurlijk geen Utrechtse stad in bij voorbeeld literair-historische zin. Maar goed, Herman de Man staat bij onze provincie (106-107) en we hebben ons daar maar bij neer te leggen.
Intussen is heel het karakter van dit boek hybridisch. Een beetje zoals de kleurenfoto's die je in evangelische boekwinkels ziet liggen: een ondergaande zon of een voorjaarsbos of een ongevaarlijk mooi meisje, met daaronder een psalmvers. Met die foto is op zichzelf niets mis, met de tekst evenmin, en toch is het zeker dat die kaart niet deugt. Ik herinner me dat er in het begin van de jaren zestig meditatieboekjes in de mode kwamen met op de linkerpagina een stukje ,,ter overweging'' en rechts een zwart-wit foto van een opgeschoten jongen in een leren jack of van een bloesemtak. Kijk- en leesgenot waren maar moeilijk met elkaar in verbinding te brengen en die boekjes waren er weer snel uit. Met dit werk is het ongeveer zo gesteld. De foto's zijn bijna allemaal heel mooi en op het goede formaat afgedrukt, de teksten zijn vaak goed gekozen, de inleidingen zijn heel informatief, de verantwoording achterin is correct, maar het blijft een boek voor op het nachtkastje als je een heel klein beetje ziek bent. De uitgever zou dat nog best als een compliment kunnen opvatten, en voor het boek als geheel zou hij dat ook mogen, maar de zieke die in het hoofdstuk over Utrecht begint te grasduinen zal daar niet aanstonds van opknappen. Ze hebben bij Meulenhoff - in Amsterdam - namelijk gedacht: Utrecht is geen leuke stad en zal dat ook nooit worden, *mag* het ook nooit worden. Mensen van buiten de stad wordt dat van alle kanten aangepraat en van vele Utrechters geldt dat ze een zekere Utrechtse *Selbsthass* met de moedermelk indrinken. Beide categorieën komen ruimschoots aan het woord: Bakhuizen van den Brink, Kuik, Teister, Marsman, Wichman, Ritter. *Battus* maakt van Haarlem en Utrecht één brandstapel en is intussen naar de Verenigde Staten afgereisd, waar alles veel mooier is.
Bloemlezen is per definitie willekeur, maar hier is de selectie - het gaat nog steeds over Utrecht - toch bepaald ondermaats uitgevallen. Het artikel van Kuik is rafelig en zwak van compositie. Het bevat een paar leuke anecdotes over Jan Engelman, maar warmt weer de mythe op dat Utrecht zijn schrijvers liever kwijt dan rijk was. Voor wat Engelman betreft is dat eenvoudig niet waar. Hij was in zijn Utrechtse jaren een algemeen geacht schrijver, die als dichter en kunstcriticus ook in Utrecht groot prestige genoot. Zijn vertrek naar Amsterdam in het begin van de jaren zestig had dan ook niets te maken met geringschatting door zijn geboortestad. Hij had zich alleen scherp uitgelaten over het toenmalige college van B. en W. Bovendien had hij als redacteur van De Tijd een praktische reden om te verkassen.
De beste Utrecht-bijdrage is zonder twijfel het Maatstaf-verhaal (1956) *Lustrum* van Clare Lennart met rechts-beneden een prijsfoto (te klein afgedrukt) van het opstellen der reünisten in jaargroepen vóór het terras van het oude stationsrestaurant. En ook met een fragment van Crone kan niet veel verkeerd gaan. Maar als geheel is er reden tot knorrigheid over het Utrechtse gedeelte. Iedereen weet, om maar iets te noemen, dat er over de Dom veel betere gedichten zijn geschreven dan die welke hier zijn opgenomen.

Querido heeft een boek uitgegeven niet voor het nachtkastje maar voor onderweg. Letterkundige *Reisgids* heet het, en de eerste associatie is die met het Kunstreisboek voor Nederland. Ze hebben dezelfde kleine letter en hetzelfde formaat maar helaas niet dezelfde overzichtelijkheid waar het de grotere plaatsen betreft. Arjaan van Nimwegen neemt de stad Utrecht voor zijn rekening en hij heeft er een vakkundige en grondige inventarisatie van gemaakt. Zijn werk bestond voornamelijk uit het bijeenbrengen van wat in een diaspora van publicaties verspreid lag. Op p. 232 staat Johan *Brouwers* waar *Brouwer* hoort te staan, Clare Lennart's doctor Varekamp uit *Lustrum* keert hier terug, en hoe hij er bij komt dat Erasmus, die oude mopperpot, als jongen in de koorschool van Jacob Obrecht heeft gezongen (209) weet ik niet, want er is in dit dikke boek nergens een verantwoording of bibliografie te vinden. Het is duidelijk dat Van Nimwegen steunt op auteurs als Jaap Romijn, Hans van Straten en Wouter Paap, maar hij heeft die bronvermelding blijkbaar nergens kwijt gekund. Er is ook een kaartje van de stad opgenomen zodat men met dit boek de literaire pelgrimstocht kan meebeleven, hetzij in zijn stoel, hetzij met de reisstaf in de hand. Voor wat de provincie betreft zijn nog twee stukken opgenomen: over de Utrechtse heuvelrug van Henk Duits en over het westen van Utrecht van Willem van Toorn, die ook eindredacteur was.
Een boek waarin de feitelijke informatie in zo grote hoeveelheden ligt opgetast - het wemelt van de namen, data en adressen - bevat in zijn eerste editie natuurlijk onnauwkeurigheden en fouten - ook in de index - om van de onvolledigheden nog te zwijgen.
Van alle drie categorieën één voorbeeld.
Onnauwkerig is de vermelding van het huisnummer van de Kuitenbrouwers (222). Nog onlangs heb ik correspondentie uit de begintijd van *De Gemeenschap* onder ogen gehad waarin Louis K. als zijn adres opgeeft: Lauwerecht *125* en niet *125 bis*. Fout is het opgegeven sterfjaar van Alain Teister/Jacques Boersma: dat is 1979 en niet 1978. Zie hiervoor o.m. *Herinnering aan Alain Teister* door Arie Kuiper in *De Tijd* van 16 febr. 1979, waarin een kostelijke typering van Boersma's ouderlijk huis ,,in de nette wijk Hoog-

raven''. Onvolledig is de opsomming van de Utrechtse adressen van Jan Engelman (233). Rond 1925 woonde hij op het adres Merelstraat 13, pas daarna komen de Oude Gracht en de Van Asch van Wijckskade. Zeer binnenkort verschijnt een tweede, herziene en aangevulde uitgave, ook voor het deel over Utrecht. Dit boek zal voor de literaire en de locale geschiedenis een naslagwerk van betekenis worden. Een beter over dit onderwerp is er niet en bovendien is het gemaakt op de groei en op de correcties.
Als de uitgever ruimtegebrek krijgt kan hij de illustraties wellicht weglaten. Die dragen aan het gehalte van het boek niets bij.

A. H. M. van Schaik

In Hollandse Studiën 12 van de Historische Vereniging Holland is het artikel ,,Roerende dat Heycoopwater ende Aemsterlant'' van J. P. A. Louman opgenomen. Het handelt over een geschil tussen het waterschap Amstelland enerzijds en de waterschappen Bijleveld en Heicop anderzijds in relatie tot de instelling van een heemraadsbestuur voor Amstelland in 1525. Het geschil was gerezen door de onrechtmatige afwatering van het waterschap Heicop op de Amstel.
J. A. M. Y. Bos-Rops besteed aandacht aan een Amsterdams koopman in grafelijke dienst Willem Eggert (ca. 1360-1417), die in 1416 tot proost en aartsdiaken van het kapittel van Oudmunster werd verkozen.
In ,,de Waelneshoeve te Hendrik Ido Ambacht en andere middeleeuwse stenen kamers in Nederland'' van Gerard Alders komt ook de provincie Utrecht zijdelings ter sprake. Onder een stenen kamer wordt verstaan een stenen woonvertrek met een stookplaats in relatie met niet stenen boerderijbebouwing. Het verspreidingsgebied van de stenen kamers omvat Holland, Utrecht, het rivierengebied, noordelijk Brabant en mogelijk Zeeland. In Utrecht is er slechts sprake van het toponiem ,,stenen kamer''.

E. M. K.

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 4 - april 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Agenda

Dinsdag 3 mei 1983. Lezing door de heer M. J. Hagen over zonnewijzers. De heer Hagen is lid van ,,De Zonnewijzerkring'', die van 25 april t/m 14 mei a.s. een tentoonstelling organiseert in het Gemeentelijk Informatiecentrum Utrecht. De lezing zal een algemeen deel over zonnewijzers bevatten en ook een aantal Utrechtse aspecten van deze wijze van tijd meten belichten. Zie ook p. 153-158 van dit Maandblad. Plaats: Fundatie van Renswoude. Aanvang: 20.00 uur.
In de maand **juni** zal, ter ere van het 60-jarig bestaan van de vereniging, een speciale excursie worden georganiseerd. Nadere bijzonderheden in een volgend nummer.
Zaterdag 13 augustus 1983. Excursie naar kasteel De Haar in Haarzuilens. Aanvang: 10.30 uur. Nadere bijzonderheden in een volgend nummer.
16 april t/m 15 mei 1983. Tentoonstelling ,,Het Kamp van Amersfoort''. In een kleine expositie wordt aan de hand van documenten, foto's, tekeningen en beeldhouwwerken een beeld gegeven van het in de tweede wereldoorlog zo beruchte Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort. Museum Flehite, Breestraat 82, Amersfoort. Tel. (033) 1 99 87.

ANDERHALVE EEUW TIVOLI

,,Berigt
De ondergeteekende heeft de eer te berigten, dat hij de verdere Huur van den Tuin, genaamd TIVOLI, gelegen aan den Singel, buiten de Wittevrouwen Poort, ingerigt tot het geven van Concerten, Partijen, en verdere publieke Vermakelijkheden, aan zijne Kinderen heeft overgedaan; bedankende hij mits deze voor de gunst, eene reeks van jaren door hem genoten, en neemt hij de vrijheid, tevens zijne Kinderen in de gunst van het fatsoenlijk Publiek aan te beveelen.
C. van Leeuwen''

In bovenstaande bekendmaking, die op 17 mei 1839 in de Utrechtsche Courant werd geplaatst [1]), werd het park dat voorheen bekend stond als ,,de tuin van Cees van Leeuwen'' voor het eerst ,,Tivoli'' genoemd. Deze naam was ontleend aan een stad ten oosten van Rome, die in de Romeinse tijd geliefd was als ontspanningsoord met grote buitenplaatsen, parken en waterpartijen. Vele vermaakscentra werden later naar deze Romeinse plaats genoemd, bijvoorbeeld het grote pretpark in Kopenhagen. Cees van Leeuwen zal niet vermoed hebben, dat zijn Tivoli een begrip zou worden in Utrecht en dat er in 1983 nog een actiecomité Tivoli Tijdelijk zou bestaan. . .

Voor het ontstaan van de tuin van Cees van Leeuwen moeten wij teruggaan tot het jaar 1828. Op 5 juli van dat jaar werd te Utrecht het buitenverblijf van de koopman mr. W. A. van Ewijck geveild.[2]) Het terrein was grotendeels warmoezeniersgrond geweest en Van Ewijck had het in eigendom verkregen door aankopen in de periode maart 1819 tot maart 1826. De Utrechtsche Courant beschrijft het te veilen perceel als volgt: ,,. . . een sedert weinige jaren nieuw aangelegd buitenverblijf, bestaande in een woonhuis, koepel, tuinmanshuizinge, schuur en verdere getimmertens, twee goudvisch-vijvers, ruime wandelingen en riante partijtjes, alles in den besten staat en met den meesten smaak aangelegd, beplant met beste vruchtdragende boomen, planten en gewassen, te zamen groot ruim een bunder, alleraangenaamst gelegen te Utrecht, buiten de Wittevrouwen Poort, aan den Singel, nabij de Nachtegaalsteeg. . .'' [3]) Het buitenverblijf werd aangekocht door Hugo van Emmerik, die het verhuurde aan Cornelis (Cees) van Leeuwen, exploitant van de schouwburg op het Vredenburg. Reeds op 22 augustus 1828 maakte Van Leeuwen ,,het geëerd publiek'' bekend, dat 's zondags ter gelegenheid van de verjaardag van de Koning vuurwerk zou worden afgestoken ,,in een Tuin, gelegen aan den Wittevrouwen Singel bij de Nachtegaalsteeg''. [4]) In de zomer van 1829 kondigde hij door middel van advertenties verschillende activiteiten aan. Zo werd op 8 juni in ,,den Tuin van C. van Leeuwen'' een ,,Groot Militair en Harmonie-Muziek'' gehouden en vond er op 23 en 25 juli ter gelegenheid van de kermis een ,,groot vauxhal'' plaats, met muziek, vuurwerk en een smaakvolle verlichting.[5]) De tuin kreeg al snel bekendheid en trok 's zomers veel bezoekers. Er werden concerten gegeven, luchtballonnen en andere ,,aërostatische figuren'' opgelaten, feesten gehouden, enz. Nadat twee dochters van Cornelis van Leeuwen, de 29-jarige Pieternella Engelina en de 24-jarige Huyberdina Christina, de huur van de tuin in 1839 hadden overgenomen, zetten zij de activiteiten van hun vader voort. Op 2 mei 1842 werd het gehele terrein echter door de eigenaar, Hugo van Emmerik, verkocht aan prof. dr. Th. G. van Lidth de Jeude, hoogleraar in de dierkunde. Uit de verkoopakte blijkt, dat in de tuin inmiddels een ,,houten tent of gaanderij in de gedaante van eene winkelhaak'' was gebouwd voor het beluisteren van de concerten en dat het terrein was ,,ingerigt tot een pleiziertuin''.[6]) Van Lidth de Jeude moest het park nog tot het eind van het jaar verhuren aan Pieternella Engelina van Leeuwen en er werden die zomer dan ook nog allerlei vermakelijkheden georganiseerd. De huur werd het volgende jaar echter niet gecontinueerd. De hoogleraar had andere plannen met het park. . .

Van Lidth de Jeude was de voorafgaande jaren reeds eigenaar geworden van twee andere tuinen, die grensden aan Tivoli. Op de hoek van de Wittevrouwensingel en de Nachtegaalstraat had hij in 1839 een Zoölogische Sociëteit ingericht, genaamd ,,Naturae et Artibus''; de leden van deze sociëteit konden lezingen bijwonen en genieten van de fraaie tuin bij het gebouw. Na de aankoop van Tivoli bezat Van Lidth de Jeude een uitgestrekt park, omgeven door Kruisstraat, Wittevrouwensingel, Nachtegaalstraat en Mulderstraat. In dit park wilde de hoogleraar een Jardin Zoologique, een dierentuin inrichten. Dit was niet zo'n vreemd idee, gezien de grote interesse van Van Lidth de Jeude voor de zoölogie èn gezien de opening van het Amsterdamse Artis in 1838. Pieternella Engelina van Leeuwen kreeg in 1843 nog wel vergunning om de tuin, ,,vroeger bekend onder den naam van Tivoli, maar thans behoorende tot de terreinen der Zoölogische Sociëteit'', gedurende de tweede kermisweek voor het publiek te openen en er allerlei festiviteiten te organiseren. Pal onder de advertentie waarin dit heuglijke feit bekendgemaakt werd, plaatste Van Lidth de Jeude echter wel een bericht in de krant, dat misverstanden uit de weg moest ruimen: de tuin was slechts tijdelijk aan mejuffrouw Van

Leeuwen afgestaan en de kermisvermaken hielden geen verband met de Zoölogische Sociëteit.[7]) In de jaren die volgden, organiseerde Joseph Wolters, kastelein in de Zoölogische Sociëteit, nog wel eens concerten voor de sociëteitsleden. Het park kon echter niet meer een ,,pleiziertuin'' worden genoemd. Intussen bleek het plan om een dierentuin in te richten, moeilijk gerealiseerd te kunnen worden. Het gemeentebestuur weigerde subsidie te verlenen, zodat moest worden volstaan met een kleine ,,ménagerie'', die voor *f* 0,50 te bezichtigen was. Er bleek weinig belangstelling voor dit dierentuintje te bestaan; bovendien ging het ledental der Zoölogische Sociëteit achteruit. Daarom sloot Van Lidth de Jeude in 1852 het gehele complex, inclusief de sociëteit. Op 17 juli 1854 probeerde hij de gebouwen en de drie grote tuinen te veilen. Het voormalige Tivoli werd bij die gelegenheid als volgt omschreven: ,,Een uitgestrekte tuin, vroeger genaamd Tivoli, . . . met de twee zeer groote concertzalen, kasteleinswoning, koepel, galerij van veertien zitplaatsen en verdere getimmerten, vijver met fontein, smaakvol aangelegd met vruchtboomen, bloemheesters en veel opgaand hout''.[8]) Omdat de drie terreinen niet gezamenlijk van de hand gedaan konden worden, ging de verkoop niet door. Van Lidth de Jeude besloot daarop het complex te verhuren aan Joseph Wolters. Deze maakte van de drie tuinen te zamen één groot ontspanningspark, dat hij in navolging van de familie Van Leeuwen de naam Tivoli gaf.

Op 1 juli 1855 vond in het nieuwe park Tivoli het openingsconcert plaats. De gebouwen op de hoek van de Wittevrouwensingel en de Nachtegaalstraat werden ingericht als ,,buitensociëteit'' voor de Utrechtse sociëteiten Sic Semper en De Vriendschap. Het park Tivoli was alleen toegankelijk voor de sociëteitsleden; zij konden er wandelen, feesten en bijeenkomsten houden, en luisteren naar de openluchtconcerten die Wolters voor hen organiseerde. Dr. Wap schrijft in zijn ,,Album'' hoe gelukkig de sociëteitsleden zich met het park konden prijzen: ,,. . . nergens zullen zij een plek vinden, zóó lieflijk, zóó vriendelijk, zóó rustig en zóó vrij, als het Lustpark-Tivoli, waarvan de Heer Wolters, voorzeker, den Dichter Vondel zou doen getuigen, dat het, niet minder dan Utrecht-zelf, den naam verdient van: Paradijs vol weelde''.[9]) Bij bepaalde concerten en feestelijke gelegenheden mochten ook niet-sociëteitsleden het park betreden. Volgens dr. Wap was het op zon- en feestdagen een drukte van je welste in Tivoli: ,,Dan vindt men er het ruime en smaakvol aangelegde buitenterrein, gelijk niet minder de omliggende lokalen en priëlen, wemelende van wandelaars, en met neêrzittenden digt bezet. Alle standen der fatsoenlijke bevolking mengen zich hier bont ondereen. . .''.[10])

In 1862 werd de huur van Tivoli overgedragen aan de zwem- en schermmeester A. J. Abspoel en de banketbakker G. C. Plemper van Balen, die samen de firma Abspoel en Van Balen vormden. Reeds na ongeveer een jaar trok Plemper van Balen zich uit de onderneming terug. Abspoel organiseerde evenals zijn voorgangers allerlei vermakelijkheden in het park, zoals feesten, concoursen, beurzen en openluchtconcerten. Het symfonie-orkest van de Schutterij, dat veel concerten in Tivoli verzorgde, kreeg al spoedig de naam ,,Tivoli-orkest'' of ,,Park-orkest''. Inmiddels was prof. dr. Th. G. van Lidth de Jeude op 23 december 1864 overleden. Zijn erfgenamen, de dames Aegidia Johanna en Albertine Catharina Pfeiffer, verkochten gebouwen en park op 30 juli 1870 aan de huurder, de heer Abspoel.[11]) De nieuwe eigenaar kwam al direct met een voortvarend plan voor de dag: hij wilde de open houten concertzaaltjes, die haaks op elkaar in de vroegere tuin van Cees van Leeuwen stonden, vervangen door een groot concertgebouw, dat ook 's winters gebruikt kon worden. De sociëteitsleden reageerden enthousiast op dit plan en architect N. J. Kamperdijk kon al spoedig met de voor-

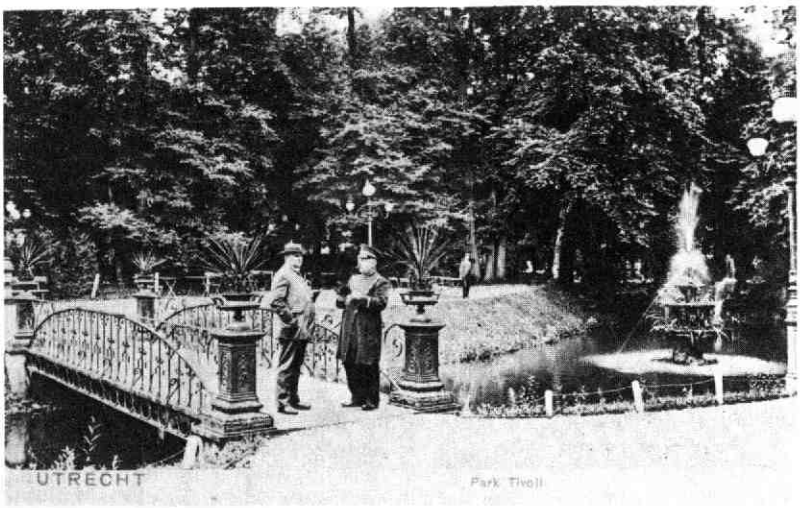

De portier Van der Kreeft met een bezoeker in het Park Tivoli, ca. 1900. GAU, Topogr. Atlas, coll. prentbriefkaarten.

Het concertgebouw Tivoli aan de Kruisstraat, 1955.
Potloodtek. Chr. Schut.
GAU, Topogr. Atlas, nr. X 3.1.7.

bereidingen voor de bouw beginnen. Aan de noordzijde van het park, naast de Rijks-H.B.S., verrees een groot bouwwerk met een overdekte gang die uitkwam op de Kruisstraat. De sociëteitsleden betaalden in het vervolg jaarlijks *f* 20,- per gezin of *f* 10,- per persoon; daarvoor hadden zij vrije toegang tot het park en de biljart- en koffiekamers (de buitensociëteit), mochten zij 24 concerten bijwonen en kregen zij reductie bij allerlei evenementen.[12]) Op maandagavond 2 oktober 1871 werd het nieuwe ,,concert-, casino- en vauxhallgebouw'' geopend. In de grote zaal, ook wel Parkzaal genoemd, konden 1600 stoelen worden geplaatst en de galerij op de eerste verdieping bood ruimte aan 1120 bezoekers. De akoestiek van de zaal was uitstekend. Aan ventilatie en verwarming mankeerde echter nogal wat en de inrichting was zeer sober. Doordat de zaal een vlakke bodem had, zag men op de achterste rij niet veel van hetgeen zich op het podium afspeelde. Wilde men een concert afsluiten met een bal, dan moesten eerst alle stoelen onder het podium worden geschoven! Toch was iedereen ingenomen met het concertgebouw Tivoli en in het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad werd geschreven: ,,. . . zeker is het, dat de heer Kamperdijk iets uitstekends, wij zouden bijna zeggen iets onverbeterlijks heeft geleverd''.[13]) Na afloop van het inwijdingsconcert op 2 oktober 1871 bleek wel, dat de nauwe, slecht verlichte Kruisstraat nog niet berekend was op een grote stroom bezoekers. Er ontstond een lange file en een chaotische situatie: ,,. . . door het minder gunstige weder was het aantal rijtuigen zeer groot; de politie had hierop niet gerekend; er werd niet tijdig afgeroepen; daardoor zetten zich eenige rijtuigen in beweging, zonder dat de personen die er in zouden stijgen aanwezig waren. . .''.[14]) De volgende avond werd het gebouw met een gewoon concert in gebruik genomen. Het feestelijke bal na afloop werd een succes, dit tot stomme verbazing van de aanwezige verslaggever van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad: ,,. . . en werkelijk, het bal werd ferm ingezet, 't geen men in Utrecht nauwelijks zou gedacht hebben. . . Utrecht emancipeert zich, hopen we; 't werd dan ook tijd! Kan de inrichting van Tivoli daartoe verder meewerken, 't zal ons zeer verheugen, en 't zal een voordeel te meer zijn, dat de onderneming van den heer Abspoel aan de stad bezorgt''.[15])

Ter gelegenheid van de opening van het concertgebouw werd door Cornelis Coenen, dirigent van het muziekkorps van de Schutterij, een nieuw symfonieorkest gevormd, dat het vaste orkest van Tivoli werd. Uit dit orkest ontstond in 1895 de vereniging Het Utrechtsch Stedelijk Orchest (later: Utrechts Symfonie Orkest). De concerten werden in de 19e eeuw op een geheel andere wijze gegeven dan tegenwoordig. De muziek diende ter verstrooiing van de bezoekers, die gezellig aan tafeltjes bijeenzaten en zelfs tijdens de concerten hun drankjes geserveerd kregen. De dames werd verzocht zich niet te stijf te kleden: ,,Wij hopen intusschen, dat de dames niet zullen vergeten, dat men een koncert in een uitspanningstuin bezoekt, en dat, al woont men een uitstekend muzikale avond bij, stijfheid niet de rigueur is, en het toilet eenigszins à l'avenant mag zijn''.[16])

Het concertgebouw Tivoli trok veel belangstelling, maar de exploitatie verliep toch niet zo winstgevend als men had gehoopt. Na de dood van Abspoel in 1875 kwamen drie sociëteitsleden in actie: zij richtten een comité op en stelden de leden in een circulaire voor om van het park een ,,dier- en bloemengaarde'' te maken.[17]) Het plan ging niet door, maar het comité besloot toch tot aankoop over te gaan, toen Tivoli op 23 juni 1880 door de erven Abspoel werd geveild.[18]) De kopers richtten de Naamloze Vennootschap Maat-

schappij tot Exploitatie van het Park Tivoli op, die het beheer van het complex op zich nam.[19]) Het park werd verfraaid en omgeven door een ijzeren hek. Het concertgebouw werd in 1883 uitgebreid met een koffiekamer, die tot aan de Kruisstraat reikte. De buitensociëteit op de hoek van de Wittevrouwensingel en de Nachtegaalstraat werd geheel aan park en concertgebouw gekoppeld en voortaan ,,Sociëteit Tivoli'' genoemd. Het gezellige lage gebouw, met zijn rode pluchen fauteuils, biljarttafels, groene lancasters, grote ramen en mooi gelegen terras, werd nu door veel abonnementhouders van het concertgebouw bezocht. Tivoli groeide uit tot een grote vereniging en maakte in de laatste decennia van de 19e eeuw een bloeiperiode door. Omstreeks 1884 schreef men over Tivoli als ,,. . . het voornaamste uitspanningsoord met het meest afwisselend kunstgenot dat Utrecht bezit''.[20]) Het was geen wonder dat de leden van Tivoli graag in het park verbleven: het was rustig, maar toch dicht bij het centrum gelegen, er waren mooie wandelpaden en vijvers aangelegd en er kon aan ronde ijzeren tafeltjes gezellig iets gedronken worden. 's Zomers werden in de schelpvormige muziektent aan de kant van de Mulderstraat openluchtconcerten gegeven, die ook door niet-leden bezocht konden worden. Ook bij speciale gebeurtenissen, bijvoorbeeld op nationale feestdagen, bij studentenlustra en tijdens kermissen, was het park als vanouds voor iedereen toegankelijk. Er was dan een feestelijke verlichting aangebracht en 's avonds werd er vuurwerk afgestoken. De ingang van het park bevond zich aan de Wittevrouwensingel, naast het sociëteitsgebouw. Het hoge ijzeren hek werd daar onderbroken door twee grote vierkante pilaren, waarop stenen leeuwen rustten. Bij de ingang stond jarenlang de portier Steven Gerrit van der Kreeft, die met zijn mooie uniform en grote hangsnor bij veel Utrechters bekend was.

In de 20e eeuw ging het geleidelijk bergafwaarts met Tivoli. De slechte economische situatie heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld. Bovendien werd de ligging van het sociëteitsgebouw na de verbreding van de Nachtegaalstraat in 1913 minder gunstig en had de tuin veel te lijden van de Jaarbeurs die er in 1918 gehouden werd. Het park werd minder bezocht, het aantal leden liep terug, de inkomsten gingen achteruit en de kosten stegen. Toen bleek dat het concertgebouw gerestaureerd moest worden, zat er niets anders op dan te kiezen voor concertgebouw òf park. De keuze viel op het concertgebouw. Er werd getracht het park te verkopen aan de gemeente, maar de onderhandelingen liepen helaas vast. In de buitengewone aandeelhoudersvergadering van 8 april 1929 werd besloten vrijwel het gehele park en het sociëteitsgebouw voor het bedrag van *f* 342.500,- te verkopen aan de bouwondernemer W. J. Godijn.[21]) De sociëteit werd op 31 mei gesloten en tijdelijk verplaatst naar hotel l'Europe aan het Vredenburg. Op dinsdagavond 11 juni werd in het park het laatste openluchtconcert gegeven, dat met vuurwerk werd besloten. Nu bleek, dat de sluiting van het park veel Utrechters aan het hart ging: er kwamen maar liefst 3000 bezoekers en er verschenen weemoedige artikelen in de krant. Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad schreef: ,,Zie zoo - ook die attractie van Utrecht hebben wij netjes opgerold! Zaterdagavond is het sociëteitsgebouw dicht gegaan. En gisteravond hebben wij den Tivolituin gesloten. Een dergelijk bezit is in Utrecht niet meer te handhaven. Een andere stad zou ons zoo'n parktuin, midden in het centrum gelegen en toch zoo heerlijk rustig omsloten, benijden. In Utrecht wordt zulk een terrein volgebouwd met huizen en winkels. . . Toen zijn de parkhekken gesloten. Tivolituin: adieu! Adieu, gij, oude boomen. Gij hebt Uw dienst gedaan. En wordt niet meer begeerd. Adieu, gezellig oord. Plek vol herinneringen, adieu! Laten wij kappen gaan en huizen bouwen''.[22]) Reeds enkele dagen na het afscheidsconcert werd de afbraak rigoureus ter hand genomen: de oude bomen werden omgehakt, de muziektent en het sociëteitsgebouw werden gesloopt en de vijvers werden gedempt. Slechts een klein stukje tuin bij het concertgebouw bleef gespaard. Dwars door het voormalige park werd de Van Lidth de Jeudestraat aangelegd en het terrein werd volgebouwd met woonhuizen en winkelpanden. Op de plaats van het sociëteisgebouw kwam een groot kantoorgebouw te staan en de Sociëteit Tivoli kreeg daarin de beschikking over de eerste verdieping. Wat moesten de ,,soosleden'' echter beginnen zonder hun gezellige terras en hun mooie park? In 1940 werd de sociëteit dan ook ontbonden. Alleen een grote gevelsteen boven de deur van Nachtegaalstraat 4 herinnert aan het verleden: heel vaag is daarop nog steeds de tekst ,,Sociëteit Tivoli'' te zien. . .

Met het kapitaal dat door de verkoop van het park vrijgekomen was, werd het concertgebouw in 1931/32 grondig verbouwd. Rondom de koffiekamer werden betegelde wandelgangen aangelegd en de veranda werd bij de grote zaal getrokken. Het concertgebouw Tivoli vervulde van het begin af aan een belangrijke functie in Utrecht. Er werden niet alleen talloze concerten gegeven (onder meer abonnements-, volks- en jeugdconcerten), maar ook allerlei andere evenementen georganiseerd: muziek- en sportuitvoeringen, toneelvoorstellingen, variétés, bals, grote diners, tentoonstellingen, vergaderingen, bioscoopvoorstellingen, examens, enz. Zo kwam een groot deel van de Utrechtse bevolking met het Tivoligebouw in aanraking. Alleen tijdens de Tweede Wereldoorlog speelde Tivoli niet altijd een aangename rol. Het gebouw werd verschillende keren door de Duitsers gevorderd, onder meer om er Nederlandse gevangenen onder te brengen die op transport naar Duitsland zouden worden gezet. De secretaris van het Tivolibestuur schreef in het jaarverslag over 1944: ,,Tivoli, een klank die bij velen prettige herinneringen en aangename verwachtingen placht te wekken, een klank die vreugde, vermaak, muziek in onze gedachten riep, is in de afgelopen tijd met vrees, beklemming en zorg vernomen''.[23])

Na de oorlog werden de activiteiten op de oude voet

Het noodgebouw Tivoli op het Lepelenburg, 1978. Foto Gem. Fotodienst. GAU, Topogr. Atlas nr., X 3.2.2.4.

voortgezet. De exploitatie verliep echter moeizaam: de inkomsten konden de stijgende kosten van onderhoud, lonen en belastingen niet meer dekken. Toen in 1950 bovendien bleek, dat het gebouw opnieuw gerestaureerd moest worden, liet het bestuur de moed zakken. Gelukkig werd nu echter wèl succesvol met de gemeente onderhandeld: de gemeenteraad besloot op 6 december 1951 alle aandelen van Tivoli aan te kopen. Burgemeester jhr. mr. C. J. A. de Ranitz nam Tivoli in de buitengewone aandeelhoudersvergadering van 12 september 1952 namens de gemeente officieel over. Tivoli was voor de gemeente echter wel een zorgenkind: het gebouw zag er triest en ouderwets uit en verkeerde in vervallen staat. Een intensief gebruik gedurende ruim 80 jaar had zijn sporen achtergelaten. . . Er werd onderzocht of het gebouw gerestaureerd kon worden, maar de conclusies waren weinig hoopgevend: vrijwel alle plafonds waren slecht, de houten vloeren waren versleten, de elektrische installaties waren gevaarlijk geworden, de toneelaccommodatie was primitief en de fundering was onvoldoende voor zwaardere belasting. De gemeente moest dus wel besluiten Tivoli met de grond gelijk te maken en te vervangen door nieuwbouw. De Boertjes van Buten hebben de gemeente min of meer gedwongen tot actie over te gaan: na hun optreden tijdens een KRO-uitvoering in 1954 kwamen grote plakken van het plafond naar beneden! Omdat het nieuwe Tivoligebouw op dezelfde plaats als het oude gebouw zou komen te staan, werd besloten de exploitatie tijdelijk in een noodgebouw voort te zetten. De Utrechtse bouwondernemer H. J. Beuks werd bereid gevonden een houten bouwwerk van de gewenste afmetingen voor de periode van drie jaar aan de N.V. Tivoli te verhuren. Het zalencomplex kwam te staan in het plantsoen Lepelenburg. Op 8 juni 1955 werd in het oude concertgebouw Tivoli aan de Kruisstraat het laatste concert gegeven en op 22 juni vond er de laatste vergadering plaats. In oktober 1956 werd met de sloopwerkzaamheden begonnen. Reeds na één sloopdag zag het gebouw er troosteloos uit: ,,Wat eens de grote zaal was, waar het USO triomfen vierde, lijkt nu op een kerkhof, waar de vloersteunen als zerken in de rij staan. Er is een smal looppad gelaten ten gerieve van de slopers. Van het podium resten wat balken en een zijtrap. Armaturen van de verlichting tollen dronken aan hun snoeren in de holle ruimte''.[24]) Zoveel mogelijk materiaal werd voor het noodgebouw gebruikt en de rest werd in 1957 bij opbod verkocht.

De architecten F. P. J. Peutz en B. Bijvoet kregen de opdracht een nieuw Tivoligebouw aan de Kruisstraat te ontwerpen. Reeds in november 1955 konden B. en W. de plannen aan de raad voorleggen. De architecten waren er volgens B. en W. in geslaagd voor het complex van zalen op het beperkte terrein een goede indeling en vorm te vinden. ,,Het geheel zal een joyeuze en moderne kunstzinnige indruk maken zonder evenwel luxueus te zijn''.[25]) Ondanks bezwaren van omwonenden, die geluidshinder en lichtvermindering in hun huizen vreesden, werden de plannen op 17 november 1955 goedgekeurd. In maart 1956 volgde de goedkeuring van Gedeputeerde Staten. De minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting gooide echter geheel onverwacht roet in het eten: hij weigerde voorlopig zijn goedkeuring te verlenen, omdat hij woningbouw voorrang wilde geven. Utrecht bleef ontredderd zitten met een braakliggend terrein en een noodgebouw, dat hoogstens drie jaar gebruikt kon worden. De gemeente zag echter al spoedig de voordelen van de situatie in. Door de vertraging konden verschillende nieuwe bezwaren tegen de situering van het complex aan de Kruisstraat nog eens bestudeerd worden. Uiteindelijk kwam men zelfs tot de conclusie, dat het gebouw toch beter ergens anders

geplaatst kon worden! De keuze viel op het terrein tegenover het gesloopte Tivoligebouw. Daar stond wel het 19e-eeuwse hofje van de Stevensfundatie, maar dat was geen probleem: de woningen werden door de gemeente aangekocht, opdat ze gesloopt konden worden. Ook het gebouw van de broodfabriek Het Anker op de hoek van de Wittevrouwensingel en de Kruisstraat stond in de weg; dit gebouw was echter reeds sinds 1954 eigendom van de gemeente en kon dus ook worden ,,weggevaagd''. Het braakliggende terrein waarop het concertgebouw had gestaan, werd in februari 1958 ingericht als parkeerruimte annex speelplaats. Tien jaar later onderging het er tegenoverliggende terrein een zelfde lot: in plaats van een nieuw concertgebouw kwam ook daar een parkeerplaats. . .

In 1959 veranderden de plannen namelijk weer. Er was een groot terrein vrijgekomen aan de Weg der Verenigde Naties in de wijk Kanaleneiland en er werd besloten het nieuwe Tivoligebouw daar te plaatsen. Het bezwaar was wel, dat het gebouw ver buiten het centrum van de stad zou komen te liggen, maar andere plaatsingsmogelijkheden werden toch minder gunstig bevonden. Architect Bijvoet kreeg in 1962 opdracht een zalencomplex aan de Weg der Verenigde Naties te ontwerpen. Hij zette een imposant gebouw op papier, dat voor allerlei doeleinden gebruikt kon worden. Het grootse plan, dat schertsend betiteld werd als ,,het paleisplan'' en ,,de miljoenendans op Kanaleneiland'' werd niet gerealiseerd. . . De afbraak van het Jaarbeursgebouw op het Vredenburg en de bouw van een nieuw Jaarbeurscomplex aan de Croeselaan openden nieuwe perspectieven. Omdat de Jaarbeurszalen ook voor congressen, vergaderingen, examens e.d. gebruikt konden worden, achtte men het niet meer noodzakelijk een multifunctioneel Tivoligebouw te ontwerpen. Men zou kunnen volstaan met een kleiner en goedkoper gebouw, dat dan op het centraal gelegen Vredenburg geplaatst kon worden. In de nacht van 27 augustus 1966 besloot de raad met 24 tegen 21 stemmen een concertgebouw op het Vredenburg te situeren in het kader van Hoog Catharijne. De lange lijdensweg van plannen en discussies was echter nog niet ten einde. Een van de architecten, Sj. Wouda, stelde zelfs voor het gebouw toch maar op de oorspronkelijke plaats, de Kruisstraat, neer te zetten! Uiteindelijk ontwierp architect H. Hertzberger een revolutionair ,,muziekcentrum'' op het Vredenburg en na de nodige wrijvingen en hernieuwde discussies werd zijn definitieve plan op 20 maart 1975 ingediend. Op 6 september 1976 sloeg Th. Harteveld, wethouder van Culturele Zaken, de eerste paal van het veelomstreden muziekcentrum. Het gebouw werd op 26 januari 1979 in aanwezigheid van Prinses Beatrix en Prins Claus met een speciaal concert geopend. Na bijna 25 jaar had Utrecht eindelijk zijn nieuwe concertgebouw. Met het Tivoliverleden werd echter gebroken: het nieuwe gebouw kreeg de naam ,,Muziekcentrum Vredenburg''.

Gedurende de gehele periode dat kostbare plannen werden uitgewerkt en felle discussies werden gevoerd, bleef het noodgebouw op het Lepelenburg zijn taak vervullen. En dan te bedenken, dat het houten complex hoogstens drie jaar gebruikt zou worden! De concert-congreszaal van 47,50 bij 30 meter bood plaats aan 1300 à 1500 personen. Verder waren er onder meer een foyer, die als danszaal gebruikt kon worden, een vergaderzaal, een grote keuken en een entree met kantoren en kassa. B. en W. constateerden in 1955 tevreden: ,,Het uiterlijk van de zaal zowel als de acoustiek zullen betrekkelijk weinig te wensen over laten, waarbij niet uit het oog mag worden verloren, dat het uiteraard een noodvoorziening is''.[26] Omdat het gebouw slechts enkele jaren in het plantsoen zou staan, werd besloten de vier grote bomen die in de weg stonden, te sparen en in te bouwen. Dit milieuvriendelijke besluit werd alom gewaardeerd. Vooral de twee dikke bomen die zonder ommanteling in de garderobe stonden, vormden een bijzondere attractie. Op den duur werden zij echter wel eens door het personeel verwenst; zij waren een obstakel bij het in- en uitgaan van de bezoekers en bij regen of sneeuw droop vocht langs de stammen omlaag. In 1961 werd een van de bomen in de garderobe, een kastanje die vermolmd bleek te zijn, verwijderd.

Op zondagavond 11 september 1955 gaf het USO

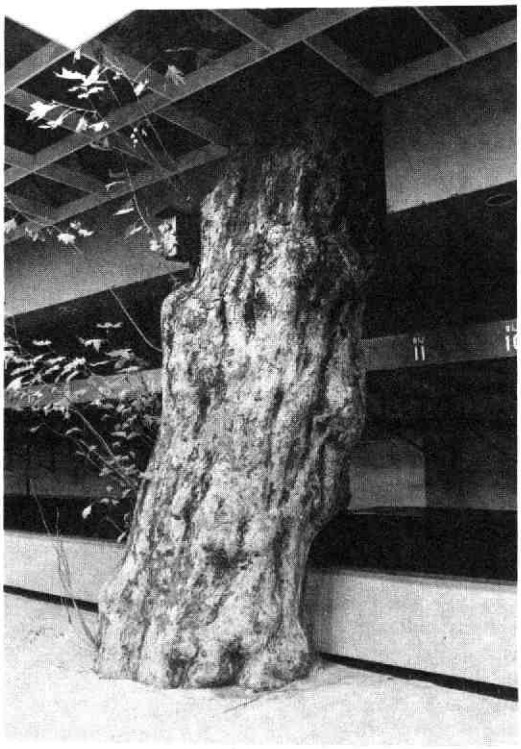

De boom in de garderobehal van het noodgebouw, 1978.
Foto Gem. Fotodienst. GAU, Topogr. Atlas, nr. X 3.2.6.1.

zijn eerste concert in het noodgebouw, dat gewoontegetrouw eveneens de naam Tivoli kreeg. Het houten gebouw werd ook wel Tivolientje of Tijdelijk Tivoli genoemd. Toen bleek, dat het gebouw langer dan drie jaar dienst zou moeten doen, werden enkele verbeteringen aangebracht. De grote zaal kreeg een hellende vloer, akoestiek en ventilatie werden verbeterd en de oude krakende stoelen, die nog uit het gebouw aan de Kruisstraat afkomstig waren, werden vervangen door moderne klapfauteuils in vijf kleuren. In 1958 verkocht de heer Beuks het gebouw met terugwerkende kracht tot 1 september 1956 aan de gemeente, die het per 1 september 1958 aan de N.V. Tivoli verhuurde. In de jaren '60 vonden opnieuw verschillende uitbreidingen en verbeteringen plaats en in 1971 werd het gebouw wind- en brandveilig gemaakt. Het bleef echter ,,lapwerk'' en het tijdelijke gebouw stond zo langzamerhand op instorten. Tijdens een USO-concert in 1973 zakte plotseling een van de poten van de concertvleugel door de vloer van het podium! Ondanks de nogal primitieve behuizing bleef Tivoli het middelpunt van concerten, feesten, wedstrijden en allerlei andere evenementen. Na de opening van de Jaarbeursgebouwen aan de Croeselaan werd echter begonnen met de beperking van de activiteiten, omdat de Jaarbeurs verschillende taken van Tivoli overnam en de totstandkoming van een nieuw concertgebouw naderde. Op maandagavond 22 januari 1979 werd voor een uitverkochte zaal het laatste concert in Tivoli gegeven. Slechts twee personeelsleden werden naar het Muziekcentrum overgeplaatst. Een van de bedrijfsleiders, de heer H. Fierst van Wijnandsbergen, daarover: ,,We hebben steeds gedacht dat we en bloc naar het Muziekcentrum zouden gaan. In dit slecht geoutilleerde gebouw hebben we geprobeerd er het beste van te maken. We boden veel service, er was een leuke sfeer en we hebben met veel enthousiasme gewerkt en geïmproviseerd. Al die jaren lang leefden we echter naar een nieuw gebouw toe. En nu het er eindelijk van gekomen is, krijgen we te horen dat we te oud zijn''.[27]) Er waren meer mensen die de gang van zaken met enige bitterheid volgden. Omdat het Muziekcentrum en de Jaarbeursgebouwen slechts een deel van de activiteiten van Tivoli zouden overnemen, vroegen veel Utrechtse verenigingen en amateurgezelschappen zich af, waar zij in de toekomst hun bijeenkomsten en voorstellingen moesten houden. Het comité Tivoli Tijdelijk begon actie te voeren voor een ruimte in de stad ten behoeve van amateur-, alternatieve en volkskunst. Na afloop van het openingsconcert van het Muziekcentrum Vredenburg op 26 januari 1979 werd Tivoli door ruim 150 demonstranten bezet. De actievoerders kregen van de gemeente toestemming om in de nacht van 9 op 10 februari een popmanifestatie te houden in het reeds dichtgetimmerde noodgebouw. Dit evenement liep uit op een vechtpartij tussen bezoekers en de politie, die binnengekomen was na berichten over vernielingen. Op 20 en 21 februari werden de Tivoligoederen geveild. Het gebouw zou door het bedrijf G. Venus uit Maarssen worden gesloopt. Zo ver kwam het echter niet: op 7 maart 1979 werd om acht uur 's avonds brand gesticht in het kurkdroge gebouw en Tivoli ging in vlammen op, inclusief de oude bomen, die meer dan twintig jaar met veel moeite gespaard waren gebleven. De gigantische vuurzee werd door duizenden mensen gadegeslagen en de kranten schreven de volgende dag dan ook, dat Tivoli zèlf zijn laatste voorstelling gegeven had. Het sloopbedrijf begon na enkele dagen met het opruimen van de ravage. Het Lepelenburg werd weer ingericht als plantsoen en de sporen van Tivoli werden uitgewist.

Restanten van het noodgebouw, een dag na de fatale brand, 1979.
Foto Gem. Fotodienst. Hist. Atlas, nr. V 79.3.8.4.

Toch is er nog voldoende materiaal bewaard gebleven, dat de herinnering aan Tivoli levend kan houden: foto's, tekeningen, kranteknipsels, artikelen, en. . . het archief van de N.V. Tivoli, dat zich veilig en wel bij de Gemeentelijke Archiefdienst bevindt. Dit archief, dat loopt vanaf het jaar 1880, is inmiddels geïnventariseerd, zodat talloze gegevens over een bijna honderd jaar lang Tivolibestaan voor iedereen toegankelijk zijn geworden. Reeds in 1929 schreef een journalist: ,,. . . over enkele jaren weet men al niet beter of er is nooit een Tivoli geweest''.[28]) Deze sombere voorspelling is tot nu toe gelukkig niet uitgekomen. Daarvoor heeft Tivoli een te belangrijke plaats in het culturele en maatschappelijke leven van Utrecht ingenomen.

J. N. van der Meulen

Noten

1) GAU, bibl. Utr. nr. 7007.
2) Protocol notaris G. H. Stevens, GAU, inv. notariële archieven nr. U 324 c 020.
3) GAU, bibl. Utr. nr. 7007.
4) Ibidem.
5) Ibidem.
6) Protocol notaris G. H. Stevens, GAU, inv. not. arch. nr. U 324 c 037.
7) Utrechtsche Courant 17 juli 1843, GAU, bibl. Utr. nr. 7007.
8) Protocol notaris H. A. R. Vosmaer, GAU, inv. not. arch. nr. U 293 d 017.
9) Wap, dr. (J. J. F.), Tivoli (in: De stad Utrecht; album bevattende de afbeeldingen harer voornaamste gebouwen en gezigtspunten, Utrecht, 1860), GAU, bibl. Utr. nr. 1780.
10) Ibidem.
11) Protocol notaris A. J. van Gruting, GAU, inv. not. arch. nr. U 272 I 017.
12) Circulaire aan de leden, GAU, bibl. Utr. nr. 2155 10x.
13) Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 4 oktober 1871, GAU, bibl. Utr. nr. 7007.
14) Ibidem.
15) Ibidem.
16) Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 29 september 1871, GAU, bibl, Utr. nr. 7007.
17) GAU, bibl. Utr. nr. 2155 10x.
18) Protocol notaris H. van Meerland, GAU, inv. not. arch. nr. U 329 h 010.
19) GAU, inv. arch. N.V. Tivoli nr. 27.
20) GAU, juridische rapporten nr. 947.
21) GAU, inv. arch. N.V. Tivoli nr. 1.
22) Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 12 juni 1929, GAU, bibl. Utr. nr. 7007.
23) GAU, inv. arch. N.V. Tivoli nr. 25.
24) Utrechtsch Nieuwsblad 13 oktober 1956, GAU, bibl. Utr. nr. 7049.
25) Gedrukte Verzameling 1955 nr. 351, GAU, bibl. Utr. nr. 3409.
26) Ibidem, 1955 nr. 109.
27) De Spuikoker, personeelsblad voor Secretarie, Archiefdienst en Accountantsdienst der gemeente Utrecht, 1978 nr. 7, GAU, bibl. Utr. nr. 3485 3xa.
28) De Tivoli-tuin en Sociëteit te Utrecht (uit: Eigen Haard 1929 nr. 29), GAU, bibl. Utr. nr. 6476 3x.

GAU = Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Naar aanleiding van het gereedkomen van de inventaris van het Tivoli-archief is in de hal van de Gemeentelijke Archiefdienst een tentoonstelling ingericht, die tot 1 augustus a.s. te bezichtigen is. Aan de hand van materiaal uit archieven, bibliotheek en prentenverzamelingen wordt een overzicht gegeven van de kleurrijke geschiedenis van Tivoli. Niet alleen aan het noodgebouw wordt aandacht besteed, maar ook aan het oude concertgebouw, het sociëteitsgebouw, het park en de plannen voor een nieuw gebouw.
De Gemeentelijke Archiefdienst (Alexander Numankade 199, Utrecht) is op werkdagen geopend van 9.00-17.00 uur en tot 1 juli ook 's zaterdags van 9.00-12.30 uur. De toegang is gratis.

Geschiedenis van het Ridderschapshuis te Utrecht (1781-heden)

Gaande van de Neude door de Lange Jansstraat naar het Janskerkhof heeft men op laatstgenoemd plein eerst aan de rechterhand een mooi patriciërshuis, Janskerkhof 1, en daaraan grenzende de zijkant van Janskerkhof 2 (v.m. Ridderschapshuis), in welke zijkant een bescheiden voordeur, gelijkvloers; de voorzijde van dit huis vormt thans een geheel met het gebouw Janskerkhof 3, doch architectonisch en aan het verschil in bouwstenen is nog duidelijk te zien, dat hier van een afzonderlijk huis sprake is.
Het huis **Janskerhof 3** ,,de Statenkamer'' was van 1581 tot 1795 de zetel van de landsregering van de souvereine provincie Utrecht. In de Franse tijd had het gebouw diverse bestemmingen en kwam bij keizerl. decreet in 1813 aan de stad, die het in 1816 aan de curatoren der Hogeschool aanbood. Het Anatomisch en Zoölogisch laboratorium werd er in gevestigd en bleef daarin totdat het gebouw enige jaren geleden aan de juridische faculteit werd toegewezen.
Het huis **Janskerkhof 2**,,Ridderschapshuis'' was de woning van Gijsbert Jan van Hardenbroek en werd door hem gebouwd omstreeks 1765, in dezelfde tijd, dat zijn jongere broer het kasteel Hardenbroek zijn huidig aanzien gaf (1762). Een enkel woord over deze

Het Janskerkhof rond de eeuwwisseling. Naast de Statenkamer bevindt zich het Ridderschapshuis. GAU Top. Atlas. Coll. prentbriefkaarten.

Gijsbert Jan. Hij was heer van Bergestein, Lockhorst, Ammerstol, 's Heeraertsberg en Bergambacht, werd in 1758 beschreven in de Ridderschap en in 1781 president van dit lichaam; voorts was hij van 1767-1785 gedeputeerde ter vergadering van de Staten-Generaal. Van 1747 tot zijn overlijden in 1788 maakte hij vele aantekeningen (allen in het archief Hardenbroek bewaard), die in de periode 1901-1918 in 6 delen zijn uitgegeven door dr. F. L. J. Krämer onder de betiteling ,,Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek''. Krämer acht deze ,,een bron van de eerste rang voor de kennis van de republiek in de periode 1747-1788''. In zijn nalatenschap bevonden zich ook vele eigenhandig geschreven brieven van stadhouder Willem V, die eveneens nog in het archief Hardenbroek aanwezig zijn.
Terugkerende tot het huis. Vanaf het moment, dat Hardenbroek president der Ridderschap was (1781), kwam deze te zijnen huize bijeen. Bij zijn overlijden in 1788 vermaakte hij zijn huis, alsmede zijn boekerij aan de Ridderschap, onder voorwaarde, ,,dat dit (huis) nimmer zal mogen worden verhuurd of verkocht, maar altoos in de Ridderschap zal blijven''. In de vergadering van 3 maart 1788 werd het legaat aanvaard, in welke vergadering tegenwoordig waren de hieronder te noemen 8 leden, in de notulen aangeduid - zoals te dien tijde gebruikelijk - met hun heerlijkheid; ter verduidelijking heb ik de naam van hun geslacht tussen haakjes vermeld:

Natewisch	(Taets van Amerongen)
Lunenburg	(Lynden)
Amerongen	(Van Reede)
Schonauwen	(Van der Capellen)
Zuylen	(Tuyll van Serooskerken)
Nijveld	(Van Reede)
Geerestein	(Rechteren)
Schalkwijk	(Taets van Amerongen)

Alvorens de verdere lotgevallen van het Ridderschapshuis te behandelen een korte toelichting op de verschillende lichamen als ,,Ridderschap'' aangeduid:

a. Van 1581-1795 was de Ridderschap het tweede lid der souvereine Staten van Utrecht (Het souvereine gewest Utrecht was een der leden van de Statenbond ,,De Unie der 7 Provinciën'').
b. Van 1814-1850 vertegenwoordigde de Ridderschap in de Staten van Utrecht de adel in deze provincie. De publiekrechtelijke bevoegdheden van de Ridderschap kwamen te vervallen bij het inwerking treden van de Prov. wet van 1850; deze wet was gebaseerd op de grondswetwijziging van 1848, waarbij de publiekrechtelijke bevoegdheden van de adel kwamen te vervallen.
c. Sedert 1850 is nog slechts sprake van een (privaatrechtelijke) vereniging, genaamd ,,De Ridderschap van Utrecht''.

Voortgaande met de geschiedenis van het Ridderschapshuis. Op 28 jan. 1795 werden door het nieuwe stadsbestuur de geëligeerden en de ridderschap naar de vergaderzaal der Staten ontboden en werd alle leden daarvan medegedeeld, dat zij vervallen waren van hun posten en ,,wedergekeert tot de kring der amptloze burgers''. Het Ridderschapshuis verviel aan de Staat.
Op 3 dec. 1813 besloten de overlevenden van de in 1795 opgeheven Ridderschap ,,tot in possessie nemen van het Ridderschapshuis''. Het bleef (of kwam) in het bezit van de in 1814 ingestelde Ridderschap, doch over de eigendom liep jarenlang een geschil met Domeinen, die het huis als Staatseigendom beschouwden, wegens het vervallen aan de Staat in 1795. Na betaling van *f* 5.000,– in 1841, liet de Staat zijn claim op het huis vallen en was de Ridderschap weer onbetwist eigenaar. Daar in 1849 de meerderheid van de toenmalige leden besloten alle bezittingen in te brengen bij de op te richten vereniging, kwam het huis nu in eigendom bij dit lichaam. Na verloop van tijd werd het huis verhuurd, dus kennelijk niet benut.
Vanaf 1878 dachten de leden aan liquidatie. In de vergadering van 1879, 18 mei, deelde de voorzitter mede, dat een verzoek was ingekomen om het huis te kopen, waarna hij dit punt vervolgens aan de orde

stelde. Jonkheer Coenen bracht naar voren, dat de door van Hardenbroek gestelde voorwaarde formeel juridisch was komen te vervallen, doordat het huis in 1795 aan de Staat was overgegaan; desalniettemin achtte hij verkoop ,,weinig delicaat''.
Op 28 juni d.a.v. werd toch tot verkoop besloten. Op 13 mei 1880 vond de veiling plaats; koper werd mr. H. Royaards van Scherpenzeel, secretaris van curatoren, voor *f* 15.900,–. In het begin van deze eeuw kwam het in het bezit van de Staat (Universiteit), die het inwendig verbond met Janskerkhof 3 (zie hiervoor) tot één geheel.

Bronnen:
Rijksarchief; Gedenkschriften G. J. van Hardenbroek; Archief Ridderschap; Geschiedenis van de Ridderschap van Utrecht, prof. mr. W. F. Prins; Evolutie van het gebouw Janskerkhof 3, 1974).

Zeist *L. M. Rutgers van Rozenburg*

UITGAVE SCHUTMEESTERS-REKENINGEN

Het ligt in de bedoeling om in het voorjaar van 1984 een jaarrekening van een der Utrechtse schutmeesters uit te geven, vergezeld van samenvattingen van de inhoud van alle bewaard gebleven Utrechtse schutmeestersrekeningen uit de periode 1428-1528. Deze samenvattingen vormen een wegwijzer naar de informatie die de schutmeestersrekeningen bevatten. De rekening van 1472 illustreert hoe deze informatie gegeven wordt. De rekeningen samen leveren een beeld van de boekhouding van de Utrechtse schutmeesters. Zij beheerden een gedeelte van de stadsinkomsten, die hoofdzakelijk aan ,,openbare werken'' in en om de stad Utrecht besteed werden. In de inleiding van de publikatie zal worden ingegaan op de positie van deze stedelijke ambtenaar, ook wel de derde kameraar der stad genoemd, en speciale aandacht zal worden besteed aan de mogelijkheden om de informatie uit de rekeningen in de toekomst automatisch bereikbaar te maken, alsmede aan de perspectieven die de automatisering biedt voor onderzoek in reeksen oude rekeningen, zoals die van de Utrechtse schutmeester.
De uitgave werd mogelijk dank zij de activiteiten van een der paleografische werkgroepen bij de Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst en wordt voorbereid in samenwerking met mevrouw dr. G. M. de Meyer.
Deze bekendmaking wordt gedaan om te onderzoeken of voor deze uitgave interesse bestaat. Verwacht wordt, dat de uitgave ca. 130 bladzijden tekst zal bevatten en dat de kosten ongeveer *f* 20,- per exemplaar (exclusief de verzendkosten) zullen bedragen. Zij die prijs stellen op het bezit van deze uitgave, kunnen zich melden bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht (t.a.v. de ondergetekende). Alleen bij aanmelding van voldoende belangstellenden vóór uiterlijk 1 september 1983 kan de uitgave worden gerealiseerd.

A. Graafhuis

BOEKENSCHOUW

Treurzang op het vertrek van den heer Janus Montanus Zijnde van Uitrecht naar Middelburg (op den 6e Mey *1692, nieuwe Styl) om zig aldaar in de Praktyk te oeffenen, vertrokken. Utrecht, De Utrechtsche, 1982. 15 p., prijs: f 15,– ISBN 90 7031 08 8.*

In de tijd dat studenten nog zelf uitmaakten of ze studeerden of iets geheel anders deden schreef de student Van Bergen zich noemende *Montanus*, een weemoedig afscheidslied. Hij ging de oude bisschopsstee als woonplaats verruilen voor Middelburg ofwel *Messopolis* teneinde zich aldaar ,,in de Praktyk te oeffenen'', welke praktijk wordt er niet bijgezegd. We kunnen het wel zo ongeveer raden na lezing van de *Treurzang* die hij medio 1692 bij zijn vertrek aanhief. Zijn groet geldt naast zijn vrienden de hierna volgende beroepscategorieën: wijnkopers, herberghouders, een dansmeester, een snaak die met *snuftabak*

langs de straat loopt, de Malie-meester alsmede enige tabak- en zoopjesverkopers. Met sprekende details wordt elk van hen ten tonele gevoerd, terwijl de rubrieken in de marge van het gedicht nadere informatie geven over plaats en aard van het genoemde bedrijf of de bedrijfsvoerder. Een laat-zeventiende-eeuws kroegenboek dus van een student die niet vergat ook te leven. Een groot dichter was hij niet, maar allerlei inlichtingen van namen, plaatsen en omstandigheden geeft hij wel.
Het gedicht is dus een bescheiden bron van een stukje sociale geschiedenis van onze stad.
Een ideaal geschenk is het voor iemand die tegen zijn zin Utrecht verlaat - die zijn er ook! - mits hij het niet opvat als een toespeling op zijn persoonlijke levenswijze. Of als hij dat juist wél doet. In elk geval gaat het om een ontboezeming van iemand die het in Utrecht nu eens *wel* naar zijn zin heeft gehad. En misschien kan onze excursie-commissie er nog iets mee.
Het gedicht is op luisterrijke wijze uigegeven door *De Utrechtsche*, postbus 14138 te Utrecht. In de gelijknamige boekwinkel, Oude Kamp 14 bis, is het te verkrijgen.

v. S.

Gé Verheul, *De oude dorpskerken boven de grote rivieren.* Haarlem, *De Haan, 1982. 221 p., met ills. ISBN 90 228 3670 3. Prijs: f 42,50.*

Een boek over de oude, dat wil zeggen: middeleeuwse, kerken in de Nederlandse dorpen voorziet zeker in een leemte. Verheul heeft veel materiaal verzameld voor dit project gedurende de jaren vanaf 1977, waarin hij het *Kerkepad* uitzette voor de NCRV. Ondersteund door t.v.-programma's zijn vele duizenden er elke zomer op de zaterdagen op uit getrokken langs de aangegeven routes. Vaak ging het naar afgelegen en weinig bekende kerken en kerkjes, die toch de moeite waard bleken.
Als neerslag daarvan verschenen de *Kerkepadgidsen*, die de genoemde omroepvereniging elk jaar ter begeleiding en ondersteuning van de excursies uitgaf. De toon van deze gidsen is ook die van dit boek: die van de sympathieke verteller die bijna keuvelend de bezoekers in een stemming van openheid en aandacht probeert te brengen. Dat die beproefde schoolmeesterstrant gewerkt heeft bewijst het succes dat hij nu al weer zes jaar heeft.
Het risico van een zekere oppervlakkigheid en kneuterigheid wordt niet helemaal ontlopen. Bovendien komt Utrecht er ook hier weer bekaaid af. Natuurlijk omdat er op het Stichtse platteland relatief weinig oude kerken te vinden zijn - Verheul noemt er 31, tegen b.v. 97 in Friesland en 81 in Groningen - maar ook omdat ze korter worden afgedaan. Zo worden aan het bijzondere kerkje van Blauwkapel twee regels besteed, zonder dat daarin bijvoorbeeld de herkomst van de naam of het bouwjaar (1451) ter sprake komen. Benschop, Harmelen, Kamerik, Overlangbroek en Polsbroek moeten het met één of twee zinnen doen. Van de kerk van Westbroek wordt als bouwjaar 1467 opgegeven, wat 1481 moet zijn: de kerk was juist voltooid vóór de slag die hier op 26 december 1481 plaats vond. Boudewijn van Starkenborg heet hier ,,de Utrechtse bisschop'', terwijl hij slechts wijbisschop was, of misschien zelfs dat niet eens.
Op p. 14 heet het Catharijneconvent een *kerkelijk* museum, wat het niet is. Het is een Rijksmuseum dat de geschiedenis van het christendom tot terrein heeft en dus met veel kerken relaties onderhoudt. Maar dat is iets geheel anders.
Het boek van Verheul laat zich prettig lezen, maar moet wel kritisch worden gehanteerd. Van de *Kerkepadgidsen* zijn bij de NCRV nog verkrijgbaar à *f* 7,50 de jaargangen 1981 en 1982. (Tel. 035-71 99 11). Nog dit jaar verschijnt van dit boek een tweede deel over de dorpskerken beneden de grote rivieren.

v. S

Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Geschreven door de staf van het museum. Haarlem, Joh. Enschedé en Zonen, 1983. Nederlandse Musea/Dutch Museums VII. ISBN 90 70024 241, 100 p., met ills., f 19,50.

Twee inleidende artikelen over respectievelijk de geschiedenis van het museum als *collectie* en van het museum als *gebouwencomplex* vormen met een zestigtal afbeeldingen van objecten uit het bezit van het Catharijneconvent de inhoud van dit met veel zorg uitgegeven boekje, dat zowel een Nederlandse als een Engelse tekst bevat.
Over wat ,,de belangrijkste kunstwerken'' in het museum zijn is misschien verschil van opvatting mogelijk, belangrijk voor een historisch museum is dat een chronologische lijn in het geheel is aangehouden: de eerste afbeelding is die van de hamer van St. Maarten, de laatste een tekening van Jan Toorop uit 1927. Daar tussenin zijn vroege en late middeleeuwen vertegenwoordigd, de katholieke en de protestantse reformatie, interieurs van een kerkgebouw van beide denominaties, kunst en devotionalia uit de 18de en 19de eeuw, en tenslotte huiskamers uit de eerste helft van de 20ste eeuw van een rooms-katholiek en een gereformeerd gezin. Op deze manier kan het boekje goed dienst doen bij een overzicht van de vaderlandse kerkgeschiedenis, want onderwijservaring leert dat het zien van één sprekende afbeelding indringender werkt dan vele bladzijden tekst. Daar komt bij dat de foto's subliem zijn: qua scherpte en kleurweergave niet te overtreffen en van een ideale afmeting, waarbij telkens per pagina één foto is geplaatst, voorzien van een korte toelichting.
Het boekje is een lust voor het oog en, wat de keus van de afbeeldingen betreft, met trefzekere hand samengesteld.
Schoonheidsfoutjes als de drukfout op p. 47 (,,de zegen en de hand van God'') en die van ,,de voormalige schuilkelder van St. Gertrudis'', in het Engels trouwhartig vertaald met ,,underground shelter'' (p. 25), blijven er altijd, en voor inhoudelijke vragen is hier en daar ook wel aanleiding. Zo dunkt mij dat de afbeelding op p. 65 niet geheel los staat van de tekst die daarop is aangebracht. Die bevat immers de messi-

aanse profetie uit Jesaja 7: ,,Zie , de maagd zal ontvangen, en een zoon baren'', zodat de omheinde tuin met het gesloten hek als symbool van de maagdelijkheid, en de daarin rondlopende konijntjes als voor de hand liggende verwijzing naar de vruchtbaarheid samen een volmaakt beeld vormen van de *virginitas fecunda,* de vruchtbare maagdelijkheid, van Maria. Tekst en beeld vormen hier dus een overtuigende eenheid.
Opnieuw heet Nicolaas van der Steen, pastoor in het landelijke Akersloot, het concilie van Trente te hebben *toegelicht* (92), terwijl hij niets minder maar ook niets méér heeft gedaan dan de besluiten ervan in het Nederlands vertalen. (In *Tekst en uitleg* was dat in de tweede druk verbeterd, hier is de oude onnauwkeurigheid opnieuw opgedoken.)
Een formulering als die op p. 34 dat ,,Utrecht in 1580 kiest voor de reformatie'' kan makkelijk misverstand wekken. Utrecht hád niets te kiezen: de hervorming werd van bovenaf ingevoerd, en het aantal calvinisten in de stad was miniem en omgekeerd evenredig aan de hechtheid van hun organisatie en de doortastendheid van hun optreden.

Voor wie het museum kent geeft het boek een plezierige herinnering, en voor wie er nog niet is geweest biedt het de gelegenheid voor een eerste kennismaking. Afgezien daarvan heeft het alle geïnteresseerden in de vaderlandse cultuurgeschiedenis vooral in de afbeeldingen veel te vertellen.

v.S.

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 5 - mei 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Agenda

Op **vrijdag 17 juni** a.s. om 16.00 uur vindt in de kantine van het Centraal Museum de prijsuitreiking plaats van de door Oud-Utrecht dit voorjaar georganiseerde fotowedstrijd. Tevens zal dan een tentoonstelling geopend worden, die een beknopt beeld geeft van 60-jaar Oud-Utrecht. Deze tentoonstelling is te bezichtigen tot zondag 10 juli.

De aangekondigde bijzondere excursie, die in **juni** zou plaatsvinden, houden we nog even in portefeuille. Nadere berichten volgen!

8 juni t/m 2 juli 1983. Tentoonstelling ,,De Stichtse Bodebus'', Streekmuseum Rhenen, Molenstraat 25, Rhenen. Geopend: woensdag t/m vrijdag 10.00-12.00 uur en 14.00-17.00 uur. Op zaterdag 14.00-17.00 uur. Toegang gratis.

Zaterdag 13 augustus 1983. Excursie naar kasteel De Haar in Haarzuilens. Aanvang: 10.30 uur. Nadere bijzonderheden in een volgend nummer.

CONTRIBUTIE 1983

De penningmeester herinnert alle leden, die hun contributie nog niet hebben voldaan, aan de acceptgirokaart, die in het Maandblad van januari 1983 was bijgesloten.
Ter voorkoming van misverstanden wordt er op gewezen dat de minimumcontributie normaliter *f* 37,50 bedraagt, voor leden beneden de 26 jaar *f* 21,50 en voor 65-plussers *f* 32,-.

DE KATHOLIEKEN IN UTRECHT 1580 - 1672

Utrecht was als bisschopsstad met haar vijf kapittels beslist de meest katholieke stad van het Noorden. Al was 1566 dan een zeer roerig jaar en kregen de calvinisten te Utrecht op de 27e augustus de Jacobikerk toegewezen van de vroedschap, het bleef een echte katholieke stad.
Margaretha van Parma ontnam de calvinisten de Jacobikerk trouwens al weer snel. Toen Alva in 1568 naar de Nederlanden kwam gaf hij opdracht dat de kerken en kloosters die door de beeldenstorm getroffen waren ,,wederomme opgemaeckt ende gerepareert worden binnen den tijt van drije maenden eerstcomende''. Veel duidde erop dat de calvinisten het onderspit gedolven hadden. Niets bleek echter minder waar te zijn.
Toen Willem van Oranje door middel van de Satisfactie, een verdrag tussen de eerst genoemde en de stad Utrecht, weer als stadhouder werd erkend, lanceerde hij een plan voor een religievrede. Wanneer in een stad of dorp meer dan 100 gezinnen vroegen om vrijheid voor hun godsdienstuitoefening, dan moest hun die gegeven worden. Aan de hand van dit plan herzag de rekkelijke en tolerante vroedschap de verhouding tussen katholieken en protestanten. Op 3 januari 1579 legde de raad de vijf kapittels, als vertegenwoordigers van de katholieken een ontwerp-akkoord voor. Daar het voor de calvinisten een gunstig akkoord was - zij kregen onder meer de Minderbroeder- en de Jacobikerk ter beschikking - weigerden de kapittels dit akkoord resoluut. Van verdraagzaamheid tussen de beide religies, waarop de vroedschap had gehoopt, kwam weinig terecht. Een preekverbod door de raad aan ,,opruiige'' Dominicanen opgelegd op 9 juni 1579 bracht alles in een stroomversnelling. De katholieken protesteerden met als gevolg een beeldenstorm van de calvinisten op 10 juni. Er kwam een nieuw akkoord waarbij de protestanten naast de Minderbroeder- en Jacobikerk nu ook nog de Buur- en Nicolaaskerk toegewezen kregen van de vroedschap. Toen stadhouder Rennenberg van Groningen, die mede de Unie van Utrecht had ondertekend, in maart 1580 de zijde van Parma koos, brak een volgende beeldenstorm los. Utrecht moest het de 7e van die maand ontgelden. Een verbod op de katholieke godsdienst door de burgerhoplieden aan de vroedschap opgelegd werd door Oranje op 23 maart ongedaan gemaakt. De Utrechtse calvinisten kenden echter geen weg terug. De vroedschap voorzag dit en verbood derhalve op 14 juni andermaal, en nu definitief de heimelijke of in het openbaar uitgevoerde katholieke godsdienst.

Johannes Wachtelaar.
Foto: Rijksmuseum Catharijneconvent

De Staten van Utrecht weigerden de maatregel van de vroedschap te aanvaarden. De magistraat van de stad kondigde dan ook op eigen initiatief de 18e juni een ordonnantie af ,,tegens de exercitie van de Roomsche Religie en het dragen van geestelijke klederen''. Ondanks het verbod werd tegen de katholieken niet streng opgetreden. Pas per decreet van 22 april 1587, nu ook door de Staten van Utrecht, werd aan katholieke geestelijken het uitoefenen van een ambt verboden. De meeste van deze geestelijken zochten hun toevlucht tot de nog aan het katholicisme trouw gebleven adel, waarvan een aantal op de ridderlijke hofsteden rond de stad woonden. Deze kastelen dienden vaak als eerste schuilkerken.
In de stad werden de eerste katholieke godsdienstoefeningen vaak 's nachts gehouden. De schout wist dit

wel maar voor een paar duiten kneep hij graag een oogje dicht. De regenten raakten niet onder de indruk van de steeds maar weer protesterende predikanten, die deze nachtelijke diensten maar moeilijk konden verkroppen. Sasbout Vosmeer, de eerste apostolische vicaris, schreef dan ook dat de plakkaten voornamelijk werden afgekondigd om ,,die heftige predikanten ter wille te zijn''. Hij was vrij optimistisch gestemd want volgens hem gingen de katholieken over het algemeen ,,stil hun gang''.
De druk van de calvinisten werd sterk vergroot toen Robert Dudley, graaf van Leicester, door de Staten-Generaal, die in 1581 Philips II als vorst hadden afgezworen, als gouverneur-generaal aangesteld, zijn residentie in Utrecht nam in april 1586. Deze man koos meteen de zijde van de steile calvinisten. Hij begon een ware kruistocht tegen de katholieken, die als enig voordeel hadden dat Leicester een slecht politicus was die al spoedig in conflict kwam met de regenten van Holland en Zeeland en daarom in 1588 weer naar Engeland terugkeerde. Oude leden van de Utrechtse raad die door Leicester waren vervangen omdat ze niet extreem calvinistisch genoeg waren, keerden op de regeringskussens terug.
Tot 1609 was er sprake van een rustig intermezzo, waarin weliswaar een paar resoluties tegen de katholieken werden uitgevaardigd, maar de katholieken stoorden zich daar nauwelijks aan en werden ook niet ernstig vervolgd. Niet zozeer religieuze als wel politieke en economische factoren brachten weer wat leven in de brouwerij. De oorzaak daarvan was gelegen in de steeds drukkender belastingen die, vanwege de stijgende oorlogskosten aan de burgerij werden opgelegd. De irritatie werd vergroot omdat de secularisering van de katholieke geestelijke goederen een rijke bron van inkomsten vormde, die voor dit doel gebruikt werd maar meestal in de zakken van de regenten verdween. De druppel die de emmer deed overlopen waren de buitenneringen. Dit waren nijverheden, gelegen op bezittingen van de adel buiten de stad, die een gevaarlijke concurrentie vormden voor de stedelijke industrie omdat ze met minder accijns belast waren. Dit leidde op 21 januari 1610 tot een oproer, waarbij katholieken en calvinisten eendrachtig samenwerkten. De Hollandse regenten die bang waren dat het oproer zich zou verbreiden stuurden Frederik Hendrik met 40 vendels naar Utrecht. Het oproer werd snel onderdrukt. Tot 1618, als Maurits naar Utrecht komt, verandert er niets. Ach ja, met regelmaat klaagde een aantal kerkeraadsleden of predikanten wel op het stadhuis over de katholieke eredienst en de reactie van de vroedschap was dan meestal dat ze een of ander oud plakkaat weer eens uit de motteballen haalde. Verder gebeurde er niets. Een voorbeeld om deze gang van zaken te illustreren: het ,,singen en trommen op nieuwjaarsavond'' werd tussen 1584 en 1648 maar liefst 50 keer verboden. Dit soort aktiviteiten dat door de calvinisten als paaps werd gebrandmerkt was zo traditioneel dat niemand zich aan de verboden stoorde.
De strijd tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten die in 1618 in het voordeel van de laatsten beslist werd, mede doordat Maurits hun zijde koos, betekende voor de katholieken te Utrecht het einde van een rustig tijdperk. De nieuwe apostolische vicaris Rovenius schreef naar Rome dat de magistraat stenger optrad dan ooit. Steeds meer huisdiensten van de katholieken werden verstoord en kerkornamenten geconfisceerd of vernield. De controle op priesters werd verscherpt. Begin maart 1622 werd door de vroedschap een plakkaat bekend gemaakt, afgekondigd door de Staten-Generaal op 26 februari, waarbij alle katholieke geestelijken geboden werd hun naam en woonplaats op te geven. Op 11, 12 en 13 maart verschenen uiteraard een dertigtal priesters voor de schout. In 1635 werd dit plakkaat vernieuwd en kregen schout en officieren de opdracht op de naleving van alle plakkaten goed acht te geven. Op de zondag en op katholieke feestdagen werd er door de schout en zijn manschappen extra ,,bij de wech'' gepatrouilleerd om katholieke bijeenkomsten op te sporen.
In 1636 vaardigen de Staten van Utrecht een plakkaat uit waarin de klopjes het geven van onderwijs en catechese verboden werd. Klopjes waren ongehuwde vrouwen die, omdat ze niet in een klooster mochten intreden, op een andere wijze trachtten een godsdienstig leven te leiden. Zij waren waardevolle hulpkrachten voor de katholieke geestelijken.
Dat de provincie Utrecht voor de katholieken toch nog gunstig afstak bij Holland en Zeeland, ondanks het feit dat in 1639 te Utrecht de correspondentie van Rovenius ontdekt werd, blijkt uit het aantal plakkaten dat tussen 1636 en 1672 in deze gewesten werd uitgevaardigd. In Utrecht waren er dat 14, in Holland en Zeeland 223! Bovendien werden er op de plakkaten in Utrecht ook nog wel eens uitzonderingen gemaakt. Alle katholieken was het recht ontzegd een ambt bij de overheid te mogen uitoefenen. Op 21 juli 1646 echter besloot de vroedschap Thomas Maes, ,,paeps gesint'', te benoemen ,,totter secretarisampt der respective gerechten buytten de Wittevrouwen, Tollersteegh ende Catharijnenpoorten''. Onderzoek heeft uitgewezen dat van het aantal schepenen in Tolsteeg tussen 1650 en 1675 benoemd ongeveer 75 procent katholiek is geweest.
Ondanks de woorden van Rovenius in zijn verslag aan de paus in 1653 dat ,,ijver voor de godsdienst allen kenmerkte'' en dat de zon- en feestdagen druk bezocht bleven, ging de overheid er in de jaren veertig en vijftig toe over maatregelen te nemen die verder reikten dan het bestrijden van het zichtbare katholicisme alleen. Tussen 1652 en 1655 werden diverse raadsbesluiten genomen die ten doel hadden de geheime verbindingen tussen huizen en erven van katholieke eigenaars af te sluiten. Alhoewel de zaak niet verhardde kwam de vroedschap toch steeds meer onder druk te staan van Holland en Zeeland en van de hervormde synodes. De positie voor de katholieken stabiliseerde zich in de jaren zestig: nieuwe verbodsbepalingen werden niet afgekondigd en ondervraagde priesters werden vrij snel weer vrijgelaten. Deze situatie duurde voort tot 30 juni 1672. Toen werd Utrecht door de Fransen bezet en mocht de katholie-

ke eredienst, zij het tijdelijk, weer in het openbaar gevierd worden.

Over het aantal katholieken gedurende de periode 1580-1672 heerst veel onzekerheid. Heeft het protestantiseringseffect van de reformatie in Utrecht al snel effect gehad? Volgens de verslagen van de apostolische vicarissen Vosmeer en Rovenius aan Rome wel. In zijn verslag van 1602 telt Vosmeer in Utrecht 12.000 à 14.000 katholieken die het Paasfeest hadden gevierd. Uit diverse schattingen kan gesteld worden dat Utrecht gedurende de 17e eeuw ongeveer 25.000 inwoners heeft gehad. In Vosmeer zijn tijd was dus zeer waarschijnlijk nog meer dan de helft van de bevolking katholiek. Een aantal prominente historici bevestigen dit percentage ook. Als Rovenius twintig jaar later zijn verslag aan de paus stuurt schrijft hij over 8.000 communicanten. Dat is dus ongeveer één-derde gedeelte van de bevolking. Waarschijnlijk heeft dus tussen 1613 en 1622 een fikse daling van het aantal katholieken plaats gehad. Het op gang komen van de protestantse armenzorg zou hierbij een grote rol gespeeld kunnen hebben. De huwelijksboeken uit de zeventiende eeuw bevestigen deze cijfers. In 1622 werden er 100 katholieke huwelijken op het stadhuis geregistreerd tegenover 298 gereformeerde huwelijken. Deze verhouding van één op drie blijft na 1622 vrij constant. Nog een voorbeeld: in 1656 bedroeg het aantal gereformeerde huwelijken 317 tegenover 102 katholieke. De cijfers van de apostolische vicarissen lijken dus vrij betrouwbaar te zijn.

De Jezuïtenstatie aan de Catharijnesteeg, huis Nieuwegracht nr. 49. G.A.U. Top. Atlas Kb 3.1.

Over het wel en wee van de katholieke zielzorg hebben we dankzij de gevonden correspondentie van Rovenius in 1639 en de gevoerde processen tegen enkele geestelijken naar aanleiding van die correspondentie een redelijk inzicht. Ik denk hierbij met name aan Gerrit Pelt, pastoor van Maria Maior (de vroegere Buurkerkparochie). Gerrit Pelt stamde uit een rijke familie. De naam Pelt duikt in 1599 voor het eerst in de Utrechtse archieven op. Was deze familie niet katholiek geweest dan zouden de zonen ongetwijfeld ambten op regeringsniveau toebedeeld zijn. Nu moest voor hen andere bezigheden gevonden worden. De meesten studeerden rechten, medicijnen of theologie in de Zuidelijke Nederlanden om zich dan als advocaat, arts of geestelijke weer in de Noordelijke Nederlanden te vestigen.
Zo geschiedde ook met Gerrit. Hij vertoefde te Leuven en ontving daar op 22 augustus 1615 het licentiaat in de theologie. Bij plakkaatsverordening van 1622 meldde Gerrit zich te Montfoort en op 11 september 1630 gaf hij aan de schout te Utrecht zijn adres op: ,,St. Marienkerkhoff''. Zeer waarschijnlijk vertoefde hij in een huis dat zijn vader Steven Pelt in 1601 van ene Dirck Piek gekocht had.
Op 28 december 1632 werd Gerrit pastoor van Maria Maior. Bijna vier jaar later op 8 juli 1636 kreeg Gerrit een collatie ,,sub diaconatis'' van de ,,kercke van Sinte Marie'' (de kapittelkerk, dus niet van Maria Maior de parochiekerk). Dit was een inhoudsloos ambt want de handelingen van de eredienst die Gerrit volgens de collatie moest verrichten waren allang verboden. De inkomsten verbonden aan dit ambt kreeg Gerrit echter wel en daar ging het ook om. Over de inkomsten die Gerrit als pastoor genoot is verder niet veel bekend. Hij kreeg jaarlijkse traktementen voor het doen van zielmissen voor overleden familieleden; in 1623 zond neef Petrus hem tien gulden ,,vuur een jaer paye'' voor de zielmis van zijn overleden ouders. Op 9 november 1633 richtte Rovenius het Utrechtse Vicariaat op, een college dat dezelfde functie moest vervullen als het vroegere Domkapittel. Van de elf leden werd Gerrit er een. Naast hem hadden nog drie Utrechtse pastoors zitting in het Vicariaat. In de schaarse notulen van deze instelling komt de naam van Gerrit twee keer voor. Hij moet in Woerden en Dordt parochie en pastoraat bekijken. Op 18 november 1635 benoemde Rovenius Gerrit tot kanunnik ten Dom. Paus Paulus V had Rovenius in 1615 de bevoegdheid gegeven kanunniken te benoemen en van die bevoegdheid maakte de apostolische vicaris meermalen gebruik. Lang heeft Gerrit zijn werk niet kunnen doen want bij de gevonden correspondentie van Rovenius waren ook akten aangaande zijn diverse benoemingen aanwezig. Op grond hiervan bleek dat hij in 1639 diverse malen werd gedagvaard en ten slotte op 22 mei 1640 bij verstek veroordeeld tot verbanning buiten Utrecht en tot het betalen van een boete, 1200 gulden hoog. Daarna is er weinig meer van Gerrit in de archieven te vinden. Waarschijnlijk is hij in 1652 overleden.

Gerrit Pelt was natuurlijk niet de enige pastoor die in

de stad Utrecht werkte. Adriaan van Oirschot en Martinus Regius, beiden pastoor van de Geertekerkparochie, zijn de eerste pastoors over wie in de verslagen aan Rome rond 1600 melding wordt gemaakt. Zij zijn meerdere malen door de schout voor verhoor mee genomen en diverse weken vast gehouden, maar ze hadden toch een grote bewegingsvrijheid. Van Adriaan werd zelfs gezegd dat hij een eigen huiskapel had. Hij schreef aan een vriend dat hij ,,hier'' zeer tevreden was. In Abstede had hij een catechesegroep onder zijn beheer en net als Martinus Regius werkte hij veel buiten de stadswallen. Als een pastoor werd betrapt tijdens het celebreren van een dienst, zoals Johannes Kuyck gebeurde in 1614 in de Jacobiparochie, dan werd er meestal een losgeld betaald en daarna kon de geestelijke weer ongestoord zijn werk voort zetten.
Naast deze ,,werkpastoors'' kwamen er na het eerste kwart van de 17e eeuw steeds meer ,,bestuurspastoors''. We zagen al hoe de functie van Gerrit Pelt zich wijzigde. De opleiding van de katholieke geestelijken, die tot 1580 nog al wat te wensen had overgelaten, werd steeds beter geregeld.
Ze werden derhalve ook steeds beter ingewijd in bestuurlijk werk, een moeizame klus nu de katholieke kerkprovincie in de Noordelijke Lage Landen in het nauw gedreven was. De bekendsten van deze laatste groep waren: Jacob Bool, pastoor van de Buurkerkparochie, die meerdere malen met Rovenius naar Rome reisde, Johannes Wachtelaar, pastoor van de Geertekerkparochie, die de schuilkerk in de Mariahoek enorm uitbreidde en Johannes Putcamer, pastoor van de Nicolaasparochie. Net als Bool was ook Abraham van Brienen, pastoor van de Geertekerkparochie vanaf 1640, doctor in de theologie. Hij verzorgde zelfs het verslag over de toestand in de Republiek in 1638. De meeste ,,bestuurspastoors'' kwamen uit de Geerte- en Buurkerkparochie. Opvallend is dat uit de Jacobikerkparochie geen enkele bestuurder te vinden is. Voor de bestuurders kregen de parochies meestal enkele ,,assistenten'' toegewezen zodat de zielzorg niet in gevaar kwam.
Conflicten over de zielzorg tussen seculieren (de wereldgeestelijken) en regulieren (de ordegeestelijken) waren er veel. Met name de Jezuieten roerden zich flink in het Utrechtse. Zij beschouwden de Republiek na de dood van Schenk van Toutenburg, de laatste aartsbisschop na de reformatie, in 1580 als missiegebied. Dat betekende dat ze aan niemand behalve aan Rome verantwoording schuldig waren. De seculieren beweerden dat met de apostolische vicarissen de continuïteit van de Nederlandse kerkprovincie vaststond en dat de regulieren aan de apostolische vicaris verantwoording schuldig waren. Deze kwestie bleef gedurende de hele 17e eeuw, ondanks allerlei overeenkomsten, onopgelost. Zelfs de oprichting van het reeds eerder genoemde Vicariaat en het Collegum Pastorum Ultrajectensum, die in wezen de seculieren wat voordeeltjes moesten bieden tegenover de jezuieten, brachten de laatsten niet van hun stuk.
De regulieren hadden dan ook succes. Van de 1059 dopen tussen 1663 en 1679 vonden er 648 bij de seculieren plaats: 338 te Achter-Clarenburg en 310 op

Sasbout Vosmaer, 1598.
Foto: Rijksmuseum Catharijneconvent

de Mariaplaats. De regulieren registreerden 411 dopen, waarvan de jezuieten er 275 voor hun rekening namen. De invloed van hen was dus binnen Utrecht beslist aanzienlijk.

Zeker tot in het vierde decennium van de 17e eeuw hebben de katholieken in Utrecht hun godsdienst in redelijke vrijheid kunnen uitoefenen. Gezegd kan worden dat de protestantisering van de Republiek, zij het geleidelijk aan, min of meer geslaagd is. In Utrecht bleef slechts een derde van de bevolking uiteindelijk katholiek, en dat is voor de meest katholieke stad uit het Noorden relatief weinig.

Niek Boukema

De tentoonstelling **,,Oud-Utrecht 1923-1983''** en de prijswinnende foto's van de Oud-Utrecht Fotowedstrijd zijn tot 10 juli a.s. te bezichtigen in het Centraal Museum. Vanaf 8 augustus tot eind september is de expositie te zien in de hal van de Gemeentelijke Archiefdienst.

(advertentie)

Te koop Jaarboek Oud-Utrecht

1943 t/m 1976 en Maandblad 1943 t/m 1962 (niet helemaal compleet), in één koop voor *f* 500,—, excl. verzendkosten.

Te bevragen in de weekends telefoon 05704-22 60.

CATHARINA VAN RENNÈS

Vierdelige platencassette rond Catharina van Rennès ter gelegenheid van haar honderd vijf en twintigste geboortejaar

Aan de Utrechtse Mariaplaats staat thans het Utrechts Conservatorium: het vroegere gebouw van het ziekenhuis St. Johannes de Deo, in neo-gothische stijl opgetrokken - het doet me altijd denken aan bouwplaten uit m'n kindertijd - en daarnaast het vroegere Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, waar nú de concerten van het Conservatorium worden gegeven en de leerlingen over een prachtige kantine beschikken. De grote zaal was in de negentiende eeuw een voorbeeld van een zaal met een prachtige akoestiek: boven waren galerijen, die helaas later verdwenen. In deze zaal traden beroemdheden op zoals Clara Schumann, gevierd pianiste en Johannes Brahms, van wie het bekend is dat hij liever in Utrecht muziek maakte dan in Amsterdam, waar - het zij een troost voor deze stad - hij wél graag at en dronk!
Aan dezelfde Mariaplaats stond vroeger in de linkerhoek de zg. Dominikanerkerk en daarnaast een herenhuis. In dit huis werd op 2 augustus 1858 Catharina van Rennès geboren. De liefde tot de muziek erfde zij van haar vader, graanhandelaar; het martiale, dat naast het poëtische in haar muziek tot uiting komt, is wellicht een erfdeel van moederszijde: deze was n.l. een officiersdochter. Als kind genoot Catharina van Rennès, meestal ,,Cato'' genoemd, van draaiorgels en de leutige klanken die van de Domtoren naar beneden dwarrelden. Als jong meisje kwam Catootje op de zangschool van Richard Hol. Deze leidde haar op in theorie, solozang, pedagogie en compositie. Haar mooie sopraanstem werd geschoold door Joh. Messchaert. In 1883 behaalde zij haar pianodiploma van de Maatschappij Toonkunst en een jaar later haar zangdiploma. Tegenwoordig kan men ,,op gaan voor de prijs compositie'', maar dat bestond toen nog niet, anders had zij wellicht deze richting gekozen, want reeds als jong meisje begon zij liederen te componeren en dit is zij haar gehele leven blijven doen. Helaas werd zij tot haar teleurstelling niet als zangpedagoge aangesteld aan het instituut dat haar had opgeleid. Achteraf gezien was dit wellicht juist geen ramp: haar onafhankelijke geest ging niet bij de pakken neerzitten: zij opende in 1887 een eigen zangschool. Aanvankelijk gevestigd in de zg. Franse Bewaarschool, achter de Pieterskerk op het Pieterskerkhof, werd deze school later overgebracht naar Brigittenstraat 1, waar thans een plaquette, naar ontwerp van de Utrechtse beeldhouwster Bella van Beeck Calkoen en in 1941 op 24 mei onthuld, nog getuigt van haar activiteiten.
Daar woonde zij zelf eveneens tot januari 1933, toen haar gezondheid een verhuizing nodig maakte. Haar laatste levensjaren sleet zij, zich van weinig meer bewust, in een Amsterdams verpleeghuis. Zij stierf op 23 nov. 1940. Catharina van Rennès behoorde ook tot degenen die met vuur de zg. ,,rhytmische gymnastiek'' van Emile Jaques Dalcroze propageerden: zij volgde te Genève zijn cursus en ontving in 1911 een ,,Diplome d'honneur''. Het repertoire dat haar zangklassen instudeerden, vloeide voor het grootste deel uit haar eigen pen: kinderliederen, duetten, cantates, composities voor vrouwenkoren, alles uitgegeven door haar broer Jacob, die een bloeiend bedrijfje wist op te bouwen, temeer waar zij ook buiten Utrecht zangklassen had, o.a. in Amsterdam en in Den Haag, waar H.K.H. Prinses Juliana tot haar leerlingen behoorde. Op 9 april werd het veertigjarig jubileum van de zangschool luisterrijk gevierd in de Stadsschouwburg, die toen aan het Vredenburg stond. Haar collega's Johan Wagenaar en Hendrika van Tussenbroek hadden klinkende canons gemaakt,

Foto: Archief Catharina van Rennès. P. Vis, Houten.

Jo Vincent zong de solo in de cantate ,,De Schoonste Feestdag'' en Prinses Juliana was met haar vader Prins Hendrik als eregaste aanwezig.
Behorend tot de generatie die voor de vrouw op de bres stond, heeft Catharina van Rennès haar beste beentje met enthousiasme voor gezet om de vrouw de plaats te geven waarop zij recht heeft. Ter gelegenheid van de inhuldiging van Koningin Wilhelmina in 1898 dirigeerde zij haar ,,Oranje Nassau Cantate'', gezongen door een koor van 1800 (!) kinderen, met begeleiding van de kapel van de grenadiers en jagers. Ook dirigeerde zij haar composities in het Concertgebouw.
In verband met de 125ste geboortedag van Catharina van Rennès heeft de zanger Pieter Vis uit Houten het idee opgevat een cassette met vier elpees te doen verschijnen waarin een beeld wordt gegeven van muziek van Catharina van Rennès en dat van een keur van haar Nederlandse tijdgenoten. Uiteraard zal aan ,,het kind in de muziek'' een belangrijke plaats worden ingeruimd en naast muziek van Catharina van Rennès zal men ook liederen aantreffen van haar leraar Richard Hol, Joh. Worp, Joh. Wierts, Arnold Spoel, Hendrik C. van Oort, J. J. Viotta en last but not least de Utrechtse Hendrika van Tussenbroek. Het ,,kunstlied'' komt aan bod met liederen van o.a. Zweers, D. en S. de Lange, A. Diepenbrock, K. Kuiler, Emmy Frensel Wegener en Anna Lambrechts Vos. Voor het volkslied toonden belangstelling Julius Röntgen en Joh. Verhulst. Wij noemen slechts enkele namen. Ook het cabaretlied zal niet ontbreken.
Aan de anthologie zal worden meegewerkt door musici die voor een groot deel met Utrecht te maken hebben. Het koor van de Kathedrale Koorschool zal o.l.v. Hans de Gilde, die overigens ook als solist meewerkt, de koorwerken voor zijn rekening nemen. De zangeressen Marie-Cécile Moerdijk en Akke van der Valk treden in soli en duetten op. De jongenssopraan Dirk-Jan van der Kooij en zijn leraar Pieter Vis staan eveneens op de lijst en de begeleidingen worden verdeeld over de pianist Marius van Paassen, in Utrecht opgegroeid, en Nancy van der Elst, die tevens musicologisch zal medewerken.
Een bijzonderheid is dat Chris Bos spontaan zijn medewerking heeft toegezegd om enige werken op de Dombeiaard ten gehore te brengen. Wij verraden nog niet wat, maar origineel is het zeker!
De firma J. A. H. Wagenaar, Oudegracht 109, de huidige uitgever van het fonds van Catharina van Rennès, stelt bladmuziek beschikbaar aan de uitvoerenden en zal voor de plaatopnamen een vleugel ter beschikking stellen.
Mede dankzij de ruggesteun van enkele culturele instanties is de prijs van deze cassette met vier elpee's zéér laag gesteld, n.l. *f* 57,50 bij afhaling t.z.t. aan het kantoor van het Stadsblad, Neude 31 te Utrecht. Bij thuisbezorging is de prijs incl. porto *f* 70,-. Het ligt in de bedoeling dat de platen rond de feestdagen eind dit jaar verschijnen. De lezers van het maandblad van ,,Oud-Utrecht'' hebben de gelegenheid vóór 31 augustus a.s. in te tekenen. Aan de uitgave zal een lijst worden toegevoegd van de eerste 1350 intekenaren. De uitgave zal een beperkt karakter dragen.
Na sluiting van de inschrijving zal de cassette aanzienlijk duurder worden. U kunt uw bedrag storten op no. 21 45 85 t.n.v. Rabo Bank, Houten met toevoeging van: voor no. 32 98 44 083, t.n.v. ,,125 jaar Cath. van Rennès,'' P. Vis, Houten. Voor nadere inlichtingen wende men zich tot de producer P. Vis, tel. 03403-24 55, Kervelhof 6, 3991 GK Houten.

N. van der Elst

NICOLAAS WICART

Via historische tijdschriften wordt een beroep gedaan op de medewerking van particulieren om, evenals de archiefinstellingen en de musea, bericht naar onderstaand adres te zenden indien men in het bezit is van een tekening van **Nicolaas Wicart, (Utrecht 1748-1815) landschapstekenaar en porseleinschilder,** (meestal linksonder gesigneerd N. Wicart ad vivum) en/of Loosdrechts porselein, beschilderd met landschapjes in de kleuren: bietenrood, sepia en zwart.
Het porseleinmerk van de fabriek te Loosdrecht wordt gevormd door de letters M.O.L., meestal in de kleur blauw onder het glazuur. Op de vroegste stukken plaatste de fabriek een staand leeuwtje als merk.

M. W. Heijenga-Klomp,
Schumannstraat 25,
3816 NT Amersfoort, tel. 033-72 14 10,
oud-conservatrice museum Flehite te Amersfoort.

HISTORISCHE GRAVEN BESCHERMD

Nederlandse graven van historische personen en graven van cultuurhistorische betekenis zullen worden beschermd. Dit heeft de minister van WVC de Tweede Kamer medegedeeld. Op grond van de Monumentenwet kunnen individuele graven maar ook volledige begraafplaatsen onder bescherming van de wet worden geplaatst. Aanleiding voor deze toezegging was een amendement, dat door het Kamerlid Faber (CDA) was ingediend.

DE KLOKKEN VAN WOUDENBERG

Op initiatief van de Stichting Oud Woudenberg wordt bij bijzondere gelegenheden in de gemeente in het vervolg naast de grote ook weer de kleine klok geluid.
De grote dateert uit 1512, heeft een doorsnede van 131 centimeter en weegt 1360 kilo. De kleine weegt 194 kilo bij een doorsnede van 67,5 centimeter en dateert waarschijnlijk uit de 14de eeuw.
Vroeger werd de kleine klok dagelijks om 12 uur geluid, ongetwijfeld een restant van het zgn. Angelus luiden, dat in katholieke streken als zodanig is bewaard gebleven. Werd de bevolking vóór de reformatie door dit gelui ertoe aangespoord het ,,Engel des Heren'' te bidden, na de reformatie bleef het luiden om 12 uur in gebruik als tijdsein. De mensen die op het land aan het werk waren of anderszins buitenshuis vertoefden, wisten dat het etenstijd was. In Loosdrecht heet dit luiden zelfs ,,de papklok''. De kleine klok had ook tot taak de bevolking te alarmeren wanneer er brand was.
's Zondags voor het begin van de kerkdienst, werd de kleine klok getrokken twee minuten voordat de grote klok ophield te luiden. Dan beierden de klokken om en om: een zware en een lichte slag. Was de grote klok gestopt, dan luidde de kleine nog twee minuten alleen door.
Sinds de grote luiklok elektrisch wordt aangedreven, is het gebruik van de kleine klok in de vergetelheid geraakt. Deze wordt nl. nog met de hand bediend.
Op Oudejaarsavond 1982 echter is het oude luischema van grote en kleine klok in ere hersteld. Ook bij andere bijzondere gebeurtenissen wil men in Woudenberg weer met de twee klokken die in de 15de eeuwse toren hangen, gaan luiden.

C. S.

Lit.: K. C. van Lunteren, ,,De Woudenbergse torenklokken'', In: *Mededelingenblad Stichting Oud Woudenberg,* april 1983, en J. H. B. M. Haakman, ,,Klokluiden'', In: *Het gebruik van de Hervormde kerken in Utrecht,* Groningen, 1979 (Studies van het Instituut voor Liturgiewetenschap 4).

VERSCHENEN

Zo juist is het nieuwe jaarverslag (nr. 6) van de restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht verschenen. In 1981 werd besloten de verslagen over de jaren 1979, 1980 en 1981 te combineren. Wegens de hoge kosten van uitgave werd men tot dit besluit genoopt.
Zoals we dat gewend zijn van Drukkerij van Rossum is ook deze uitgave weer prachtig verzorgd.
Na het verslag van de uitgevoerde werkzaamheden aan de Janskerk, de Buurkerk en de Domkerk zijn de volgende artikelen opgenomen:
,,Bouwhistorische begeleiding Domkerk'' (Th. Haakma Wagenaar);
,,De bouwgeschiedenis van de St. Janskerk te Utrecht tot 1700'' (G. W. C. van Wezel);
,,De reconstructie van het houten tongewelf in de Janskerk'' (W. Haakma Wagenaar);
,,De vroegere schipkap van de Buurkerk te Utrecht'' (G. Berends).
Het jaarverslag telt 183 bladzijden en bevat vele tekeningen en afbeeldingen (enkele in kleurendruk). Wie belang stelt in de restauratie van de vijf binnenstadskerken, zal dit jaarverslag zeker in zijn bezit willen hebben. De prijs is *f* 20,25 (inclusief portokosten). Afgehaald aan het kerkelijk bureau van de Hervormde Gemeente, Bernadottelaan 11, te Utrecht, behoeft men slechts *f* 15,- te betalen.

STICHTS-HOLLANDSE BIJDRAGEN

Uit de serie *Stichts-Hollandse Bijdragen* zijn nog verkrijgbaar:

Woerden 600 jaar stad	*f* 35,00
Bodegraven 1672	*f* 2,95
50 jaar HBS Woerden	*f* 10,00
Album Woerden 1873	*f* 18,50
Bibliografie Montfoort	*f* 30,00
Atlas van het Stichts-Hollands Grensgebied in de 19e eeuw	*f* 10,00
Harmelen, Kasteel, Kerk en Kerspel (beperkte voorraad)	*f* 32,50

De Stichts-Hollandse Historische Vereniging heeft ook nog enkele exemplaren van het Kaartboek van het Groot-Waterschap van Woerden in voorraad. Prijs *f* 55,00.

Bovenstaande boekwerken kunt u bestellen bij A. J. Straver - Leidsestraatweg 120 - 3443 BZ Woerden - telefoon 03480-1 56 22.

De hiergenoemde prijzen zijn afhaalprijzen. Op per post toegezonden boeken worden portokosten berekend.

INDICES OP HET BUURSPRAAKBOEK 1449-1500

Het zou wat overdreven zijn, wanneer alle aanwinsten van de Gemeentelijke Archiefdienst in het Maandblad werden opgenomen. Er moet echter een uitzondering gemaakt worden voor het werkstuk van mevrouw B. J. M. Koppelman-Geerars te Utrecht, die enige tijd geleden gereed kwam met de indices op de namen van personen en plaatsen, op beroepen en andere bijzonderheden, voorkomende in het Buurspraakboek van de stad Utrecht over de periode 1449-1500 [1]).

Dat is precies twee jaar nadat zij de indices over dezelfde periode van het Raads Dagelijks Boek [2]) voltooide. Ook daarover werd u in het Maandblad geïnformeerd [3]). Het is zeer verheugend dat dit grote karwei door mevrouw Koppelman kon worden geklaard en dat er naast haar nog veel anderen zijn die tot op dit moment in paleografische werkgroepen onverdroten doorgaan met het ontcijferen van de vaak moeilijk leesbare teksten die ons uit ver vervlogen tijden zijn nagelaten.

Een van de grote voordelen van het gereedkomen van deze index is, dat bij het onderzoek in het materiaal uit de tweede helft van de 15e eeuw, nu de gegevens van het Raads Dagelijks Boek en van het Buurspraakboek kunnen worden vergeleken. Daarbij komt dat over de vermelde periode ook de transcripties van de rekeningen van de stedelijke schutmeester gereed zijn en dat er hard gewerkt wordt aan het transcriberen van de rekeningen van de 1e en 2e kameraar, zodat binnen niet al te lange tijd historisch onderzoek mogelijk is in vier van de belangrijkste bewaard gebleven archiefbronnen. Met behulp van het bijna 600 pagina's tellende register, dat hierbij wordt aangekondigd en waarvan de inhoud voor iedere geïnteresseerde onderzoeker in de studiezaal van de Gemeentelijke Archiefdienst ter raadpleging gereed ligt, zijn de mogelijkheden voor het onderzoek van de 15e eeuwse stedelijke geschiedenis in belangrijke mate uitgebreid. De lezers van het Maandblad zullen van de komende ontwikkelingen op de hoogte worden gehouden.

A. Graafhuis

Noten:

1) Archief der stad Utrecht I, nr. 16 (ged.)
2) Archief der stad Utrecht I, nr. 13 (ged.)
3) De registers van persoonsnamen in „der stat dagelix boec", 1449-1500. Maanblad Oud-Utrecht, februari 1981, blz. 20-23.

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Graag geef ik voor de lezers van het Maandblad weer een korte samenvatting van de verschillende tijdschriften die m.n. de historie van allerlei plaatsen in en rond de provincie Utrecht aangaan.

Flehite 14 (1982), nr. 4 handelt nagenoeg geheel over de sloop van de Amersfoortse wallen en poorten en de aanleg van de stadsparken tussen 1828 en 1843.

De villa Bergzicht, het latere Juliana Ziekenhuis, is onderwerp waarover *Oud Rhenen* 1 (1982), nr. 5 schrijft. Het eerste nummer van de jaargang 1983 staat in het teken van het 75-jarig bestaan dat de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken viert. In dit nummer o.a. aandacht voor de fotografie in Rhenen rond het begin van deze eeuw, de Oudheidkamer, de beroemde brand van de Cuneratoren in 1897, de bodebussen van Rhenen en het eerste van een serie artikelen over de Rhenense molens.

In *Heemtijdinghen* 18 (1982), nr. 4 wordt een lang gedicht opgenomen van de tamboer Andries van Campen, lid van een der drie vendels Haagse schutterij, die in 1673 naar Oudewater trekken om een franse bezetting van de stad te verhinderen. Een andere bijdrage vertelt over de Weijpoortsche Polder te Nieuwerbrug.
Heemtijdinghen 18 (1982), nr. 5 geeft de registers op de *Mededelingen Historische Vereniging Woerden en Omstreken* (1958-1965) en achttien jaargangen *Heemtijdinghen* (1965-1982). In het eerste nummer van de nieuwe jaargang wordt o.a. geschreven over de begraafplaatsen van Woerden en de laatste begrafenis die in de Hervormde kerk plaats vond. Een andere bijdrage heet ,,Honderd jaar kaasmarkt in Bodegraven''.
De *Cronyck de Geyn* 4 (1982), nr. 4 besteedt aandacht aan de tollen te Jutphaas en Vreeswijk. Het blokhuis Gildenborg aan de Vaart bij Vreeswijk is een van de bijdragen in het eerste nummer van de 5de jaargang.
Een dubbelnummer van *In het land van Brederode* 7 (1982), nr. 2/3 is geheel gewijd aan Hagestein dat in 1982 het feit vierde dat het zeshonderd jaar geleden stadsrechten verwierf. Het nummer telt 80 pagina's, ziet er voortreffelijk uit en bevat o.a. bijdragen over de middeleeuwse ontginningsgeschiedenis van Hagestein, de stadsrechtverlening in 1382, het nieuwe kasteel Hagestein van 1546 en het beleg van Hagestein in 1405. Vervolgens vinden we in dit nummer grepen uit de geschiedenis van de middeleeuwse parochie Hagestein, en de lijsten van regerende heren en vrouwen van Hagestein, pastoors en bedienaren van de parochiekerk en van de predikanten.
In het kwartaalblad van de *Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens* 3 (1983), nr. 1 komt een overzicht voor van de geschiedenis van de gemeentegrenzen in de loop der eeuwen van de gemeenten Vleuten-De Meern en de gemeente Haarzuilens.

C. S.

BOEKENSCHOUW

B. M. J. Speet, Th. Rothfusz, Historische Stedenatlas van Nederland, aflevering 2, Amersfoort. Delft, Delftse Universitaire Pers, 1982. 27 p., met ills. en 2 losse kaarten. Prijs 24,75.

De Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis heeft ondermeer het vervaardigen en uitgeven van historische stedenatlassen als doelstelling gekozen. De eerste atlassen werden gemaakt door Groot-Brittanië, West-Duitsland en Oostenrijk. In 1979 verscheen in Nederland de stedenatlas van Haarlem. De nu verschenen atlas van Amersfoort is de tweede aflevering in de serie waarin ook Utrecht zal verschijnen. De bedoeling van de Stedenatlas is te komen tot een inventarisatie van ruimtelijke ontwikkelingen tot het begin van de negentiende eeuw. Een reden tot het kiezen van het begin van de negentiende eeuw als grens is het vervaardigen van zeer gedetailleerde kadastrale kaarten door het in die tijd opgerichte kadaster. Hierdoor is het eenvoudiger de daarna optredende topografische veranderingen op kaartmateriaal te herkennen.
De atlas begint met een topografische geschiedenis van Amersfoort, verdeeld in twee perioden, het ontstaan en de groei tot 1560 en de bloei en het verval van 1560 tot 1824. De hierin beschreven ruimtelijke veranderingen worden in beeld gebracht op de eerste losse kaart. Als basis voor deze algemene overzichtskaart dient het oudste kadastrale minuutplan van 1824. De tweede kaart geeft de geofysische situatie van Amersfoort met de direkte omgeving weer. De tweede los bijgevoegde kaart is het kadastraal minuutplan van 1824 op schaal 1 : 5000, gedrukt op een vel transparant papier. Deze kaart is vooral interessant in verband met de van schaal 1 : 8750 tot 1 : 5000 vergrootte stadsplattegrond van Jacob van Deventer van ca. 1560. Wanneer de kaarten over elkaar heen worden gelegd vallen allerlei veranderingen maar vooral ook gelijkenissen op. Wat vooral in het oog springt is de buitengewone nauwkeurigheid van de kaart van Van Deventer.
Op twee kaarten zijn de stadsuitbreidingen van de 12e tot de 14e eeuw en de middeleeuwse wijkindeling weergegeven. Een topografische kaart van ca. 1850 laat de ligging van Amersfoort binnen de ruime omgeving zien.
Het is de bedoeling dat ook de komende stedenatlassen de bovenstaande kaarten zullen bevatten.
Het is voor leden van Oud-Utrecht mogelijk om de atlas van Amersfoort te bestellen bij de Technische Hogeschool, Afdeling Bouwkunde, t.a.v. ir. J. G. Wegner Postbus 5043, 2600 GA Delft, à *f* 18,50 (exclusief verzendkosten) of af te halen bij het museum Flehite te Amersfoort.

E. M. K.

Louis van Tilborgh, Annemieke Hoogenboom, Tekenen Destijds. Utrecht/Antwerpen, Uitgeverij Het Spectrum, 1982. 79 p., met ills. ISBN 90 274 4477 3. Prijs: 19,50.

In het voetspoor van de viering van het 175 jarig bestaan van het Genootschap Kunstliefde verscheen bij het Spectrum een boek over het tekenonderwijs in Utrecht in de achttiende en negentiende eeuw. Het boekje begeleidde de tentoonstelling in het Centraal Museum.
Tot ver in de zestiende eeuw was het niet zeer betamelijk zich in te laten met de teken- en schilderkunst. In het begin van de zeventiende eeuw veranderden de ideeën echter ten goede. Hoewel nog slechts in de kringen der aristocratie moest een goede smaak ontwikkeld worden door het aanleren van de kunst van het tekenen en schilderen. Na verloop van tijd was het ook bij de gegoede burgerij gebruikelijk dat de kinderen op jonge leeftijd tekenonderwijs kregen. In de achttiende eeuw kon het tekenonderwijs gevolgd worden op dure scholen of bij kunstenaars.
Hiernaast ontwikkelden zich tekenacademies van kunstenaars en amateurs. In Utrecht werd in 1696 een academie opgericht door het Schilderscollege, een broederschap van kunstschilders. De academie kreeg toestemming onderwijs te geven in het gebouw van de Hieronymusschool. Oorspronkelijk werden slechts kunstenaars met hun leerlingen toegelaten, in 1717 werden officieel ook amateurs als leden opgenomen. In 1815 werd de academie mede door concurrentie van het in 1807 opgerichte Genootschap Kunstliefde ontbonden. Naast het onderwijs aan kunstenaars en gegoede burgerij bestond particulier onderwijs aan ambachtslieden. Dit tekenonderricht werd gegeven aan het Gereformeerd Burgerweeshuis en de Fundatie van Renswoude.
In het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw ontspon zich een discussie over het invoeren van openbaar onderwijs, waarbij ook het tekenonderwijs herhaaldelijk aan de orde kwam. In 1817 trad een tekenonderwijswet in werking die ook Utrecht verplichtte een openbare tekenschool op te richten. De stad Utrecht was niet zeer gewillig en poogde het Genootschap Kunstliefde als openbare tekenschool bij het Rijk op te voeren. Het genootschap gaf hieraan geen medewerking. Na herhaaldelijke aanmaningen opende de gemeente Utrecht in 1821 een openbare tekenschool. In 1866 werd deze stadstekenschool vervangen door een Burgerdag- en avondschool.
Door de geschiedenis van het tekenonderwijs in Utrecht vlecht zich de discussie van het wel of niet tekenen naar naaktmodellen.
Het boek ,,Tekenen Destijds'' biedt het tekenonderwijs een goed beschreven plaats binnen de cultuurgeschiedenis van de zeventiende tot de negentiende eeuw.

E. M. K.

E. Munnig Schmidt en A. J. A. M. Lisman. Plaatsen aan de Vecht en de Angstel: historische beschrijvingen en afbeeldingen van kastelen, buitenplaatsen, stads- en dorpsgezichten aan de Vecht en de Angstel - van Zuilen tot Muiden. Tekeningen van C. J. Th. Schut. Inleiding door Ir. R. Meischke. Alphen aan de Rijn, 1982. Uitgave van Canaletto in samenwerking met het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake. f 85,00.

Zoals de titel van dit boek geïnspireerd is op 18de eeuwse titels van topografische boeken, zo is ook de opzet van het boek. In navolging van de gravures van Stoopendaal in ,,De Zegepraalende Vecht'' uit 1719 en de litho's van Lutgers in ,,Gezigten aan de rivier de Vecht'' uit 1836 werd de historische bebouwing langs de Vecht en Angstel getekend.
De 92 pagina-grote tekeningen van Chris Schut spelen in dit boek een even belangrijke rol als de beschrijvende tekst. Er is een korte biografie van deze topografische tekenaar in het boek opgenomen. Hij werkte veel voor archieven. In precisie van weergave en afwisseling van gezichtspunt doen zijn tekeningen zeker niet onder voor die van zijn voorgangers. Maar de parken zoals Lutgers die tekende, vaak groter dan in werkelijkheid, komen we bij Schut niet tegen, deels omdat er minder van bestaan, maar vooral ook omdat de architectuur in zijn tekeningen de belangrijkste rol speelt. Een enigszins gecamoufleerde auto, stoelen op een terrasje of een vrouw met kinderwagen geven aan dat de tekeningen in onze tijd zijn gemaakt.
De beschrijvingen per huis bestaan uit een tweekoloms pagina. De teksten zijn uniform van stijl, zodat geen twee auteurs te onderscheiden zijn. Zij gaan steeds in op de bouwhistorie van het huis, waarvan de meest opvallende delen worden beschreven, veelal van het interieur.
Daarnaast is behandeld wat daar maar voor in aanmerking komt, zoals de betekenis van de naam, gegevens over eigenaren, (voormalige) tuinen en het oppervlak. Beschrijven wat men tegenkomt is een methode die ook Lutgers toepaste. In tegenstelling tot de korte beschrijvingen van Lutgers echter, die men gerust saai mag noemen, hebben beide auteurs hun uiterste best gedaan om de tekst zo levendig mogelijk te maken. Bovendien levert de geschiedenis soms gegevens op die op zichzelf amusant zijn om te lezen. Zo bijvoorbeeld het fraaie voorhuis van Slotzicht, dat volgens overlevering werd gebouwd om de enige dochter des huizes aan een goede partij te helpen, overigens zonder succes; of papier uit 1798 met zeevaartberichten daarop, dat werd aangetroffen in de scheuren van balken. Bij Muiden was een zomerhuis

gebouwd, van hout omdat het afbreekbaar moest zijn vanwege de vesting. Toen dit zomerhuis later als boerderij werd verhuurd, werd het koetshuis tot koeiestal.
Bij een aantal huizen, vooral kastelen zoals Gunterstein of Nijenrode, hebben de auteurs zich met moeite tot één pagina kunnen beperken. Van andere huizen is het aantal gegevens gering. In hun voorwoord vragen de auteurs dan ook om aanvullingen, opmerkingen of correcties. Achterin het boek is literatuur per huis genoemd en staan lijsten van de successievelijke eigenaren met zo mogelijk het bedrag van verkoop. Deze namen van eigenaren zijn ook in het register opgenomen. Door het uitgebreide register is de grote hoeveelheid gegevens die nodig was om dit boek te kunnen schrijven, ook toegankelijk geworden. Het is namelijk geen boek dat men van A tot Z uitleest. Dat geldt wel voor de uitgebreide inleiding van Ir. R. Meischke, waarin de ontwikkeling van de Vechthuizen wordt geschetst. Het is een gedegen bouwhistorische verhandeling, geïllustreerd met foto's. Door deze inleiding worden de afzonderlijk beschreven huizen met elkaar in verband gebracht. Meischke noemt daarbij ook vele voorbeelden van niet meer bestaande huizen. Ik vind het echter lastig dat men de tekeningen van de nog bestaande huizen moet opzoeken met behulp van de overzichtskaart elders in het boek of via het register, omdat een directe verwijzing in de inleiding ontbreekt.
Een vraag die mij intrigeert, maar in dit boek niet wordt gesteld, is de volgende. Wat is er waar van de mening van Lutterveld[1]) dat sinds het begin van de 19de eeuw de Vechtstreek in verval geraakte? Niet alleen economische factoren zouden daar volgens hem de oorzaak van zijn, maar ook de mode van het aanleggen van landschapsparken wat op de zandgronden als van de Utrechtse heuvelrug, gemakkelijker zou zijn. Toch krijgt men bij het lezen van het boek van Lisman en Munnig Schmidt de indruk dat er in de 19de eeuw evenzeer sprake is van nieuwbouw als van afbraak. En zijn ook in de Vechtstreek niet bijna alle tuinen gewijzigd volgens de landschapsstijl?
Het is zinvol dat in dit boek veel kennis over de Vechtstreek is vastgelegd. De deskundige, vaak tevens anekdotische beschrijvingen zijn de aandacht waard, vooral van hen die in de Vechtstreek wonen of er graag komen op vaar- of fietstocht en er vervolgens thuis over willen lezen. Om het boek mee te nemen, is het niet handzaam genoeg. Zelf had ik als kunsthistorica genoeg gehad aan de documentatie, maar anderzijds begrijp ik dat de tekeningen op crême papier voor veel mensen juist de charme van het boek uitmaken.
Het boek bevat geen samenvatting over het aantal en soort gebouwen die zijn beschreven en getekend of conclusies over de staat waarin de gebouwen verkeren en de kansen op het behoud ervan. Een concluderend hoofdstuk had de waarde die het boek zeker nu al heeft, kunnen verhogen en er een lezersgroep aan kunnen toevoegen, namelijk die van het beleid. Bij de inventarisatie van historische bebouwing die door de Provinciaal Planologische Dienst wordt gemaakt, zal het boek echter zeker worden geraadpleegd. En een boek dat de fraaie historische bebouwing van de Vechtstreek laat zien, is op zichzelf al een bijdrage in de strijd om het behoud ervan. *Lucia Albers*

1) R. van Luttervelt, De buitenplaatsen aan de Vecht, 2 ed. Lochem, 1970.

H. P. Deys. Achter Berg en Rijn. Over boeren, burgers en buitenlui in Rhenen. Rhenen, 1981. 304 pag., 934 foto's, ingenaaid. Te bestellen door overmaking van f 37,50 + f 7,50 verzendkosten op bankrekening 3670.58723 t.n.v. de Stichting Gebroken Lente, óf op postgiro 885720 van de Rabobank te Rhenen met vermelding van rek. 3670.58723 t.n.v. Stichting Gebroken Lente. In beide gevallen met de mededeling „Voor 1 ex. Achter Berg en Rijn".

In de jaren 1910-1911 maakte de kandidaat-notaris B. J. Ramspek honderden foto's van Rhenen en zijn volkstypen. Maar niet alleen deze zelfbewuste heer die met de Cuneratoren op de achtergrond en zijn fiets aan de hand prijkt op het 304 pagina's tellende fotoboek dat dr. H. P. Deys samenstelde over deze Stichtse stad, leverde het materiaal dat de auteur in een dik boek publiceerde. Ook andere fotografen wier namen vaak al niet meer te achterhalen zijn maar wier werk voor de historische kijk op Rhenen, dat in de oorlogsdagen van 1940-1945 zo zwaar zou lijden, van groot belang is, leverden meestal postuum hun bijdragen aan dit heel fraaie foto-album. Want dat is het vooral, een album. Heel veel van de 934 (!) opgenomen foto's zijn privéfoto's: inwoners van het stadje, poserend, of aan het werk, het onderwijs, het vervoer, het veebedrijf, de landbouw, enz. De auteur heeft de foto's die de periode 1880 tot 1940 bestrijken, geordend en van een vaak uitgebreid bijschrift voorzien. Dat geldt ook voor het eerste stuk van het boek. Hier wordt vooral aandacht besteed aan de topografie van Rhenen en omgeving in het verdere verleden: tekeningen, schilderijen, grafiek laten het 17de en 18de eeuwse Rhenen zien van vóór de uitvinding van de fotografie.
Het is een heerlijk boek, dit groot album van Rhenen. Met genoegen blader je en bekijk je de foto's; vergelijk je de 20ste eeuwse plaatjes met schilderijen en gravures. Maar bovenal ben je bezig met en proef je de sfeer van deze kleine stad aan de rivier. Een stadje met rijk en arm, met voorspoed en veel tegenspoed. Alles in voorstellingen en foto's vertaald. Rhenen heeft aan dit plaatjesalbum een prima documentatie die van menig gemeente of stad in het Sticht te maken zou zijn doch waaraan zich nog maar zelden iemand gezet heeft. De titel van het boek dekt uitmuntend de inhoud, die uitgaat van hen die verbleven in de stad. Nauwelijks tref je de vaak zo steriele plaatjes zonder kip of kraai; plaatjes die eeuwig de suggestie wekken dat iedereen weer zijn middagslaapje aan het houden is. *Achter Berg en Rijn* is een boek dat een pluimpje verdient en dat ook ongetwijfeld al gekregen heeft in het feit dat menig Rhenenaar of oud-inwoner van de gemeente zich deze documentatie niet heeft laten ontgaan. *C.S.*

In het maartnummer van dit Maandblad besprak K. Penders het proefschrift van H. J. A. Berendsen, ,,De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie''. Een proefschrift is in de meeste gevallen - en ook in dit geval - de vrucht van jarenlange, wetenschappelijke arbeid. Het is dan ook de vraag of een bespreking ter lengte van één kolom in het Maandblad daar enig recht aan kan doen. Een een ander zou nog te billijken zijn, indien in die bepreking tot uiting gekomen zou zijn dat we te maken hebben met een fundamentele studie over het ontstaan van het landschap van een groot deel van de provincie Utrecht, culminerend in een waarlijk sublieme kaart van het behandelde gebied. Eindelijk kunnen op grond van die kaart archeologische en historische gegevens die ,,ondergrond'' krijgen die ze zo lang ontbeerd hebben. Het was dan ook niet toevallig dat tijdens de promotie juist prof. dr. W. A. van Es, directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en ,,opgraver'' van Dorestad, opmerkte dat we nu konden beschikken over de kaart, waarop we jarenlang gewacht hebben. Eindelijk bestaat er een goed overzicht over de ingewikkelde ontstaansgeschiedenis van het Kromme Rijngebied, dat in de bewoningsgeschiedenis van Utrecht een zo cruciale rol gespeeld heeft. Mede ten gevolge van Berendsens studie zullen we binnenkort in staat zijn een groot deel van de ,,rivierproblematiek'' op te lossen, die de topografische studies over de stad Utrecht al meer dan vijftig jaar teistert.

De kennis van het ontstaan van het landschap - ook vóórdat daar mensen in rondliepen - is een noodzakelijke voorwaarde om naar behoren archeologie èn geschiedenis te bedrijven. Het werk van Berendsen verschaft diegenen die daarin werkelijk geïnteresseerd zijn de mogelijkheid daartoe, juist omdat het in een wijdere kring verspreid kan worden.

Een proefschrift moet een tot in de details verantwoord en controleerbaar stuk zijn. Dat komt de vlotte leesbaarheid niet altijd ten goede. Naarmate het onderwerp zich bovendien meer aan de natuurwetenschappelijke kant bevindt, wordt dat - voor alphageesten - nog versterkt door het voorkomen van formules en wiskundige berekeningen. Maar wie de moeite neemt het te bestuderen zal zich voor *f* 48,50 met geheel andere ogen door het landschap van het zuiden van de provincie Utrecht begeven.

H. L. de Groot/T. J. Hoekstra

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 6 - juni 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Agenda

T/m zaterdag 9 juli 1983. Lysistrata. Een vrolijk gevecht over vrouwen en vrede.
Behalve op zondag en maandag iedere avond in de tuinen van het Centraal Museum. Aanvang 21.00 uur. Inlichtingen: telefoon 030-31 75 38.

28 mei t/m 17 juli 1983. ,,Waar is de brand?''. Tentoonstelling over brandbestrijding in verleden en heden. Museum Flehite, Breestraat 82, Amersfoort. Tel. 033-1 99 87.

Zaterdag 13 augustus 1983. Excursie naar Kasteel De Haar.
Dit oude slot is nog steeds familiebezit, het werd in de 19e eeuw door de architect P. J. H. Cuypers geheel in neo-gotische trant gerestaureerd. Over deze restauratie kunt u lezen in: Het Bulletin van de K.N.O.B., maart 1979: A. de Vries, Pierrefonds en de Haar, twee negentiende eeuwse kasteelrestauraties. Dit nummer kunt u voor de speciale prijs van *f* 5,– verkrijgen door dit bedrag te storten op gironummer 140380 t.n.v. de K.N.O.B. Amsterdam. Er is *geen* maximum aantal deelnemers, maar om een idee van het aantal deelnemers te hebben, ook i.v.m. het aantal rondleiders, willen we u verzoeken u toch op te geven bij Hotel Des Pays-Bas. De kosten van de excursie bedragen *f* 4,75, individueel aan de ingang te voldoen. U kunt het kasteel per openbaar vervoer bereiken met bus 127 van Centraal Nederland, reistijd ca. 20 minuten. Het adres van het kasteel luidt: Kasteellaan 2, Haarzuilens. Aanvang: 10.30 uur.

60 JAAR OUD-UTRECHT

Een fotoreportage

Dat de vereniging Oud-Utrecht in 1983 haar 60-jarig bestaan viert, is tot nu toe bepaald niet onopgemerkt voorbij gegaan. In het afgelopen half jaar is op velerlei wijze aandacht besteed aan haar 12e lustrum. Zo verschenen in de maand maart publicaties in Groot Utrecht, het Utrechts Nieuwsblad en de Makelaar, waarin tevens de fotowedstrijd 1983, die in samenwerking met Groot Utrecht en Kodak Nederland B.V. werd georganiseerd, kon worden aangekondigd.

Op 11 maart vond de eigenlijke viering van het jubileum plaats: de door velen (o.a. burgemeester mw. M. W. M. Vos-van Gortel, en wethouder W. P. C. van Willigenburg) bijgewoonde ,,Soireé Musicale'' in het Centraal Museum.
Na een korte ledenvergadering, bestaande uit een feestrede van voorzitter U. F. Hylkema en het benoemen van vijf leden van verdienste, barstte het muziekgebeuren los: in de Agnietenkapel, de (met kaarsen verlichte) stijlkamers en de koffiekamer traden op de Papernote Jazzband, het Reicha Kwintet, een USKO ensemble, het Harlinger zigeunerorkest ,,Palotas'', een conservatorium ensemble en Umbellifera. Het was al laat toen de laatste noten verklonken waren en de kaarsen gedoofd konden worden.
Op 17 juni vonden in de koffiekamer van het Centraal Museum twee gebeurtenissen plaats. Allereerst werd door voorzitter U. F. Hylkema de tentoonstelling ,,Oud-Utrecht 1923-1983'' geopend, die gedurende de maand juli in het Centraal Museum te bezichtigen was en die van begin augustus tot eind oktober in de hal van de Gemeentelijke Archiefdienst staat opgesteld (zie ook de agenda).
Vervolgens kon 2e secretaris J. A. C. Mathijssen de spanning bij een aantal aanwezigen verbreken: hij reikte de prijzen van de fotowedstrijd uit. De eerste prijs, een fotocamera, ging naar de heer W. Hagenaars, voor zijn ,,stadssilhouet bij avond''. De belangstelling voor de wedstrijd was groter dan in het voorafgaande jaar: in totaal werden 60 foto's ingezonden.
Onder het motto ,,op naar de volgende 60 jaar'' werd de middag (en daarmee dit gedeelte van de viering van het jubileum) met een hapje en een drankje besloten. Vermeldenswaard is nog dat in het kader van de propaganda-activiteiten de vereniging in de maanden juni en juli wederom met een kraam vertegenwoordigd was op de Stadhuisbrug. Op vier achtereenvolgende zaterdagen werd publiciteit voor Oud-Utrecht gemaakt, wat resulteerde in de aanmelding van enkele nieuwe leden en een redelijke verkoop van Oud-Utrecht publicaties.

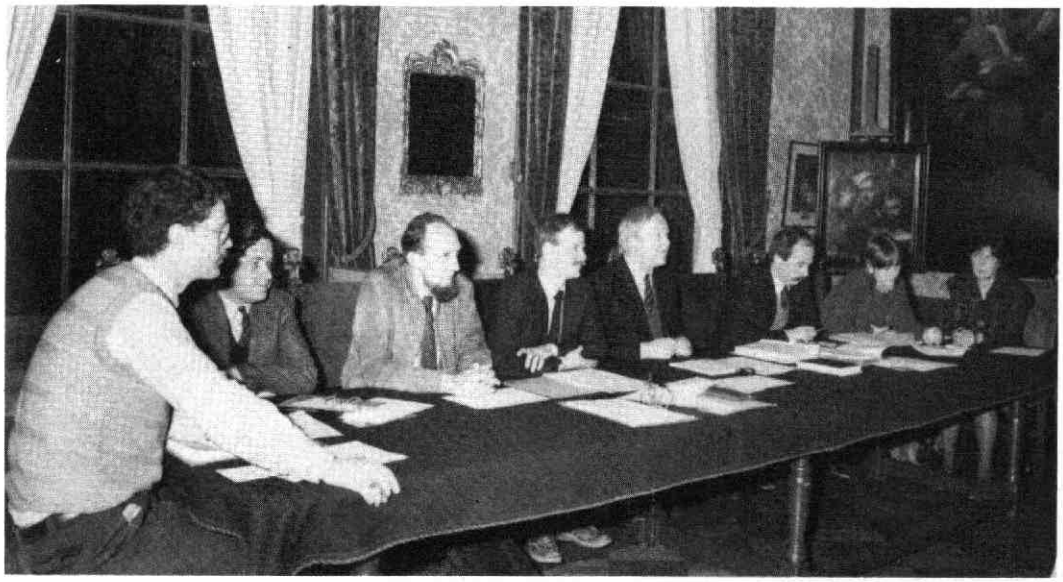

Het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht tijdens de voorjaarsledenvergadering van 21 april 1983. V.l.n.r.: J. A. C. Mathijssen (2e secretaris), dr. D. P. Snoep, drs. T. J. Hoekstra, drs. C. H. Staal (secretaris), drs. U. F. Hylkema (voorzitter), H. J. Jurriëns (penningmeester), mw. M. Dolfin, mw. drs. M. de Haas. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

Van de feestelijke gebeurtenissen uit de afgelopen maanden treft u op deze pagina's een fotografische impressie aan. Mochten deze beelden uw belangstelling wekken: de foto's van de Soireé Musicale liggen ter inzage bij de Gemeentelijke Archiefdienst (J. A. C. Mathijssen). Het nabestellen van deze en andere foto's is mogelijk.

E. Jansen
G. J. Röhner

De uitreiking van consumptiebonnen aan de leden van Oud-Utrecht in de hal van het Centraal Museum. Foto: E. M. Kylstra.

Het auditorium van voorzitter Hylkema met o.a. op de voorste rij v.l.n.r. secretaris C. H. Staal, burgemeester mw. M. W. M. Vos-van Gortel, wethouder W. P. C. van Willigenburg en echtgenote. Foto: E. M. Kylstra.

''60 JAAR OUD UTRECHT'' IN BEELD

Voorbereidingen tot de Soireé Musicale op 11 maart 1983: het aansteken van de kaarsen in de kroonluchters in de Louis XVI-stijlkamer door twee medewerkers van het Centraal Museum, de heer G. Boot en mevrouw R. van Leeuwen. Foto: E. M. Kylstra.

Voorzitter U. F. Hylkema opent de Soireé Musicale met een feestrede: ,,Oud-Utrecht is 60 jaar jong. . .!'' Foto: E. M. Kylstra.

Secretaris C. H. Staal en echtgenote M. Staal-Happel genieten van de hapjes en de drankjes. Foto: E. M. Kylstra.

Voorzitter U. F. Hylkema in gesprek met oud-gemeentearchivaris mr. J. W. C. van Campen. Foto: E. M. Kylstra.

In de Louis XVI-stijlkamer bespeelt Mariken Palmboom van het Conservatoriumensemble het clavecymbel. Foto: E. M. Kylstra.

Enkele dames van Umbellifera zingen in het koor van de Agnietenkapel.
Foto: E. M. Kylstra.

De voorzitter van Oud-Utrecht wordt geinterviewd door een journalist van het Utrechts Nieuwsblad.
Foto: E. M. Kylstra.

17 juni 1983: de tentoonstelling „60 jaar Oud-Utrecht" is geopend en de prijzen van de fotowedstrijd zijn uitgereikt. De aanwezigen bewonderen het resultaat.
Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

OUD-KATHOLIEKEN IN UTRECHT VOOR BELANGRIJKE BESLISSINGEN

Drie historische kerkgebouwen in het geding

Hoewel er in de publiciteit nog nauwelijks iets over te doen is geweest, is de besluitvorming over het afstoten van een drietal kerken door de oud-katholieken in de stad al in een tamelijk rijp stadium. En dit najaar, op 29 september om precies te zijn, moeten er op een algemene vergadering van de drie Utrechtse parochies spijkers met koppen worden geslagen. Wat is de situatie?

Door een parochiaan van St. Marie is aan de gemeentevergadering een totaal-plan gepresenteerd dat zich met alle drie de parochies bezig houdt. Dat plan komt in grote lijnen hier op neer: verkoop Sinte Marie (Achter Clarenburg) en Sint Jakobus (Bemuurde Weerd oz 56) en breek de kathedrale kerk van Sinte Gertrudis af om op die plaats in het Willemsplantsoen een geheel nieuw complex te bouwen: kerk, pastorie, vergaderruimte etc., voor heel oud-katholiek Utrecht, waarvan de drie parochies dan tot één zullen zijn teruggebracht.

Het plan is door de drie kerkbesturen aangenomen en zal nu dus aan de parochianen worden voorgelegd. De financiële zorgen voor die drie gebouwen, alle drie hard aan ingrijpende werkzaamheden toe, zijn door de kleine groep getrouwen - in oud-katholieke kring spreekt men van ,,enkele honderden adressen'' - niet meer op te brengen. De parochie van Ste. Marie kerkt al jaren in het Willemsplantsoen en ook St. Jakobus functioneert nog maar gedeeltelijk. Bovendien is er voor de drie parochies op dit ogenblik maar één (gehuwde) pastoor, een aanwijzing dat het priestertekort in de R.K. zusterkerk niet op de celibaatsverplichting kan worden geschoven. De uittocht uit de stadskerken van vierhonderd jaar geleden gaat zich herhalen onder sterk gewijzigde omstandigheden: deze keer is de exodus vrijwillig en de groep is, in aantal en zelfverzekerheid, aanmerkelijk geslonken.

Artistieke en historische waarde

Het is goed dat oud-(katholiek) Utrecht zich realiseert wat het met deze drie gebouwen verliest. Van de artistieke betekenis van ieder van die drie gebouwen is denk ik geen enkele kunsthistorische deskundige of esthetische ziel erg onder de indruk. St. Jakobus is een staaltje van nogal schriele waterstaatsgothiek uit 1870, de Gertrudis is een pompeus neo-romaans stuk oud-katholiek triomfalisme van 1914 en de op zich imposante kerkzaal van Ste. Marie - of *Maria Minor* - gaat schuil achter een karakterloze, in de vorige eeuw tot drie maal toe verbouwde voorgevel.

Toch zijn alle drie de gebouwen karakteristiek voor onze stad, en stuk voor stuk hebben ze een interessante geschiedenis. Over elk van deze kerken daarom iets meer.

Sint Marie

De grootste historische betekenis heeft zonder twijfel

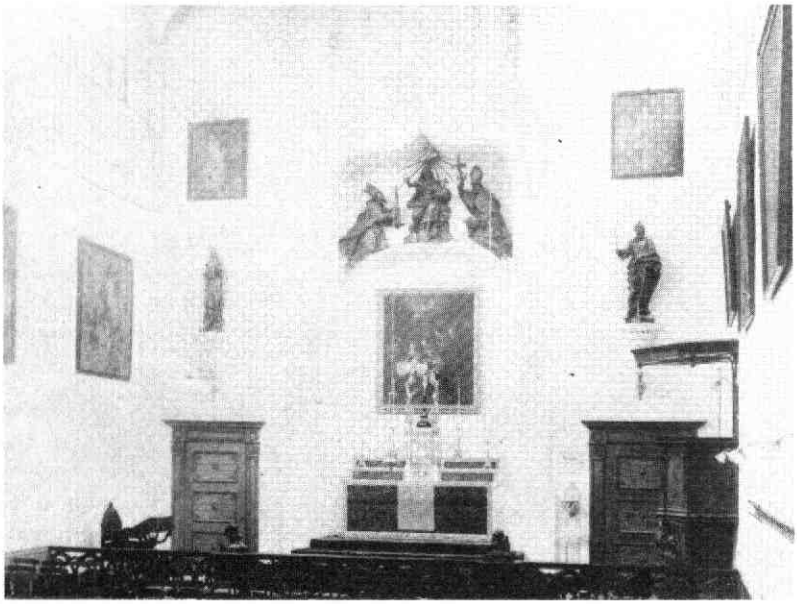

Het unieke interieur van St. Marie vanuit het westen in de richting van het altaar. Een opname uit 1928. Boven het altaar bevindt zich een schilderij van Hendrik Bloemaert met een voorstelling van de geboorte van Jesus. De rechterdeur is ,,nep'' en aangebracht met het oog op de symmetrie.
(GAU T.A. Kc 1.1)

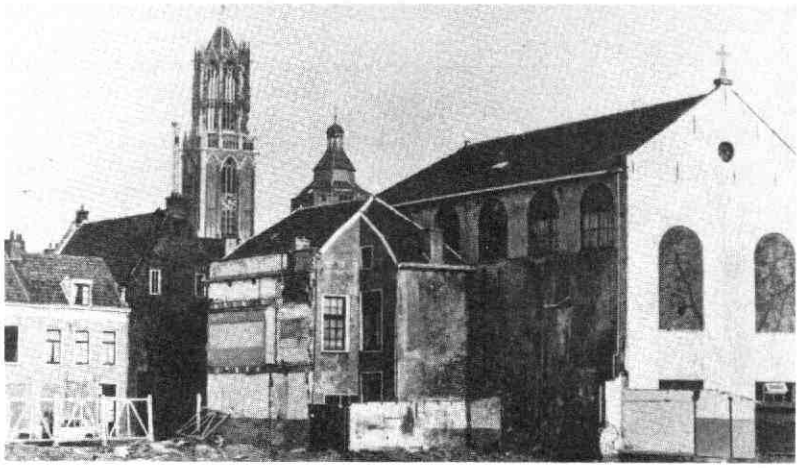

Tijdens de bouw van Hoog-Catharijne in 1971 kwam de schuilkerk gedeeltelijk uit haar schuilhoek te voorschijn. Vanuit het westen konden achter en zijgevel van de Maria Minor worden gefotografeerd. In het verlengde ervan is de Buurkerk zichtbaar, de middeleeuwse parochiekerk, waarvan St. Marie de katholieke opvolgster was.
(GAU T.A. Kc 1.5.1.)

Ste. Marie waarvan veel Utrechters het bestaan niet eens kennen omdat het zo verscholen ligt. Die ligging is opzettelijk, want het gevolg van het feit dat de katholieken na de protestantisering van de stad zich in schuilkerken moesten terugtrekken, die van buiten geen kenmerken van een kerkgebouw mochten vertonen. Een van de huizen die daarvoor uitermate geschikt waren, was het herenhuis „Clarenburgh" 1), waarin de trouwgebleven roomsen van de Buurkerk, immers ook een *Maria Minor*, hun toevlucht zochten. Het gebouw is dus de enige nog in gebruik zijnde schuilkerk uit de zeventiende eeuw in onze stad, in belang vergelijkbaar met het bekende *Ons Lieve Heer op Solder* in Amsterdam. Daarbij is deze bijzonderheid aan te tekenen dat in de periode van spanningen tussen Rome en een groep priesters in de Noord-Nederlandse kerk de parochie tenslotte belandde in het kamp van de zogeheten Oud-bisschoppelijke Cleresie, later Oud-katholieke kerk genoemd.
Het huis had verscheidene toegangen, die ook, bij ongewenste belangstelling van de zijde van de overheid, als uitgangen dienst konden doen. Het sobere, witte interieur en de voorname aankleding ervan is vooral de verdienste van pastoor M. A. Zwart die hieraan vanaf zijn benoeming in 1939 heeft gewerkt. Er zijn kostbare schilderijen van de gebroeders Bloemaert te zien en de kerk heeft een rijke en befaamde collectie kerkzilver.
Zoals gezegd wordt de kerk door de oud-katholieken thans niet meer gebruikt en ook de aangrenzende pastorie is als zodanig ontruimd. Wie van de kant van de SHV naar de kerk toewandelt, komt ook het vroegere huis van de aartsbisschop tegen, herkenbaar aan het wapen dat boven in de timpaan is aangebracht. Dit pand is al jaren geleden gekraakt. Eens in de veertien dagen kerken in Ste. Marie de Grieks-orthodoxen en vanwege de uitstekende akoestiek in het gebouw maakt b.v. de clavecinist Ton Koopman er opnamen, en musiceert er de *Camerata Trajectina*.
Restauratie van het complex - het dak en de vloer zijn daar hard aan toe - zou tonnen vergen, en niemand weet waar die vandaan zouden moeten komen. Voor de oud-katholieken is dat economisch niet te doen, en gezien het teruglopend aantal aktieve gemeenteleden ook niet verantwoord.
Tien jaar geleden was het onmiddellijk aangrenzende Hoog-Catharijne nog geïnteresseerd, die belangstelling is er nu niet meer. Ook de SHV en de gemeente Utrecht hebben laten weten niets in het complex te zien. Er zijn op dit ogenblik contacten met een woningbouwvereniging die er huizen zou willen neerzetten. Blijkens het interne oud-katholieke blad *Samen kerk zijn* (jrg. 7, no. 3, juni 1983, 12) zijn de laatste oude meubelen van Ste. Marie op 15 juni j.l. in Dordrecht geveild.

Sint Gertrudis

De kathedraal aan het Willemsplantsoen bepaalt met zijn massieve voorgevel en de twee torens het karakter van die plek volledig. Wie Willemsplantsoen zegt, ziet die kerk voor zich 2). De oude gelijknamige schuilkerk (die er nog tegenaan geleund staat) voldeed niet meer, daarover was al in 1890 geklaagd. Maar pas in 1914 kon de nieuwe kerk door aartsbisschop Gerardus Gul worden gewijd. Het gebouw is ontworpen door architect E. G. Wentinck en was mede bedoeld om de herinnering op te roepen aan de nabijgelegen romaanse kapittelkerk van Ste. Marie - *Maria Maior* - die in de negentiende eeuw was gesloopt. Iedere voorbijganger vallen de drie hel gekleurde mozaïeken op, van de kunstschilder A. Federle uit Kleef, voorstellende boven de middendeur de Christus als Vredevorst met een verwijzing naar Jesaja hfdst. 9, geflankeerd door St. Willibrord, de eerste geloofsverkondiger en bisschop in onze streken, met staf en model van de Domkerk op de hand, en Ste. Gertrudis, de patrones van de kerk, met abdisstaf en lelietak. Deze mozaïeken dateren uit 1933.
De voorgevel van de kerk is niet best meer. Er is een grote scheur waar te nemen, waarschijnlijk te wijten aan het feit dat ze destijds is opgetrokken op de dijk van de Catharijnesingel, waardoor de fundamenten verzakt zijn. Alle grote gebeurtenissen in het leven van deze kerk vonden hier plaats. Het was ook hier dat op 7 november 1966 de historische verzoeningsbijeenkomst plaats vond tussen rooms- en oud-

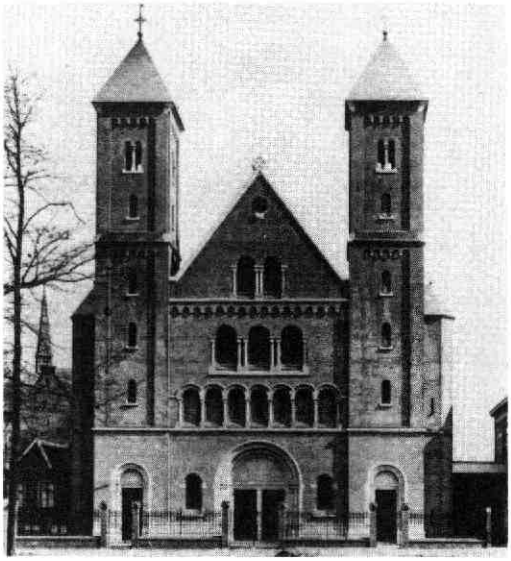

De voorgevel van de oud-katholieke kathedraal van St. Gertrudis aan het Willemsplantsoen. De bouw ervan is juist voltooid, het is 1914. De mozaïeken boven de drie deuren ontbreken nog. Links is de achtergevel van de oude schuilkerk zichtbaar. Daarbovenuit steekt het bescheiden torentje van de kapel van het ziekenhuis St. Jan de Deo, nu conservatorium. (GAU T.A. Dow 232)

katholieken, waaraan zowel kardinaal Alfrink als aartsbisschop Andreas Rinkel deelnamen

Sint Jakobus buiten de Weerd

Deze parochie is de historische voortzetting van de katholieke parochie van de grote Jacobi-kerk, die eveneens naar de reformatie overging. Het oude kerkgebouw ter plaatse, waarvan ons maar weinig bekend is, moest in 1870 worden afgebroken. De vijfhonderd parochianen konden vanaf december van dat jaar terecht in hun nieuwe St. Jakobus. De Utrechtse architect G. Gerritsen had voor het ontwerp getekend. Twee 17de-eeuwse beelden van St. Willibrord en St. Bonifatius sieren het interieur. Er is destijds ook nog een toren op het gebouw geplaatst, die echter vanwege verzakking in 1889 moest worden verwijderd. Daarna is de voorgevel van de kerk bijgewerkt en bekroond met een hardstenen kruis. De parochie heeft een rijke en boeiende geschiedenis, die in 1970 uitgebreid is beschreven door drs. F. Smit 3). St. Jakobus was de kerk van de hoveniers, die tot aan het einde van de vorige eeuw in hun karakteristieke kledij naar de mis en de vespers kwamen. Vooral de dracht van de oud-katholieke hoveniersvrouwen was kenmerkend en duidelijk te onderscheiden van die van de roomse hovenierse. Kerk, pastorie en aangrenzende woningen zijn nu in slechte staat, en ook deze parochie is getroffen door het teruglopen van het aantal gelovigen.

Zo staan de drie oud-katholieke parochies voor ingrijpende besluiten. Als er geen wonder gebeurt zijn de drie genoemde kerkgebouwen binnenkort verdwenen. Gelukkig maakt de redding en restauratie van de voormalige schuilkerk van Ste. Gertrudis - vanaf 1928 tot 12 oktober 1970 was hier het Oudkatholiek museum gehuisvest - deel uit van het totaalplan. Nu heet dit verstopte gebouwtje in de Mariahoek *Gertrudis-kapel,* waarschijnlijk om haar te onderscheiden van de kerk. Als die restauratie doorgaat

De voorgevel van St. Jakobus buiten de Weerd vanuit het zuidwesten. Links beneden is de eerste steen aangebracht, gelegd op 4 mei 1870 door de oudkatholieke aartsbisschop Henricus Loos. (GAU T.A. Kc 2.2)

- en ze is hard nodig gelet bijvoorbeeld op de verzakking van de zijmuur aan de kant van de grote kerk - zou dat de winst zijn bij het verlies van drie markante en historische gebouwen, die met de kerkgeschiedenis van de Noordelijke Nederlanden vergroeid zijn.

De beslissende vergadering der drie parochies is gepland in de Gertrudiskapel op donderdag 29 september a.s. om 20.00 u.

Die vergadering is niet alleen van belang voor oudkatholieken.

Ton van Schaik

Noten

1) A. J. v. d. Ven, Het huis Clarenburch te Utrecht. *Jaarboek v. Oud-Utr.,* 1952 32-61 en *Mbl. Oud-Utr.,* 26 (1953) 37-39.

2) Bijzonderheden over de kerk aan het Willemsplantsoen in *De Oud-Katholiek,* 30 (1914) 79, 89, 100.

3) In een bijzonder nummer van *De Oud-Katholiek,* 86 (1970) 189-220.

Exemplaren van het bijzondere nummer van *De Oud-Katholiek,* 86 (1970) 189-220, een rijk gedocumenteerd overzicht onder de titel *Kerkgebouw Sint Jakobus-Utrecht 100 jaar* zijn nog verkrijgbaar bij de kosteres van de kerk mevr. J. Kuiper, Bem. Weerd oz 55 tel. 71 90 70, voor de prijs van *f* 2,50.

DE PLATTEGROND VAN N. VAN DER MONDE UIT 1839

Aanbieding aan de leden van Oud-Utrecht

Vrijdag 1 juli vierde het Boekverkoopers Collegie Eendragt zijn 130-jarig bestaan met o.a. een feestelijke bijeenkomst in de Fundatie van Renswoude. Tijdens deze bijeenkomst voerde de president van het jubilerende Collegie, de uitgever en antiquair B. Hesselink het woord. Aan de burgemeester van Utrecht bood hij vervolgens een nieuw kunstwerk van de graficus Dirkje Kuik aan, een gezicht op de Buurkerk en de wallen onder de titel ,,Veduta ideata''. Vervolgens overhandigde hij mevrouw Vos-van Gortel het eerste exemplaar van een boekje ,,De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde in 1839''. Deze cartografische studie over de eerste 19de eeuwse stadsplattegrond die in druk verscheen, werd geschreven door de historisch cartografe dr. Marijke Donkersloot-de Vrij uit Odijk.

Van der Monde (1799-1847) is een bekende naam in de kring van hen die zich met de Utrechtse geschiedenis bezig houden. Hij was uitgever en boekverkoper en heeft met name voor de hedendaagse Utrechter die in historie geïnteresseerd is, grote waarde vanwege zijn *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek*, dat hij van 1835 tot 1846 uitgaf, en door zijn driedelige *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht*, nog steeds een standaardwerk, 1844-1846.
De plattegrond van 1839 was de eerste die sedert zestig jaar weer verscheen. Maar Nicolaas van der Monde sluit met zijn uitgave niet aan bij die oude kaart die vervaardigd werd door een aantal élèves van de Fundatie van Renswoude. De kaart van 1839 gaat nl. terug op de kadastrale opmetingen van 1821 en 1822 en geeft op deze manier een zeer getrouw beeld van het Utrecht in de eerste helft van de 19de eeuw. In het boek van Marijke Donkersloot is de gekleurde kaart van Van der Monde in facsimile ingestoken.
Behalve dat het Oud-Utrecht past het jubilerende Collegie Eendragt geluk te wensen met hun liefst 130 jaar, heeft onze, eveneens dit jaar feestvierende vereniging ook op een andere wijze met de Eendragt te maken. De titelpagina van het boekje over Van der Monde's kaart legt het uit: ,,Uitgegeven op 1 juli 1983 ter gelegenheid van het 130-jarig bestaan van het Boekverkoopers Collegie Eendragt en het 60-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Utrecht''. Het bestuur van Oud-Utrecht ging graag op het initiatief van HES Uitgevers in om deze publicatie in beider feestjaar gezamenlijk te laten verschijnen. Oud-Utrecht wilde de uitgave van deze historische studie, die fraai is verzorgd door Gary Schwartz te Maarssen en die gedrukt werd door Drukkerij Vonk BV te Zeist, graag mogelijk maken, om op deze manier haar eigen leden in dit 12de lustrum ook nog een ander aanbod te kunnen doen. Voor leden van de Vereniging Oud-Utrecht bestaat de mogelijkheid deze geïllustreerde

N. v. d. Monde. Foto naar een schilderij van C. Kramm, ca. 1820.

studie van 37 pagina's met de facsimile, die in de boekwinkel zolang de voorraad strekt, *f* 39,50 zal kosten, aan te schaffen tegen de sterk gereduceerde prijs van ***f* 25,–**. Leden die van dit jubileum-voordeel gebruik willen maken, kunnen zich wenden tot de heer J. A. C. Mathijssen, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199 te Utrecht. Daar kan het boek worden afgehaald. Als leden het werk over de post willen ontvangen wordt het bedrag van *f* 25,– vermeerderd met *f* 6,– porti en administratiekosten tot *f* 31,–, over te maken op giro 56066 t.n.v. de penningmeester van de vereniging Oud-Utrecht te Utrecht, onder vermelding van ,,N. v. d. Monde''.

C. S.

BOEKENSCHOUW

G. Koppert, *De forten rond Utrecht. Verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie.* Utrecht, Stichting Matrijs, 1983. 63 p. met ills., ISBN 90 70482 07 0; Historische Reeks Utrecht, deel 1. Intekenprijs *f* 12,50, los *f* 15,95.

De forten en inundatiewerken rond Utrecht die samen deel uitmaken of liever: uitmaakten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie ter verdediging van het westen van Nederland, hebben in der loop van hun bestaan nogal wat nieuwsgierigheid opgewekt, die om voor de hand ligggende redenen onbevredigd moest blijven. Ing. Koppert, voormalig *Kapitein van Fortificatiën* en dus bij uitstek deskundige, had bij lezingen en excursies geleerd dat de belangstelling ervoor nog steeds groot is, en zo kwam hij ertoe dit achtergrondverhaal te schrijven in goed leesbare vorm, en met veel illustraties en situatieschetsen verduidelijkt.
De geschiedenis en de historische functies van de forten komen aan bod, maar ook de nieuwe taak van wijkplaats voor bedreigde planten en dieren. Er moet onderscheid worden gemaakt tussen twee onderscheiden fortenlinies, de z.g. eerste verdedigingslinie van rond 1820 en de vooruitgeschoven linie die in verband met de invoering van nieuw geschut tegen 1870 voltooid was.
In het nawoord wordt de stichting Menno van Coehoorn voorgesteld, die zich ten doel stelt buiten gebruik geraakte vestingswerken in stand te houden. Er is achterin ook een niet overbodige verklarende woordenlijst opgenomen. Koppert heeft een overzichtelijk boekje geschreven dat ook voor niet-krijgskundige specialisten goed te lezen is. Vooral de kaartjes op p. 6 en p. 8 bewijzen goede diensten.
Dit boekje is het eerste in een serie die genoemd wordt *Historische Reeks Utrecht,* een naam die zóveel doet denken aan een andere Historische Reeks in het Sticht dat het welhaast lijkt alsof hij uit één matrijs komt.
De uitgever belooft ons delen over Amelisweerd, de hofjes in Utrecht en de Oude Gracht, met een frekwentie van twee delen per jaar.
Op de flap heet het dat het aan een serie voor ,,een breed publiek'' tot nu toe heeft ontbroken. In die leemte wil deze reeks gaan voorzien.

v.S.

Wijk C. Het hart klopt door. Door L. Heerma van Voss, F. Hijman e.a. 122 p., met ills. Utrecht, uitgeverij Cambium 1983. ISBN 9066550015; prijs *f* 19,50.

Het voornaamste bestanddeel van dit aantrekkelijke boekje schuilt in de doctoraalscriptie van de geschiedenisstudent Henk van de Wal en Johan van der Werf. In samenwerking met het Wijk C-comité is daar een publicatie uitgekomen die voor een breder publiek leesbaar is en met name ook voor de bewoners en voormalige bewoners van de wijk. In vier hoofdstukken wordt chronologisch de geschiedenis van Wijk C vanaf ongeveer 1900 tot 1983 uit de doeken gedaan met als keerpunt de jaren rond de Tweede Wereldoorlog met de afbraak die gepaard ging met de aanleg van de Jacobstraat. Het boek opent met een aantal herinneringen van *Kobinski,* Jacobus Schoonhoven, uit het Nieuw Utrechts Dagblad in het najaar van 1954. Boven het laatste hoofdstuk - Het leven in Wijk C - is de titel weggevallen (p. 83). Daarin gaat het o.m. over de logementen, Wijk C op de planken, de Oranje-gezindheid in de wijk en de rol van het geloof. Dat pater Van Nuenen de zusters augustinessen ,,naar wijk C haalde'' klopt niet helemaal: de zusters stammen uit de Augustinusparochie zelf.
Veel aandacht is er voor de activiteiten van het Wijk C comité dat nu tien jaar bezig is. Iedere valse romantiek ontbreekt in dit boekje gelukkig.

v.S.

Een kwart eeuw Huize Henriëtte Swellengrebel. Samenstelling: C. H. van Rhijn. Uitgave van de Stichting Inrichting van Diakonessen in Nederland. Utrecht (1983). 60 p., met illstr. Intern verspreid. Belangstellenden kunnen zich wenden tot de ekonomisch directeur van het Diakonessenhuis, tel. 52 81 11, tijdens kantooruren.

Het verzorgingshuis Henriëtte Swellengrebel aan de Burg. Fockema Andreaelaan viert dit jaar zijn zilveren jubileum. Het is genoemd naar de eerste besturende zuster van de Utrechtse diakonessen, en is volgens zijn uitgangspunten bestemd voor protestantse bejaarden in Utrecht. Op p. 6 wordt het genoemd ,,het eerste moderne verzorgingshuis in onze stad''. Ik denk dat De Wartburg voor die kwalificatie betere papieren heeft. (Vgl. *Mbl. Oud-Utr.* maart 1981, 84). De interne ontwikkelingen in het huis, geschetst door ds. C. W. de Planque, zijn illustratief voor wat er in de afgelopen 25 jaar in de bejaardenzorg aan de hand is geweest. De foto's laten ook zien dat bejaarden er in 1958 heel anders *uitzagen,* om maar eens iets te noemen. Dit gedenkboek verschijnt op het ogenblik dat het complex verouderd is, hetgeen zal uitlopen op een nieuwbouw, waarin ook Huize Welgelegen zal deelnemen. Er zijn plannen om dit huis te bouwen op het huidige terrein van Welgelegen.
Het tweede deel van het boekje bestaat uit een aantal korte herinneringen van bejaarden zelf. Mevrouw J. H. van Bonzel-Burger is de beste vertelster. Opvallend is dat de bijdragen in dit gedeelte geleverd zijn door 16 dames en maar één heer.

v.S.

Mark van Dijk, *Het tractaat „Tegen de Utrechtse Domtoren". Geert Groote als rigorist.* Utrecht, Stichting Matrijs, 1982. 97 p., ISBN 90 70482 04 5; prijs *f* 19,-.

In het Domjaar 1982 is ons een bescheiden maar achteraf welkome bijdrage van de jonge uitgeverij Stichting Matrijs ontgaan. Het is de doctoraalscriptie bij het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht gepresenteerd door Mark van Dijk, getiteld: *Het tractaat „Tegen de Utrechtse Domtoren". Geert Groote als rigorist.* Toen het geschrift van Groote was teruggevonden en door R. R. Post in 1967 uitgegeven, heeft het lange tijd min of meer in de lucht gehangen. Nu is daar, ook dank zij A. H. J. Wilschut (vgl. *Mb.O.Utr.* juni 1982, 135-140), verandering in gekomen. De datering van het geschrift, door Post op „ongeveer 1374" gesteld, wordt hier met een deugdelijke argumentatie nader gepreciseerd op 1372. Een bespreking van de inhoud en de argumentatie van Groote's verhandeling gaat vooraf aan een overzicht van de traditie waarin het staat. Van D. noemt dit de „rigoristische" traditie, een term waar ik in dit verband reserves bij heb, omdat ze ook voor andere, vroegere en latere, stromingen in de theologie wordt gebruikt. Los daarvan is het de vraag of in dit verband Groote's standpunt wel als rigoristisch omschreven kan worden. Post stelt dit wél vast voor een ander punt in Groote's spiritualiteit, namelijk dat van de kuisheid. Of het hier ook geldt, vraag ik mij af. Streng, zeker, maar rigoristisch? Mij dunkt dat het vertoog van Groote daarvoor te stevig met argumenten wordt onderbouwd.

Van Dijk besteedt, net als Wilschut, terecht nogal wat aandacht aan Bernardus van Clairveaux die hij in een Duitse vertaling citeert (!), maar hij gaat nauwelijks in op de patristische achtergronden, hoewel hij Ambrosius en Hiëronymus wel noemt. Tenslotte geeft hij Groote zijn plaats binnen deze *rigoristische* traditie. Hij noemt hem „de enige middeleeuwse auteur die aandacht schenkt aan rigoristische denkbeelden". Maakt hij hem zo niet los uit heel de beweging van de Devotio Moderna? Waarom besteedt hij geen woord aan het boek *over de Navolging van Christus?* De termen „curiositas" en „curiosus" waaraan hij zoveel aandacht besteedt komen daarin vele malen voor, b.v. boek I, cap. 3 en 5, boek III, cap. 24, 43, 44 en 58 en boek IV, cap. 18. Zo zijn er wel bedenkingen bij deze publicatie te maken, waarmee niet is gezegd dat er geen nuttige informatie bijeen is gebracht. Wie het met vrucht wil bestuderen, moet wel latijn kunnen lezen.

v. S.

RIETVELD ALS MEUBELMAKER

Wonen met experimenten (1900-1924)
16 juli t/m 11 september 1983

De meubelen van de in Utrecht geboren en getogen Gerrit Rietveld (1888-1964) worden doorgaans meer als kunstwerken gezien en gepresenteerd dan als objecten met een gebruiksfunctie. Rietveld zelf stond niet afwijzend tegenover deze benadering. Voor hem was het ontwerpen van een meubelstuk een experimenteren met vorm, constructie en kleur.
In de tentoonstelling „Rietveld als meubelmaker" krijgen zowel de gebruiksfunctie als het vormexperiment bijzondere aandacht. Hoe de eerste gebruikers met Rietveld-meubelen woonden wordt getoond aan de hand van oude foto's en de reconstructie van een interieur. Onbekende en minder bekende meubelen van Rietveld, die geëxposeerd worden, geven de lijn van zijn ontwikkeling aan.
Rietvelds loopbaan als meubelmaker begon op twaalf-jarige leeftijd, toen hij als hulpje ging werken in de meubelwerkplaats van zijn vader. In 1917 opende Rietveld een eigen werkplaats, aan de Adriaen van Ostadelaan in Utrecht. Het was een kleine werkplaats, zoals er op dat moment meer in Utrecht waren, met een beperkte klantenkring gevormd door welgestelde burgers en bevriende kunstenaars.
In 1924, na de bouw van het Rietveld-Schröderhuis, werd Rietveld meer architect en meubelontwerper dan meubelmaker. De werkplaats waar de basis van zijn werk was gelegd deed hij over aan zijn „meesterknecht" Van der Groenekan. Deze komt overigens op de tentoonstelling „aan het woord" middels een videoprogramma.

Het idee voor de tentoonstelling „Rietveld als meubelmaker" ontstond bij de Vakgroep Kunstgeschiedenis van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Studenten vakdidactiek van deze vakgroep zorgden voor uitwerking en uitvoering van het plan. Bij de tentoonstelling verschijnt een boekje over Rietvelds ontwikkeling tot 1924, geschreven door de kunsthistorica Marijke Küper.

Openingstijden Centraal Museum:

dinsdag t/m zaterdag	*10.00-17.00 uur*
zon- en feestdagen	*14.00-17.00 uur*
maandag gesloten	

H. S.

NIEUWE LEDEN

H. Atteveld, Utrecht
Mw. A. Balfoort, Utrecht
W. Beekhuis, Bunschoten-Spakenburg
Mr. H. C. A. van Benthem, Utrecht
M. van Beusekom, Utrecht
Mw. N. Bol, Utrecht
M. J. Bok, Utrecht
J. B. van den Boogaard, Utrecht
H. R. Bredero, Utrecht
Ph. W. A. Brouwer, Nieuwegein
Ir. C. O. Bouwstra, Nieuwegein
S. W. G. de Clercq, Maarssen
H. van Dam, Ede
Mw. J. K. van Doorn-de Wit, Utrecht
Mw. H. van Eemeren, Utrecht
H. E. J. van Essen, De Meern
P. J. Fierst van Wijnandsbergen, 's-Gravenhage
Mw. J. Th. H. Fransen-van Galen, Utrecht
J. Froon, Utrecht
Mw. J. Gerritsen, Utrecht
Grafisch Atelier, Utrecht
A. J. M. Hooft, Utrecht
Mw. dr. ir. M. G. ter Horst, Zeist
J. F. L. van den Hurk, 's-Hertogenbosch
G. J. van Ingen, Bunnink
P. J. M. Janssen, Utrecht
Mw. drs. E. I. Jimkes-Verkade, Utrecht
Mw. A. Kaiser-Wols, Utrecht
Mw. T. W. van de Kamp-Lulofs, Utrecht
Mw. M. Kant, Woudrichem
A. M. Kerkhof, Utrecht
Mw. E. J. Kerkhoven-van Schaik, Utrecht
Kersbergen Installatie Technieken b.v., Utrecht
M. Keszalaer, 's-Gravenhage
Mw. C. E. Kolff-Reijnvaan, Amerongen
Mw. J. A. Koning-Sirag, Utrecht
H. van Kooten, Vleuten
Mw. L. J. Kronenberg-Dutilh, Utrecht
Mw. J. W. van de Kuinder-Hamer, Veenendaal
Mw. C. Lameris, Utrecht
Mw. S. van Leusden-Cornewal, Maartensdijk
D. van Maanen, Veenendaal
G. H. Maassen jr, Oosterbeek
N. T. W. van Maurik, Maartensdijk
G. M. J. de Meij, Utrecht
J. H. Meijman, Utrecht
Mw. W. J. Niermeijer-de Hoog, Utrecht
C. J. van der Peet, Utrecht
Provinciaal en Gemeentelijk Depot van bodemvondsten, Utrecht
J. H. H. Puts, Utrecht
H. N. M. A. Robertz, Nieuwveen
Mw. G. J. W. Röhner-Schuurman, Utrecht
J. R. van der Sandt, Haarzuilens
W. J. M. Schaatsenberg, Houten
J. Scheele, Utrecht
A. J. M. Schenk, Utrecht
M. Slingerland, Utrecht
F. de Soeten, Utrecht
J. Spoor, Utrecht
Mw. T. Springer-Stam, Zeist
R. Thiëd, Utrecht
F. Trapman, Utrecht
F. Vink, Utrecht
Drs. J. A. Visser, Utrecht
H. J. J. van der Vossen, Bilthoven
Ir. drs. W. J. Vrakking, Bilthoven
M. J. F. Wagenbuur, Utrecht
Mr. J. M. Weststeyn, Zwolle
Woonbrink Architectuur, Utrecht

Agenda

Van **maandag 8 augustus** tot **vrijdag 9 september** is de tentoonstelling „Vereniging Oud-Utrecht 1923-1983" te bezichtigen in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199, op werkdagen van 10.00-16.00 uur.

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 7/8-juli/augustus 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Notities over de steen-, pannen- en tegelbakkerijen langs de Vecht en de Vaartse Rijn

Nu de ,,Stichting tot Behoud van Bedrijfsmonumenten'' en de ,,Werkgroep Industriële Archeologie van de Steen-, Dakpannen- en Tegelbakkerijen'' vorig jaar zijn opgericht - hoewel zeker tien jaar te laat! - is het goed om te melden dat enkele historisch geïnteresseerden in het begin van de jaren zeventig al enkele pogingen ondernamen inzake onderzoek en behoud van Utrechtse steen- en dakpannenbakkerijen aan de Vecht en de Vaartse Rijn. Er zijn archiefonderzoeken verricht en er is ter plaatse archeologisch onderzoek gepleegd. Daarvan hier een verslag.

Te Oud-Zuilen kende men in 1858 drie steenbakkerijen: Daalwijck, Duinkerken en de IJsvogel. De Zuylense Oven van de heer van Zuylen is hier niet bij geteld omdat deze oven dan niet meer in produktie blijkt.

Tevens waren er vijf pan- en tegelbakkerijen: Vijfhuizen bij Daalwijck, Voorzorg, Vecht en Dijk, Zonlust en de Toekomst. Op de steenbakkerijen waren tesamen werkzaam 47 mannen, 18 vrouwen en 18 kinderen. Op de pan- en tegelbakkerijen werkten 50 mannen, 4 vrouwen en tien kinderen [1].

Maar ook ver daarvoor kende men langs de Vecht steen- en pannenbakkerijen. Eén daarvan was de oven van de Heer van Zuylen, Adam van Lochorst, die in 1622 toestemming verleende tot het ,,stellen'' van een steenoven op de Vecht tegenover de buurtschap Vijfhuizen. Deze toestemming kreeg Lambert Gijsbertsz. Hij was schout te Zuylen. In 1624 verklaarde de schout ,,dat onder expresse conditien dat offt daer maer een oven steen gemaekt wierd dat ick even soo well de voorschreven penningen ten vollen sall ontfangen dan als er geen eene oven gemaekt wierdt'' [2]. Ondertussen is de oven verhuurd aan Willem Hermens Raijmaecker te Utrecht.

In het bewaard gebleven kasboek, dat begint in 1754, staat: ,,17 augustus 1754 412000 steen in de Groote oven gekruyd''. Op 12 oktober 1754: ,,350000 steen in de kleyne oven gekruyd''. Respectievelijk werd er in dat jaar vier maal en drie maal ,,ingekruyd'' [3].

De plaats van de oven

De bewaard gebleven archiefstukken uit de 17de en 18de eeuw geven aan waar de ,,Oven van de Heer van Zuylen'' heeft gestaan. Zoals vele ovens, dikwijls wat weggestopt in het uiterste hoekje van een gebied. Natuurlijk wel dichtbij het water, op een plek waar klei voorradig was. De ,,Groote Oven'' en de ,,Kleijne Oven'' komen nog voor op de zgn. Eerste Minuutkaart van het kadaster, die rond 1830 tot stand is gekomen. Het bedrijf kreeg de perceelnummers Zuilen Sectie A 222 t/m 230, waarvan A 223 de ovens zijn. Hierbij behoorden ook de bedrijfswoningen en het bazenhuis. Met behulp van een luchtopname zijn de grondsporen van het genoemde duidelijk te herkennen. Gelijk met het bestuderen en documenteren van het bedrijfsarchief van de Heer van Zuylen konden ter plekke graafwerkzaamheden worden verricht. Al snel werd in samenwerking met de heren T. van Dijk uit Utrecht en H. Wissink uit Oud-Zuilen een keldervloertje gevonden dat nog geplaveid was met rode vloertegels van het formaat 18 x 18 cm. Deze lagen op bakstenen van het Utrechtse formaat 22 x 11 x 4 cm met daaronder een zandlaagje op een houten vloer die zich bevond op een vette rivierkleilaag. Links in de hoek bevond zich een putje. Rechts waren de resten van een stenen trapje dat ook geplaveid was met dezelfde vloertegels. Een ernaast gelegen keldertje gaf hetzelfde beeld, doch de vloertegels waren van het formaat 21 x 21 cm.

De heer Wissink die na de vergelijking van de luchtfoto en het terrein met succes de schop in de bodem zette, vond al gauw 30 cm onder het maaiveld diverse bodemverkleuringen en even later verschillende brokstukken van verpulverde bakstenen. Kort hierop trof hij een vloertje aan, dat bestond uit op hun kant liggende hard gebakken steentjes die het meest lijken op de bekende IJsselsteentjes, maar dan niet geel doch zwartbruin van kleur. Het was voor de kleine graafgroep onmogelijk het gehele terrein bloot te leggen. Daarom werd besloten het hierbij te laten. Wel mag uit de gevonden resten geconcludeerd worden dat er op deze plaats meer te vinden zal zijn.

Het bloot gelegde keldertje van de Zuylense Oven.

Dakpannenbakkerijen te Oud-Zuilen

Waren er in 1960 nog twee pannenbakkerijen (Zonlust en Voorzorg) in bedrijf te Oud-Zuilen, die beide eigendom waren van Wolter Weener, zes jaar later zullen deze bedrijven worden stil gelegd. Tien jaar later is alles afgebroken t.b.v. de woningbouw. Tijdens de bouw van het bedrijf is nog getracht de laatste panoven aan de Vecht te behouden voor het nageslacht. Dat is helaas niet gelukt. Gelukkig heeft wel de gemeente Maarssen, waaronder alles ressorteert, op aandringen van velen het gereedschap en hulpstukken van deze laatste dakpannenbakkerijen onder haar hoede genomen en ze ondergebracht in het plaatselijk museum. Aanwezig was ook nog een groot gedeelte van het bedrijfsarchief van de firma Weener. Ook dit bleef gespaard door toedoen van de Utrechtse adjunct gemeente-archivaris A. Graafhuis. Het is thans ondergebracht in het Rijksarchief in de provincie Utrecht. Het enige dat ter plaatse nog zichtbaar rest van deze pannenbakkerijen zijn de vele dakpannen die gebruikt zijn als schoeiing langs de Vecht te Oud-Zuilen. Het zijn machinaal gevormde pannen die voorzien zijn van de letters W.Z. (Weener Zuilen).

Aangenomen mag worden dat deze schoeiing tezijnertijd vernieuwd zal worden en de meeste dakpannen dan wel zullen verdwijnen. Mogelijk zal een (amateur)archeoloog ooit ter plekke een stuk dakpan vinden met de letter W.Z. en zich afvragen wat deze letters betekenen. Lezing van deze notities moge hem dat duidelijk maken.

In de 19de eeuw was de pannenbakkerij Voorzorg in handen van de familie Voorsteegh. Deze familie komt in Zuilen als pannenbakkersfamilie al voor in de 18de eeuw. Werd enkele jaren geleden een dakpan teruggevonden met verschillende namen erop van werknemers bij Voorsteegh, een andere recent gevonden dakpan op een woning aan de Leidsekade te Utrecht sluit mooi bij deze eerdere vondst aan. Op de grijze pan lezen we: *Kornelis Bloemendaal, Toon Smit, Pieter Smit, Thomas Delfguoue, A van Doorn, Hermanus Delfgou, Hannes Goedee, Tomas Delfgou, Klaas Bloemendaal, geschreven door H. van Doorn 31 augustus 1898.* (NB. De 18de verjaardag van koningin Wilhelmina).

Er wordt in dit opschrift niet vermeld dat de genoemde personen knechts zijn van Jan Voorsteegh, zoals dat wel op de pan uit 1875 het geval was. Genoemde Jan Voorsteegh heeft zelf op 14 april 1858 de zgn. eerste steen van de vernieuwde oven Voorzorg gelegd. Gezien de inscriptie was hij toen 9 jaar oud. Hoe zuinig men wel was blijkt uit de achterzijde van deze eerste steen. Daarop staat gebeiteld *1837,* het jaar van een eerdere vernieuwing van de oven. De eerste steen wordt thans bewaard bij een nazaat van Jan Voorsteegh, ds. Jan Voorsteegh, wonende te Renkum.

Tijdens de sloop van de pannenbakkerij in 1970 konder er nog foto's worden gemaakt van de oven. Tevens lagen rondom de oven verspreid diverse gebakken tegels van verschillende formaten, waaronder ook enkele zgn. baantegels van het formaat 30 x 30 cm, de voorloper van onze trottoirtegel. Thans, dertien jaar later, staan op de plaats van de oven woningen. Kinderen vinden in de grond stukken platte tegel en proberen er mee de overkant van de Vecht te bereiken.

Steen- en pannenbakkerijen langs de Vaartse Rijn

Stond de Vecht bekend om zijn (goede) steen-, dakpannen- en tegelbakkerijen, ook aan de Vaartse Rijn tussen Utrecht en Vreeswijk telde men er ruim vijftien. Veertien daarvan zijn gesloopt en hebben plaats gemaakt voor nieuwe bedrijven, plantsoenen, tehuizen en een sporthal. Alleen de steenbakkerij ,,De Liesbosch'' en nog enkele bedrijfswoningen van de steenbakkerij ,,Ruimzicht'' zijn nog aan te wijzen. Laatst genoemde werd in 1970 met de grond gelijk gemaakt en was het eigendom van de steenfabrikant Jan van Arkel. Ook heeft deze steenbakkerij model gestaan voor een schilderij van de Utrechtse kunstschilder Anton van Rappard [4]).

De steen-, dakpan en tegelbakkerijen zijn in de loop

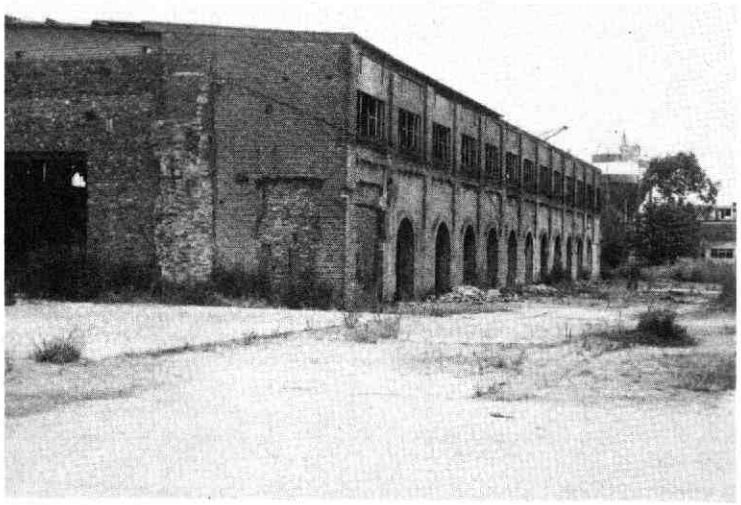

De ombouw van de vlamoven van de steenbakkerij de Liesbosch aan de Vaartse Rijn.

der jaren gedocumenteerd en kadastraal vast gelegd. Over enkele zijn reeds publicaties verschenen in het *Maandblad Oud-Utrecht* 55 (1982), oktober.

De Liesbosch

Reeds vóór 1800 stond bij het fraaie buitenhuis De Liesbosch [5]) een steenbakkerij die in 1856 in handen kwam van de uit Gouda afkomstige Willem Jan Mijnlieff, die evenals zijn zoon Jan Willem vele verbeteringen doovoerde op het gebied van het bakproces. Zo wordt ca. 1918 de oude veldoven vervangen door een moderne eigentijdse vlamoven. In het in 1908 opgerichte blad *Klei*, jaargang 1919, treffen we het volgende bericht: ,,De steenfabriek van dhr. Mijnlieff is begonnen met de vormcampagne en op de eerste dag is een productie bereikt van 21.000 stenen''. De vlamoven stookte de eerste week zeven kamers af. Het waren mooie harde stenen, die eruit tevoorschijn kwamen. In 1937 werd de oven stil gelegd en is later verbouwd (en intern gesloopt) tot een betonfabriek die tot voor kort dienst heeft gedaan. Wat er thans nog staat is het karkas van de vlamoven. Nog vier muren staan overeind, aan de zuidzijde zien we duidelijk de sporen van de groei die de oven tijdens de diverse uitbreidingen heeft ondergaan. De omgeving ligt bezaaid met bouwmaterialen die daar in de loop der jaren gestort zijn. Op deze plaats moet ook de oude veldoven hebben gestaan die bekend staat onder het kadastrale nummer Jutfaas E 214. Tijdens wat graafwerkzaamheden aan de noordzijde van de oven werden diverse vuurvaste-ovenstenen aangetroffen met de namen Cowen-Benson-Hannington en Hickmann en Co; benevens enkele van eigen bodem met de naam van de Leidse fabriek van vuurvaste stenen, Van Arkel.

Stoomdakpannenfabriek ,,'t Oog in 't Zeil''

Stond er voorheen aan de Vaartse Rijn een houtzaagmolen met de naam ,,'t Oog in 't Zeil'', na de brand van 1873, door blikseminslag ontstaan, kwam er al voor 1877 een dakpannenbakkerij. Het was J. C. M. van Eelde, fabrikant en koopman, die deze dakpannenbakkerij verkoopt op 3 februari 1897 aan de pannenfabrikant Arie van Oostveen. De techniek heeft dan ondertussen niet stil gestaan. Er zijn juist in deze tijd machines uitgevonden die het tijdperk van het machinaal vormen van de dakpannen inluidden. Ze werden met stoom bediend. In die tijd gebruikte men veelal een locomobiel van 6 pk. Hoewel veel van deze machines ontwikkeld waren in Duitsland, Frankrijk en Engeland, kende ons land in die tijd reeds de firma Aberson in Olst die sinds 1847 hulpmachines maakte voor de steen- en pannenbakkerijen. Zij leverde bijv. een steenvormmachine, type K, aangedreven door een rosmolen met een productie van 10 à 12.000 stenen per 10-urige werkdag. De rosmolen werd in beweging gebracht door een geblindeerd paard dat alsmaar een rondje liep.

Rond 1880 gingen veel fabrikanten ven stenen en dakpannen over tot de vervanging van dat paard. Ze namen een locomobiel. Door de overgang naar deze methode van aandrijving konden zij ook hun assortiment uitbreiden. Zo verschenen er veel nieuwe modellen dakpannen, waarvan de Bouletpan (ook wel de Echter dakpan genoemd naar de Limburgse gemeente Echt, waar dit soort dakpannen in grote getale geproduceerd werd) het meest voorkwam. De Bouletdakpan werd gevormd door een machine die was uitgebracht door de firma Boulet te Parijs. Veel van deze goede dakpannen zien we nog steeds op de daken liggen. Een mooi voorbeeld is het dak van de Rijksmunt te Utrecht. Maar ook de bekende Muldendakpan (Duits van origine) had veel aftrek. In dit soort dakpannen vinden we de firmanaam aan de achterzijde telkens ingestempeld.

Aan de dakpannenfabriek van Arie van Oostveen, die zijn bedrijf van de hand deed aan Braat, en deze aan Stuifsand, kwan een einde. G. M. Stuifsand stopt het bedrijf in 1912. Ter plekke komt een bouwmaterialenhandel van de firma Witzand, later Wodan Bouwmaterialen geheten.

Een pottenbakker, Johannes van de Ende, heeft in een van de loodsen nog tot 1919 gewerkt.

Na Wodan Bouwmaterialen kwam er de Stichtse Houthandel, die er enkele jaren geleden mee stopte. De loodsen werden toen afgebroken en het terrein werd bouwrijp gemaakt.

Bij dit bouwrijp maken werd het braak liggende terrein door graafmachines omwoeld. Het lag vol afvalprodukten en mislukte baksels. Het meeste betrof machinaal gevormde pannen en tegels. Vele waren voorzien van het firmastempel *,,'t Oog in 't Zeil'', Jutphaas* en zullen ooit gemaakt zijn met behulp van de Abersonpers en de revolverpers. Naast de Tuile du Nord, de Platte Friese Pan en de Gegolfde Friese Pan, werden ook mislukte vloertegels van rood en grijs baksel gevonden.

Utrechtse tegelbakkerijen

Reeds ver voor 1600 werden te Utrecht vloertegels gebakken van verschillende formaten. Recente vondsten in de Kaatstraat en elders gaan terug tot voor 1400. De tegels waren 10 x 10 cm of kleiner. Veelal waren ze voorzien van loodglazuur in kleuren als geel, groen, zwart, rood en bruin. Ook werden er geritste tegels gevonden van 17 x 17 cm. Hier kon men negen kleine tegels uithalen. Een prachtig voorbeeld van een vloer met dit soort tegels is te vinden in de Dekenkapel van de Pieterskerk en in de Janskerk; beide vloeren moeten vroeg in de 14de eeuw zijn aangelegd [6]). De eerste tegelbakkerijen lagen dus aan de Vecht, even ten noorden van de stad buiten de Bemuurde Weerd.

In de 16de en 17de eeuw kunnen we in Utrecht ook de zgn. muursteengenbackers vinden, o.a. op het Maria Bolwerk [7]). Muursteengens, wij zeggen: tegeltjes, vonden veel aftrek. Voorgegaan door Claes Jansz Wijtmans startte Adriaen van Oort uit Gorkum in 1668 te Utrecht een muursteentjesbakkerij, die via via haar opvolger vindt in de huidige Tegel- en Faiencefabriek Westraven, voorheen de Gebroeders Ravesteyn. De zoons van Adriaen van Oort treden in hun vaders voetsporen. Zo werkt Johannes van Oort als tegeltjesbakker te Amsterdam en zijn zgn. ,,harders''

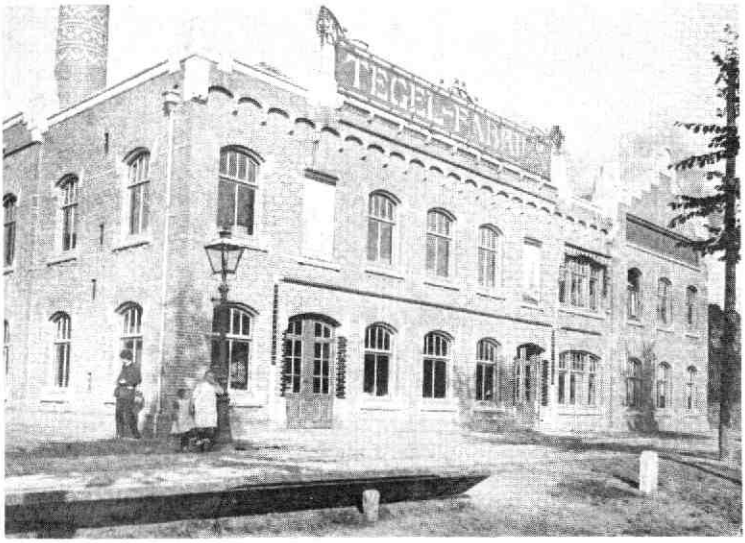

De beide tegeltableaus aan de oostzijde van de tegelfabriek de Nijverheid aan de Vaartse Rijn, na 1904.

(tegeltjes met herdertaferelen) worden erg beroemd. En zijn dat nog! Een andere zoon, Bernardus, zet het bedrijf van zijn vader voort, dat gelegen is tussen de voormalige Achter de Twijstraat (thans geheten Oudegracht Tolsteegzijde) en het Pelmolenplantsoen. De oudste zoon, François van Oort (soms wordt de naam Van Noort gespeld) kiest zijn plaats aan de Vaartse Rijn en sticht daar het bekend geworden buitenhuis Rotsoord. François was hierbij ook nog advocaat en heeft enkele fraaie, lange lofdichten op zijn naam staan. Hij trad ook veel op als vertegenwoordiger van pan- en steenbakkers en gaf hun juridische adviezen. Hieruit blijkt dat hij zich betrokken bleef voelen bij het vak van zijn vader. Ook achter zijn buitenhuis lag een steenbakkerij waar veel werd geëxperimenteerd. De mislukte produkten werden handig gebruikt om Rotsoord te verfraaien. Links en rechts verrezen respectievelijk de huizen Rotsenburg en Rotswijck.

Eén van de experimenten van Rotsoord bracht het tot een octrooi: de zgn. Stichtse gegoten Marmervloertegel. In 1691 kreeg François het octrooi tot het maken van of bakken van ,,een soorte van gemarmerde steen'' [8]). Dit was een tweekleurige geaderde, op marmer gelijkende vloertegel. Deze vloertegel werd door hem met succes gefabriceerd, evenals door zijn opvolgers, tot ca. 1894. Een van de laatste vervaardigers was Jan Willem Mijnlieff, die in 1894 de tegelfabriek kocht van de firma Schillemans. Deze laatste was naast de fabrikant van de gegoten marmertegel ook producent van dakpannen en tegeltjes sinds 1855. Na 1894 worden door hem geen geaderde of marmervloertegels meer gemaakt. Wel is bekend dat onder een andere naam, nl. Bloementegel, dezelfde tegel werd gemaakt door de gebroeders Ravesteyn te Jutphaas aan de andere kant van de Jutphaseweg. Dit kon waarschijnlijk omdat het octrooi gold voor de gemeente Utrecht en niet voor andere gemeenten. De latere opvolger van de pannenbakkerij Westraven van de gebroeders Ravesteyn, de heer Van Wijngaarden, fabriceerde de tegel nog tot 1925. Dan is dit produkt hoofdzakelijk bestemd voor boerenwoningen in Brabant.

Omdat er toch een scheidingsmuurtje moest komen op het bedrijfsterrein, kon er graafwerk verricht worden. Op de plaats waar eens een tuinpaviljoen van het huis Rotsoord stond, bevindt zich een dicht gegooide kelder [9]). Hoofdzakelijk bleek deze gevuld met zand en puin, maar ook met veel brokken geaderde of gemarmerde vloertegel. Met behulp van archiefmateriaal en een teruggevonden voorbeeld bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist konden deze brokken geïdentificeerd worden als tegels van de formaten 14, 15 en 16 duim in het vierkant. In 1856 moeten er blijkens een prijslijst ook vloertegels van 46 x 46 cm gemaakt zijn. Het betrof hier grijsgesmoorde tegels die hun geaderd effect ontleenden aan een vermenging met pijpaarde. Na 1800 kregen de tegels de naam van de eigenaar van de bakkerij en bewoner van Rotsoord. Ze worden dan ,,Pronckert vloertegel'' genoemd [10]).

Zoals gezegd loopt er een rode draad van de fabriek van 1642 naar de Tegel en Faiencefabriek Westraven. Hierbij behoort ook de tegelfabriek Holland van Jan Willem Mijnlieff, eens gelegen op Rotsoord. Naast de vele fraaie kunstwerken die hij liet aanleggen, werden er ook geschilderde muurtegeltjes vervaardigd [11]). Ter plekke staat nu de meubelfabriek Pastoe. Oudere werknemers van dit bedrijf stootten eens bij het storten van een betonnen werkvloer op veel tegelscherven.

Bij het natrekken van de eigendommen van Mijnlieff bleek dat er een stortplaats van deze fabriek was geweest aan de Waayensedijk onder Houten. Hier zijn veel fragmenten teruggevonden. Het waren proefstukken die één of twee keer gebakken waren. Een vondst met de naam ,,Holland'' bevestigde dat er een stort was geweest van deze fabriek tussen 1894 en 1920. De gevonden scherven geven een duidelijk beeld van de smaak en het toegepaste procédé van

die periode. Thans loopt er een autoweg over de vroegere stort heen.
De tegelfabriek stond in eerste instantie aan de Jutphaseweg. Pas in 1918 verhuisde een kleine groep werknemers naar de voormalige pottenbakkerij van Klaas Mobach, die gelegen was op de hoek van de Amaliastraat en de Jutphaseweg. De dakpannen- en vloertegelfabriek Westraven bleef zijn funktie houden onder de naam Dakpannenfabriek Gebr. van Wijngaarden. Eerder genoemd deel van het bedrijf dat tegels en muurtegels maakte, verhuisde naar dat andere onderkomen. De leiding had J. J. J. van Luijn. Lang bleef dit deel daar niet gehuisvest; binnen twee jaar werd de firma Westraven heropend aan de Helling 112, thans Heuveloord 112. Was de dakpannen- en vloertegelfabriek Westraven in 1661 opgericht, de dependance kwam tweehonderd meter zuidelijker te liggen en dateert van 1845 onder de naam ,,De Nijverheid''. Men fabriceerde hoofdzakelijk muursteentjes-wandtegels. Beide bedrijven stonden onder directie van de gebroeders Ravesteyn [12]).
De muursteentjesbakkerij ,,De Nijverheid'' had aan de noordzijde een fraai tegeltableau, gedateerd 1845. Na de brand in de nacht van 18 op 19 juni 1904 verhuisde dit tableau naar de oostkant van het herbouwde bedrijf. Tevens kwam er een tweede tableau bij, gedateerd 1904. Nadat het gebouw in andere handen was overgegaan en het een andere bestemming had gekregen, werden de twee tableaus ondergeverfd. In 1981 werden ze weer ontdekt en schoon gemaakt. Tijdens deze schoonmaak werd er door de huidige eigenaar een showroom voor auto's aangebouwd. Dit bood de mogelijkheid de grond te doorzoeken. Deze plek en de ernaast gelegen voortuin leverden verscheidene vondsten op van produkten die ter plaatse gemaakt of gebruikt werden. Het bleken vaak gebakken wandtegels te zijn die bij de eerste baksel reeds waren afgekeurd. Ze waren dus nog niet beschilderd en geglazuurd, hetgeen plaats vond voordat de tegels ten tweede male de oven in gingen. Enkele fragmenten vertoonden notities in potlood, o.a. het aantal baksels per oven. Tevens werden er veel stukken van de oude oven aangetroffen, stukken van voor de brand?

Schalkwijk *F. H. Landzaat*

Noten:

1) Verslag Provinciale Staten van Utrecht 1858.
2) Huisarchief van de Heren van Zuilen. Rijksarchief Utrecht.
3) Uytgave van mijn steenoven. Aanwezig in het Huisarchief van de Heer van Zuilen.
4) Catalogus Een Schilderij Centraal. Centraal Museum, Utrecht, 1980.

De beide tegeltableaus van de Tegelfabriek De Nijverheid. Rechts: Mercurius, de god van de handel. Links: De personificatie van de pottebakkerskunst, het palet in de hand, voor een vlammende oven. De figuur staat temidden van produkten uit het bedrijf: vazen en aardewerk tegeltjes. Op een piedestal de Venus van Milo.

[5]) G. van Klaveren. ,,De geschiedenis van een buitenplaats en haar lofdicht''. In: Jaarboekje Oud-Utrecht 1947/48, 95 ev.
[6]) Maandblad Oud-Utrecht 55 (1982), februari.
[7]) Vis, de Geus en Hudig. Altniederländische Fliesen. 1926-1933.
[8]) Statenarchief 349-43. Rijksarchief Utrecht.
[9]) C. C. S. Wilmer. Buitens binnen Utrecht. Vianen, 1982 en maandblad Oud-Utrecht 35 (1962), september.
[10]) Zie ook: F. H. Landzaat. ,,De Stichtse gegoten Marmervloertegel''. In: Tegel 9 (1981), 9 ev.
[11]) Catalogus Nederlandse Sierkunst uit de periode 1885-1935. De Vaart, Hilversum. 1982. p. 62.
[12]) C. de Jong. Westraven, Van pannen en estriken tot tegels en plastieken. 1977 (herdruk).

WILLEM STOOKER,

MAARSSEN 24 FEBRUARI 1892 - UTRECHT 22 JULI 1983.

Begin 1954 kwam ik, vanuit de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, in contact met Willem Stooker. Het was de spannende periode, waarin tijdens de verbouwing van de Rechtbank onderzoek werd verricht naar de restanten van de voormalige Paulusabdij (waaruit het complex ontstaan is) en waarin ook het vooronderzoek plaats vond aan de Pieterskerk. Stooker had zijn werkkamer in het ontvanggebouw van de Domtoren; in ,,Flora's Hof'', daarachter, lag het kantoor van zijn trouwe medewerkers, de werkplaats, het steenhouwersatelier en de materiaalopslag. Een leuk, compact dienstje, dat van vele markten thuis was. De oudste ,,gemeentelijke monumentendienst'', heel informeel gegroeid rond Stooker vanuit zijn opzichterschap bij de laatste fase van de Domtoren-restauratie. Hij werd daar in 1925 toegevoegd aan de architect dr. ir. G. W. van Heukelom namens de gemeente Utrecht, waarbij hij sinds 1917 in dienst was [1]). In 1929 was dit werk in grote lijnen voltooid, definitief op 22 april 1931.
Het grote belang van Stookers werk in deze periode werd centraal gesteld door Th. Haakma Wagenaar in diens toespraak bij de crematie op 27 juli jl. Al bleef ook na de voltooiing de altijd zorg vragende Domtoren de dominant in zijn activiteiten, er waren méér werken met een historisch aspect in de stad en steeds weer werd Stooker daarmee belast (als hij de taak al niet zelf initieerde), daar hij in deze zijn zorgvuldigheid en zijn groeiende deskundigheid had bewezen: archeologisch werk, restauraties van monumentale panden in gemeentelijk bezit, voorbereiding van de restauraties van de overige torens, zorg voor waardevolle zaken gedurende de oorlog (o.m. de manuscripten van de U.B.!), restauratie van werfmuren, advieswerk voor het Monumentenfonds (dat toen alleen subsidieerde, en nog slechts één pand in bezit had), adviezen voor andere particuliere restauraties, documentatiewerk en tot slot voorbereiding van het ,,vijfkerkenplan''. Ook vanuit andere gemeenten in de provincie werd meermalen zijn advies gevraagd (in IJsselstein al in 1937).
Zo beëindigde hij zijn ambtelijke loopbaan in 1957 als hoofdarchitect. Al die jaren was hij vrijwel elke dag, om half 8, begonnen met een keer de Domtoren te beklimmen, die er dan ook altijd perfect uitzag, want elke ongerechtigheid moest onmiddellijk hersteld worden.
Eén bijdrage aan de stad, die aan hem te danken is, verdient nog even een aparte vermelding: die van de gebeeldhouwde lantaarnconsoles [2]). De werfmuurrestauraties kwamen juist op gang, toen Kees Groeneveld, na een kloosterleven in Afrika, bij Stooker als steenhouwer in dienst kwam. Hij onderkende spoedig Groenevelds grote talent en hij liet hem de consoles met toepasselijke sculptuur versieren.
Op de begroting bleef het ,,steenhouwerswerk'' en zodoende ontstonden er nooit discussies over de vraag of dit nu wel mocht en kon! Met een bepaalde koppigheid heel stil profiteren van - soms nauwelijks waarneembare - mogelijkheden, daar was hij een meester in. Wij zullen nooit weten, hoevele restauraties, opknapbeurten en onderzoekingen daaraan te danken zijn.
Het goede wederzijdse contact zal ertoe bijgedragen hebben, dat mij gevraagd werd hem in april 1957 op te volgen. Tot ieders verrassing begon Stooker toen nog aan een nieuwe fase: die van particulier architect. Daarnaast behield hij zijn volle belangstelling voor wat er in de stad gebeurde en leverde hij zijn bijdrage daartoe in de gemeentelijke Monumentencommissie en in het bestuur van het Monumentenfonds. Voorts inventariseerde hij ten behoeve van de toenmalige provinciale monumentencommissie.
Wederom een verrassing: toen hij 75 werd zei hij: ,,Ik moet plaats maken voor jongeren''. Hij wilde een voorbeeld stellen aan - minder vitale - leeftijdgenoten, die doorgingen met hun werk. Wederom volgde ik hem op: ,,Maak jij mijn werk maar af''. Wel bleef hij dat intensief - maar zonder bemoeizucht - volgen. Daarbij ontdekte ik, dat er meer zéér sterken in de familie voorkwamen: wanneer we in Maarssen langs het rusthuis reden zei hij steeds - zelf 76 of 77 - ,,Even kijken of oompje in de serre zit''.
Zo heeft hij nog 16 jaar vol belangstelling mogen waarnemen, zonder mee te doen. Enerzijds bescheiden, maar ook met een groot gevoel van eigenwaar-

Willem Stooker (86!) op de steigers bij de restauratie van kasteel De Cannenburch te Vaassen.
Foto: Paul van Vliet, 1978.

de, nooit beslag op je leggend, altijd bondig en to the point, tot op zekere hoogte bereid zich in nieuwere inzichten te verdiepen, altijd verontwaardigd over gebrek aan zorgvuldigheid en over slonzigheid. Geïnteresseerd niet alleen in de historie, maar ook in zijn medemensen. Velen van de rond driehonderd aanwezigen bij zijn crematie zal hij nog in het laatste halfjaar hebben ontmoet. En - last but not least - geïnteresseerd in bloemen. Zijn prachtige grote tuin was een feest voor ieder die deze zag.
Na het overlijden van zijn vrouw, in december 1982, hield hij zich groot: ,,Ik mag niet mopperen, ze is toch 89 geworden''. Maar veel van het plezier was eraf, hoeveel zijn kinderen en kleinkinderen ook voor hem betekenden. Een aftakeling is hem bespaard. Voor ons blijft Stooker een man als een stuk natuursteen van de beste kwaliteit, het materiaal waarmee hij zo goed kon omgaan. *C. L. Temminck Groll*

Noten:

1) Voordien werkte hij bij architect Martin Rietbergen, o.m. aan de uitwerking van diens ontwerp voor het in 1916 te Paramaribo gebouwde St. Vincentius-ziekenhuis.
2) A. Graafhuis/C. A. Baart de la Faille, *Reliëfs in Blauw*, Utrecht 1982 [3]. Zie voor de aan hem opgedragen steen: p. 87.

Bibliografie W. Stooker

1938 - JbOU, 42. *Enkele mededeelingen betreffende den Westbouw der St. Nicolaaskerk.*
- JbOU, 168. *Het Cisterciënserklooster ,,Onze Lieve Vrouweberg'' te IJsselstein.*
1943 - JbOU, 119. *Mededelingen over het St. Catharijneconvent.*
1948 - De Timmerwerf (G.W. Utrecht, thans ROVU; aldaar aanwezig), nr. 8, 1. *Oudheidkundige Vondsten.*
1949 - MbOu, 89. *De Paulus abdij.*
1953 - Bouwk. Weekbl. 305. *De bouwmeester Frederick Matthijsz van Lobbrecht.*
- De Timmerwerf (G.W. Utrecht) nr. 29, 7, *Het Kruis staat er op!* (Jacobitoren; afb. in De Timmerwerf nr. 30, 1954, 6).
1954 - Heemschut, 22. *Nu eens over grachten die niet gedempt zullen worden* (Utrecht).
- MbOU, 68. *De St. Paulusabdij te Utrecht.*
1955 - MbOU, 65. *De St. Paulusabdij te Utrecht.*
1956 - MbOU, 1 en 21. *Utrechtse bouwmeesters uit de Gouden Eeuw.*
- MbOU, 73. *De jongste opgravingen te Utrecht (St. Pieterskerk).*
1957 - MbOU, 114. *Iets over de boerderij Laanwijk te Lopik en een Utrechtse familie.*
- De Timmerwerf (O.W. Utrecht), nr. 38, 3. *Het Cisterciënserklooster Maria ten Daele.*
1958 - De Timmerwerf nr. 43, 3. *De opgraving van ,,Mariendaal'' in Zuilen* (met C. L. Temminck Groll).
- De Timmerwerf, nr. 47, 16. *A. van Beek, Metselaar A met pensioen.* (Voorman bij archeologisch onderzoek).
1968 - MbOU, 16. *Iets over twee muntjes.*
1973 - JbOU, 148. 50 jaar monumentenzorg in stad en provincie Utrecht, 1: *De monumentenzorg in de stad Utrecht tot 1957.*

J. C. Janssen, *De lotgevallen van de Utrechtse klokken in de bezettingstijd* in „De Schakel" (gem. Utrecht) van okt. 1957 is samengesteld met behulp van notities van W. Stooker.

Documentatie van W. Stooker is opgenomen in de beide tot nu toe aan de stad Utrecht gewijde afleveringen van de van Rijkswege opgestelde Geïllustreerde Beschrijving van monumenten van geschiedenis en kunst (resp. E. J. Haslinghuis, Den Haag 1956 en E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, Den Haag 1965).

Over W. Stooker en zijn werk:

1942 - MbOU, 33. E. (= G. A. Evers). *Bij Willem Stookers 25-jarige ambtsvervulling.*
1957 - MbOU, 50. De J(ong) *W. Stooker, erelid van Oud-Utrecht.*
- De Timmerwerf, nr. 38, 3. Pl(anjer), *Jubilaris Stooker verlaat de dienst.*
- Jvsl. Utrechts Monumentenfonds 1956-'57, 6.
1966 - MbOU, 42. C. L. Temminck Groll, *De Hervormde Kerk te Vreeswijk.*
- MbOU, 62. Aanvulling op bovenstaande.
1967 - MbOU, 9. Geheel nummer met bijdragen van het Bestuur, C. L. Temminck Groll, K. de Wilde, M. D. Ozinga en T. Harteveld.
1970 - JbOU, 9, Meta A. Schimmel, *Nederlandse Hervormde kerk te Maarssen.*
1972 - MbOu, 10, C. L. T(emminck) G(roll), *W. Stooker, 80.*
1980 - MbOU, 150, *62 jaar gemeentelijke monumentenzorg* (n.b. dit had moeten zijn: 55 jaar).
1982 - MbOU, 96, *W. Stooker 90 jaar.*
1983 - U.N. 27 juli, C. A. Schilp, *W. Stooker overleden.*

NIEUWEGEIN EN HET GEIN

De naam Nieuwegein

Om de woningnood in het hart van de provincie Utrecht op te lossen is het plan ontwikkeld om ten zuiden van de stad Utrecht een nieuwe stad te bouwen. Hiertoe werden de gemeenten Jutphaas en Vreeswijk op 1 juli 1971 samengevoegd tot één nieuwe gemeente. Deze nieuwe gemeente kreeg de naam Nieuwegein. Deze naam is echter niet bedoeld als een grap, maar heeft een historische achtergrond.
In het zuiden van de voormalige gemeente Jutphaas tegen de oude grens van de gemeente Vreeswijk heeft namelijk vroeger het stadje het Gein gelegen, waarvan hierna in het kort de historie volgt.

De voorgeschiedenis van het Gein

Het scheepvaartverkeer van de stad Utrecht met de Duitse Hanze-steden ging oorspronkelijk langs de Kromme Rijn. Om de waterstand in de rivier te beïnvloeden werd er bij Wijk bij Duurstede een dam in de Kromme Rijn gelegd. Deze dam lag er volgens een oorkonde uit 1165 al. Een gevolg hiervan was het dichtslibben van de Kromme Rijn waardoor deze als scheepvaartweg onbruikbaar werd. De stad Utrecht zocht daarom een nieuwe verbinding met de Rijn. Hiervoor is in 1148 een vaart gegraven van Utrecht naar de Hollandse IJssel. Bij het graven van deze vaart is waarschijnlijk gebruik gemaakt van een oude Rijnarm, die op enige afstand van Oudegein zuidwaarts naar de IJssel liep. Deze vaart bestond uit een gedeelte van de Vaartse Rijn en het deel, dat later de Doorslag genoemd wordt, dat uitmondt in de IJssel. De IJssel stond toen nog in open verbinding met de Lek. Om het hogere Lekwater tegen te houden is de Doorslag afgedamd. Deze dam heeft vermoedelijk eerst in de omgeving van Oudegein bij de Rantdijk gelegen. Later is de dam waarschijnlijk door het verlanden van het stuk Rijnarm tussen dam en IJssel naar het zuiden verplaatst.

De tol van het Gein

Reeds voor het jaar 1200 hieven de bisschoppen van Utrecht tol bij de dam in de vaart in de omgeving van Oudegein en het Gein. Tot het jaar 1200 hebben deze dam en tol waarschijnlijk bij de Rantdijk gelegen. In het jaar 1217, het jaar waarin het Gein een afzonderlijk kerspel werd, bevonden dam en tol zich in de omgeving van de oude Geinbrug, die onlangs afgebroken is. Tussen de jaren 1200 en 1217 is de dam vermoedelijk verplaatst van de omgeving van de Rantdijk naar het gebied in de nabijheid van de oude Geinbrug. Het is mogelijk dat de tol in deze periode tijdelijk bij de stad Utrecht is geheven.
Volgens een oorkonde uit 1220 mocht de bisschop van Utrecht van de keizer de tol van het Gein naar welgevallen binnen zijn gebied verleggen. Van dit recht maakte hij gebruik toen er een nieuwe handelsweg ontstond bij het graven van de nieuwe vaart van Jutphaas naar Vreeswijk omstreeks 1289, waarbij de tol gedeeltelijk naar Vreeswijk is verplaatst. Het graven van deze vaart, de Vaartse Rijn, was noodzakelijk nadat door verlanding en voor waterstaatkundige belangen de IJssel in 1285 bij het Klaphek afgedamd was. In het Gein bleef toen de tol nog noodzakelijk vanwege de handel van de plaatsen IJsselstein, Montfoort, Oudewater, Gouda, e.d. met Utrecht, welke via de IJssel en Doorslag plaats vond.
De tol van het Gein wordt samen met de tol aan de nieuwe vaart bij Vreeswijk nog in verscheidene oorkonden genoemd en zij bleven in stand tot het eind van de 16e eeuw. De Geindam, die door het afdam-

men van de IJssel bij het Klaphek in 1285 overbodig werd, is „doorgeslagen", waardoor mogelijk de naam Doorslag is ontstaan.

Het Gein als nederzetting en stad

Het Gein is door zijn gunstige ligging als handelsnederzetting bij de dam ontstaan. Hier werden namelijk de goederen van een schip aan de ene kant van de dam overgeslagen naar een schip aan de andere kant van de dam. In het jaar 1244 stond daarvoor op de dam of dijk zelfs een kraan om de goederen gemakkelijk over te kunnen laden. Het Gein vormde als zodanig een onderdeel van de handelsverbinding tussen Utrecht en onder meer de Duitse Hanzesteden.

De bewoners van het Gein hadden eerst zelf geen kerk, maar waren aangewezen op de kerspelkerk van Eiteren bij IJsselstein. Doordat bij ruw weer en in de winter de IJssel buiten haar oevers trad, konden de bewoners van het Gein hun kerk niet bezoeken. Een vijftiental gezinnen onder Vreeswijk was dan om dezelfde reden eveneens van hun kerk gescheiden. Om deze bezwaren op te lossen gaf de bisschop in 1217 aan deze bij elkaar wonende kerspelgenoten van Vreeswijk en van Eiteren vergunning om in het Gein - binnen het kerspel van Eiteren - een kerk te bouwen. Hiervoor werd een nieuw kerspel gesticht waaronder eveneens de hofstede en landen van de Rijpickerwaard kwamen te ressorteren. De grens van het nieuwe kerspel liep verder aan de ene kant tot aan Oudegein en de grens met het kerspel Jutphaas en aan de andere kant langs de IJssel en van een gracht achter het huis van een zekere Wendekind tot aan de Wierssteeg, die vroeger naar de hofstede de Oude Wiers onder Vreeswijk leidde.

De bloei van het Gein en de ligging aan de grens van het gebied van de bisschop van Utrecht vormden voor de naijverige graven van Holland de aanleiding om deze plaats telkens weer aan te vallen. Reeds in 1202, tijdens de oorlog tussen de bisschop en onder andere de verbonden graven van Holland en Gelre, zal het Gein waarschijnlijk verwoest zijn. Ook voer de graaf van Holland in de herfst van het jaar 1225 met een aantal schepen de Lek op en legde hij het pas kort tevoren tot kerkdorp verheven Gein geheel in de as. In de loop van de 13e eeuw kreeg het dorp nog meer van dergelijke aanslagen te verduren. Om hier een einde aan te maken en het Gein tegen deze aanvallen te beschermen gaf de bisschop in 1294 stadsrecht aan het dorp. Er werd een stadsgracht gegraven en de bewoners van het Gein binnen deze gracht kregen de rechten en plichten van poorters. Ook werd hierbij voor het bestuur een bank van schout en schepenen ingesteld.

In deze tijd was het Gein ondanks de vele aanslagen en de concurrentiepositie van Vreeswijk nog een bloeiend handelsstadje. In 1333 echter werd het Gein wederom geplunderd en in brand gestoken, waarna de bloei van het stadje zich mede door de nieuwe vaarweg naar Vreeswijk niet meer tot het oude niveau kon herstellen. In 1348 richtten de Hollanders wederom verwoestingen aan in de omgeving van het Gein en in 1402 werd het stadje door Jan van Arkel, heer van Zoelen, geplunderd en in brand gestoken. Het Gein was toen grotendeels vervallen en verwoest. In 1438 was het zelfs niet meer in staat om uit eigen middelen een priester te onderhouden en werd de geestelijke zorg overgedragen aan de biechtvader van het klooster, dat in 1423 in de verwoeste stad was gesticht. Later is de kerspelkerk met de pastorie bij het klooster ingelijfd, waardoor het Gein als afzonderlijk kerspel ophield te bestaan. Het Gein behield echter wel zijn schepenbank, waarvoor in 1476 binnen de stad zelf echter niet meer voldoende bekwame burgers waren en die toen uit de aangrenzende kerspelen mochten worden gekozen.

Het klooster Nazareth

In 1421 werd door een overstroming het zusterhuis van St. Franciscus in Almkerk verlaten. Drie begijnen uit dit klooster vluchtten naar Utrecht en zochten daar later in de omgeving een plaats om een nieuw klooster te bouwen. In de verwoeste stad het Gein, waar de kerk en pastorie nog aanwezig waren, werd daartoe een huis gekocht op de oude dijk (Geindijk), waar vroeger de Lek (IJssel) langs liep. Dit huis werd afgebroken en met toestemming van de pastoor en de buren van het Gein wat dichter bij de kerk weer opgebouwd. In 1423 is het klooster Nazareth gesticht. Het gebouw bestond oorspronkelijk slechts uit een langwerpig huis van zeventig voet lang en het stond bij de oude parochiekerk en pastorie, welke omstreeks 1438 met het convent werden verenigd. Bij het klooster bevond zich nog een sterk stenen huis, dat naar een vroegere bewoner Ruwesen genoemd werd. Dit huis heeft Gerrit Claesen, de zaakwaarnemer van het klooster, in 1427 gekocht om daar samen met zijn vrouw onder de bescherming van het klooster te wonen. In 1433 kreeg het klooster zijn eigen biechtvader, vader Herman, die zijn intrek nam bij Gerrit Claesen. Drie jaar later werd er voor hem een eigen woning gebouwd en wel 75 voet lang en twee verdiepin-

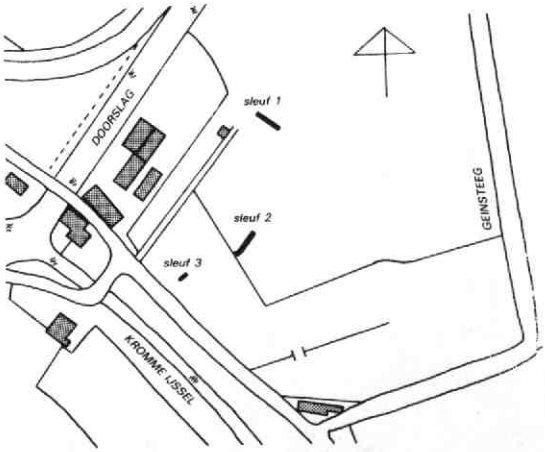

De ligging van de opgravingssleuven, schaal 1 : 3.000

gen hoog. Het klooster was inmiddels door giften en uit nalatenschappen zo rijk geworden, dat het in 1428 meer dan 250 morgen (ruim 200 ha) land bezat. Het aantal zusters was in dat jaar tot 30 gestegen.
Omstreeks 1441 kreeg vader Herman toestemming van de paus om de oude kerspelkerk en de pastorie met het klooster te verenigen. Hierdoor verviel zijn plan om op het kerkhof een kloosterkerk te bouwen. Hij heeft toen het kloostergebouw laten vertimmeren en verfraaien. In 1460 werd het voorzien van een ringmuur en een kloosterpoort en in 1477 is het nog verfraaid met een pand of gaanderij. Aan de parochiekerk werd in 1515 voor meer dan 2200 gulden vertimmerd. Het complex waaruit Nazareth bestond zal verder waarschijnlijk nog een bouwhuis, koestal, turfschuur, bakhuis, brouwhuis en waterhuisje omvat hebben.
In het eigenlijke kloostergebouw waren de cellen voor de zusters. Deze kamertjes waren oorspronkelijk zeer eenvoudig ingericht en slechts met horden van elkaar gescheiden. Bij het toenemen van de welvaart en de rijkdom van het klooster werden zij van wat meer gemak voorzien.
Bij deze cellen lag ook de zitkamer van de mater of later priorin, die wat weelderiger was ingericht. Tevens was hier de slaapzaal met de aan de muur bevestigde koetsen of opgeslagen bedsteden van de nonnen. Beneden had men een pronkkamer, waarin zich een schouw bevond. Op de benedenverdieping lag ook de eetzaal met een etenstresoortje of buffetje, de spinkamer met de spinnewielen en het weefgetouw, de kapittelkamer, de spreekkamer met het getraliede spreekvenster, de ziekenzaal, de keuken en andere vertrekken.
In de woning van de biechtvader werd gastvrijheid geboden aan de relaties van de zusters en aan reizende geestelijken.
De zusters hielden zich bezig met het verplegen van zieken, handwerkonderwijs zoals spinnen, weven en breien, het schrijven van stichtelijke boeken, kleuren van missalen, stikken of borduren van zitkussens, kerk- en altaarversierselen e.d.
Na een tijd van zedelijk verval in het klooster werd door de hervorming en de opkomende oorlog met Spanje het verblijf op het platteland voor de zusters minder wenselijk. In 1572 vertrokken de nonnen uit het Gein naar de stad Utrecht.

Gerestaureerde steengoed kannetjes uit de 14e (links) en 15e eeuw (rechts).

De proefopgraving

De plaats waar het stadje het Gein met het klooster gelegen heeft is te vinden aan de oostkant van de Doorslag, waar deze in de Kromme IJssel uitkomt. In de daar gelegen boomgaard zijn de eventuele overblijfselen van het stadje te vinden.

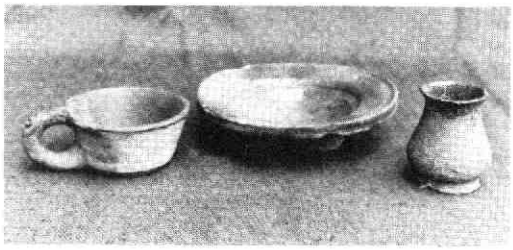

Kommetje, bordje en zalfpotje uit de 16e eeuw.

In het kader van de voorbereiding van het bestemmingsplan Oudegein heeft de gemeente Nieuwegein verzocht een onderzoek in te stellen om na te gaan of er nog restanten van het Gein aanwezig zijn. In overleg met de provinciaal archeoloog drs. W. J. van Tent heeft de Archeologische Werkgroep Zuidwest-Utrecht een proefopgraving gehouden van 20 december 1975 tot 13 maart 1976. Hiertoe werd met een door de gemeente beschikbaar gestelde dragline een drietal sleuven gegraven (zie kaartje). Deze sleuven hadden een diepte van 60 tot 80 cm. Aan de noordwestkant van sleuf 1 bevond zich een oude slootopvulling, die materiaal bevatte uit de 13e tot 15e eeuw. Vlak daarbij lag een V-vormig gootje van bakstenen, dat diende voor het verzamelen of afvoeren van regenwater. Aan de zuidoostzijde van deze sleuf lag een lichte fundering, die gedeeltelijk opzij gedrukt is. Gezien de centrale ligging is deze fundering vermoedelijk een bijgebouw van de kerk of het klooster. Het vondstmateriaal uit sleuf 1 bevat slechts enkele fragmenten uit de 13e eeuw, maar scherven uit de 14e en 15e eeuw overwegen.
In de tweede sleuf is een bewoningslaag uit de 13e eeuw gevonden, die versneden is door een oude sloot, die opgevuld is met materiaal uit de 15e en 16e eeuw. Aan de zuidwestkant van sleuf 3 bevond zich ook weer een oude sloot of gracht. Het is heel goed mogelijk dat deze gracht zich voortzet tot de thans nog bestaande sloot, die de boomgaard omringt. Op deze manier is een ongeveer 8 meter brede gracht te reconstrueren, die de oude stadsgracht geweest zou kunnen zijn. Het vondstmateriaal uit sleuf 3 dateert overwegend uit de 13e eeuw. Met deze proefopgraving is duidelijk aangetoond, dat er over het terrein

verspreid nog vele sporen van het stadje aanwezig zijn.

R. J. Ooyevaar

Literatuur

J. G. Böcker, A. E. Rientjes: Het kerspel Jutphaas, 1947.
Z. van Doorn: Uit de vroege geschiedenis van Rijpickerwaard en omgeving, 1959.
J. J. de Geer: Oudegein en het Gein - In: Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht, 1843.
J. J. de Geer: Eene schets van het voormalige handelsverkeer door het Gein - In: Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht, 1843.
J. J. de Geer: Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheden der provincie Utrecht II: Het Gein en Oudegein, 1867.
P. J. B. Luykx: Het huis Nieuwegracht 165, een overblijfsel van het voormalige Arkelklooster - In: Maandblad van Oud-Utrecht, 1968, pag. 1-5.
R. J. Ooyevaar: Onderzoek naar de historische gegevens van het Gein en het aldaar gelegen klooster Nazareth - In: Westerheem XIX, 1970.
R. J. Ooyevaar: Een proefopgraving in het Gein, gemeente Nieuwegein - In: Westerheem XXVI, 1977.
R. J. Ooyevaar: Zijn er nog restanten van het stadje het Gein? - In: Historische Kring IJsselstein no. 11, 1979.
J. Prakken: Het Gein, de Geintol en de Toltoren - In: Maandblad van Oud-Utrecht, 1951.
W. F. J. den Uyl: De Hollandse IJssel (van klaphek tot Montfoort) - In: Provinciale Almanak voor Utrecht, 1926.
J. Vink: Utrechts Rijnverbinding in de loop der eeuwen - In: Maandblad van Oud-Utrecht, 1928.
L. G. Visscher: Oorspronck, beginsel ende Voortganck, voorders wat Fundateurs, Overste ende Regeerders dattet convent int Geyn buyten Utrecht gehadt heeft, byeenvergadert door Io. Buysling, pater aldaer, a° 1574 - In: Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht, 1842.
A. Visser: Nazareth een Utrechtsch Konvent - In: Utrechtsche Volks Almanak, 1852.
M. van Vliet: Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, 1961.
J. A. van Hengst en F. A. R. A. baron van Ittersum: De Lekdijk Benedendams en de IJsseldam, 1900-1907.

BELANGRIJKE AANWINST VOOR HET STREEKMUSEUM RHENEN

De kollektie van het Streekmuseum Rhenen is onlangs uitgebreid met een klein, maar zeer belangrijk voorwerp, nl. een kopie van het pelgrimsteken van Sinte Cunera, de heilige jonkvrouw van Rhenen.
Een pelgrimsteken was in de middeleeuwen een soort reissouvenir, dat door de pelgrim werd gekocht in het bedevaartsoord. Het insigne dat op de terugweg werd gedragen, diende als onderscheidings- en herkenningsteken en men schreef er ook bepaalde krachten aan toe ter bescherming van lijf en goed op de terugreis en thuis tegen ziekte en ander onheil.
Ter gelegenheid van de grote jaarlijkse processie op 12 juni hebben de kerkmeesters grote aantallen van deze Cunera-pelgrimstekens laten vervaardigen. Zo is uit de onkostenrekening van de Cunerakerk over het jaar 1572-1573 bekend, dat er 110 pond lood werd gekocht om de ,,teyckenen voor die pelgrims'' te gieten. De bouw van de Cuneratoren is o.a. mogelijk geweest door de opbrengst van de verkoop van deze tekens.
Tot nu toe is er maar één exemplaar gevonden, en wel in Heteren door 2 leden van de archeologische werkgroep van de Historische Kring Kesteren en Omstreken. Dit unieke stuk verkeert in zeer slechte staat en valt door de slechte lood-tin alliage uit elkaar, zonder dat restauratie oplossing kan bieden. Om deze reden heeft de Historische Kring Kesteren besloten het voorwerp te laten kopiëren door het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap in Amsterdam (waar ook de goudschat van Rhenen is gekopieerd). Aangezien het Streekmuseum Rhenen ook heel graag een kopie in haar kollektie wilde hebben, zijn er twee exemplaren vervaardigd. Verscheidene partikulieren en twee ver-

enigingen, nl. de MACRO en de V.V.V. hebben de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken financieel geholpen deze kopie aan te kopen, welke in bruikleen is gegeven aan het Streekmuseum Rhenen.
Op grond van de kleding kan het 7 centimeter hoge origineel gedateerd worden in de 15e eeuw. In het midden staat St. Cunera met aan weerszijden de koningin en de dienares, die de uiteinden van de wurgdoek vasthouden. Het onderschrift luidt: SU(N)T KUN(E)RA.
In Nederland zijn boven de grote rivieren tot nu toe Rhenen en Amersfoort de enige steden, waarvan een pelgrimsteken bekend is.
Het Streekmuseum Rhenen is erg blij met deze nieuwe aanwinst in zijn vitrines.

Trudy Heijenga

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 9-september 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Agenda

Helaas geeft de organisatie van de speciale lustrum excursie nog steeds enige problemen. Ook voor de maand september kan deze tot onze spijt niet doorgaan.

Zaterdag 15 oktober om 10.30 uur, excursie Oud-Katholieke kerken.
In het juli/augustus nummer van het maandblad heeft u kunnen lezen dat de Oud-Katholieke kerk in Utrecht te kampen heeft met problemen rond haar kerkgebouwen. Daarom lijkt het een geschikt moment om, voor het wellicht te laat is, een bezoek te brengen aan twee van de bedreigde kerken en wel de St. Marie, Achter Clarenburg en de St. Gertrudis aan het Willemsplantsoen.
Tevens zal getracht worden om ook de kapel aan de Mariahoek te bezoeken. De excursie zal onderleiding staan van de heer T. Horstman, pastoor van de Oud-Katholieke parochies.
Verzamelen om 10.30 uur voor het pand Mariahoek 9 (achter het gebouw voor Kunst en Wetenschappen).

Donderdag 10 november om 19.30 uur, inleiding op en bezichtiging van de tentoonstelling „Utrecht ommuurd" in het Gemeente Archief, Alexander Numankade 199.
De wallen met de torens die eens rondom Utrecht lagen, zijn reeds voor velen onderwerp van studie geweest en tot op de dag van vandaag zijn alle vragen hieromtrent nog niet beantwoord. De tentoonstelling, en het boekje dat in het verlengde hiervan zal verschijnen, brengt ons weer een stapje verder op de ontdekkingstocht naar dit stukje Utrecht.
De inleiding en begeleiding van de excursie zal verzorgd worden door mevrouw drs. L. van der Vlerk, één van de samenstellers van zowel de tentoonstelling als het boekje.
Maximum aantal deelnemers: 30, opgeven bij Hotel Des Pays-Bas.

WAT AAN DE VERHUIZING VAN HET UTRECHTSE STADS-ARCHIEF NAAR DE DRIFT VOORAFGING

Voor de archieven van de provincie en de stad Utrecht zou het jaar 1883 van het allergrootste belang worden. Verhuisden in de maanden mei en juni de Rijksarchieven in de provincie naar het nieuwe ,,berglokaal'' aan de Drift, in september 1883 volgden de ,,verzamelingen'' van de gemeente Utrecht. De rijksarchieven kwamen van de Provinciale Griffie, de archieven van de stad waren afkomstig van het stadhuis. Op 1 oktober 1883 werd het stads-archief aan de Drift voor het publiek opengesteld.
Dat het, nu precies een eeuw geleden, om een bijna gelijktijdige verhuizing van de archieven van stad en provincie naar één archiefgebouw ging, is m.i. mede het gevolg geweest van het feit, dat mr. S. Muller Fzn. de ambten van rijksarchivaris en stadsarchivaris toen beide bekleedde [1]). Die situatie bracht met zich mee, dat een centrale berging van het provinciale en stedelijke ,,geheugen'' verre de voorkeur verdiende.

Dit verhaal is vooral bedoeld om te herinneren aan de pogingen van het Utrechtse gemeentebestuur om de berging van de stedelijke papieren in het Stadhuis zo goed mogelijk te regelen. Men mag zeker niet zonder meer stellen, dat het stadsbestuur vóór de benoeming van Muller tot gemeente-archivaris in 1874 niets gedaan heeft om de toekomst van het zo uiterst belangrijke historische materiaal te verzekeren. Op 9 mei 1864 en op 31 januari 1867 werden achtereenvolgens twee naast het stadhuis gelegen panden aangekocht met de bedoeling om deze tot ,,een brandvrij gebouw voor het Archief'' in te richten. Daardoor zou een einde komen aan de ,,min gevaarlijke'' berging van het gedeelte van het stads-archief, dat tot dan toe in twee der bovenzalen van het stadhuis was ondergebracht. In het gemeenteverslag van 1866 staat hierover het volgende:

Dit gedeelte van het Archief, hetwelk behalve de oudste stukken en bescheiden ook nog eenige administratieve stukken van latere tijd bevat, kan zoowel wat omvang als inhoud betreft, een hoogst belangrijke verzameling genoemd worden. De muursoppervlakte, welke tot plaatsing van dat Archief in het nieuw op te rigten gebouw zal worden ingenomen, kan nog niet met genoegzame zekerheid worden opgegeven, dewijl de plannen tot inrigting van het nieuwe archief nog niet door den Raad zijn vastgesteld [2]).

Uit de besprekingen over de vraag of de percelen ten noorden van het stadhuis (oude nummers D 28 en D 29) wel voor het nieuwe doel geschikt waren, valt af te leiden, dat de meningen nogal verdeeld waren. Op 31 januari 1867 verzet wethouder mr. W. R. Boer zich in de raadsvergadering tegen de aankoop van het pand D 29. Hij wil wel geloven, dat het ,,wenselijk is een beter archief te hebben'', maar men kan dit naar zijn opvatting ook bereiken door het huis dat men thans reeds in bezit heeft ,,in te rigten, gelijk was geprojecteerd, en het is ten eenenmale overtollig daaraan weder grootere uitbreiding te geven, of nog meer ten koste te leggen'' [3]). Het raadslid P. M. Jongeneel heeft ook bezwaren en waarschuwt tegen de mogelijkheid, dat het stadsbestuur onvoldoende attent is op het feit, dat ,,al wat van het bestuur uitgaat, getuigen moet van welstand.'' Wanneer het College van Burgemeester en Wethouders van oordeel is, dat het ,,daarstellen van een archief hier achterwege kan blijven: hij heeft er vrede mee, doch men bouwe geen misvormd gebouw voor het archief.''
Mr. B. G. A. Pabst slaat misschien de spijker wel op de kop als hij - na zijn goedkeuring aan het voorstel tot aankoop te hebben verleend - zegt, dat de gemeente Utrecht niet ,,gehaast'' is. Waar hij wèl bezwaar tegen heeft zijn de uitgaven vereist voor de inrichting van het archief, ,,maar daarmede zal nog wel jaren gewacht worden als het denzelfden gang gaat van andere verbouwingen.'' [4]). En hij hád gelijk, want tot de uitvoering van de ontworpen plannen is het nooit gekomen.
Dat men toch serieus bezig geweest is bewijzen de tekeningen die op last van de stads-architect C. Vermeys in 1866 en 1867 werden vervaardigd (afb. 1).
Uit de notulen van de Commissie van Fabricage blijkt bovendien heel duidelijk, dat men er ook dáár van uitging, dat het voornemen van het stadsbestuur moest worden gerealiseerd [5]). Echter . . . wanneer Frederik Hendrik de l'Orme, winkelier in viswaren en bewoner van het pand D 29, te horen krijgt dat hij per 1 mei 1867 uit dit huis moet zijn verdwenen en hij in een lange brief te kennen geeft, dat hij daardoor grote moeilijkheden verwacht met de beide heren studenten, aan wie hij tot september de bovenkamers van de betreffende woning verhuurd heeft, komen Burgemeester en Wethouders hem tegemoet. Misschien wel omdat de kosten, die aan de verbouwing van de huizen D 28 en 29 verbonden zijn wat al te hoog zullen uitvallen. Van belang is, dat de l'Orme uitstel krijgt tot 1 augustus 1867. In de tussenliggende maanden zet de stadsarchitect zijn denkbeelden over de mogelijke oplossingen voor de problemen rond de bestemming van de betreffende grachtpanden op papier. Maar, daarna wordt het stil op de Stadshuisbrug. Wel worden er rapporten geschreven over de vraag of er in de directe omgeving van het betreffende complex

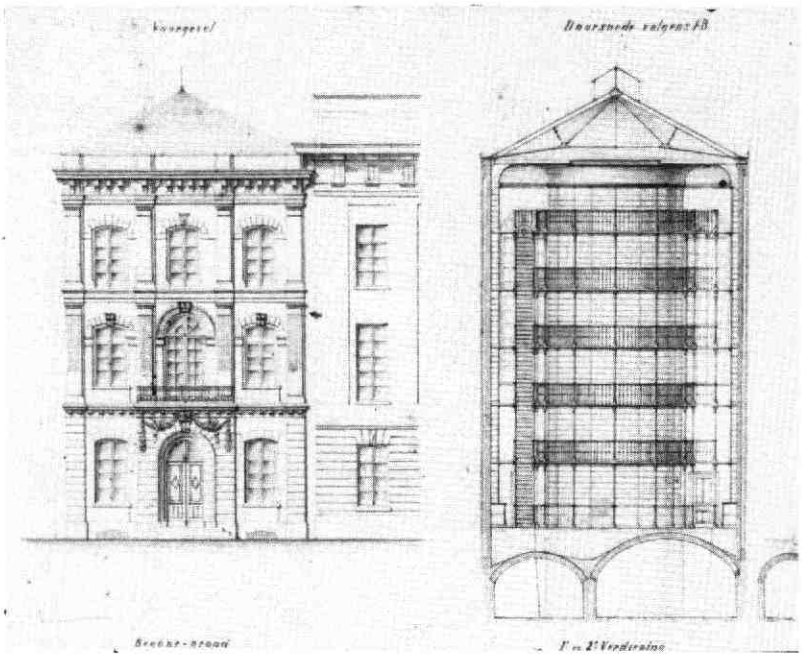

Opstand van de voorgevel en doorsnede van het huis naast het stadhuis. Gedeelte van het niet uitgevoerde ontwerp van een Stedelijk Archief. Pentekening met de handtekening van de stadsarchitect C. Vermeijs. 1867. (G.A.U., Top. atlas Ns 2)

(bijvoorbeeld in het pand D 31) verbouwingen mogen plaats vinden. Niemand lijkt echter in staat om raad te verschaffen [3]).

Op 2 februari 1868 legt een felle brand een groot gedeelte van het stadsgebouw aan de Lange Nieuwstraat in de as, waarin de scholen en het magazijn van het Regiment Veld-artillerie zijn ondergebracht. Het brengt de garnizoenscommandant en de commandant van genoemd regiment er toe om bij het stadsbestuur om hulp aan te kloppen. En ook hier is het een en al welwillendheid wat de klok slaat:

Ofschoon onze gemeente niet veel lokalen ter harer beschikking heeft en het van haar wel niet zoude kunnen worden gevorderd voor langen tijd eenig gebouw ten behoeve van het Rijk voor het garnizoen af te staan, hebben wij evenwel gemeend behulpzaam te moeten zijn aan het Korps, hetwelk een geruimen tijd in deze gemeente heeft garnizoen gehouden.

Het resultaat is, dat het naast het stadhuis gelegen pand - dat ten behoeve van het stads-archief zou worden ingericht - aan de kolonel der artillerie ter beschikking gesteld wordt [5]). Met het gevolg, dat er wanneer mr. S. Muller Fzn. op 2 februari 1874 zijn functie als gemeente-archivaris aanvaardt, nóg geen oplossing voor de definitieve huisvesting van het archief van de stad op tafel ligt.

Enkele dagen tevoren - op 30 januari - installeert burgemeester mr. N. P. J. Kien hoogst persoonlijk de ,,Raadscommissie tot bijstand van Burgemeester en Wethouders in hun toezicht op het oud-archief der gemeente Utrecht'' [6]). Het eerste besluit, dat genomen wordt houdt verband met de komst van de nieuwe stads-archivaris en bepaalt, dat ,,alle stukken en bescheiden tot het oud-archief der gemeente behoorende, aan de archivaris op den dag, dat hij in functie treedt, behooren te worden overgeleverd, en dat hem de sleutels van alle daar aanwezige kasten zullen moeten worden ter hand gesteld.'' Op 1 mei 1874 wordt de archivaris tot secretaris van de commissie benoemd en op 22 juni d.a.v. brengen de heren ,,voor dat de duisternis invalt'' een bezoek aan het archief. In de commissievergadering van 29 december 1874 tenslotte wordt de vraag gesteld of de vroeger afgekeurde plannen voor een nieuw archiefgebouw wederom aan de orde kunnen worden gesteld. Dat gebeurt op 3 februari 1875. Men komt tot de conclusie, dat het terrein van de beide huizen naast het stadhuis te gering van omvang is, dat het archiefgebouw niet aan alle zijden ,,geenclaveerd'' mag zijn door woningen, die gedeeltelijk in particuliere handen zijn, en dat er bij verwezenlijking van de plannen geen mogelijkheid meer bestaat om de ,,secretariebureaux'' uit te breiden. De jonge, zeer ambitieuze archivaris kan echter met de door hem op zijn speurtocht langs die bureaus van de afdelingschefs verzamelde stukken geen kant op. Op 26 november 1876 klaagt hij zijn nood:

Reeds meer dan een jaar liggen niet minder dan dertien rijen met deelen op den grond opgestapeld. Dit jaar is er weer een geheele kast met boeken en handschriften aangewonnen en het schijnt zeer bezwaarlijk die weder op den grond te leggen. (. . .) Daar het nieuw te stichten archiefgebouw voorlopig niet gereed zal komen, zou spr. gaarne de aan de lokalen van zijn bureau grenzende bovenverdieping van het nieuwe gebouw naast het stadhuis voor het nieuw-archief zien inrichten.

Bij het College van Burgemeester en Wethouders stuit het voorstel van de archivaris vanwege de hoge kosten op onoverkomelijke bezwaren. Dat blijkt in de commissievergadering van 13 februari 1877. Maar nóg eens beklemtoont mr. Muller zijn verzoek om uitbreiding, dat hij wel doen móet omdat hij over enkele maanden zijn werk niet meer zal kunnen voortzetten. Er liggen nu al vijftien rijen papier op de grond gestapeld. Nog in dezelfde vergadering wenst de archivaris antwoord op de vraag welk gedeelte van het archief van de stad hij het eerst onder handen moet nemen. Persoonlijk gaat hij ervan uit, dat het in het belang van het College van Burgemeester en Wethouders en van de administratie is om met het nieuw archief te beginnen.

Al op 23 april 1877 kunnen de leden van de archiefcommissie een bezoek brengen aan de nieuwe voor het archief in gereedheid gebrachte lokalen in het gebouw naast het stadhuis. In de grote zaal is plaats voor het nieuw archief, in de 2 kleine zalen voor de bibliotheek en de transportakten. Het is allemaal nog verre van ideaal, maar - en daar was het Muller om begonnen - de inventarisatie van het stads-archief kan beginnen.

En dan komt op 6 januari 1879 de behandeling van de brief van Muller van drie dagen tevoren aan de orde, waarin hij aankondigt, dat hij door de minister van binnenlandse zaken benoemd is tot Rijksarchivaris in de provincie Utrecht, met machtiging om tevens het gemeente-archief te blijven beheren, zodat hij slechts ,,gedurende de middaguren in het Provinciaal Archief zou moeten zijn.'' [7]).

Zowel in de archiefcommissie als binnen het College van Burgemeester en Wethouders is over de nieuw ontstane situatie uitvoerig gediscussieerd. [8]). De voor- en nadelen afwegende wordt gunstig aan de Raad geadviseerd en op 30 januari 1879 is aan mr. S. Muller Fzn. vergunning verleend om de betrekking van gemeente-archivaris tegelijk met die van Rijksarchivaris in de provincie te vervullen. Uit het verslag over 1879 over het voorgevallene in de gemeenteverzamelingen blijkt hoe men in de raadscommissie over de nieuwe ontwikkelingen dacht:

Het kwam ons voor, dat het onmiskenbare voordeel van het vereenigen der zoo nauwverwante provinciale en stedelijke archieven onder één hoofd, ruimschoots opwoog tegen het bezwaar der vertraging, die hierdoor noodzakelijk in den gang der inventarisatie van ons archief zou worden gebracht. Wat in den duur van het werk zou verloren worden, kon naar onze overtuiging gewonnen worden in de degelijkheid, de betere systematisering en vooral in de meer logische verdeeling van sommige over en weder verdwaalde archiefstukken tusschen beide collectiën. [9]).

In hun vergadering van 19 mei worden de leden van de commissie geconfronteerd met het voorstel van de minister van binnenlandse zaken om ,,deel te nemen aan den geprojecteerden aanbouw van een brandvrij archiefgebouw voor alle Utrechtse archieven, (- aan de Drift AG. -) met gunstig advies van den archivaris.'' Unaniem wordt na de discussie besloten het College

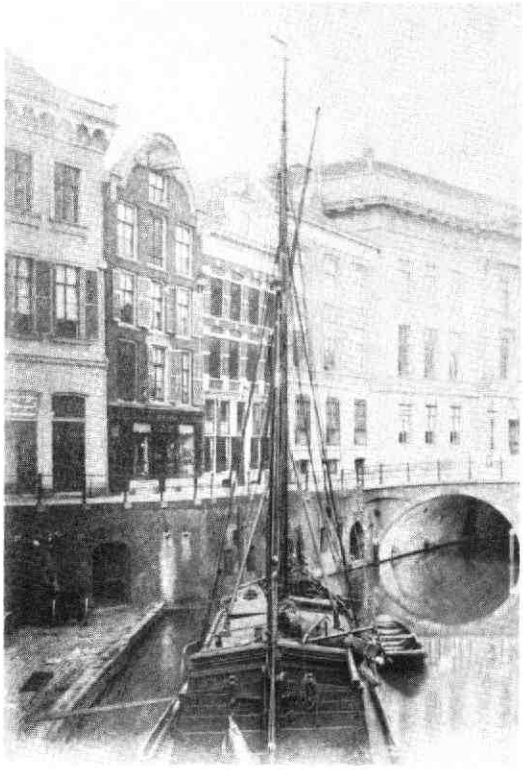

Gezicht op de Stadhuisbrug na de verbouwing van de naast het stadhuis gelegen panden. Foto door G. L. Mulder. 1878. (G.A.U. Top. atlas: Oudegracht) (Bakkerbrug - Stadhuisbrug, 1878 (1). (detail).

van Burgemeester en Wethouders te adviseren om het plan van de minister over te nemen [10]).

Maar het gaat hier zoals zo vaak: binnen het College van Burgemeester en Wethouders leven toch wel wat zorgen. Die worden verwoord in de commissievergadering van 2 januari 1880 door voorzitter wethouder De Muralt. Hij - en misschien nog wel andere leden van het College - is wel geporteerd voor het bouwen van een brandvrij archiefgebouw op het terrein van de in 1877 door brand verwoeste Willemskazerne. En warempel: de archiefcommissie gaat om en adviseert het College om de aandacht van de minister op deze alternatieve plek te vestigen.

Op 15 december 1880 liggen de kaarten werkelijk op tafel. De bedenkingen van het College zijn dan nog lang niet verdwenen. Voorzitter De Muralt ontkent, dat het gemeentebestuur aan de minister enige toezegging heeft gedaan, zoals de Memorie van Toelichting op de staatsbegroting van 1880 ,,zou doen gelooven.'' Hij oppert het plan om tijdens een gecombineerde vergadering van het College en de archiefcommissie nader over de problemen van gedachten te wisselen. Zijn grootste bezwaar tegen het plan van de minister is gelegen in zijn vrees, dat ,,na de overbrenging van het stads-archief eene annexatie door

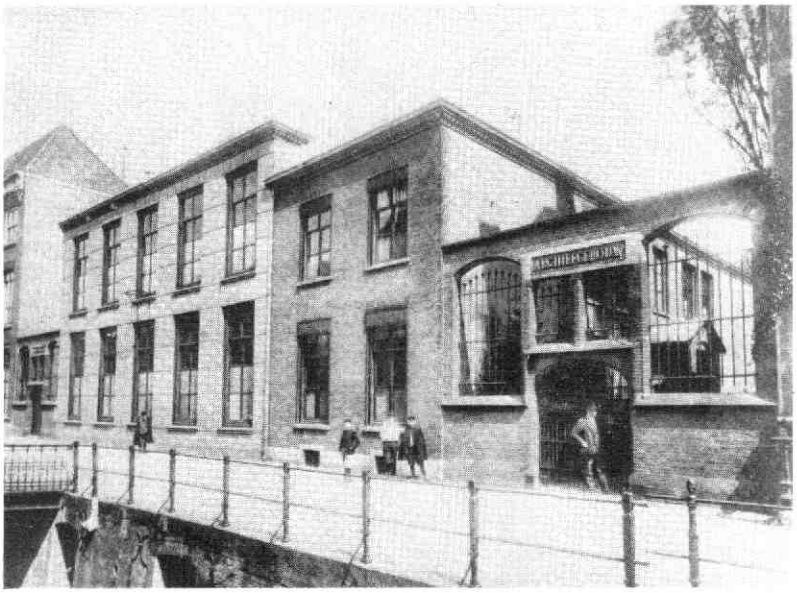

Het Archiefgebouw aan de Drift. Fotolithografie door H. Kleinmann. 1900. (G.A.U. Top. atlas Mb 3.2)

het rijk zal plaats hebben." De heer Fruin wijst daarbij echter op het feit, dat de plaatsing van het stadsarchief onhoudbaar moet worden genoemd en dat er niet voor niets in het verleden plannen van gemeentewege werden ontwikkeld om aan die onhoudbare toestand een einde te maken. Van uitvoering dezer stedelijke voornemens moest echter om financiële redenen worden afgezien. En wat de angst voor annexatie betreft: er zijn toch condities te bedenken in een met het Rijk te maken overeenkomst? Bovendien: de plaats van het gebouw - aan de Drift - is alleen maar gunstig.

Het is gelegen in het midden der stad, hoogstens 7 minuten van het stadhuis, in de onmiddellijke nabijheid der Academische Bibliotheek, waardoor het aanschaffen van kostbare boekwerken onnoodig zou worden; de afstand van het stadhuis is zóó gering, dat het onderzoek in het oude archief, waarop meestal dadelijk antwoord onnoodig, ja zelfs bijna altijd onmogelijk is, geene vertraging zal ondergaan: te Rotterdam, waar het museum Boymans [11]) veel verder van het stadhuis gelegen is dan hier het geval zal zijn, levert de verplaatsing van het archief van het stadhuis geen bezwaar op. Zeker ware het desniettemin aangenamer geweest, wanneer het gebouw naast het stadhuis had kunnen staan, maar spreker (nog steeds het commissielid Fruin AG.) acht een dergelijk plan onuitvoerbaar, zoowel wegens de enorme kosten als het onbepaalde uitstel. Resumeerende acht spreker het voorgestelde plan zéér aanbevelenswaardig wegens de weinige kosten, de veiligheid voor brand en de gemakkelijke bereikbaarheid der archieven.

De aantekeningen uit die bewuste commissievergadering op 15 december 1880 zijn interessant genoeg om niet over het hoofd te zien. Na de heer Fruin stelt de heer VerLoren zich achter de plannen. Hij acht het een groot voordeel, dat

weder zooals vroeger de archivaris den geheelen dag bij de archieven aanwezig zal zijn. Hij zou bij (een) eventueele vacature eene splitsing der thans gecombineerde betrekkingen ontraden wegens de meerdere lasten [12]), maar hij constateert dat nu deze ambtenaar de helft van den dag niet bij zijne archieven is, het heen en weergaan tusschen stadhuis en Drift reeds herhaaldelijk noodig is, ja meer dan bij de voorgestelde regeling het geval zal zijn. Hij wijst op het nauwe verband tusschen de beide archiefdepots: de betrekking tusschen stad en provincie was oudtijds zóó nauw, dat de archieven als het ware ineengeweven zijn. Herhaaldelijk heeft spreker dan ook reeds beide archieven voor eene questie moeten raadplegen, o.a. voor de beantwoording der vraag omtrent de verhouding der Gods- en Gasthuizen tot het gemeentebestuur. Bij het thans aanhangige onderzoek naar de geschiedenis der vicarien heeft hij zelfs stukken van het stads-archief in bruikleen moeten aanvragen om die met de registers van het Provinciaal archief te vergelijken. Een derde voordeel van de voorgestelde schikking ziet hij in het winnen van meer ruimte. Het steeds aangroeiende archief en de niet minder sterk vermeerderende andere verzamelingen zullen vroeg of laat plaatsgebrek doen ontstaan. Wil men dan niet ten koste van enorme uitgaven weder nieuwe gebouwen stichten, dan zal men aan het Rijk een plaats in het thans ontworpen gebouw moeten vragen en dit zeer zeker op minder gunstige condities dan thans mogelijk is. Spreker releveert tenslotte, dat het terrein bizonder gunstig gelegen is. De Burgemeester heeft toch indertijd in den gemeenteraad medegedeeld, dat er plannen aanhangig waren om op den grond der Willemskazerne een archiefgebouw te stichten: boven dit zeer afgelegen terrein verdient z.i. het thans besprokene verre de voorkeur.

De archivaris zelf komt vervolgens aan het woord. Hij heeft namelijk uit gesprekken met verschillende personen begrepen, dat

men de thans voorgedragen regeling als een gevolg beschouwt van de combinatie der betrekkingen van provinciaal en stads-archivaris in zijn persoon. Hij ontkent dit ten stelligste. De scheiding tusschen de beide administraties zal zóó volkomen zijn, dat eene eventueel later wenschelijk gekeurde splitsing der beide betrekkingen niet het minste bezwaar kan opleveren: zelfs zijn voor de beide archivarissen afzonderlijke werkkamers ontworpen, zoodat spreker des voormiddags in het voor de gemeente bestemde gedeelte, des namiddags in de andere afdeeling zou verblijven. De scheiding tusschen de beide bergplaatsen, die onderling zelfs niet communiceeren, is eveneens volkomen, en de beide administraties hebben alleen gemeen gang en trap in het bureaugebouw en het dak der archiefbergplaatsen. Onder deze omstandigheden kan z.i. van annexatie nauwelijks sprake zijn, zelfs het stellen van voorwaarden schijnt in dit opzicht onnoodig. De gemeente zou bij aanneming van het plan van het rijk huren een bergplaats onder één dak met een andere bergplaats, en een achtergedeelte van een gebouw, in welks voorgedeelte een rijksbureau is gevestigd: elk der partijen heeft dus zijn afgebakend terrein; elk bewaart de sleutels der deuren, die daarheen toegang verleenen.

Aan het einde van de vergadering verleent de commissie ,,hare volkomene goedkeuring'' aan de plannen om in de betreffende verbouwing en uitbreiding van het voormalige Kabinet van Landbouwwerktuigen aan de Drift deel te nemen.

Tussen de stukken van de commissie trof ik een blijkbaar in grote haast door mr. Muller geschreven ,,Memorie over de stichting van een archiefgebouw op den Drift''[13]) aan, dat van grote betekenis moet zijn geweest voor de gunstige beslissing van het gemeentebestuur. Er worden enkele belangrijke voordelen van het plan beschreven en toegelicht, zoals:

1. *de beveiliging van stukken tegen brandgevaar.*
2. *de betrekkelijk geringe kosten.*
3. *Het gemak voor allen die nasporingen in de archieven doen.*

Daar tegenover worden de volgende nadelen besproken:

1. ***de verre afstand van het gebouw naar het stadhuis.***

   ,,Mij is geen geval bekend, dat een der wethouders mij of een van mijn beambten een onderzoek in het oude archief (het nieuwe na 1813 zou ten stadhuize blijven) heeft overgedragen, waarvan het noodig was onmiddellijk de resultaten te weten. Over het geheel is het archief verreweg het voor den dagelijkschen dienst minst noodige bureau. Ik erken, dat de verplaatsing van een bureau van het stadhuis naar een ander gebouw op het eerste gezicht iets vreemds heeft, maar ik ben zeker, dat de practijk zal leren, dat de bezwaren daaraan verbonden gering zijn. Had men indertijd voorgesteld het timmerhuis met het bureau van den architect van het stadhuis naar Achter Klarenburg te verplaatsen, zéér zeker zou men zulks onuitvoerbaar en storend voor den dienst geacht hebben, thans echter, nu deze zaak sinds jaren haar beslag heeft, schijnt het niemand in te vallen, dat de afgelegene plaats van dit voor den dagelijkschen dienst voor noodiger bureau dan het archief, hinderlijk is.''

2. ***De onmogelijkheid om thans nog een gebouw zoo in te richten als het gemeentebestuur zou wenschen.***

   ,,Daar het gedeelte van het gebouw voor het rijksarchief bestemd het eerst wordt onderhanden genomen, zal voor het opgeven van de verlangde wijzigingen, derhalve nog gedurende een paar maanden de gelegenheid zijn.'' (. . .)

   ,,Zelfs al mocht de gemeente onverhoopt weigeren tot de combinatie toe te treden, dan zal toch de verbouwing doorgang vinden.''

3. ***Het amalgameren van het provinciaal met het gemeente-archief.***

   ,,Ofschoon het nieuwe archiefgebouw één gevel en één dak heeft, bestaat het in werkelijkheid uit twee door een muur geheel gescheiden gebouwen, die onderling zelfs niet zullen communiceeren.''

4. ***Het wegnemen der mogelijkheid van de stichting van een brandvrij archiefgebouw door de gemeente op het terrein hoek Ganzenmarkt, waardoor tevens de wenschelijke eigendomsverkrijging door de gemeente van het geheele blok huizen naast zou worden verkregen.***

   ,,De mogelijkheid van deze gewenschte afronding van het stedelijke terrein wordt door de stichting van het archiefgebouw niet weggenomen. In verband met het boven opgemerkte zou toch veeleer de overplaatsing van het bureau van den architect c.a. naar het bedoelde terrein overweging verdienen.'' (. . .)

   ,,Twee der wethouders hebben mij volmondig toegestemd, dat een dergelijke stichting in eene eenigzins berekenbare toekomst zelfs niet gedacht zou kunnen worden en het mag gevraagd worden of met het oog op eene dergelijke eventualiteit, wier verwezenlijking wellicht eerst onze kindskinderen zullen beleven, het zoo hoogst belangrijke gemeente-archief nog een onbepaald getal jaren mag blootgesteld blijven aan kansen als die het bij den brand in het magazijn van Burger in Februari 1879 geloopen heeft. Het is toen gebleken, dat zelfs al hebben de ambtenaren allen mogelijken tijd, redding van het archief eene onnmogelijkheid is [14]). Twee der wethouders toonden zich dan ook van de bepaalde noodzakelijkheid eener veranderde plaatsing van het archief (ook met het oog op de bereikbaarheid door het publiek) zeer overtuigd.'' (. . .)

   Het belang der stad eischt dat de archieven zoo

Gedeelte van een der overvolle verdiepingen (begane grond) van het archiefgebouw aan de Drift, waarin de bibliotheek over Utrecht geborgen was. Foto door P. van Eck van der Sluys. 1968. (G.A.U. Top. atlas Ns 2.12)

veilig en zoo goedkoop mogelijk worden geborgen, de voorgestelde regeling voldoet aan beide eischen. Het plan levert verder alleen eenig ongerief voor enkele leden van het gemeentebestuur die ver van den Drift wonen, en zal alleen in zeer enkele gevallen wellicht eene geringe vertraging in den dienst brengen.''

De heer Muller doet tenslotte de volgende voorstellen:

1. *De gemeente zou kunnen bedingen haar archief en haar subsidie terug te nemen, wanneer later eventueel de gelegenheid zich aanbood een afzonderlijk brandvrij gebouw voor haar archief naast het stadhuis te stichten.*
2. *De archivaris zou de verplichting opgelegd kunnen worden zich dagelijks, of althans op de dagen als B. en W. vergaderen, ten 12 ure ten stadhuize aan te melden, ten einde B. en W. eventueel noodige inlichtingen te geven.*
3. *Een der ambtenaren, aan het archief verbonden, zou ten stadhuize kunnen blijven, onder den Secretaris belast met het toezicht op het nieuwe archief en met de daarin te verrichten nasporingen, die onmiddellijke afdoening vereischen. Dezen ambtenaar zou tevens kunnen opgedragen worden, zoonodig de communicatie met den archivaris te onderhouden en op last van B. en W. zaken met hem te gaan bespreken''* [15]).

De verhuizing naar de Drift vond, zoals in het begin van dit artikel is gesteld, juist een eeuw geleden plaats. Hoewel er veel meer over deze gebeurtenis en de gevolgen daarvan te zeggen zou zijn, bepaal ik mij tot de opmerking, dat er in 1883 nauwlettend is toegezien op alles wat met de verplaatsing van de (provinciale en) gemeentelijke verzamelingen te maken had. Mr. Muller declareert voor de verhuiskosten een bedrag van *f* 198,30 [16]), er komt niet direct, maar wel spoedig na de verhuizing een directe telefoonverbinding tussen het archiefgebouw en het Bureau van de Bell-Telephone Maatschappij aan de Neude[17]), de beambten Broers en Zadelhoff ontvangen elk een gratificatie van *f* 25,- voor hun tijdens de verhuizing betoonde ijver, er worden regelingen getroffen voor het in orde maken van de nieuwe ,,museumzaal'' ten stadhuize[18]), voor de op het stadhuis achterblijvende archiefambtenaar - en zijn positie aldaar als ondergeschikte van de elders werkzame archivaris - werd een oplossing gevonden en . . . last but not least: de inventarisatie van het stadsarchief kon met kracht worden ter hand genomen.'' [19]).

Ik eindig met het oordeel van de archivaris, in 1883 gegeven aan het uiteindelijk voor de gang van zaken verantwoordelijke College van Burgemeester en Wethouders[20]).

Het nieuwe gebouw blijkt zeer doelmatig ingericht, voorzien van alle gemakken, die men voor het beheer van archieven zou kunnen wenschen. Ook de ruimte is voldoende. Op den begane grond zijn geslotene kasten aangebracht voor de charters, de platen en kaarten en de later te maken zegelafgietsels, terwijl toonkasten de gelegenheid geven tot expositie der merkwaardigste stukken achter glas. De niet zeer groote ruimte, die overig is, bevat het middeleeuwsche archief en de archieven over 1795-1813. - De eerste verdieping wordt nagenoeg heel ingenomen door het stadsarchief over 1577-1795. - De tweede verdieping bevat de nog iets omvangrijker archieven over dit tijdvak, die sedert de tegenwoordige archivaris in functie trad zijn aangewonnen: die der Momboirkamer, der Ambachtskamer en de Schepenbank. Het scheen wenschelijk deze archieven althans voorlopig afzonderlijk te plaatsen; voor het Schepen-archief is dit zelfs noodzakelijk, daar afzondering van het stadsarchief eene der voorwaarden was, waarop dit archief in bruikleen werd verkregen. De derde verdieping eindelijk bevat de archieven der kloosters, godshuizen, broederschappen en gilden, die na hunne opheffing bij het stads-archief gevoegd en daaruit thans weder afgezonderd zijn. Tevens zijn daar geplaatst de later in bruikleen verkregene archieven der Vereenigde Gods- en Gasthuizen en van de Armenpot van St. Jacob. Er is op deze verdieping nog voldoende ruimte voor de berging van andere archieven (die der Parochiekerken, van het Burgerweeshuis enz.), wanneer die later, zooals te hopen is, in bruikleen verkregen mochten worden.

En die aanwinsten kwamen er. Tot, wegens gebrek aan ruimte, ook het gebouw op de Drift moest worden verlaten [21]).

Een eeuw geleden werd door de activiteiten van mr. S. Muller Fzn. de basis gelegd, waarop daadwerkelijk kon worden, en ook is voortgebouwd. Mede door de in 1883 gevonden oplossing voor de problemen rond de berging van de Utrechtse archieven openden zich perspectieven voor een vorm van dienstverlening en een wijze van kennisoverdracht aan steeds meer belangstellende onderzoekers, waarover de beide archivarissen van dit moment - prof. dr. C. Dekker van het Rijksarchief in de provincie en dr. J. E. A. L. Struick van de stad Utrecht en al hun medewerkers zich alleen maar kunnen verheugen [22]).

A. Graafhuis

1) Voor gegevens over zijn persoon en de betekenis van zijn werk verwijs ik naar de Catalogus van de tentoonstelling ,,Samuel Muller, gemeente-archivaris van Utrecht 1874-1918'', die in 1974 in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst aan de Alexander Numankade werd gehouden. Na bestudering van de stukken, nodig voor de samenstelling van dit artikel, kan ik het niet bij deze ene verwijzing laten. Men kan, zonder enige reserve, namelijk niet anders dan grote bewondering hebben voor de wijze, waarop archivaris Muller de verhuizing van de archieven van Rijk en gemeente heeft voorbereid en voor hetgeen hij daarna op de Drift in dienst van het Rijk en van de stad Utrecht heeft gedaan.

2) Het hier bedoelde ,,Verslag van den toestand der gemeente Utrecht'' over 1866 (Bibliotheek over Utrecht, nr. 3404) bevat een beschrijving van wat op dat moment tot het archief van de stad en tot de gemeentelijke verzamelingen mocht worden gerekend.

3) Zie de verzameling: Stukken betreffende de inrichting van het naast het stadhuis gelegen perceel wijk D 28 tot archief en dan aankoop van het perceel wijk D 29 in 1867. (Archief der stad Utrecht V, nr, 404^{X}).

4) Verslag van het verhandelde in den gemeenteraad van Utrecht in het jaar 1867. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 3400).

5) Notulen van Burgemeester en Wethouders betreffende de Fabricage (in de wandeling Fabricage-commissie genoemd. AG.) 1867. (Archief der stad Utrecht V, nr. 389^{X}).

6) De gemeenteraad had in haar vergadering van 9 oktober 1873 de instelling van de commissie goedgekeurd. Zij bestond uit de leden van de raad: Jhr. mr. J. L. R. de Muralt, wethouder (voorzitter), mr. J. A. Fruin, mr. B. J. Lintelo baron de Geer van Jutphaas, mr. H. VerLoren van Themaat en L. Mulder (nog in hetzelfde jaar - op 17 november - vervangen door mr. S. J. van Geuns). De notulen van de commissie over de periode 1874-1918 berusten in het archief van de Gemeentelijke archiefdienst (nr. 24).

7) Hier en daar is sprake van de titel ,,landsarchivaris''. Per 1 januari 1879 ging het beheer van de oude provinciale archieven over op de Staat. De betreffende stukken (tot 1 december 1813) werden daarom aan de zorgen van mr. Muller toevertrouwd en vielen voor wat betreft het toezicht niet meer onder de verantwoordelijkheid van het College van Gedeputeerde Staten, maar onder die van de Minister van Binnenlandse Zaken.

8) De commissievergadering van 6 januari 1879 was geheel aan de benoeming van mr. Muller tot Rijksarchivaris in de provincie Utrecht gewijd.

9) De verordening op de Inrichting en het gebruik van het archief van de gemeente Utrecht (van 9 oktober 1873) en de Instructie van de archivaris (van 16 oktober 1873) werden herzien, er werd voor personele assistentie gezorgd, de vervanging van de archivaris werd geregeld en het salaris van mr. Muller en zijn medewerkers werd nader vastgesteld.

10) Zie de betreffende notulen van de commissie. Het gaat hier om de verbouwing van het gebouw van het voormalige Landbouwkabinet aan de Drift, waarvoor van Rijkswege de aanbesteding zou plaats hebben op 4 december 1880.

11) Dat in Utrecht zou hebben kunnen staan. AG.

12) De combinatie van beide functies verviel toen de chartermeester bij het stadsarchief dr. W. G. Schuylenburg met ingang van 1 januari 1919 als opvolger van mr. Muller tot gemeente-archivaris werd benoemd. Dr. K. Heeringa werd met ingang van 1 april 1921 in de vacature Muller tot Rijksarchivaris in de provincie Utrecht aangesteld.

13) Zie het slot van noot 6.

14) Mr. Muller duidt hier op de brand in de vroege morgen van vrijdag 7 februari 1879 in het perceel van de heer R. Burgers aan de Oudegracht bij de Bezembrug, op de hoek van de Massegast (wijk D 47), waarin door deze een winkel in fijne galanterieën en reukwerken werd ,,gehouden''. Zie voor een verslag van wat er in die nacht gebeurde het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van genoemde datum. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 7007).

15) Op 18 oktober 1883 besloot het College van Burgemeester en Wethouders, dat de heer mr. W. H. baron Taets van Amerongen voortaan belast zou worden met de werkzaamheden aan het archief, dat ten stadhuize achterbleef.

16) Voor de koetsier Willemse was wegens het huren van wagens *f* 105,- nodig, terwijl door timmerman Loran een bedrag van *f* 93,30 in rekening werd gebracht.

17) In 1884 was het zover. Over het telefoonverkeer in de stad Utrecht in die dagen zijn interessante bijzonderheden te vinden in het boekje: ,,Van koord tot beeldscherm'', dat in 1978 werd uitgegeven. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 5892^{Xa} (brochures).

18) Zie o.m. de notulen van de archiefcommissie van 11 mei 1883, toen eveneens een regeling voor de inrichting van het archiefgebouw door de archivaris werd toegelicht. Voor het museum begon het te dagen, toen in 1888 het buitengoed ,,Het Hoogeland'' door de gemeente kon worden aangekocht. Over de geschiedenis van het stedelijk museum zijn gegevens verzameld door dr. W. C. Schuylenburg. Zie zijn inleiding in de Catalogus van het Historisch Museum der stad Utrecht, die in 1928 werd uitgegeven.

19) Dat dit ook werkelijk gebeurde bewijzen de volgende publicaties:
Catalogus van het Archief, derde afdeling. 1795-1813. Utrecht. 1884.
Catalogus van het Archief, tweede afdeling. 1577-1795. Utrecht. 1890.
Catalogus van het Archief, eerste afdeling. 1122-1577. Utrecht. 1893*).
*) De catalogus van het archief der vierde afdeling over 1814-1880 was in 1880 gedrukt.

20) Bibliotheek over Utrecht, nr. 3404.

21) In 1968 kwam het gebouwencomplex aan de Alexander

Numankade voor het Rijksarchief der provincie en voor de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht gereed. Verwacht wordt, dat in 1984 op een van de verdiepingen in het depot van het stads-archief wegens ruimtegebrek verrijdbare stellingen zullen worden aangebracht.

[22] Eigenlijk heb ik maar een tipje van de sluier opgelicht en is verder onderzoek ruimschoots de moeite waard. Bovendien zal men hebben begrepen, dat is volstaan met de beschrijving van de voorbereidingen van de verhuizing van de stedelijke verzamelingen van het stadhuis naar de Drift. Om deze leemte enigszins op te vullen verwijs ik naar de Verslagen van 's Rijks oude archieven en met name naar het verslag over 1883, waarin nauwkeurig beschreven staat hoe de Utrechtse Rijks-archieven, die ,,meer dan eenige andere afdeeling door allerlei rampen getroffen zijn, de lang gewenschte veilige haven'' bereikten, èn waarin te vinden is hoe het rijksgedeelte van het nieuwe gebouw was ingericht.

UTRECHT OMMUURD; DE VERDEDIGINGSWERKEN VAN DE STAD UTRECHT VAN DE MIDDELEEUWEN TOT HEDEN

Onder deze titel organiseert de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht deze winter een tentoonstelling. De middeleeuwse stadsverdediging moet er imposant hebben uitgezien met zijn hoge stadsmuren met kantelen, zware poorten en vele torens. Hoewel er uit de middeleeuwen geen afbeeldingen bekend zijn, kunnen schriftelijke bronnen ons een beeld geven. Hierbij kunnen 17de-eeuwse tekeningen, die de vervallen middeleeuwse stadsversterking uitbeelden, behulpzaam, zijn. Vooral enkele anonieme tekeningen in de trant van Abraham Bloemaert (ca. 1600) en de vele tekeningen en schetsen, die Herman Saftleven op en nabij de verdedigingswerken van de stad maakte, zijn hierbij van groot belang.
In de 18de eeuw laten talloze stadsgezichten van Jan de Beijer, Dirk Verrijk en vele andere, ook buiten Utrecht bekende topografische tekenaars ons de stadsmuur zien. De verdedigingswerken blijken echter minder nauwkeurig en gedetailleerd te zijn weergegeven dan men zou verwachten. Veel torens, met name aan de westzijde, lijken verdwenen te zijn, terwijl achter de muur, op de wal, de vele bomen ons het zicht op de gebouwen ontnemen.
Ook uit de 19de eeuw zijn veel tekeningen bekend. In 1828 werd besloten de verdedigingswerken van de stad te slopen. De oude, vervallen muur met zijn torens heeft vóór de sloop veel tekenaars geïnspireerd, zoals bijvoorbeeld Cornelis van Hardenbergh. Naar een aantal van zijn tekeningen zijn litho's gemaakt die een nauwkeurig beeld geven van de situatie rond 1830. Een halve eeuw later restte er nog maar weinig van de oude, stedelijke verdedigingswerken: zij hadden plaats gemaakt voor een ,,smaakvol en lachend plantsoen'' naar ontwerp van J. D. Zocher.
Zoals blijkt uit foto's van de afgelopen jaren is dat plantsoen nog grotendeels aanwezig. Maar op andere plaatsen is er zoveel aangetast en verminkt dat de oorspronkelijke opzet niet meer te herkennen is.

Bij de opening van de tentoonstelling verschijnt het gelijkmatige boek *Utrecht ommuurd*, waarin artikelen van de hand van verschillende auteurs zijn opgenomen. Na een inleiding van de Utrechtse stadsarcheoloog drs. T. J. Hoekstra volgt een bijdrage van de gemeentearchivaris dr. J. E. A. L. Struick, die een analyse maakt van de waarde van de wal bij belegeringen. In de daarop volgende hoofdstukken beschrijft drs. L. C. van der Vlerk, die op dit onderwerp afstudeerde, de eerste resultaten van haar onderzoek in de rekeningen van de stedelijke schutmeester naar de stadsverdediging van Utrecht in de Middeleeuwen. Zij behandelt de eerste stadsversterking na 1122, de verdedigingswerken in de late Middeleeuwen, de belanghebbenden bij de stadsverdediging en de verschillende doeleinden waarvoor stadsbuitengracht, muur, poorten en torens werden gebruikt. In het afsluitende hoofdstuk maakt S. K. Wilmer-Hazemeijer, medewerkster bij de Topografische Atlas, een wandeling rond de stad langs de verdedigingswerken aan de hand van de 17de-eeuwse tekeningen, met name van Herman Saftleven.

Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 71 18 14.
4 november 1983 t/m 21 januari 1984.
Maandag t/m vrijdag van 10.00 tot 16.00 uur (mogelijk langer); zaterdag van 9.15 tot 12.15 uur. Zondagen, Kerstmis en Nieuwjaarsdag gesloten.

L. C. van der Vlerk e.a., Utrecht ommuurd, Vianen (Kwadraat), 1983, ca. f 30,–. (Zie bijgesloten folder.)

MARIAPLAATS 13 EN HET ZEGELSTEMPEL VAN DE CLERICUS JAN VAN SLEWIJC

In de *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1982* deed een drietal auteurs verslag van de opgravingen in het pand Mariaplaats 13, de voormalige Boterhal die momenteel tot bowlingbaan verbouwd wordt. F. Kneefel maakte daarbij melding van de vondst van een tinnen zegelstempel van de clericus Jan van Slewijc. Uit een onderzoekje van drs. L. van Tongerloo werden vervolgens interessante mededelingen gedaan over een of enkele personen van die naam uit de eerste helft van de veertiende eeuw [1]). Ik zou hieraan het volgende, niet onbelangrijke feit willen toevoegen. In deze periode is een mr. Jan van Slewijc, deken van het kapittel van Sint-Marie, eigenaar geweest van het claustrale huis dat ter plaatse van de vondst gestaan heeft. Waarschijnlijk heeft deze Van Slewijc, toen hij een hogere status dan clericus had bereikt, een nieuw zegelstempel laten snijden en zich ter plekke van zijn oude ontdaan.

Omdat het veel gebruikte handschrift van jhr. ir. G. C. Calkoen [2]) over het kapittel van Sint-Marie geen gegevens verstrekt over de oudere eigenaren van de claustrale huizen van het kapittel, geef ik hier de oudste mij bekende van het vijftiende claustrale huis: heer Engelbert van Alphen; mr. Jan van Slewijc, deken van het kapittel; heer Dirk Gruutbudel; heer Hendrik van Boetzelaer; heer Arnoud Vos; mr. Arnoud Herbort; heer Gerlac Florensz.; de heer Willem Mod[3]). Een Engelbert van Alphen was in 1331 en 1336 kanunnik en kameraar van het kapittel van Sint-Marie [4]), voor een Dirk Grudbudel van Emmerik werd in 1335 een beneficie van het kapittel gereserveerd [5]), terwijl dit in 1326 gebeurde met een kanonikaat voor een Hendrik van Butzelar 6). Deze gegevens maken het vrijwel zeker dat het gevonden zegelstempel uit de

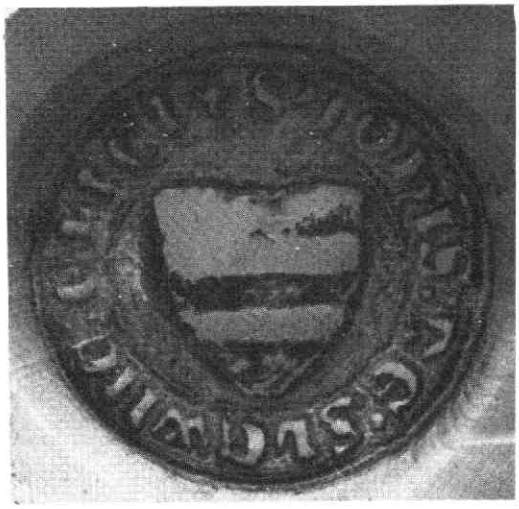

eerste helft van de veertiende eeuw dateert en afkomstig is van de kapitteldeken van Sint-Marie in Utrecht mr. Jan van Slewijc.

drs. Martin W. J. de Bruijn

Noten:

1) *MBOU* 56 (1983) 85-88, m.n. 86.
2) „De kapittelkerk van St. Marie te Utrecht", hs. van 1916-1917 in GAU.
3) RAU, *St.-Marie* 308 (c. 1390), f. 3 nw., en 340[1] (c. 1400), f. 1[3].
4) *Ibidem* 1009 (11 november 1331, 18 maart 1336).
5) *Bullarium Trajectense,* Brom G., ed. II ('s-Gravenhage 1896) nr. 904.
6) *Ibidem* I ('s-Gravenhage 1891) nr. 673.

NIEUWE STICHTING BINNEN UTRECHTSE GRENZEN

Alweer enige maanden geleden heeft Utrecht de oprichting van een nieuwe stichting mogen meemaken: De Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Holland. De Stichting stelt zich ten doel: het inventariseren, documenteren en veiligstellen van bedrijfsmonumenten in Midden-Nederland en West-Utrecht. Het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht kan dit initiatief bijzonder toejuichen en zij volgt de verrichtingen van de Stichting met belangstelling.

De interesse voor technische- en industriële monumenten is de laatste jaren steeds meer toegenomen. Hierbij blijkt echter al te dikwijls dat deze belangstelling voor verschillende objecten al te laat gekomen is en zo zijn soms zeldzame en waardevolle complexen verdwenen, zoals de 19e eeuwse meubelfabriek van Rooyen te IJsselstein, enkele kleine plateelbakkerijen te Gouda en kaaspakhuizen in Bodegraven. Het zal duidelijk zijn dat dergelijke objecten een belangrijk onderdeel van onze industriële, en ook daarmee samenhangende sociale, geschiedenis vormen. Een

historie die maar al te makkelijk verloren dreigt te gaan indien er geen daadwerkelijke belangstelling voor bestaat. Om uiting te geven aan deze daadkracht heeft de Stichting o.a. een (reizende) tentoonstelling georganiseerd die op het moment te zien is in het gebouw van Openbare Werken, Castellumstraat 6 in Alphen a/d Rijn en geeft zij een nieuwsbrief uit.
Als u doelstellingen en het werk van de Stichting onderschrijft, kunt u zich opgeven als donateur. Hiervoor, en voor alle andere informatie, kunt u zich richten tot het secretariaat, mevrouw A. L. Jordens, Stichtse Culturele Raad, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht. Tel. 030-31 03 07.

VAN DE EXCURSIECOMMISSIE

Reeds geruime tijd speelt de excursiecommissie van de vereniging met de vraag ,,Hoe moet het verder met lezingen en excursies''? Deze vraag hangt vooral samen met het aantal deelnemers dat deze bijeenkomsten bijwoont, een aantal dat, zeker in verhouding tot het totaal van de leden van Oud-Utrecht, aan de lage kant ligt. Maakt men namelijk een vergelijking met kleinere historische verenigingen dan is de opkomst bij Oud-Utrecht laag te noemen. Met name de belangstelling voor de lezingen ligt onzes inziens beneden niveau. Excursies worden over het algemeen meer bezocht. De ledenvergadering, een voor de vereniging en haar leden belangrijk overlegorgaan, kan niet bogen op een groot aantal aanwezigen. Voor een vereniging die toch een ledental van meer dan 1800 bezit, is dus de participatie aan de aktiviteiten verhoudingsgewijs laag te noemen.
Op zoek naar mogelijke oorzaken hiervan, heeft de commissie samen met het bestuur verschillende aspecten van de lezingen en excursies eens de revue laten passeren. Zo kwamen ter sprake punten als gevarieerdheid van het aanbod, de frekwentie, het tijdstip, de wijze van aankondiging en de kosten. Duidelijke manco's echter konden hierin niet gevonden worden. Wel zijn er een aantal verbeteringen en mogelijk veranderingen aan te brengen. Ook hierover is van gedachten gewisseld en de volgende voorstellen zijn naar voren gekomen. Er wordt naar gestreefd:
het programma ca. 3 maanden van tevoren bekend te maken;
de ledenvergadering voortaan op een vaste datum te laten plaats vinden;
jaarlijks een (dag)bus excursie te organiseren. Tevens zal de mogelijkheid van een buitenlandse excursie onderzocht worden;
een aantal lezingen te houden rond een thema.
Zolang de voorstellen echter uit een kleine groep van de vereniging komen, is het onduidelijk hoe het merendeel van de leden hierover denkt. Juist hierin zou de commissie graag wat meer inzicht hebben. Daarom doet zij op u een beroep haar in kennis te stellen van uw mening over genoemde problemen en de gedane voorstellen. Wellicht heeft u andere suggesties of ideeën. Deze kunt u richten aan de Excursiecommissie, Mevr. M. de Haas, Van der Helststraat 21, 3583 AT Utrecht. Tel. 52 11 47.

Bij voorbaat onze hartelijke dank voor uw medewerking.

De excursiecommissie

Aangeboden

Jaarboeken Oud-Utrecht 1945/46, 1947/48, 1949 t/m 1981, (35 delen).
Prijs nader overeen te komen.

Mr. J. J. Bredius, Spiegelenburghlaan 19, 2111 BK Aerdenhout. Tel. 023-24 03 96.

NORWICH, STAD VAN DERTIG MIDDELEEUWSE KERKEN

Zoals u in het voorgaande hebt kunnen lezen, is de excursiecommissie bezig nieuwe activiteiten te ontwikkelen. Zij richt haar blik over de grenzen en wel op het engelse Norwich. Het plan is om het het pinksterweekend (vrijdagavond 8 juni t/m maandag 11 juni 1984) een excursie naar deze stad te organiseren.
In de middeleeuwen was Norwich, na Londen, de grootste stad van Engeland. Hiervan getuigen nu nog vele bouwwerken w.o. de dertig kerken, een burcht en een kathedraal. Dit verbindt Norwich tevens met Utrecht als middeleeuwse bisschopstad. Bovendien bezit Norwich ook verschillende immuniteiten die hier, meer dan in Utrecht, nog te zien zijn. Allen zaken die deze stad tot een interessante bezienwaardigheid maken.
Wij hebben prof. C. L. Temminck Groll bereid gevonden deze excursie inhoudelijk te begeleiden. Als voorbereiding hierop zal hij op 16 november een lezing houden getiteld: Norwich, stad van dertig middeleeuwse kerken. Aanvang 20.00 uur, Fundatie van Renswoude.
Het ligt in de bedoeling op deze avond tevens zaken

van organisatorische aard te bespreken, zoals vervoer, overnachting, kosten e.d. Hiertoe zal de commissie met verschillende voorstellen komen, die mede afhankelijk zullen zijn van het aantal deelnemers. U begrijpt dat dit laatste van groot belang is voor de organisatie en de kosten. Daarom: indien u belangstelling hebt voor deze bijzondere excursie wilt u dit dan reeds vóór 16 november kenbaar maken! Op die manier kan de commissie zo spoedig mogelijk met defintieve gegevens komen. U kunt uw belangstelling kenbaar maken d.m.v. een berichtje aan: mevr. M. de Haas, v. d. Helststraat 21, Utrecht, tel. 030-521147.

De excursiecommissie

Ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van Het Utrechts Monumentenfonds wordt van 15 oktober tot 5 november a.s. in de Janskerk een tentoonstelling gehouden over het werk van de stichting in die veertig jaar.
De tentoonstelling is geopend van maandag tot en met zaterdag van 10.00 uur tot 16.00 uur.
Tegelijkertijd verschijnt een boekje waarin - aan de hand van twee rondwandelingen door de oude stad - de geschiedenis van de huizen van het Fonds wordt beschreven.

Ledenvergadering

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Najaarsledenvergadering op **donderdag 24 november** a.s., aanvang **19.30** uur. De vergadering zal worden gehouden in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Voorjaarsledenvergadering van 21 april jl.
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Begroting 1984
5. Aanwijzing van een registeraccountant voor de controle van de jaarstukken 1983. Het bestuur stelt voor het accountantskantoor mr. P. J. Schadée te Utrecht
6. Commissies. Het bestuur stelt voor de zittende leden van de diverse verenigingscommissies te herbenoemen.
7. Mededelingen over het Jaarboek, het Maandblad, de excursies en lezingen, en de propaganda
8. Utrechts Gevelteken Fonds
9. Rondvraag
10. Sluiting

Na afloop van de vergadering, om ongeveer 20.45 uur, zal **historisch filmmateriaal over Utrecht** worden vertoond.

Bij de begroting voor 1984

Het is ons een genoegen u voor 1984 de onderstaande ontwerpbegroting ter goedkeuring voor te leggen. Ter toelichting hierop diene het volgende.
De vereniging telt momenteel 1.816 leden.
Voor 1984 is er van uitgegaan dat er een licht ledenverlies zal optreden.

De begroting is daarom gebaseerd op 1.800 leden. Bij gelijkblijvende kontributie zou de begroting wederom een negatief resultaat opleveren, daarom stelt het bestuur de leden voor de kontributie als volgt vast te stellen:

	1983	1984
minimum kontributie	*f* 37,50	*f* 39,50
leden van 65 jaar en ouder	*f* 32,—	*f* 34,—
jeugdigen	*f* 21,50	*f* 23,50

Door deze slechts matige verhoging kunnen wij tot een sluitende exploitatie komen.

Namens het Bestuur
H. J. Jurriëns
Penningmeester

	jaarrekening 1982	begroting 1983	ontwerp-begroting 1984
BATEN			
Kontributies	f 66.108,–	f 65.500,–	f 67.455,–
Advertenties	f 4.950,–	f 4.620,–	f 4.950,–
Winst verkoop voorraden	f 5.286,–	f 2.000,–	f 3.000,–
Donaties	f 11.281,–	f 11.000,–	f 11.000,–
Rente	f 11.314,–	f 8.600,–	f 6.700,–
	f 98.945,–	f 91.720,–	f 93.100,–
LASTEN			
Jaarboek	f 36.607,–	f 37.000,–	f 37.000,–
Maandblad	f 40.579,–	f 44.600,–	f 41.300,–
Overige aktiviteiten	f 1.548,–		f 1.500,–
Kosten van beheer	f 6.141,–	f 6.700,–	f 7.000,–
Algemene kosten	f 4.284,–	f 6.500,–	f 6.000,–
Stortingen propagandafonds	f 1.858,–		
Storting fonds register Jaarboeken 1954 - 1983	f 6.500,–		
	f 97.517,–	f 94.800,–	f 92.800,–
RESULTAAT			
Voordelig	f 1.428,–		f 300,–
Nadelig		f 3.080,–	

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 10 - oktober 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Agenda

Vrijdag 28 oktober 1983. Nederlands Klassiek Verbond, afd. Utrecht.
Lezing door prof. dr. J. H. Brouwers, hoogleraar latijnse taal- en letterkunde te Nijmegen, ,,Hugo de Groot als Neolatijns dichter''. Kapittelkamer van de Janskerk. Aanvang: 20.00 uur.

Donderdag 10 november. Inleiding op een bezichtiging van de tentoonstelling ,,Utrecht ommuurd''. Maximum aantal deelnemers: 30, opgeven bij Hotel Des Pays Bas. De inleiding en begeleiding van de excursie zal verzorgd worden door mw. drs. L. C. van der Vlerk. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.

Donderdag 17 november 1983. Lezing door prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, ,,Norwich, stad van dertig middeleeuwse kerken''.
Fundatie van Renswoude. Aanvang: 20.00 uur. Zie pag. 223.

Donderdag 24 november. Ledenvergadering van de vereniging Oud-Utrecht. Fundatie van Renswoude. Aanvang: 19.30 uur.

Maandag 28 november 1983. Nederlands Klassiek Verbond, afd. Utrecht.
Lezing door prof. dr. J. M. Hemelrijk, hoogleraar R.U. Amsterdam, ,,Een serie grappige Griekse vazen, scherven en schalen''. Archeologisch Instituut, Trans 14. Aanvang: 20.00 uur.

HET PORTRET VAN AARTSBISSCHOP PETRUS MEINDAERTS

In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht bevindt zich in de ruimte van het voormalig Oud-Katholiek Museum een portret van de vierde aartsbisschop van de Oud-Bisschoppelijke Clerezij (de huidige Oud-Katholieke kerk), Petrus Meindaerts (1684-1767). Het werk moet gedateerd worden rond 1740. Het is geschilderd op doek en de afmetingen bedragen 65 x 82 cm. De aartsbisschop is in halffiguur weergegeven en kijkt de toeschouwer aan. Hij is gekleed in een toog en schoudermantel van blauwe zijde; hieronder draagt hij een rochet; de manchet ervan is versierd met een rand van mogelijk Franse naaldkant. Een rochet is een wit koorhemd, dat als erekleed gedragen wordt door abten, bisschoppen en andere prelaten. In zijn rechter hand houdt Meindaerts een opengeslagen boek, de linker hand is onzichtbaar. Op de achtergrond, die in een egale tint bruingrijs is gehouden, is zijn aartsbisschoppelijk wapen te zien. Gedeeld: rechts in goud een halve adelaar van sabel; links in lazuur een wassenaar van zilver gekeerd ter rechterzijde, erboven en eronder een zespuntige ster van zilver. Achter het ovale schild in paal een kruisstaf van goud. Het schild is gedekt met een zwarte hoed, waarvan aan elke zijde een purperen koord afhangt, eindigend in tien purperen kwasten, gerangschikt in vier rijen.

De schilder heeft het portret niet gesigneerd. Dit artikel is een poging toch zijn identiteit te achterhalen.

Petrus Meindaerts werd in 1684 geboren als zoon van een advocaat te Groningen. Hij deed zijn theologische en filosofische studies aan de universiteit van Leuven. In 1716 werd hij door de bisschop van Meath, Lukas Fagan, tot priester gewijd. Nadat hij twee jaar assistent was geweest in de H.H. Laurentius en Maria Magdalena (de Oppert) in Rotterdam en van 1719 tot 1739 pastoor was van de H. Vitus (De Noteboom) te Leeuwarden, werd hij in 1739 kanunnik van het Metropolitaan Kapittel. In hetzelfde jaar werd hij aartsbisschop, wat hij bleef tot zijn dood in 1767 [1].

Zijn episcopaat werd gekenmerkt door een streven naar een herstel van de breuk tussen Rome en de Utrechtse clerezij, wat overigens geen resultaat had [2].

Ter gelegenheid van zijn bisschopswijding heeft Meindaerts, zoals gebruikelijk, een portret laten maken. Dat voor deze opdracht allereerst een plaatselijk kunstenaar in aanmerking kwam, ligt voor de hand.

Over het algemeen zet de 18e eeuwse schilderkunst de oude 17e eeuwse tradities voort in met name het bloemstuk en het portret. Tevens volgt zij het buitenland op een afstand. Deze schilderkunst wordt gekenmerkt door een hang naar zwierigheid, luchtigheid en levensblijheid [3].

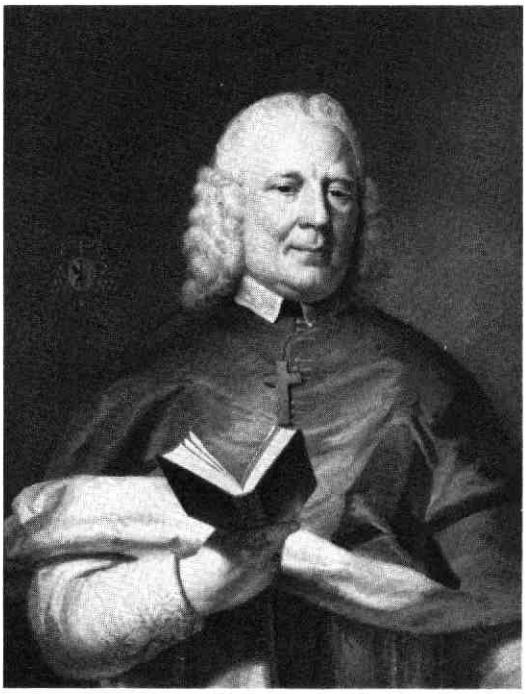

Petrus Meindaerts (1684-1767), vierde aartsbisschop van de Oud-Bisschoppelijke Clerezij, door Jan Maurits Quinkhard. (Foto: Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht)

De eigentijdse Utrechtse schilderkunst laat weinig spectaculairs zien; van enige oorspronkelijkheid is nauwelijks sprake. Ondanks het feit dat Utrecht geen kunstcentrum was, waren er wel enkele goede portretschilders. Zij kregen hun opdrachten van de voorname burgerij. De rust en de veiligheid en het genieten van de welvaart zijn overheersende factoren in deze portretten [4].

De belangrijkste 18e eeuwse Utrechtse meesters, die zich voornamelijk op de portretschilderkunst toelegden, waren Jan Maurits Quinkhard (1688-1772), Hendrik van Velthoven (1728-1770) en Jacob Maurer (1737-1780). De twee laatstgenoemden zijn beiden te jong om rond 1740 dit portret te kunnen maken.

Quinkhard komt gezien de datering van het schilderij wel in aanmerking om het gemaakt te kunnen hebben. Omdat hiervoor ook andere aanwijzingen bestaan, volgt er nu een korte beschrijving van zijn leven.

Jan Maurits Quinkhard werd in 1682 in Rees aan de Rijn geboren. Hij was in de leer bij zijn vader, de schilder Julius Quinkhard, tot hij in 1710 naar Amsterdam vertrok. Hij studeerde er bij Arnold Boonen (1669-1729), Christoffel Lubinietsky (1660-1728) en het laatst bij Nicolaas Verkolje (1673-1746). Alle drie hielden zij zich voornamelijk met de portretschilderkunst bezig.
Het grootste deel van zijn leven heeft Quinkhard in Amsterdam doorgebracht, in 1723 werd hij burger van deze stad. Hij schilderde portretten van o.a. de overlieden der chirurgijns- en kuipersgilden, van de Regenten van het Oudemannenhuis, van het Rasp-, Spin- en Leprozenhuis, van Commissarissen van de Waterstaat, etc.
Hoewel portretten zijn specialiteit waren, maakte hij ook historiestukken en portretminiaturen.
In zijn portretten, die ook veel familiegroepen omvatten, besteedde hij veel aandacht aan de interieurs. De familieportretten laten een treffend, soms heel huiselijk beeld van de deftige burgerij van zijn tijd zien. Veel van Quinkhard's portretten zijn door A. Houbraken, R. Vinkeles, P. Tanjé en J. Ledeboer gegraveerd.
In Utrecht, waar Quinkhard enkele jaren heeft gewoond en regelmaig weer terugkeerde, leverde het gebruik om de hoogleraren te portretteren hem vele opdrachten op. Maar ook de Utrechtse voorname families lieten zich graag door hem vereeuwigen.
Naast zijn bezigheden als schilder ontplooide hij ook andere activiteiten, zo vermelden Van Eijnden en Van der Willigen in hun *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw,* dat Quinkhard te Amsterdam ,,aan zijn huis op de Prinsengracht bij de Utrechtsestraat, eene Teekenschool van acht tot twaalf leerlingen hield. Van hen, die niet veel konden betalen, nam hij weinig of niets, doch deze waren dan ook verpligt om hem steeds in zijne Kunstwerkzaamheden ten dienste te staan''.
Hij dreef bovendien een kunsthandel in Amsterdam, en, hierbij citeer ik nogmaals Van Eijnden en Van der Willigen: ,,hij kocht op zeer vele Verkopingen met veel kennis en smaak, ja, somtijds stukken van de eerste klasse; zijne kunstdrift ging zoo ver, dat de begeerte om te bezitten, wat hij verlangde, met de daarbij komende ongerustheid, hem niet zelden in het slapen hinderlijk was. Sommige stukken hield hij dan ook eenigen tijd voor zijne liefhebberij en studie alvorens hij die verkocht.''
Quinkhard overleed op 11 november 1772; hij was toen bijna 85 jaar oud. Hij werd begraven in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam. Een gedeelte van zijn artistieke nalatenschap werd op 15 mei 1772 in Amsterdam verkocht [6].
Om vast te kunnen stellen of het portret van Petrus Meindaerts inderdaad door Quinkhard is geschilderd, wil ik stijl en kleurgebruik de revue laten passeren. Tevens wil ik vergelijkingen maken met ander werk van Quinkhard. Belangrijk hiervoor is uiteraard het bekijken van de gesigneerde portretten die door de meester zijn vervaardigd. In het Centraal Museum te Utrecht bevinden zich enkele van zijn werken, zoals de portretten van een voorname Utrechtse familie,

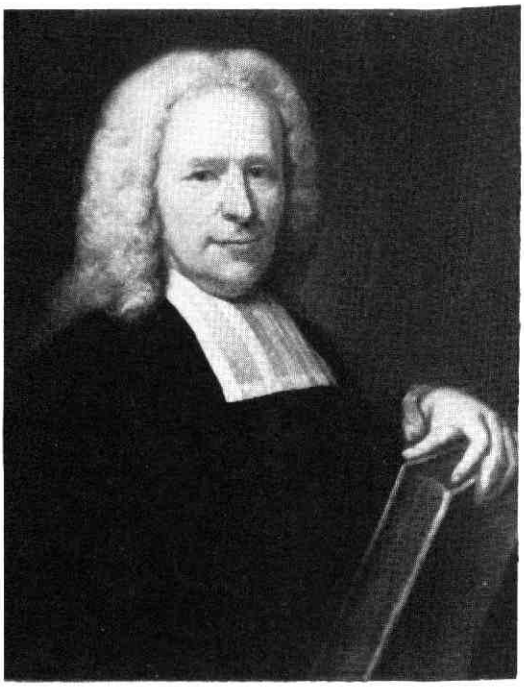

De Utrechtse hoogleraar J. F. Reitzius (1746-1778), door Jan Maurits Quinkhard. (Foto: Universiteitsmuseum, Utrecht)

Martens van Sevenhoven, die ooit een statig pand aan het Janskerkhof bewoonde.
Deze portretten laten een vrij soepele lijnvoering zien, hetgeen overeenkomt met de wijze waarop dit in het portret van de aartsbisschop is gedaan. Er is bovendien duidelijk sprake van een overtuigende dieptewerking; soms kan een portret nl. de indruk wekken dat het zich niet heeft kunnen losmaken van het platte vlak. Dit is bij Quinkhard's portretten niet het geval: de figuren komen zeer levensecht over en staan op een overtuigende wijze in de ruimte. Het kleurgebruik in het portret van Petrus Meindaerts leverde, na de restauratie, een stralend beeld op. Het werk van Quinkhard is voor het merendeel uitgevoerd in vrij lichte tinten, het samenspel hiervan geeft een heel fris en vrolijk beeld.
Zo draagt mevrouw Aletta Lucretia Martens van Sevenhoven (ca. 1745) een lichtblauwe japon met daarbij een rode mantel. Paul Engelbert Martens van Sevenhoven (1747) is gekleed in een grijze jas met rode overmantel. Alle personen op de portretten van deze familie hebben een fel, kleurrijk accent in hun kleding. Dit laat een overeenkomst met Meindaerts zien, die ook in een opvallend blauwe schoudermantel is afgebeeld. Er dient overigens wel opgemerkt te worden dat het kleurgebruik in portretten ook, of liever juíst door de geportretteerde wordt bepaald: zo zal de geportretteerde in de meeste gevallen beslist hebben over de te dragen kleding. Het is daarom niet verwon-

derlijk dat het bijzonder moeilijk is een kleurig portret te maken van bijvoorbeeld een theoloog of een hoogleraar in een zwarte toga, die als enig accent een witte bef draagt. En voornamelijk deze personen zijn door Quinkhard in zijn Utrechtse periode op het doek gezet. In het Academiegebouw aan het Domplein kunnen in de Senaatszaal enkele rijen portretten van hoogleraren bezichtigd worden, waarvan een groot aantal 18e eeuwers door Quinkhard zijn uitgebeeld. Om enkele namen te noemen: G. Houck (1746-1767), Sebaldus Ravius (1750-1810), Joh. Fred. Reitzius (1746-1778, zie afbeelding), Franciscus Burmannus (1743-1793), Gisb. Matth. Elsnerus (1737-1775) en Abraham Wieling (1739-1746). De jaartallen duiden de periodes van hoogleraarsschap aan. Deze portretten zijn alle door Quinkhard gesigneerd. Maar een ongesigneerd portret als dat van Joh. Horthemels (1742-1776) zou ook goed thuis horen in deze rij. Opvallend is bij deze hoogleraarsportretten dat Quinkhard geprobeerd heeft hierin een zekere variatie en levendigheid aan te brengen. Er verschijnt soms een persoonlijk attribuut, de achtergrond is verschillend gekleurd, de expressie van de personen laat iets eigens zien. Meindaerts vormt op deze wat kleur betreft gelijkgestemde figuren in zijn helderblauwe schoudermantel een fleurige uitzondering. Maar de hoogleraarsportretten staan Meindaerts' portret toch zeer nabij en wel in de lijnvoering. Het bij dit artikel afgebeelde portret van J. F. Reitzius laat behalve de lijnvoering een andere overeenkomst zien: de wijze waarop Reitzius het boek hanteert. Zowel Meindaerts als Reitzius houden het boek midden voor zich uit, zodat de driehoekige vorm van de compositie de nadruk krijgt.

Een belangrijk gegeven naast kleurgebruik en lijnvoering is de wijze waarop de handen geschilderd zijn. Het is bijzonder moeilijk deze te schilderen; de vaardigheid van een schilder kan hieraan herkend worden. Van Petrus Meindaerts is slechts de linkerhand te zien, in vrij grove streken, die een overtuigend en natuurlijk resultaat opleveren, uitgevoerd. Er is geen sprake van ongemak en onhandigheid bij de weergave. Ditzelfde valt op te merken in de andere portretten, zoals die van de eerder genoemde hoogleraren in de Senaatszaal.

Een criterium dat op hetzelfde vlak ligt, is de tekening van het kant. De uitbeelding van deze materie vergt eveneens heel wat vaardigheid en precisie. De sierlijke motieven van het manchet van naaldkant aan het rochet getuigen van nauwgezetheid. Dezelfde finesse valt waar te nemen in het kraagje, waar de onderliggende stof van de toog doorheen waast. Deze zelfde eigenschappen kunnen waargenomen worden in het portret van mr. Jan Pieter van Mansvelt, ca. 1750, eveneens van de hand van Quinkhard (Centraal Museum, Utrecht).

De plooien van Meindaerts' schoudermantel en toog zijn vrij zwaar uitgevoerd, maar vallen desondanks soepel. Op de borst worden de plooien verhelderd door effectieve lichtinval, zodat het uiteindelijke effect van de kleding toch geen al te statische indruk maakt. Een dergelijke afwisseling van een vrij zware plooival met tamelijk sterke lichteffecten is ook te zien in het portret van Dirck Leeuw, dat Quinkhard in 1730 schilderde. (Dit portret bevindt zich in de collectie van mevr. J. C. van Steyn-van Marle, in Den Haag) [7].

Al deze verschillende aspecten leveren een goede grond voor de veronderstelling dat dit portret van Petrus Meindaerts inderdaad door Jan Maurits Quinkhard is geschilderd.

Dianne Hamer

Noten:

[1] ,,Naamlijst der pastoors van de Oud-Katholieke kerk in Nederland'', 2e druk 1979, bewerkt door H. J. W. Verheij, p. 6, 62, 75, 106.

[2] B. A. van Kleef, *Geschiedenis van de Oud-Katholieke kerk van Nederland,* Rotterdam 1937, p. 119, 120.
P. J. Maan, K. Ouwens, F. Smit, J. Visser, *De Oud-Katholieke Kerk van Nederland,* Hilversum 1979, p. 30 e.v.

[3] Catalogus ,,Schilders van het galante tijdperk'', Gemeentemuseum Arnhem, 1956, p. 6.

[4] Catalogus der Schilderijen, Centraal Museum Utrecht, 1952, p. LII, LIII.

[5] U. Thieme & F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart,* Leipzig 1920.

[6] Thieme - Becker, op. cit.
J. Immerzeel, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden.* Amsterdam 1843.
Catalogus der Schilderijen, Centraal Museum Utrecht, 1952.
Catalogus ,,Dutch Masterpieces from the eighteenth century: Paintings & Drawings 1700 - 1800'', The Minneapolis Institute of Art, 1971, p. 82, 83.
R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw,* I-III, Haarlem 1816-'20. Aanhangsel op de drie delen Haarlem 1840.
Alfred von Würzbach, *Niederländische Künstler-Lexikon,* Wenen en Leipzig 1910.
Mr. A. Staring, ,,Het portret in Nederland 1730-1830'', *Oud-Holland,* 1922, p. 37, 67.

[7] Veel van het werk van Quinkhard bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam. Ook het Centraal Museum te Utrecht beschikt over enkele portretten van zijn hand.

DE UTRECHTSE WINDESHEIMERS

Tegen het einde van de 14e eeuw werd in de IJsselsteden, met name in Deventer en Zwolle, door Geert Groote en zijn vriendenkring een religieuze beweging op gang gebracht, die in het herfsttij der middeleeuwen van zeer grote invloed is geweest op het geestelijk leven binnen en ver buiten de grenzen van het tegenwoordige Nederland. Deze stroming is de geschiedenis ingegaan onder de naam Moderne Devotie.
Aanvankelijk begonnen als een lekenbeweging van Broeders en Zusters van het Gemene Leven bracht deze stroming een hervorming van leefwijze teweeg in bestaande kloosterorden als die van de Augustijner Koorheren en der Franciskanen in hun onderscheiden mannen- en vrouwenkloosters.
Van de eerste groepering is, naast die van het kapittel van Sion en van Venlo, de congregatie van Windesheim de belangrijkste geweest. Het in nauwe samenwerking met de Broeders van het Gemene Leven in 1386 bij Hattem gestichte klooster Windesheim werd de bakermat vanwaar uit de hervormingsbeweging in bestaande en nieuw opgerichte kloosters van Reguliere Kanunniken, levend volgens de regel van sint Augustinus, doordrong. Zij verenigden zich in de congregatie van Windesheim, die door paus Bonifacius IX op 16 mei 1395 werd bekrachtigd.
Snel verbreidde zich deze beweging in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, Duitsland, Frankrijk en Zwitserland, en heeft een onmiskenbare invloed uitgeoefend zowel op de Reformatie als op de Contrareformatie.

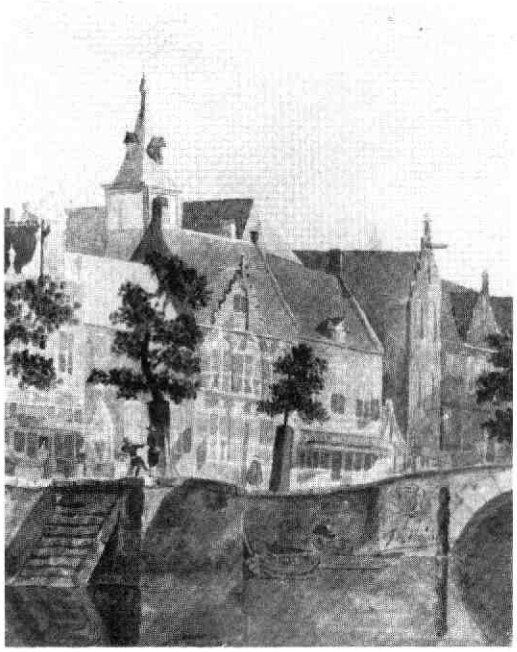

Gezicht op de voorgevel van het Regulierenklooster aan de Oudegracht. Aquarel door J. H. Verheijen, c. 1830.
G.A.U. Top. Atlas La 11.12.

Over de Moderne Devotie en de congregatie van Windesheim zijn vooral sinds het laatste kwart van de vorige eeuw uitstekende studies en bronnenpublicaties verschenen. Om slechts een paar namen te noemen, J. Acquoy, W. Moll en wat dichter bij onze tijd R. Post en W. Jappe Alberts hebben fundamentele bijdragen geleverd voor de kennis van deze stromingen [1].
Veel is echter nog verborgen in archieven, terwijl detailstudies vaak aan de aandacht van onderzoekers ontsnappen. Het door M. Schoengen verzamelde materiaal betreffende alle kloosters in Noord-Nederland, dat na diens dood door een commissie van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen bewerkt en aangevuld, tijdens de tweede Wereldoorlog door P. C. Boeren werd uitgegeven in een *Monasticon Batavum* [2], geeft voor het historisch onderzoek naar de Windesheimse kloosters slechts een eerste maar verre van volledige aanzet.
Daarom werd in 1971 het initiatief genomen tot de samenstelling van een *Monasticon Windeshemense,* waarin alles wat over de afzonderlijke kloosters aan bronnenmateriaal en literatuur tot nu toe bekend is vermeld zou worden.
Er vormde zich een uitgeversteam, bestaande uit de Duitser Prof. Wilhelm Kohl, de Belg Dr. Ernest Persoons en de Nijmeegse hoogleraar Prof. Anton G. Weiler. Bijgestaan door een aantal deskundigen verscheen het eerste deel in 1976, het tweede in 1977 [3].

Drie jaar geleden kwam het derde deel van de pers, waarin de Nederlandse kloosters behandeld zijn [4]. Het vierde en laatste deel is in voorbereiding en zal een registerdeel zijn op het gehele werk.
Aangezien stad en provincie Utrecht in dit deel door drie mannenkloosters en één vrouwenklooster vertegenwoordigd zijn en de verschijning van dit belangrijke werk in ons Maandblad nog niet is gesignaleerd, menen wij dat het goed is dit alsnog te doen om de lezer een idee te geven van dit standaardwerk.
In alfabetische volgorde naar plaatsnaam worden eerst de mannenkloosters behandeld, daarna die van

de vrouwelijke religieuzen, waarbij telkens worden aangegeven de benamingen met varianten, de naam van de gemeente waarin het klooster met voorafgaande stichtingen zich bevond, de provincie en het bisdom.
Vervolgens vindt men een algemene literatuuropgave, een opsomming van onuitgegeven archiefstukken met vindplaats en desbetreffende literatuur, gedrukte bronnen en over het klooster verschenen publicaties.
Een volgende afdeling bevat gegevens over bibliotheek en scriptorium, nog aanwezige handschriften, namen van schrijvers, boekenafschrijvers en miniaturisten, onderwijsinstellingen, zegels van convent en prioren, beschrijvingen van gebouwen en hun inventaris.
Van elk klooster volgt dan een korte geschiedenis met het jaar van de aansluiting bij de congregatie van Windesheim, de invloed die er van het klooster is uitgegaan, een lijst van prioren en priorinnen en enkel illustraties. Alles bij elkaar een ,,Fundgrube'' van de eerste orde, die onder de klassieke repertoria een waardige plaats inneemt.
Volgt nu een korte geschiedenis van de Utrechtse Windesheimers.

1. In Utrecht stond aan de Oude Gracht bij de Weesbrug, waar zich nu het NV-huis bevindt, het klooster van O.L. Vrouw en de Twaalf Apostelen. Het had zijn achteruitgang aan de Springweg. De poort is nog aanwezig.
Het convent was tussen 1248 en 1267 gesticht door de Zakbroeders, een bedelorde onder de regel van St. Augustinus, die echter tijdens het Concilie van Lyon in 1274 werd opgeheven. In 1290 verkochten de Zakbroeders huis en inboedel aan de Reguliere Kanunniken van St. Augustinus van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, die het opnieuw bevolkten. Het huis sloot zich in 1424 aan bij het kapittel van Neuss, dat in 1430 gedeeltelijk werd opgenomen in de congregatie van Windesheim. Ook het Utrechtse klooster kwam toen bij Windesheim. Na de Reformatie werd het klooster door de stadsregering opgeheven, die het in 1582 bestemde tot weeshuis [5]).

2. Aan de Biltstraat bevond zich ter hoogte van het huis Griftenstein het klooster Vredendaal [6]), oorspronkelijk vóór 1400 als Franciskaner-Tertiarissenklooster gesticht. Kort na 1413 gingen de bewoners met verlof van de bisschop over naar de Reguliere Kanunniken van St. Augustinus en in 1419 werd het convent in de congregatie van Windesheim geïncorporeerd.
Omdat het buiten de stad lag, had het klooster regelmatig te lijden van krijgsverrichting en plundering. In de nacht van 29 op 30 april 1528 werd het volledig verwoest. De acht bewoners verlieten het jaar daarop de stad Utrecht en trokken in het Sint Jansconvent van Amersfoort, dat in 1395 was gesticht als convent van de Broeders des Gemenen Levens. Deze broeders waren in 1442 overgegaan naar de Augustijner Koorheren en door Windesheim onder gezag gesteld van de prior van Vredendaal. Het klooster lag in het noordoostelijk deel van de stad tussen de stadswal en Achter de Kamp. Na de alteratie kwam het klooster met zijn goederen in bezit van de stedelijke regering. De nog aanwezige religieuzen mochten er wel blijven wonen, gealimenteerd door de stad, maar zij mochten geen nieuwe leden meer aannemen. De laatst overgebleven conventuaal moest in 1611 zijn klooster verlaten omdat er enige hoge officieren met hun gezinnen in ondergebracht werden.

3. Amersfoort had nog een tweede Regulierenklooster, Marienhof [7]). Zijn geschiedenis gaat ook terug tot 1395, toen enige burgers Florens Radewijns verzochten in hun stad een huis te stichten van Broeders des Gemenen Levens. Deze stichting begon bij het St. Pietershospitaal. Enkele jaren later sloot het klooster zich aan bij de Tertiarissen van St. Franciscus. Daar de behuizing weldra te klein werd voor het groeiend aantal bewoners zag men uit naar een andere plaats. In 1403-5 bouwden zij in ,,die Haghe'' ten oosten van de stad een nieuw klooster, Sint Andrieskamp. Tien jaar later gingen de broeders over naar de regel van St. Augustinus en zochten aansluiting bij Windesheim, hetgeen in 1416-17 haar beslag kreeg. Tegelijkertijd drongen zij, bevreesd dat bij een aanval op de stad hun klooster een bolwerk van de vijand zou worden, er op aan naar elders te mogen verhuizen.
In 1421 betrokken de 21 Regulieren een nieuw klooster op de Birkt, tussen Amersfoort en Soest, en noemden het voortaan Marienhof. Na de plundering door de troepen van Maarten van Rossum in 1543 keerden zij in de stad terug en vestigden zich in het klooster van de Cellezusters, gelegen tussen de Zuidsingel en de Kleine Haag, met medeneming van de naam Marienhof. Na de Reformatie bestemde de stad in 1612 de gebouwen tot weeshuis, hetgeen zo bleef tot 1940. De gebouwen werden in 1950 gerestaureerd en sindsdien is er de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in gehuisvest.

4. Het enige vrouwenklooster van de congregatie van Windesheim was het Jerusalemklooster te Utrecht [8]).
Dit convent werd rond 1418 gesticht bij de Jerusalemkapel in de Nieuwe Weerd, die reeds in 1399 vermeld wordt en waarin zich een in steen gehouwen afbeelding van het H. Graf te Jerusalem bevond. Het generaal kapittel van Windesheim besloot in 1424 het zusterklooster in de congregatie op te nemen.
Nadat het klooster door oorlogshandelingen een paar maal in de as werd gelegd, vonden de zusters het veiliger een behuizing te zoeken binnen de Utrechtse stadsmuren. Zij vestigden zich rond 1495 aan de Kromme Nieuwe Gracht en konden hun bestaan, ondanks de godsdienststroebelen, tot 1613 rekken. Toen nam de stadsregering het klooster in beslag wegens de veelvuldige samenkomsten van de katholieken, georganiseerd door de Jezuieten. Het klooster werd in 1632, de kapel in 1659 afgebroken.
De huidige Jerusalemstraat houdt de herinnering aan dit klooster levend.
Wie zich derhalve in de geschiedenis van deze kloosters en in de Windesheimse beweging in het algemeen wil verdiepen, vindt in het *Monasticon Windeshemense* alles wat hij nodig heeft.

A. K. de Meijer OSA

Noten:

[1]) Zie W. Jappe Alberts, Zur Historiographie der Devotio Moderna und ihrer Erforschung, in *Gemeinsame Probleme Deutsch-Niederländischer Landes- und Volksforschung* (Bijdragen v.h. Inst. voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniv. te Utrecht, XXXII), Groningen 1962, blz. 144-171.

[2]) M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, 3 dln. + supplement. (Verhandelingen der Nederl. Akad. van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nwe reeks, XLV), Amsterdam 1941-42. De Windesheimers bevinden zich in deel II: De Augustijnse Orden.

[3]) *Monasticon Windeshemense*, hrsg. von W. Kohl, E. Persoons und A. G. Weiler (Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 16), 1: Belgien (Brussel 1976); 2: Deutsches Sprachgebiet (Brussel 1977).

[4]) Idem, Teil 3: Niederlande (Brussel 1980), 657 blz., ill.

[5]) Aldaar, blz. 427-452.

[6]) Aldaar, blz. 453-474.

[7]) Aldaar, blz. 74-96.

[8]) Aldaar, blz. 644-653.

Een inventieve Utrechtse essayeur

In dit artikel wordt het zoeklicht gericht op Valentijn Victor Koningsberger (1736-1799), een lid van de familie Koningsberger waaraan in geschrifte tot nu toe weinig aandacht werd besteed.
Begonnen wordt met de vermelding van een aantal gegevens van persoonlijke aard[1]). Vervolgens wordt ingegaan op de functie, die hij bij de provinciale Munt van Utrecht vervulde. Tenslotte wordt verhaald over activiteiten, die hij buiten zijn functie verrichtte.

De persoon

Valentijn Victor Koningsberger werd op 28 november 1736 te 's-Gravenhage (evangelisch-luthers) gedoopt. Zijn vader was Johan Jacob Koningsberger. Deze had - waarschijnlijk als gevolg van de godsdienstoorlogen - zijn geboorteplaats Iptingen (Württemberg) verlaten en zich in 's-Gravenhage gevestigd, waar hij in 1734 het burgerrecht verkreeg. Zijn moeder was Catharina Margaretha Vuirysen, geboren te Nijmegen.
Valentijn Victor vestigde zich, vanwege zijn hierna aan de orde komende functie, in Utrecht, van welke stad hij op 21 september 1765 burger werd[2]). Kort tevoren op 20 juni 1765 was hij daar getrouwd met Gerarda Bosch. Zij was de op 19 april 1735 in Utrecht gereformeerd gedoopte dochter van Hendrik Bosch en Aletta de Ruyter.
Uit het huwelijk met Gerarda Bosch die te Utrecht op 7 november 1775 overleed, sproten vijf kinderen voort. Behalve één zoon, Victor Jacob - waarover straks meer -, stierven alle kinderen jong.
Valentijn Victor overleed te Utrecht op 17 oktober 1799 en werd aldaar in de Buurkerk begraven.

Zijn functie

Valentijn Victor was essayeur van de provinciale Munt van Utrecht[3]). Als zodanig werd hij op 16 april 1765 door de Staten van Utrecht benoemd[4]). Tevoren had hij de leerschool tot goudsmid doorlopen; in 1766 werd zijn naam opgenomen in het meestersboek van het goudsmedengilde[5]).
Ter verkrijging van een nader beeld van de functie van essayeur het volgende.
Het muntrecht behoorde in die tijd toe aan de Staten, zij het dat de stad Utrecht daarnaast het recht had kleingeld op eigen naam te slaan. Deze stelden de noodzakelijke bedrijfsruimten beschikbaar, alsmede de duurzame bedrijfsmiddelen. Het muntbedrijf zelf werd uitgeoefend door een - door de Staten aangestelde - muntmeester.
Laatstgenoemde had tot taak, met behulp van het door hem aangestelde personeel (de smidmeester en gezellen) en de door hem aangeschafte gereedschappen en hulpmaterialen, binnen het kader van de geldende wetgeving de gevraagde muntsoorten te leveren[6]).
De muntmeester en zijn personeel hadden er financieel belang bij de muntslag zo omvangrijk mogelijk te maken.
Ten einde misstappen zoveel mogelijk te voorkomen, was een reeks van controlemiddelen ingebouwd. Daartoe behoorde de aanstelling, door de Staten, van een waardijn[7]). Deze had tot taak toe te zien op de naleving van de voorschriften. Daartoe hield hij o.m. boek van wat er dagelijks gemunt werd, aan de hand van een door hem verrichte weging der geslagen hoeveelheden munten.
Behalve de waardijn had nog een functionaris een controlefunctie: de essayeur[8]). Deze was belast met het vaststellen van de fijnheid van het aangeboden materiaal en van het gehalte van de afgeleverde munten. Ter verzekering van zijn onafhankelijkheid, werd ook hij door de Staten benoemd.
Valentijn Victor vervulde niet alleen de functie van essayeur. Op 1 oktober 1784 werd hij door de Staten tevens tot substituut-waardijn benoemd[9]). Omdat de vervulling van beide functies hem op den duur zwaar begon te vallen, vroeg hij de Staten zijn zoon Victor Jacob tot adjunct-essayeur te benoemen.
Op 11 november 1792 bewilligden de Staten in zijn verzoek[9]).

Inventiën en andere zaken

Behalve met de Munt, hield Valentijn Victor Koningsberger zich ook met andere aangelegenheden bezig.
In overeenstemming met de tijdgeest legde hij zich

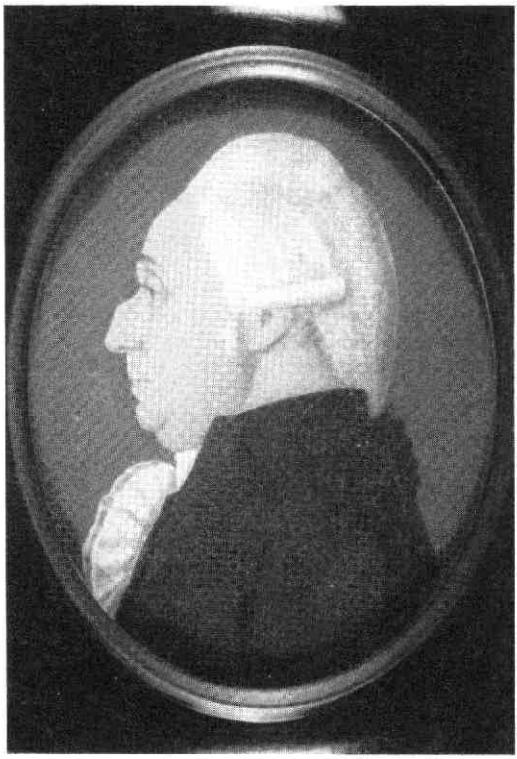

Valentijn Victor Koningsberger (1736-1799) (Foto: Iconografisch Bureau, Den Haag).

toe op inventiën. Als gevolg daarvan verkreeg hij op 14 juli 1785 van de Staten van Holland en West-Friesland voor een periode van 25 jaar octrooi op een door hem uitgevonden bagger- en diepmachine[10]. Met deze machine kon op een diepte tussen 4 en 25 voet harde zand-, schulp-, veen- en kleigrond worden weggebaggerd[11].

De baggermachine had hij ontworpen naar aanleiding van een in 1782 door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen uitgeschreven prijsvraag. Nadat genoemde Staten hem octrooi hadden verleend, wees de Oeconomische Tak van vermelde maatschappij hem een remuneratie van 100 ducaten toe. De vervaardiging en het herstel van de machine waarmee op de Lek, buiten de haven van Muiden en op het IJ proeven waren genomen, had de uitvinder het nodige gekost. Ter tegemoetkoming daarin verleenden de Staten van Holland en West-Friesland hem bij besluit van 1 september 1787 *f* 7.000,– [12].

Op 14 mei 1789 voegden zij daar nog een bedrag van *f* 3.000,– aan toe. Bij deze uitvinding bleef het niet: op 4 januari 1792 verleenden de Staten van Utrecht hem voor vijf jaren octrooi op een door hem uitgevonden pompmolen[13]. Met deze pomp kon, door wind- of paardekracht aangedreven, water van een hoogte van 25 à 26 voet worden opgepompt[14].

Ook op een ander vlak toonde Valentijn Victor Koningsberger zich actief: in 1795 was hij vicepresident van de Vaderlandsche Sociëteit te Utrecht[15]. In Rotterdam was de gelijknamige sociëteit een verzamelplaats van gegoede patriotten[16]. Of dat in Utrecht ook het geval was, viel bij ontstentenis van bronnen niet te achterhalen[17].

's-Gravenhage *Mr. V. J. M. Koningsberger*

Noten:

1) De vermelde persoonlijke gegevens zijn ontleend aan de klappers op de doop-, trouw- en begraafboeken van Utrecht en 's-Gravenhage.
Deze bevinden zich in de gemeentearchieven aldaar. Kortheidshalve is afgezien van afzonderlijke bronvermeldingen.

2) G.A.U., Burgerboek van Utrecht, Arch. II, nr. 380.

3) De provinciale Munt van Utrecht was in die dagen gevestigd in het gebouwencomplex van het voormalige St. Ceciliaklooster, gelegen tussen de Oude Gracht en het Neude. Zie voor nadere bijzonderheden: C. Hoitsema en Jhr. F. Feith, *De Utrechtsche Munt; uit haar verleden,* Utrecht (A. Oosthoek) 1912.

4) A.R.A., archief der Generaliteitsmuntkamer, deel I Raden en Generaal-meesters, nr. 25.

5) G.A.U., Dekens- en meestersboek van het goudsmedengilde 1598-1807, Bew. Arch. I, nr. 130.

6) Dr. H. Enno van Gelder, *De Nederlandse Munten,* Utrecht/Antwerpen 1980 (Aula 213), blz. 105 e.v.

7) Ten tijde van de aanstelling van Valentijn Victor Koningsberger tot essayeur was mr. Johan Christoph Novisadi muntmeester en mr. Balthasar Elias Abbema waardijn van de provinciale Munt van Utrecht.

8) Dr. F. B. M. Tangelder noemt in zijn boek *Muntheer en muntmeester* (S. Gouda Quint - D. Brouwer en zoon, Arnhem 1955) de essayeur de assistent van de waardijn. Dr. Enno van Gelder noemt in zijn onder noot 5 aangehaalde werk de essayeur - naast de stempelsnijder - de voornaamste technische medewerker van de muntmeester.

9) R.A.U., archief Staten van Utrecht, inv. nr. 269, deel 2.

10) A.R.A., archief Staten van Holland en West-Friesland 1572-1795, inv. nr. 252, deel 2.

11) G. Doorman, *Techniek en octrooiwezen in hun aanvang,* 's-Gravenhage 1953, blz. 97.

12) A.R.A., archief Staten van Holland en West-Friesland 1572-1795, inv. nr. 265.

13) R.A.U., archief Staten van Utrecht inv. nr. 349-93.

14) G. Doorman, Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw, 's-Gravenhage Martinus Nijhoff 1940, blz. 325.

15) Catalogus van het Historisch Museum van de stad Utrecht, blz. 612, nr. 3827; in 1928 uitgebracht door het Centraal Museum te Utrecht.

16) De Nederlandsche Leeuw, maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, jaargang nr. LXXXII, april-mei 1965, kolom 144.

17) Blijkens een brief aan de auteur van de gemeentearchivaris van Utrecht dd. 2 juni 1983 zijn noch in de bibliotheek noch in het archief van de gemeentelijke archiefdienst Utrecht gegevens over de Vaderlandsche Sociëteit te vinden.

De ontstaansgeschiedenis van het POORTGEBOUW VAN ZOUDENBALCH in de Mariastraat te Utrecht

In zijn *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden* sprak dr. ir. C. L. Temminck Groll het vermoeden uit dat de markante poorttoren van Zoudenbalch, Mariastraat 28 in Utrecht, in één opzet gebouwd is met de huizen ernaast[1]). Met betrekking tot het pand aan de noordzijde, Mariastraat 12, kon dit onlangs na bouwhistorisch onderzoek worden bevestigd. De onderzoeker, drs. A. F. E. Kipp, uitte in zijn verslag hiervan de veronderstelling dat de zuidvleugel niet alleen het naastgelegen huis nr. 30, maar mogelijk ook de nrs. Mariastraat 32 en 34 heeft omvat[2]). Het lijkt me daarom zinvol aan de hand van geschreven bronnen de stedelijke ontwikkeling van dit deel van de Mariastraat tot het vierde kwart van de vijftiende eeuw, de geschatte bouwperiode[3]), te schetsen.

Noordelijk van het huidige Mariaplaats 9, waarover kort geleden in dit tijdschrift uitvoerig werd bericht[4]), lagen op het eind van de veertiende eeuw drie hofsteden, die alle door het kapittel van Sint-Marie in erfpacht waren uitgegeven aan Jan Vleminc van Botternesse[5]). Het meest noordelijke van deze percelen grensde aan het tegenwoordige Mariastraat 10[6]).
In 1421 vond er een splitsing van deze drie erven plaats, waarbij ook de grenzen werden gewijzigd. Het zuidelijk deel aan de straat kreeg op 30 april van dat jaar Fye, zuster van Michiel Zalm Jansz. uten Wijngaert, van het kapittel in erfpacht. Op dit gedeelte, omschreven als twee hofsteden, bleef de volle erfpachtsom van de drie oorspronkelijke percelen rusten. Als noordelijke begrenzing werd opgegeven *„den poertwech die desen voirs. hofsteden ende Hubert Zoudenbalch zamelic toebehoert aen die noortzijde"*[7]). Het noordelijk deel van de oude drie hofsteden kreeg op 16 september 1421 Gerit Zoudenbalch in erfpacht voor de nieuwe erfpachtsom van een half oud schild per jaar. Deze hofstede werd toen bewoond door de erfgenamen van Marie van Spenghen[8]). Het van de straat afgelegen deel van de vroegere drie percelen ten slotte ontving op dezelfde datum Hubert Zoudenbalch in erfpacht voor de eveneens nieuwe erfpachtsom van jaarlijks één lood zilver. Het ging hier, naast het medegebruik van de genoemde poortweg, om een erf achter de hofstede van Gerit Zoudenbalch - er stond een stal op - en een ledig erf ten zuiden daarvan[9]). Dit alles werd toegevoegd aan de tuin van zijn huis in de Donkerstraat[10]).
Hubert Zoudenbalch en zijn echtgenote, Wouter Schouten van de Kelder, droegen op 3 februari 1450 alle goed dat zij in de stad Utrecht bezaten over aan hun zoon Evert[11]), die zoals bekend zijn vermogen op ambitieuze wijze heeft vermeerderd. Het behoeft daarom geen verbazing te wekken dat zijn activiteiten zich ook hebben uitgestrekt over de oostzijde van de Mariastraat, achter het Zoudenbalch-stamhuis in de Donkerstraat. Van de verwerving door hem van zijn latere zomerhuis, het huidige Mariaplaats 9, werd al eerder in dit tijdschrift melding gemaakt[12]). Ten noorden hiervan stonden in het derde kwart van de vijftiende eeuw drie kameren, waarvan hij op 9 december 1473 de ene en op 21 juni 1474 de andere helft in eigendom verkeeg[13]). Tussen de noordelijkste van deze kameren en de poortweg stond toen een groot huis van Dirk van Zulen van Eemskerck, dat kort tevoren, op 8 april 1473, eigendom van Evert Zoudenbalch geworden was[14]). Ten noorden van de poortweg ten slotte verwierf hij op 9 december 1473 de huizinge en hofstede ter plaatse van Mariaplaats 12[15]).
Zoals uit het manuaal van de Mensurnaalkamer van het kapittel van Sint-Marie van 1487 blijkt, had Evert lang tevoren het grote huis van Dirk van Zulen laten afbreken en er aan de straatkant drie kamers laten bouwen, terwijl ten noorden ervan de grote poort en een kamer waren gebouwd[16]).
Het meest voor de hand liggend is dus dat dit in 1474 of kort daarna is gebeurd. Hiermee is niet alleen de bouw van de poorttoren exacter gedateerd, maar ook de hierboven aangehaalde veronderstelling van drs. Kipp bevestigd. Wellicht kan voortgezet bouwhistorisch onderzoek in de panden Mariastraat 30, 32 en 34 zekerheid verschaffen.

Martin W. J. de Bruijn

SCHEMATISCHE VOORSTELLING VAN BEBOUWING AAN DE OOSTZIJDE VAN DE MARIASTRAAT IN DE VIJFTIENDE EEUW

(noord)		ca. 1450	1487
MARIASTRAAT	12	huis	kamer
	28	poortweg	poorttoren
	30	groot huis	kamer
	32		
	34		kamer
			kamer
	36	kamer	kamer
	38	kamer	kamer
MARIAPLAATS	10	kamer	kamer
	9	huis	zomerhuis
(zuid)			

Noten:

1) C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden* ('s-Gravenhage 1963) 12-13.

[2]) A. F. E. Kipp in de „Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1982" in: *MBOU* 1983, 88.

[3]) Temminck Groll, a.w., 12, geeft XVc.

[4]) B. Klück in de „Archeologische en bouwhistorische kroniek 1982", 82-84.

[5]) RAU, *St.-Marie* 308, f. 36 nw., en 360[1], f. 2[2], part. 3.

[6]) Hierover en de ten noorden daarvan gelegen bebouwing is een afzonderlijk artikel in voorbereiding.

[7]) Zie: M. W. J. de Bruijn, „Mariaplaats 9: het zomerhuis van Evert Zoudenbalch" in: *MBOU* 1982, 217, n. 5.

[8]) T.a.p., n. 6.

[9]) T.a.p., n. 7.

[10]) RAU, *St.-Marie* 360[2], f. 9v.: „*Item unum loet argenti Victoris, Pasche ex area que nunc est pars horti dicti domini Everardi Zoudenbalch, porrecta post aream sive III cameras predicats. Et eam coedificari seu uniri fecit domui sue magne dominus Everardus Zoudenbalch supradictus*" (Evenzo een lood zilver op Sint-Victor en met Pasen uit de hofstede die nu een deel is van de tuin van genoemde heer Evert Zoudenbalch, zich uitstrekkend achter de hofstede of drie kameren voornoemd. En bovengenoemde heer Evert Zoudenbalch liet die hofstede bebouwd of verenigd worden met zijn groot huis).

[11]) RAU, *Arch. Zoudenbalch* 68, f. 217-217v. Zie ook: E. T. Suir, „Evert Zoudenbalch. Domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de 15de eeuw" in: *JBOU* 1977, 41.

[12]) Zie n. 7.

[13]) Deze kamers komen niet voor in de registers en rekeningen van Sint-Marie, terwijl ze toch op hofsteden van het kapittel stonden. Een aantal retroacta vanaf het midden van de vijftiende eeuw bevindt zich in RAU, *Arch. Zoudenbalch* 68, f. 166v.-170, 119 en 120. In laatstgenoemd nummer (oorkonde van 20 februari 1470) worden zij als volgt gesitueerd: „*Gheryt Zoudenbalch boven ende Dirck van Zulen van Eemskerck beneden*". Bart Klück, „Archeologische en bouwhistorische kroniek 1982", 84, ging er ten onrechte van uit dat de noordmuur van Mariaplaats 9 tevens de zuidmuur van het huis van Dirk van Zulen was. Het gaat hier dus om de zuidmuur van de zuidelijkste van de drie kameren.

[14]) Volgens de index van RAU, *Arch. Zoudenbalch* 68 zou f. 142 dienen te bevatten: „*Overgyfte der erffgenamen Dirckx van Zuylen van zijn huys aen die afterpoert van minen groten huyse staende etc.*" en „*Quitancie van betalinge der erffgenamen Dirckx van Zuylen van zijn huys vourscreven etc.*". De betreffende bladen zijn echter uitgesneden. De originele kwitantie bevindt zich in hetzelfde archief, 3, en een afschrift in RAU, *Hs.* 361[VI], f. 320. Onder laatstgenoemd nummer, f. 320v.-321v., ook de koopvoorwaarden.

[15]) RAU, *Arch. Zoudenbalch* 68, f. 166-166v.

[16]) RAU, *St.-Marie* 360[2], f. 9v.: „*Item II libras XVIII solidos bonorum Victoris, Pasche de III areis ibidem inter aream que nunc est cenaculum estimale domini Everardi Zoudenbalch, canonici et thesaurarii Traiectensis, de qua habetur in libro minoris officii folio XIo ad meridiem et partem magne porte sue que est in medio dicti vici ad aquilonem. Ex his areis pridem dictus dominus Everardus demoliri fecit quandam magnam domum Theoderici de Zulen et ex eius parte auxit hortum suum, in parte vero que platee adiacet edificari fecit tres cameras*" (Evenzo 2 pond 18 schellingen goede penningen op Sint-Victor en met Pasen van drie hofsteden aldaar tussen de hofstede die nu het zomerhuis is van heer Evert Zoudenbalch, kanunnik en thesaurier ten Dom, waarover het gaat in het boek van de Kleine Kamer op folio 11 aan de zuidzijde en een deel van zijn grote poort die in het midden van genoemde straat is aan de noordzijde. Uit deze hofsteden heeft genoemde heer Evert lang geleden zeker groot huis van Dirk van Zulen laten afbreken en uit een deel ervan vergrootte hij zijn tuin, op het deel echter dat aan de straat ligt liet hij drie kameren bouwen); f. 10: „*Item dimidium scutum antiquum Victoris, Pasche ex area in qua constructa est magna porta dicti domini Everardi Zoudenbalch et camera que est inter illam et aream de qua sequitur. Et protendit se usque in magnam partem horti eiusdem domini Everardi*" (Evenzo een half oud schild op Sint-Victor en met Pasen uit de hofstede waarop gebouwd is de grote poort van genoemde heer Evert Zoudenbalch en de kamer die staat tussen haar en de hofstede waarover volgt. En deze hofstede strekt zich uit over een groot deel van de tuin van die heer Evert).

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Deze rubriek, ooit begonnen om de lezers van het Maandblad summier op de hoogte te stellen van wat in andere periodieken over stad en provincie verscheen, jongt aan. Steeds meer tijdschriften worden de samensteller van deze kolommen toegestuurd en het wordt nagenoeg onmogelijk alles zo weer te geven als tot nog toe gebruikelijk was. Toch houd ik het vol. Zolang er geen andere methode bestaat om de geïnteresseerden in de historie van Utrecht te laten weten wat er zoal verschenen is de laatste maanden, lijkt me deze rubriek nuttig. Dat de rubriek soms wat achter loopt, vindt zijn rechtvaardiging in het vergrote aanbod.

In het blad de *Historische Kring Maarssen* 10 (1983), nr. 1, staat een bijdrage over de Maarssense armenzorg in de 18de eeuw, die interessante gegevens bevat. Ook aandacht in dit nummer voor de laatste bewoners van het huis Ter Meer. Over de burgemeesters van Maarssen is in dit nummer een artikelenreeks van start gegaan.

De Jutphase pastoor G. W. van Heukelum staat centraal in de *Cronyck de Geyn* 5 (1983), nr. 3. Het aprilnummer (nr. 2) biedt bijdragen over het vroegere openbaar vervoer in Nieuwegein, over de zgn. Blokhoeve en voorts geeft het nummer enkele korte stukjes.

In *Tussen Rijn en Lek* 17 (1983), nr. 1 staat het register op dit tijdschrift 1967-1982 gepubliceerd. Daarmee zijn zestien jaargangen toegankelijk gemaakt. In het tweede nummer van deze jaargang wordt door L. P. W. de Graaff een uitgebreid historisch verhaal gepubliceerd over de kapel van Driebergen. In een prettig leesbaar artikel vertelt de auteur

met behulp van allerlei bronnen het relaas van dit bedehuis, gewijd aan de H. Catharina, dat vóór 1381 gesticht moet zijn. Na de behandeling van het schaarse middeleeuwse materiaal volgt de geschiedenis van de kapel als kerkruimte voor de reformatorische ingezetenen van het dorp, m.n. de periode 1642 tot 1656. In dit tijdvak wordt de hervormde gemeente Driebergen zo zelfstandig, dat er een vaste predikant wordt beroepen en de inmiddels vervallen kapel tot een zeshoekige kerk wordt verbouwd. In 1830 wordt het bouwwerk gesloopt en maakt het plaats voor een nieuw kerkgebouw.
In hetzelfde nummer brengt de Archeologische Werkgroep ,,Tussen Rijn en Lek'' verslag uit van haar werkzaamheden bij de Plofsluis.
Een spoorwegenplan uit 1911 voor een andere verbinding tussen Amsterdam en België, nl. via Woerden, Oudewater/Montfoort, Schoonhoven en Dordrecht, wordt beschreven in *Heemtijdinghen* 19 (1983), nr. 2. Verder in dit nummer de raadsvergaderingen van de gemeente Rietveld, de orgelbegeleiding bij de gemeentezang in de Woerdense Petruskerk in de 17de eeuw, en het vervolg van de publicatie van het Poortersboek van Oudewater.
Geheel aan Woerden gewijd is *Gens Nostra* 38 (1983), 125-184.
Dit speciaal-nummer van de Nederlandse Genealogische Vereniging besteedt o.a. aandacht aan het wapen van Woerden, de burgemeesters vanaf 1813, de dijkgraven van het Groot Waterschap van Woerden vanaf 1813, het wapen van de heerlijkheid Indijk, de gouverneurs en commissarissen des konings en der koningin in Zuid-Holland, Woerdense afstammelingen van de schilder Lucas van Leiden, de romanschrijver Herman de Man (1898-1946), de familie Vroege, de schilder Leo Gestel (1881-1941), de 16de eeuwse Woerdense goudsmid en burgemeester Marten Henriczoen en enkele andere onderwerpen.
In *Antiek* 18 (1983), oktober, publiceert mevrouw L. E. Eelkman Rooda-Hoogterp een voorproefje van haar studie die ze maakt van Utrechts zilver. In het artikel ,,De zilveren schoutenstaf uit 1518 van de Utrechtse Sint-Salvatorkerk'' beschrijft ze deze staf die de schout van Oud-Munster o.a. droeg in de processies. De edelsmid die deze 1,15 m lange staf - bekroond met een beeltenis van de Salvator - vervaardigde was Johannes Vuystinck. Hij was stamvader van een groot geslacht van zilversmeden.
In het *Jaarboekje 1982 van het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake* gaat een van de bijdragen over de Ursula-klok uit 1541 die zich bevindt in de toren van de Nederlands Hervormde kerk te Wilnis. De auteur beschrijft o.a. de wapens en hun respectievelijke families, het randschrift en de voorstellingen van St. Jan de Doper en de H. Driekoningen, die de klok sieren. Maar hoeveel gegevens het artikel van de heer Verwoerd ook bevat, een aantal vragen wordt niet beantwoord. En dat zijn juist essentiële vragen.
Zo neemt de schrijver aan, dat Henricus van Merode (overl. 1564) en zijn echtgenote Françoise van Brederode (overl. 1553) - beiden ooit begraven in de thans gesloopte abdijkerk van de cisterciënserinnen te Hocht (België) - deze klok geschonken hebben aan de kerk van Wilnis. Een ander bewijs dan de aanwezigheid van de klok in de toren van Wilnis wordt niet geleverd. Waarom zouden beide echtelieden Wilnis verblijd hebben met deze klok? De auteur construeert een ingewikkelde familierelatie. Maar dat het verzoek van een ver familielid uit Abcoude Henricus van Merode die in de Zuidelijke Nederlanden woont, zou hebben aangespoord de kerk van het ver weg gelegen Wilnis te gedenken met een luiklok, die een naam draagt die (tot op heden) niet in verband met Wilnis is te brengen, is op z'n minst onwaarschijnlijk.
En wanneer die schenking toch zou hebben plaats gevonden: overleefde de klok de twee of drie branden, die van 1612, 1742 (?) en 1876? Hoe dan? ,,De klok hernam daarin haar plaats'', zegt de auteur, daarbij laat hij het. Is niet veeleer de gedachte plausibel dat de luiklok juist van elders afkomstig is? Bijvoorbeeld uit de gesloopte abdij van de cisterciënser zusters? Of bijvoorbeeld door ruil uit de Ursula-kerk te Lanaken waar thans de zerk van Van Merode en zijn vrouw zich bevindt? Kan de klok niet na een van de torenbranden door de kerkelijke gemeente van Wilnis zijn aangekocht van elders?
Het onderzoek naar de luiklok van Wilnis lijkt me met dit artikel wel iets op weg geholpen maar allerminst afgerond.
De andere korte bijdragen in dit Jaarboekje gaan over Jacob Olie als fotograaf in de Vechtstreek, twee onbekende afbeeldingen van Vijverhof, een inbraak in kasteel Nijenrode in 1932, en een aantal tekeningen van de oostelijke Vechtoever, vervaardigd tussen 1650 en 1653. Over de tekenaar, aquarelist en schilder P. J. Lutgers is een boek in voorbereiding. Ter gelegenheid van het 70-jarig jubieum van Niftarlake worden grepen uit de eerste 35 jaar van het oudheidkundig genootschap gepubliceerd.

C. S.

BOEKENSCHOUW

G. M. de Meyer en E. W. F. van den Elzen, De verstening van Deventer; huizen en mensen in de 14e eeuw. Groningen, Wolters-Noordhoff/Bouma's Boekhuis BV, 1982. 196 p. met ills., ISBN 90 6243 028 7; Historische Studies, uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, deel XLIII. Prijs f 38,–.

,,De verstening van Deventer'' is in zijn titel bescheiden ten opzichte van het grote belang van deze stu-

die. Het is veeleer een boek aan de hand van Deventer als voorbeeld, dan een boek over Deventer alleen, en verdient als zodanig zeker aandacht in het Maandblad Oud-Utrecht.
Het is zonder meer te beschouwen als een wezenlijke bijdrage op verschillende terreinen van historisch onderzoek, en kreeg terecht als ondertitel mee: ,,Huizen en mensen in de 14e eeuw''. Deze bijdrage geldt in de eerste plaats de ontwikkeling van de Nederlandse steden in de middeleeuwen (invloed en consequenties van stadsbranden, de herbouw, het proces van de geleidelijke verstening, maatregelen en rol van overheid en particulieren daarbij). Daarnaast wordt het inzicht verdiept in de ontwikkeling van het Nederlandse woonhuis, alsmede in het voorkomen van eigen huizen en huurhuizen en de rol van projectontwikkelaars in de middeleeuwse stad. Voorts komt het verband tussen economie, politiek en bouwerij aan de orde, alsmede sociaal-economische relatiepatronen in het stedelijke weefsel.
Door een zowel inventieve als effectieve combinatie van geschiedenis en wiskunde, en in het bijzonder van hun beider benaderingswijzen wordt (met de computer als zinvol nieuw hulpmiddel) op heldere wijze een beeld opgeroepen op een tot nu toe veelal hypothetisch ingevuld terrein. Dit beeld bleek mogelijk dankzij factoren waaraan speciaal Deventer kon voldoen.
De eerste factor is de ,,benodigde geschiedenis'' (d.w.z. een in het kader van deze studie gunstig verloop): een ingrijpende stadsbrand in het begin van de 14e eeuw (1334) en een herbouw- c.q. herstelperiode daarna (-1340), met daarop aansluitend een geleidelijk en doelbewust gestimuleerd versteningsproces, in combinatie met wisselende economische en politieke omstandigheden.
Een tweede factor betreft het bestaan van hanteerbare gegevens: Deventer is het enige (bekende) voorbeeld van stedelijke baksteensubsidie (sedert 1360), terwijl de verhouding tussen baksteensubsidie en daktegelsubsidie onderscheid mogelijk maakt tussen de verschillende soorten bouwprojecten.
Een derde factor is de noodzaak van een zorgvuldige administratie. Deventer biedt vroege en bijzonder gedetailleerde gegevens: hier is de bouwsubsidie in de Cameraarsrekening ondergebracht als een eigen rubriek, waarin jaarlijks per wijk de namen van de begunstigden, de hoogte van de subsidiebedragen, alsmede de aantallen verwerkte daktegels en bakstenen gespecificeerd zijn verantwoord.
Een vierde factor is dat in Deventer deze administratie ook nog vrijwel compleet bewaard gebleven is, en bovendien goed geordend en toegankelijk.
De studie is gebaseerd op de electronische verwerking van bovengemelde gegevens uit de periode 1337-1425, het jaar waarin Deventer de bouwsubsidie stopt.
Interpretatie van de hoeveelheden bouwmateriaal benodigd per m² bebouwd oppervlak en per m² muuroppervlak leidt tot interessante conclusies, die gedeeltelijk getoetst kunnen worden uit stadsarcheologisch en bouwhistorisch onderzoek. Er blijkt in de korte herbouwperiode duidelijk sprake van gebiedsgerichte subsidie- en materiaalstromen. Daarna blijkt rond het midden van de 14e eeuw steeds duidelijker het voorkomen van huizen met borstwering en vervolgens van huizen met verdieping (hetzij als zodanig gebouwd, hetzij later verhoogd). Tevens komt een verdichtingsproces op gang, zowel door nieuwbouw op open terrein, alsook, tegen het einde van de 14e eeuw, door opsplitsing van grote percelen. Als algemene tendens komt uit de cijfers naar voren het streven naar (de bouw van) hogere huizen op een kleiner oppervlak.
Rond 1425 lijkt de verstening van Deventer gereed; de stad is min of meer volgebouwd en een bevolkingsafname is ingezet. In de laatste periode is er meer sprake van verfraaiing van bestaande bebouwing dan van nieuwbouw en uitbreiding.
Na beschouwingen over de hele stad komen nieuwe elementen aan de orde bij de beschouwing per wijk. Met name komen de verschillende soorten bouwers voor het voetlicht en ontstaat er een beeld van de welstandsverdeling over de verschillende wijken, alsook de verschuiving daarin en de consequenties daarvan. Het verschijnsel ,,meerbouwers'' wordt gesignaleerd naast mensen die hun eigen stenen huis geleidelijk in de loop van vele jaren bij elkaar sparen; zo ook bouwers van huurhuizen en projectontwikkelaars.
Tot slot worden de bouwactiviteiten gevolgd van een aantal Deventenaren persoonlijk, die als specifieke voorbeelden voor de verschillende groepen bouwers kunnen gelden.
Het boek is voorzien van een gedegen notenapparaat (waarin veel vergelijkbare gegevens uit andere steden en bronnen zijn opgenomen), zeer instructieve tabellen en diagrammen, waar veel gegevens uit af te leiden blijken. Als bijlagen zijn bijgevoegd de lijsten met gesubsidieerd bouwmateriaal over de hele stad en uitgesplitst per wijk, plus een indrukwekkende alfabetische lijst van bouwheren met gegevens over wijk, jaar en gebruikte materialen.
Het is van groot belang dat met dit boek speciaal het inzicht in de civiele bouw is vergroot, daar de kennis op dit terrein tot nu toe ernstig achter loopt bij die van de bijzondere objecten als kerken en kastelen. Dit niet alleen omdat hun bijzondere karakter eerder de aandacht trok, maar vooral ook omdat de desbetreffende bronnen zich op veel grotere schaal voor onderzoek lenen. Het is te hopen dat deze studie ertoe zal inspireren om, als een vervolg hierop, een keer dieper in te gaan op de combinatie van deze gegevens en inzichten met die uit bouwhistorisch en archeologisch onderzoek, alsook tot een verdere uitbouw van de vergelijking tussen de situatie in Deventer en die in andere middeleeuwse steden.
Sommigen zullen de behoefte voelen aan meer kaartmateriaal, met name aan de kadastrale minuut van 1832, als achtergrond en visuele informatie bij het beschreven proces. Maar ook zonder dat is het een helder en goed leesbaar boek, dat zeer de moeite waard is voor eenieder die zich in deze materie, en in het groeiproces van middeleeuwse steden in het algemeen, wil verdiepen.

A. F. E. Kipp

BOEKAANKONDIGING

Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen

Recentelijk is als deel 9 in de Stichtse Historische Reeks verschenen *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen,* geschreven door de rijksarchivaris in de provincie Utrecht, prof. dr. C. Dekker. Op 4 november jl. werd het boek in het Gemeentehuis van Houten gepresenteerd door mr. P. van Dijke, commissaris van de koningin in de provincie Utrecht en voorzitter van de Stichting Stichtse Historische Reeks. Met dit lijvig werk van maar liefst 672 pagina's heeft prof. Dekker een belangrijk stuk van de geschiedenis van het gebied tussen de stad Utrecht en de rivier de Rijn voor het eerst in zijn totaliteit behandeld. Met als startpunt de 10de eeuw en als eindpunt de troebelen bij het begin van de Tachtigjarige Oorlog gaat deze studie over het ontstaan en de middeleeuwse structuren op kerkelijk, wereldlijk en waterstaatkundig gebied van de nederzettingen Amerongen, Leersum, Doorn, Driebergen, Zeist, Oostbroek, Overlangbroek, Nederlangbroek, Bunnik, Vechten, Odijk, Werkhoven, Cothen, Wijk bij Duurstede, Houten, 't Goy, Schalkwijk, Tull, 't Waal, Vreeswijk en Jutphaas. Met name de ontginningen van het Kromme Rijngebied krijgen uitgebreid aandacht. In deze kolommen hopen we op een later tijdstip nog op dit boek terug te komen.

C. Dekker. Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie. 672 pagina's, geïllustreerd, formaat 24x17 cm, gebonden met stofomslag. f 79,00. Donateurs van de Stichting Stichtse Historische Reeks kunnen het boek rechtstreeks bij de uitgever, De Walburg Pers te Zutphen, bestellen en ontvangen dan de voor hen gebruikelijke korting van 34%.

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 11 - november 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Agenda

Dinsdag 29 november 1983. „Sinterklaasverkoop" in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst, waarbij tegen gereduceerde prijs foto's van de afdeling prentenverzamelingen en van de Gemeentelijke Fotodienst te koop worden aangeboden. Tevens zijn publicaties van de vereniging Oud-Utrecht en van de Gemeentelijke Archiefdienst verkrijgbaar. Plaats: Alex. Numankade 199, Utrecht. De verkoop wordt gehouden van 19.00 - 21.00 uur.

Woensdag 11 januari 1984. Lezing door drs. P. Nijhof, voorzitter van het landelijk overleg van monumenten van bedrijf en techniek, over „Bedrijfsmonumenten in het groene hart van Holland".
Plaats: Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

BIJ DE OMSLAG VAN 1983

De ets van de Domtoren van Willem van Leusden heeft inspirerend gewerkt. Met schroom schreef de redactie in het januari-nummer van dit in wezen historisch tijdschrift zomaar een kleine literaire prijsvraag uit. Dat was een idee dat bij een goed glas wijn was opgeborreld. Toen de inzendingstermijn sloot, had ze van zeven schrijvers een kort verhaal ontvangen. In het laatste nummer dat de ets van Van Leusden op de omslag ziet prijken, wordt plaats ingeruimd om de uitslag van deze wedstrijd in belletrie mede te delen.
Twee inzendingen worden in onze kolommen afgedrukt. Allereerst plaatst de redactie die uitgebreid met de galeriehouder A. Jas de jury vormde, het korte verhaal dat de heer K. W. J. van Rossum uit Nijmegen schreef. Van de zes ingezonden verhalen, waarin de schrijvers en schrijfsters allen op een originele manier uit de hoek kwamen, sprak dit haar het meeste aan. De jury was aangenaam verrast over de door ieder op een eigen manier in elkaar gezette intrige. Alle inzenders mogen op een kleine attentie rekenen.
Als tweede stuk wordt opgenomen de bijdrage die de Domkenner bij uitstek, Th. Haakma Wagenaar, inzond. Zijn ,,verhaal'' beantwoordt niet aan de eis dat de korte vertelling fictief diende te zijn. Hij benadert de ets geheel op een bouwhistorische wijze. Maar daarmee werpt hij wel een nieuw licht op de datering van de prent. Leden van een vereniging als de onze moet een dergelijke bijdrage ook worden voorgezet, omdat zij in de historische achtergrond van de prent geïnteresseerd zullen zijn.
De redactie bewaarde deze prijsvraaguitslag tot december. De feestdagen met hun soms winterse temperatuur mogen worden verwarmd door het verhaal van de winnende auteur en de goede wensen van uw redactie. *redactie*

,,BIJ DE NIEUWE OMSLAG''

De nieuwe omslag is in alle opzichten een verbetering. Mijn compliment aan de ontwerper er van, A. Jas. De ets van Van Leusden is van een compositie en vooral van een sfeer, welke Van Leusden doet kennen als een zeer begaafd kunstenaar.
Maar wat beeldt hij af? Doet u verder geen moeite dit na te vorsen, het is namelijk volledig fantasie.

De weergave van de domtoren moet tot stand zijn gekomen tussen 1910 en 1915. Van Leusden tekent het dubbele torenkruis dat op ontwerptekeningen zo niet kan worden waargenomen en vóór 1910 niet bestond. Hij moet bij eigen aanschouwing zijn gefrappeerd door deze vorm. Het dubbele kruis werd 29 september 1910 geplaatst. Voorts geeft hij het achtkant weer, zoals Van Lamsweerde het tekent in 1660, namelijk met de dubbele bol onder het kruis in plaats van de geprofileerde bandknoop, welke bij de restauratie werd aangebracht. (Zie jaarboekje Oud-Utrecht 1938, mijn artikel over de spits van de domtoren, afb. 6, 7 en 8 en Memorandum domtoren tekening 28). De tekening van Van Lamsweerde was bekend uit het werk van mr. S. Muller Fzn. over De Dom, verschenen in 1906. Het achtkant met de lage kap en met een pijler in de as van de toren is exact nagetekend van Van Lamsweerde. Het achtkant staat dan ook helemaal verkeerd op het tweede vierkant en wel

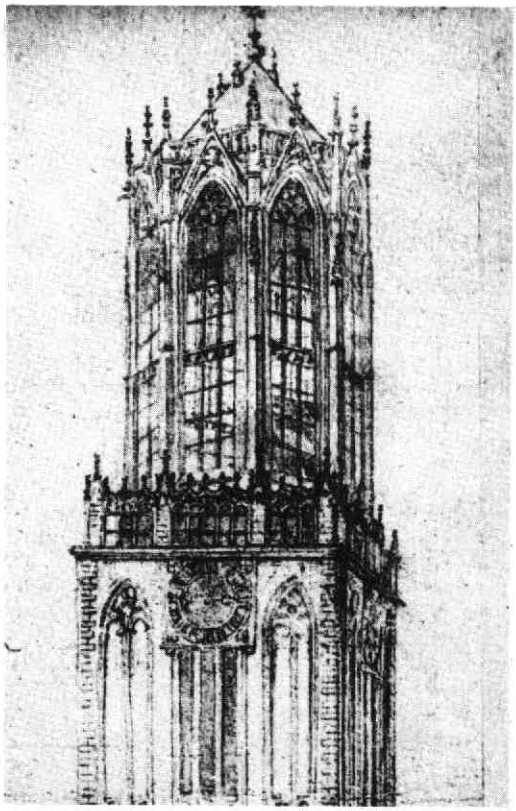

Fragment uit de tekening van S. van Lamsweerde van de Dom in 1660. British Museum cat. 1895.9.15, 1303.

gedraaid met een pijler boven de open nis van de tweede geleding.
De balustrade en de blinde nissen op en in het tweede vierkant kwamen in herfst 1915 uit de steigers en in een geheel van Van Leusden's weergave afwijkende vorm. Van Leusden plaatst er de gecompleteerde waakgang van de Buurtoren, dus een arcade met aan de bovenkant een horizontale lijst, in plaats van de dooreengestrengelde accolades en zonder de dubbele pinakels op de torenhoeken.
Voor de kroonlijst boven het tweede vierkant heeft opnieuw de tekening van Van Lamsweerde model gestaan. De blinde flankerende nis in het tweede vierkant is oningevuld en de middennis, - waarschijnlijk om een donkere vlek ter plaatse in de ets te vermijden -, blind weergegeven. De spuwers onder de kroonlijst ontbreken, evenals de dubbele hoeken en het carillon.

Ergo: een stemmingsvolle ets, - topografisch en wat de toren in details betreft onzin, - maar de omslag is uitstekend. *Th. Haakma Wagenaar*

DE DOM SLOEG ZEVEN MAAL

Vroeg in de ochtend werd Herman Saftleven wakker. De warmte van de laatste dagen hing in huis, en ondanks de wijdopen ramen had de nacht geen verkoeling gebracht. De Dom begon te slaan: een, twee, drie, vier, vijf, zes. Nog pas zes uur.
Langzaam drongen de geluiden van de vroege dag tot Saftleven door - een kraaiende haan, koerende duiven, een dokkerende kar, en de stappen van een voorbijganger die opklonken in het nauwe straatje.
Het was woensdag 1 augustus van het jaar 1674. De hondsdagen waren halverwege. Hoe lang zou de warmte nog blijven? Herman zag op tegen de dag, want de al weken durende hitte begon zwaar te wegen. Zijn werklust werd er door geremd, zijn eetlust nam af, en plannen bleven liggen. Voor reizen was het veel te heet. Bovendien, de jaren begonnen te tellen, en hoewel zijn gezondheid uitstekend was, merkte hij toch dat hij sneller vermoeid raakte dan vroeger. Hij kon ook niet meer zo lang aan één stuk ingespannen werken. Van de Utrechtse schilders die in het college verenigd waren was hij met zijn 65 jaren een van de oudsten.
Er vlogen een paar duiven langs het open venster van het slaapvertrek. Ze waren een vertrouwde verschijning rond Saftlevens huis. Met de Domkerk zo dichtbij was er zomer en winter druk verkeer van duiven, die de kerk met al haar nissen en holtes, kozijnen en richels van hoog tot laag als een gastvrije nestelplaats gekozen hadden.

Saftleven hield van Utrecht. Het was al meer dan veertig jaar geleden dat hij zijn geboortestad Rotterdam verlaten had en zich in Utrecht had gevestigd. Het waren gelukkige, werkzame jaren geworden, Utrecht was hem dierbaar.
Hoe vaak hij ook reizen had ondernomen naar verre landen waar hij geboeid was door landschappen en vergezichten, altijd verlangde hij terug naar Utrecht. Iedere keer was hij weer verheugd als hij bij het naderen van de stad het silhouet van Utrecht met in het midden de machtige Domkerk ontwaarde. Wat een rijk panorama ontvouwde zich dan aan zijn oog! Geen tafereel van rijzende heuvels en bochtige dalen, met op de voorgrond een brede rivier - het landschap dat hem dierbaar was geworden op zijn reizen langs de Rijn en de Moezel. In menig schilderstuk had hij dat beeld vastgelegd, vaak in opdracht van zijn vriend Van Wijttenhorst. Wat hem echter in het gezicht op Utrecht zo boeide was het geheel van kerken en torens, van molens en poorten en hoog oprijzende daken. Hoog daarbovenuit rees de Domtoren, veilige steun van de immense kerk, en bewaker van heel Utrecht. Had Vondel niet gezegd van Utrecht dat het een paradijs vol weelde was?
Saftleven trachtte zich de regels van dat andere vers van Vondel te binnen te roepen, aan hem gewijd toen zijn Kunstboek verschenen was . . . ,,Lust het iemand zacht te leven . . .'' maar zachtjes dommelde hij weg in de stille, warme bedstee.

Bij de eerste slag van zeven uur schrok hij wakker. Door de open ramen vielen de slagen dof en zwaar naar binnen. De lucht was betrokken, er tekenden zich geen contouren af en een dik wolkendek sloot het gewelf af. Saftleven had nog geen lust de dag te beginnen en bleef vanuit zijn slaapstee door het open raam naar buiten kijken. Als hij zich een beetje rekte, kon hij de spits van de Domtoren zien. Hij was nog steeds blij dat hij zo dicht bij de Domkerk een huis naar zijn zin had kunnen vinden, een huis dat bovendien vlak bij die andere boeiende kerk lag, die van St. Pieter. Die ademde een andere sfeer dan de Domkerk, alleen al vanwege haar afmetingen en ligging. Maar even stoer als de Domtoren was de werking van de westgevel met zijn twee solide torens.
Dat de Fransen de kerk twee jaar geleden hadden misbruikt door er haver in op te slaan was hem een gruwel geweest. Godlof was de Pieterskerk nu weer in gebruik voor de eredienst. Wandelend over de stadswallen was hij al de Utrechtse kerken tegengekomen - de Buurkerk, de Mariakerk, de Janskerk, de Klaaskerk, de Jacobikerk . . . Nu de reizen naar het buitenland tot het verleden leken te behoren, moest hij toch eens al die kerken afzonderlijk tekenen, te beginnen met de Domkerk. Maar eerst moest de zomerhitte geweken zijn . . . Toen de Dom acht uur geslagen had kwam Saftleven met een zucht overeind en werkte zich uit de bedstee. Voorzichtig zette hij zijn voeten

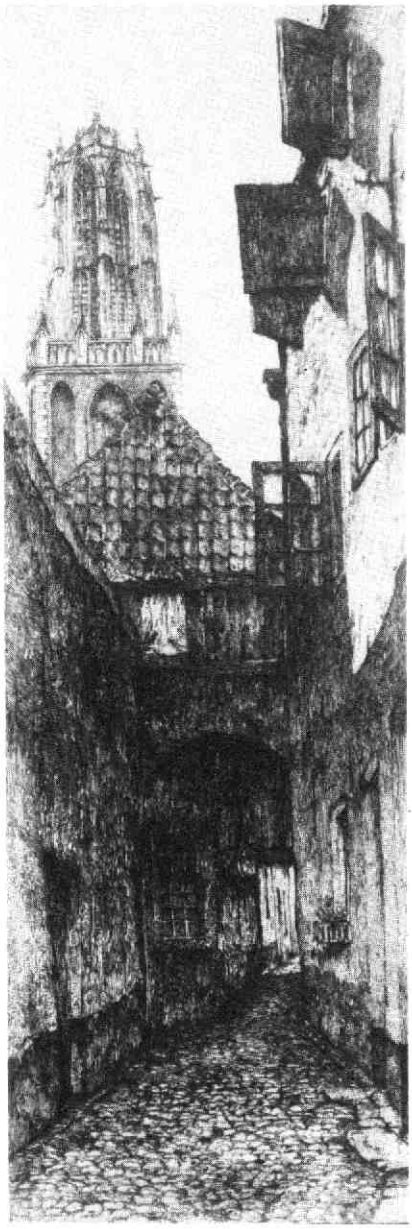

op het beddebankje en stapte de kamer in. Door de open ramen kwamen de alledaagse geluiden van de stad het huis binnen. Utrecht was ontwaakt en begon aan een nieuwe, hete dag.

Rond tien uur verliet Saftleven zijn huis. Hij was van plan een wandelingetje te maken naar de Maliebaan, om eens te kijken hoe zijn hof en de huisjes erbij lagen. Wie weet kwam hij onderweg nog wel een bekende tegen. Het was opvallend stil op straat. De hitte hield zeker veel mensen thuis, en voor het kolfspel was het ook te warm. Maar hij zou in het Maliehuis geen verkoeling kunnen vinden. Dat was al jaren dicht, want ook daar hadden de Fransen huisgehouden. Ze hadden voor de bakovens waar het brood voor het garnizoen gebakken werd domweg alle hout uit de direkte omgeving weggehaald. Ook het Maliehuis hadden ze niet ontzien, en er alle houtwerk uitgesloopt. Naar hij vernomen had was er in de vroedschap nu een plan ontwikkeld om het huis volledig te herstellen. Dat was goed nieuws. Nog voor hij de Buerenstraat uit was - Saftleven wist wel dat de straat omgedoopt was in Keistraat - kwam hij zijn goede vriend Everard Meyster tegen.

Saftleven kende veel Utrechtse gegoede burgers, maar niet één had zo'n wonderlijke reputatie als Everard Meyster. Nuchter en zakelijk als Saftleven was, kon hij zich maar moeilijk verplaatsen in Meysters gedachten en ideeën. Maar voor de grap met de kei, waarvoor de Amersfoorters zich het vuur uit de sloffen gelopen hadden, kon hij waardering opbrengen.

Ook het imposante huis dat Meyster een jaar of tien geleden had laten bouwen achter St. Pieter bewonderde hij zeer, hoe excentriek hij de gevel ook had laten versieren.

Toen Saftleven vroeg of het op Oog in Al niet beter toeven was dan in het hart van de stad, beantwoordde Meyster die vraag prompt met de uitnodiging hem 's avonds op zijn buiten te komen bezoeken. Saftleven nam de invitatie direkt aan, want zijn vriend was een goede gastheer. Maar eigenlijk was Meyster onderweg naar zijn vriend om hem te vragen een serie tekeningen te maken van de Domkerk. Saftleven liet zijn wandelingetje naar de Maliebaan toen maar schieten, en nodigde Meyster uit de opdracht bij hem thuis te bespreken. Toen ze in zijn werkkamer binnenkwamen, liep Meyster direkt naar het open raam. In de omlijsting daarvan tekende zich de lantaren van de Domtoren af, en verrukt over dit beeld bestelde hij óók een tekening van de toren van dit plekje uit bezien. Jammer dat het huis van de overbuurman het zicht op de romp van de toren benam.

De hitte tussen de gevels steeg omhoog langs de vensters, en al gauw verlieten zij de werkkamer om in het onderhuis een glas koel bier te drinken. Er werd afgesproken dat Saftleven in september zou beginnen met de opdracht.

Hij liet zijn gast uit. Er was niemand op straat. De hitte hing loodzwaar tussen de huizen en onder de donkere onderdoorgang van het huis van zijn buurman. Met de belofte dat Meyster zijn koetsier na zeven uur zou sturen om Saftleven naar Oog in Al te brengen nam hij afscheid van zijn vriend.

's Middags rustte Saftleven langer dan gewoonlijk. Hij werd met een vaag gevoel van onrust wakker, een gevoel dat hem niet verliet. De gedachte aan zijn nieuwe opdracht kon zijn bedrukte stemming nauwelijks verlichten. Het tochtje naar Oog in Al lokte hem toch wel aan, want daar kon hij de lome hitte ontvluchten.

De Dom sloeg zeven uur, toen de luiken en ramen begonnen te klapperen door de opstekende wind. Saftleven had zich klaargemaakt voor het bezoek en keek naar buiten. Donkere wolken werden zichtbaar.

,,Laat ik de ramen maar sluiten," dacht hij, ,,we krijgen zwaar weer."

K. W. J. van Rossum

KLOKKENKUNST TE UTRECHT TOT 1700

Boekenschouw

D. van den Hul, Klokkenkunst te Utrecht tot 1700. Met bijzondere aandacht voor het aandeel hierin van Jhr. Jacob van Eyck. (Zutphen, De Walburg Pers) 1982. Stichtse Historische Reeks, 8. Muziekhistorische Monografieën, 9. (dissertatie, verdedigd te Utrecht, op 3 december 1982).
352 pagina's, 31 afbeeldingen, formaat 17 x 24 cm, gebonden met stofomslag, prijs f 39,50.

In de loop van de zestiende eeuw schreef zowel een monnik uit de St. Michielsabdij te Antwerpen als de bekende Antwerpse geograaf Abraham Ortelius (1527-1598), dat *eene sot van Aelst* omstreeks 1480 het beiaardspel had uitgevonden[1]). Of deze *sot* inderdaad niet goed bij zijn hoofd was, of dat deze kwalifikatie samenhangt met de waardering van het beieren en Ortelius er dus van uitging dat alleen een man die gek was het spelen op de klokken had kunnen uitvinden, laten we hier in het midden. Wanneer de *sot van Aelst* evenwel te werk ging als zijn collega te Utrecht, die zo'n dertig jaar eerder al klokkenspelend werd afgebeeld in een handschrift uit een van de Utrechtse kapittelkerken[2]), is het te begrijpen waarom hij door Ortelius en de Antwerpse monnik zo denigrerend werd beschreven: ruggelings staand op een laddertje bediende de beierman drie klokken, een *beyertou* in elke hand en het derde gebonden aan zijn linkervoet. (afb. 1) D. van den Hul fantaseert in zijn boek bovendien nog hoe deze beierman bij een vierde beschikbare klok, zittend met beide armen en benen in de lucht, de klokken zou bespelen . . . [3]).
Bij deze primitieve beiertechniek werden de klepels rechtstreeks door touwen tegen de binnenwand van de klokken getrokken. In de Utrechtse Pieterskerk beschikte de beierman in 1518/1519 over vier klokken; de koster van de Buurkerk in deze stad, kocht in 1535/1536 *zes pleyen (= touwen) aen die clocken om mede te beyeren.*
Het ligt voor de hand dat de op toon gegoten klokkenreeksen, die vanaf de latere vijftiende en de vroege zestiende eeuw voorkwamen, er toe leidden dat naast het traditionele ritmische beieren, het melodische element bij het bespelen van de klokken steeds belangrijker werd. Een technische oplossing om dit uitgebreider mogelijk te maken, werd dan ook spoedig gevonden. In 1482 beschikte de Antwerpse beierman over een primitief soort van klavier; in de Utrechtse Domkerk was in 1506 misschien al een dergelijke voorziening die door elf touwen over katrollen verbonden was met de klokken van Geert van Wou uit 1505.
De ontwikkeling van de beiaard, het klokkenspel of carillon uit het middeleeuwse klokgelui, vormt letterlijk de spil van het boek van D. van den Hul, waarbij vooral ook de rol die jonkheer Jacob van Eyck in het tweede kwart van de zeventiende eeuw speelde voor de verdere perfectionering van de carillons, wordt benadrukt.
Allereerst is in het degelijke proefschrift door Van den Hul het luidklokkenbestand in de Utrechtse torens tot 1700 behandeld, geordend naar de verschillende kapittels, kloosters en parochiekerken. Na de gebruiken van het kerkelijke en wereldlijke klokkenluiden, komt in drie hoofdstukken het beieren en beiaardspel, de beiaarden in de Utrechtse torens van 1582 tot 1700, en het beiaardspel op de Utrechtse carillons aan de orde. Tenslotte volgen de belangrijkste biografische en genealogische gegevens van de Utrechtse klokkengieters tot in het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Als bijlagen geeft D. van den Hul enerzijds uit verschillende archieven verzameld materiaal en enkele schematisch weergegeven genealogieën ter documentatie van zijn betoog, en anderzijds talloze gegevens over Utrechtse klokken en klokken van Utrechtse gieters, nu per luidklok gerangschikt.
Het archiefmateriaal in de bijlagen bestaat uit een aantal interessante documenten die betrekking hebben op klokken, klokkengieters en klokkenspelers, en uit overzichten van de beiaardiers; de lijsten van degenen die in de verschillende torens de klokken luidden (torenwachters, kosters, orgeltreders, doodgravers en schoolmeesters) zijn eerder curieus dan wezenlijk voor het betoog.
Het naar gieter geordende overzicht van de Utrechtse luidklokken (1385-1696) is in feite een verbeterde en uitgebreide editie van de in 1963 door C. N. Fehrmann en J. W. C. Besemer gepubliceerde lijst[4]). Als eigenlijk buiten de opzet van het boek vallend ,,addendum'' heeft Van den Hul nog een aanvulling toegevoegd op Fehrmann en Besemer wat de klokken van Utrechtse gieters buiten de stad Utrecht betreft.
Het overzicht van luidklokken wordt besloten met de klokken in Utrecht van vóór 1700 die door bronsgieters van elders werden gegoten, waarbij ook de restauratie van het domgelui uit 1982 is opgenomen. Wat dit laatste aangaat, is het een kwestie van smaak, of deze zeven nieuwe klokken wel uitgebreid in de studie over de Utrechtse klokkenkunst tot 1700 thuishoren; het is echter de vraag of en in hoeverre er een historisch criterium werd gehanteerd voor de selectie van de oudere klokken te Utrecht, waarvan geen oorspronkelijke of oude herkomst bekend is. De klok van François Hemony uit Amsterdam, - met het jaartal 1661, de plaatsnaam en de naam van de gieter -, werd pas in 1925 geïnstalleerd in de Oranjekerk aan

de Amsterdamse Straatweg; elke oudere herkomst is onbekend[5]). De niet gesigneerde elevatieschel uit 1565 in de Catharijnekerk werd pas omstreeks 1870 daar in een smeedijzeren montuur opgehangen, en van de handbel uit 1552 in het Rijksmuseum ,,Het Catharijneconvent'' weten we niet meer dan dat deze afkomstig is van de neogotische Willibrorduskerk uit de jaren 1875/1891 aan de Minderbroedersstraat.
In het overzicht ontbreekt evenwel de kleine luidklok met het opschrift SOLI DEO GLORIA en het jaartal 1691, die in de hal hangt van de Doopsgezinde schuilkerk uit 1772-1773 aan de Oudegracht[6]). In overeenstemming met het karakter van de schuilkerk, is dit anonieme klokje daar slechts symbolisch als luidklok in gebruik: voor de aanvang van de diensten wordt het, vermoedelijk al sinds de late achttiende eeuw, kort geklept.
Over het als tijdsgrens gekozen jaartal 1700, is D. van den Hul zeer duidelijk: ,,na dit jaar is er alleen van toenemende verwaarlozing sprake. Pas in onze eeuw zien we een hernieuwde belangstelling.'' Het jaar 1700 blijkt in feite te staan voor de latere zeventiende en de vroege achttiende eeuw, de periode waarin de belangstelling kenterde. Na de cycloon van 1674 werd de schade die de Utrechtse beiaarden en luidklokken hadden geleden, niet of nauwelijks meer hersteld. De interesse voor de klokken en het klokkenspel bleef sinds die tijd, in vergelijking met de late middeleeuwen en de Gouden Eeuw, minimaal.
Het beginpunt voor het door Van den Hul gegeven overzicht van het Utrechtse klokkenbezit en de luid- en speelgebruiken, ligt in de tweede helft van de veertiende eeuw; uit deze tijd dateren de oudste bewaard gebleven stadsrekeningen en de rekeningen van de kerken en kapittels. De eerste klok waarvan uit de archieven bekend is, wanneer en door wie deze werd gegoten, is de *vroegklok* van Jacobus Kannemaker uit 1385/1386, die in het torentje boven het koor van de Oudmunsterkerk hing. Van vele oudere klokken bleek uit de archivalia slechts het bestaan in de tweede helft van de veertiende eeuw, terwijl de berichten over hun ontstaan ontbreken.
Als het oudste bericht over een klok (lees: klokken!) te Utrecht en in de Nederlanden - in zoverre daar in de achtste eeuw al van te spreken zou zijn -, citeert Van den Hul de kort ná het jaar 778 geschreven levensbeschrijving van de heilige Bonifatius. De monnik Willibald, presbyter van de Sint-Victorskerk te Mainz, verhaalde hoe een gezantschap uit Mainz, dat het lichaam van de te Dokkum vermoorde bisschop uit Utrecht kwam weghalen, daar te horen kreeg dat de roemrijke koning Pippijn verordend had dat het lijk niet buiten de stad mocht worden gebracht; de goddelijke macht was evenwel groter dan die van de koning, en al spoedig waren alle aanwezigen getuige van een wonder: vanzelf begonnen de klokken in de stad te luiden, ten teken dat het heilige lichaam weggevoerd moest worden. Wij geven hierbij de vermoedelijk unieke afbeelding van dit gebeuren, die voorkomt op een gravure uit de eerste helft van de zeventiende eeuw met scenes uit de vita van Bonifatius. (afb. 2) De bevolking en de prelaten van Utrecht staan

Een beierman, die met beide handen en één voet, drie klokken bespeelt.
Afbeelding in het zg. Pontificale van Sinte Marie, ± 1450. Utrecht, Universiteitsbibl. hs. 400, fol. 1 v.

met brandende kaarsen op de kade, vanwaar het schip met het lichaam van de heilige zojuist is vertrokken. De illustratie toont duidelijk wat de legende vermeldde: alle klokken in de stad luidden[7].) Om dit wonderverhaal evenwel uit te leggen als ,,het oudste bericht omtrent een klok in de Nederlanden'' lijkt ons een al te letterlijke interpretatie van een bron als deze: een heiligenlegende, die bovendien werd geschreven door een Angelsaksische monnik die hiervoor zijn informatie moest verkrijgen van vroegere bekenden van de heilige en uit bewaard gebleven correspondentie van de vermoorde bisschop. Het mirakel heeft stellig meer te maken met de context waarin de vita geschreven werd, dan met een werkelijke situatie in Utrecht.

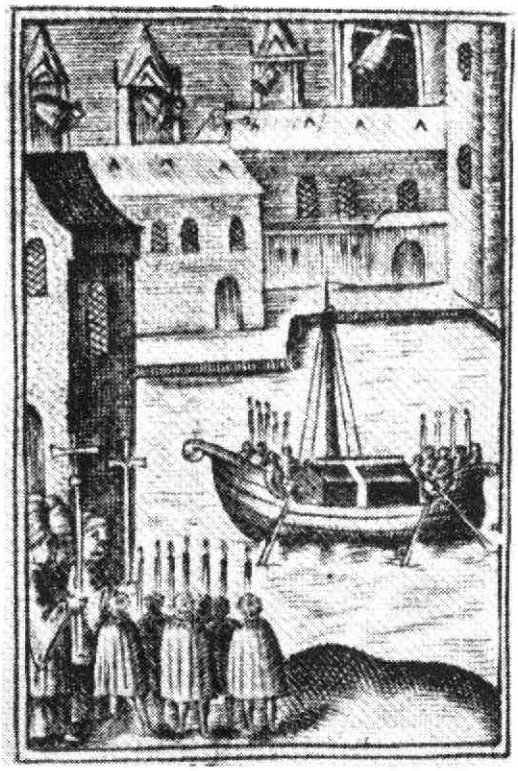

De afvaart van het schip met het lichaam van de heilige Bonifatius, uit Utrecht, waarbij alle klokken van de stad op wonderbaarlijke wijze luidden.
Een van de twaalf scenes uit het leven van Bonifatius, afgebeeld op een gravure uit de eerste helft van de 17e eeuw. Verblijfplaats onbekend. (overgenomen uit: D. Westhoff, St. Bonifatius in der bildenden Kunst, z.pl. 1934, afb. 4).

De tot op heden verschenen literatuur over Utrechtse klokken en gieters, werd consciëntieus en nagenoeg volledig in het proefschrift opgenomen; zelfs zeer kort voor het afsluiten van de studie in juni 1982, gepubliceerde boekjes als S. Verbeeck, *Hoor ik de Dom?*, J. van den Hurk & F. Rung, *Klokken van de stad Utrecht*, en de bundel *Ergens beginnen de klokken hun lied*, werden nog verwerkt. De laatste titel is helaas niet in de afkortingenlijst opgenomen, zodat de verschillende artikelen uit deze bundel in het literatuuroverzicht staan in een onoplosbaar ,,EBKL''. Het korte artikeltje van de Utrechtse stadsbeiaardier Chris Bos uit 1979, De Klokken van de Klaas, *Maandblad Oud-Utrecht*, 52, p. 90-91, is een van de weinige bijdragen die in het boek van D. van den Hul ontbreken. Een grote omissie is, dat de in 1981 aan de Universiteit van Amsterdam met een ,,cum laude'' bekroonde dissertatie van W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom te Utrecht*, Maarssen, 1981, niet door Van den Hul in zijn studie werd betrokken en zelfs niet is genoemd. W. Vroom behandelde in zijn vooral economische bouwgeschiedenis van de Utrechtse Dom en Buurkerk, uiteraard ook een aantal aspekten die op de klokken betrekking hebben. Hierbij heeft Vroom beduidend meer onderzoek in de archieven van de beide Utrechtse kerken verricht, dan voor Van den Hul in het kader van zijn studie mogelijk was. Uit het boek van Vroom zijn dan ook een aantal aanvullingen te halen over de klokken van Buurkerk en Dom, en evenzeer over het gebruik van deze klokken. Anderzijds vult Van den Hul weer het werk van Vroom aan: zo wist de laatste dat *Jan die clockgieter* de St. Michiels- en de Mariaklok goot voor de Domkerk in 1534 en 1542, terwijl D. van den Hul deze gieter identificeerde als Jan Tolhuys[8]). Op enkele punten zijn de beide auteurs het oneens. Bij Vroom weegt de kort voor 1400 hergoten *Kruisklok*, de *Campana Crucis* uit de Dom 1379, en bij Van den Hul 1397 pond: in de oudere literatuur (*Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1925, p. 29 en *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de dom te Utrecht*, II-1, p. 74) was steeds sprake van 1397 pond. Waar en bij wie heeft de verschrijving plaatsgevonden?
In het kader van de bouwfinanciering waren niet zozeer de uitgaven die aan de klokken werden gedaan, van belang (Vroom, p. 257, 530, 532, 533, 536, 541, 553, 554), als wel de inkomsten die door de klokken voor de bouw werden verworven. De Domfabriek spekte bijvoorbeeld in 1505/1506 haar kas met 695 rijnsgulden door de verkoop van oude luidklokken en ander bouwmateriaal[9]). Belangrijker werden de klokken vanaf 1562/1563, toen het luiden van de doodsklokken (beschreven door Van den Hul op p. 75-80), als bron van inkomsten werd toegevoegd aan de kas van de Domfabriek. Van 78 rijnsgulden in 1562/1563 liep dit op tot 330 rijnsgulden in 1573/1574; over het jaar 1572/1573 werd slechts 60 rijnsgulden uit het luiden ontvangen, en in het laatste jaar dat deze inkomsten werden geboekt, 1579/1580, ontving men 126 rijnsgulden[10]). Een van de eerste overledenen van wie de opbrengst voor het luiden van de doodsklok in de fabrieksrekeningen van de Dom op 11 december 1562 werden verantwoord, was *magister Johannes Schorelius, canonicus S. Mariae*, ,,meester Jan van Scorel, kanunnik van Sinte Marie''; de schilder was op 6 december 1562 gestorven en werd begraven in de Mariakerk[11].)
Van de helaas onvermijdelijke zetfouten zijn er in het boek van D. van den Hul een aantal op essentiële plaatsen blijven staan. Behalve minder belangrijke spelfouten zoals de doodgravers die het intensieve ambt van *doorgravers* kregen (p. 93), vinden we een aantal namen op hinderlijk uiteenlopende wijze gespeld: *Gerobulus* naast *Berobulus* (p. 288 en 344), *Benignus* in drie verschillen varianten (p. 32, 33, 266, 269), *Oloff* naast *Olof Brinck*, en ook de boefklok *Rumstrate* heeft een herhaaldelijk wisselende naam (p. 26, 89). Bovendien ontbreken de klokkenamen in het register van het boek, wat symptomatisch is voor de aandacht die aan dit aspekt van het onderwerp werd geschonken. Misschien zou een namen- en patrocinia-onderzoek als onderdeel van de studie over de Utrechtse klokken inderdaad te ver gevoerd

De duivel met een luidklok, het attribuut van de heilige Theodul, patroon van klokken en klokkengieters. Detail uit een gebrandschilderd raam, ± 1510, Zürich, Schweizerisches Landesmuseum.

hebben, maar de tijdens de promotie aan Van den Hul ontlokte uitspraak dat de klokkenamen niet van wezenlijk belang zouden zijn voor de geschiedenis van de klokken, is wel zeer aanvechtbaar. De eigen- en funktienamen van de luidklokken zijn twee verschillende, niet te verwarren elementen. Interessant zou een onderzoek zijn naar de relatie van beide en hun verhouding tot de patroonheilige(n) van stad, kerk of klooster, kapellen en altaren, en naar een eventuele samenhang met toonhoogte, afmeting en plaatsing.
Deze bespreking willen we hetzelfde open einde geven als D. van den Hul zijn klokkenstudie[12]). Met spanning zien we uit naar de aangekondigde, binnenkort te verschijnen studie over de werkzaamheden van Jacob van Eyck, met name buiten de stad Utrecht, en over zijn verdienste voor de moderne beiaard, nl. het door velen verwachte resultaat van de, aanvankelijk toch zeker vooral op Jacob van Eyck gerichte studie van D. van den Hul, en de uitwerking van de vijfde stelling behorend bij zijn proefschrift: ,,de betekenis van jonkheer Jacob van Eyck zal men meer moeten zoeken in zijn werkzaamheden als beiaardier en beiaardtechnicus dan in zijn, overigens niet te onderschatten, activiteiten als fluitist en componist''.

A. M. Koldeweij

Noten:

1. A. Lehr, *Van Paardebel tot Speelklok*, Zaltbommel 1981 (2e druk), p. 157-158.
2. Universiteitsbibliotheek Utrecht, hs. 400 fol. 1V. Dit handschrift, dat omstreeks 1450 ontstond, heet gewoonlijk naar de laatst bekende oude herkomst het Pontificale van Sinte Marie; waarschijnlijk is het oorspronkelijk afkomstig van het kapittel van Sint Jan te Utrecht.
   W. Jappe Alberts & C. A. Bouman, *Benedictiones episcopalis e libro pontificali ecclesiae sancti Johannis Ultraiectensis*, Groningen 1953, (*Fontes Minores Medii Aevi*, 7), p. V-XVIII.
3. D. van den Hul, *Klokkenkunst te Utrecht tot 1700*, Zutphen 1982, p. 93, 185 afb. 1.
4. *Klokken en klokkengieters: bijdragen tot de campanologie*, uitgegeven door de Historische Commissie van de Nederlandse Klokkenspelvereniging, z.pl. 1963, p. 159-216.
5. D. van den Hul 1982, p. 253-254.
   J. van den Hurk & F. Rung, *Klokken van de stad Utrecht, Deel 1, Luiklokkenbestand Domjaar 1982*, Utrecht 1982, p. 16.
6. J. van den Hurk & F. Rung 1982, p. 16.
   Programmaboek *Festival Oude Muziek 1983*, p. 33.
7. De Vita van Bonifatius door Willibald, werd uitgegeven door W. Levison, MGH SS rer. germ. in usum scholarum, *Vitae sancti Bonifatii archiepiscopi Mogentini*, 1905, p. 1-58.
   G. Schnürer, *Bonifatius*, Mainz 1909.
   D. Westhoff, *St. Bonifatius in der bildenden Kunst*, z.pl. 1934.
8. W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen*, Maarssen 1981, p. 553.
   D. van den Hul 1982, p. 52-53, 239-240.
9. W. H. Vroom 1981, p. 515.
10. W. H. Vroom 1981, p. 519-520.
11. W. H. Vroom 1981, p. 268.
12. D. van den Hul 1982, p. 178.

BEDRIJFSMONUMENTEN IN HET GROENE HART VAN NEDERLAND

Monumentenzorg is (te) lang gericht geweest op de kunsthistorisch-architectonisch waardevolle monumenten: kerken, kastelen, stadhuizen en grote woonhuizen.
In de loop van de jaren '70 is vanuit Engeland de belangstelling overgewaaid voor een heel andere categorie van monumenten: de monumenten van bedrijf en techniek, ook wel bedrijfsmonumenten genoemd. Hieronder valt een breed scala van objecten: mijnschachten, fabrieken, oude kanalen, sluizen, bruggen, stations, watertorens, gemalen etc.
Ook het groene hart van Holland - het gebied tussen de vier grote steden - heeft een rijk bezit aan bedrijfsmonumenten.

Drs B. R. Feis, historicus uit Oudewater en drs P. Nijhof, planoloog te Nieuwegein, hebben in de jaren 1980-1982 een inventarisatie gemaakt van bedrijfsmonumenten in dit uitgestrekte gebied.

De resultaten ervan zijn neergelegd in de publicatie ,,Bedrijfsmonumenten in het groene hart van Holland'' en hebben geleid tot de oprichting van de Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Holland.

Op 11 januari 1984 zal drs P. Nijhof een lezing houden met ca. 150 dia's over bedrijfsmonumenten in het algemeen en die van de stad Utrecht en omgeving in het bijzonder (zie ook de agenda).

DE „VICUS TASTCUNT": HET GEBIED TEN NOORDEN VAN DE GEERTEKERK

Een viertal oorkonden uit de tweede helft van de dertiende eeuw vermeldt in Utrecht een *vicus Tast* of *Tastcunt*[1]), waaraan door enkele auteurs al enige aandacht is gewijd. Mr. S. Muller Fz. situeerde hem in zijn *Oude huizen te Utrecht* van 1902 en 1911 in het zuidelijk deel van de Springweg[2]), zonder aan te geven op grond waarvan. De jongste van de vier genoemde oorkonden vermeldt namelijk alleen dat hij in de parochie Sint-Geerte lag[3]), terwijl de andere drie over de ligging zwijgen. In een in 1919 in het *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* verschenen artikel gaf vervolgens J. W. Muller als betekenis van de naam Tastcunt op: de stam van het werkwoord *tasten* gekoppeld aan een Middelnederlands woord voor het vrouwelijk geslachtsdeel en in overdrachtelijke zin voor hoer[4]). Dat in de oudste drie oorkonden slechts sprake is van een *vicus Tast* weet deze auteur aan de preutsheid van de geestelijke heren die deze stukken uitvaardigden[5]). Dr. F. Ketner tenslotte vermeldde in 1960 de *vicus* in een artikel in het *Jaarboek Oud-Utrecht* over de betekenis van die term in de Utrechtse oorkonden. Hij sprak daarbij het vermoeden uit dat *Tastcunt* al spoedig van naam veranderd was, althans niet meer in de jongere bronnen voorkwam[6]).

Het laatste blijkt intussen niet helemaal het geval te zijn. In een goederenregister van de Mensurnaalkamer van het kapittel van Sint-Marie in Utrecht trof ik namelijk een post aan van zes schellingen, die betaald werden uit een erf bij Sint-Geerte in de *vicus* die vroeger *Tast* of *Hermen Algasteghe* en toen het betreffende register werd aangelegd - dit wil zeggen omstreeks 1400 - *Wulfersstrate* heette[7]). Het kost weinig moeite om in deze straat de voormalige Wolfaartssteeg aan de Springweg bij de Geertekerk te herkennen. Ook wordt hier nog eens dr. Ketners conclusie bevestigd dat in de dertiende- en veertiende-eeuwse Utrechtse oorkonden de benaming *vicus* voorkomt in de betekenis van *straat* of *steeg*. Ik zou het dan ook hierbij kunnen laten in de prettige veronderstelling enkele kleine probleempjes in de historische topografie te hebben helpen oplossen, als niet enkele andere gegevens over het betrokken gebied mij hadden duidelijk gemaakt dat de historische werkelijkheid als zo vaak gecompliceerder is.

De vier oorkonden waarin de *vicus Tast* of *Tastcunt* voorkomt zijn in origineel bewaard gebleven en worden te zamen bewaard in het archief van het Utrechts Domkapittel[8]). In de oudste, daterend van 23 april 1260, gaf het kapittel van Sint-Marie aan de priester Dirk, rector van de Geertekerk, een hofstede in erfpacht *in vico qui dicitur Tast*, dus in de *vicus* die Tast genoemd wordt. In de volgende, van 29 maart 1263, kreeg dezelfde Dirk daar een hofstede in erfpacht van Albaro, kanunnik van Sint-Jan. Uit de opgegeven belendingen kan worden afgeleid dat deze percelen aan elkaar grensden. In de derde oorkonde, gedateerd 11 november 1292, ontving Dirk van Sint-Geerte, kanunnik ten Dom, een hofstede in *Tast* in erfpacht van het kapittel van Sint-Jan, terwijl in de laatste, van 25 november 1298, door de officiaal van Utrecht werd beoorkond dat Jan Dole, Utrechts burger, aan Dirk Cracht, kanunnik ten Dom, twee naast elkaar gelegen erven *in vico qui dicitur Tastcunt* had verkocht en overgedragen[9]).

Uit de goederenregisters van de Kleine Kamer van het Domkapittel blijkt dat de rector van de Geertekerk, Dirk van Sint-Geerte en Domkanunnik Dirk Cracht één en dezelfde persoon waren, die de betreffende goederen in *Tastcunt* uiteindelijk tot zijn jaargetijde aan het kapittel heeft gelegateerd. Dat hij in deze nogal louche omgeving bezittingen heeft gehad, zal te maken hebben gehad met de bouw van de Geertekerk daar, die kort vóór 1260 moet hebben plaatsgevonden[10]). Als rector van die kerk zal hij er ook wel hebben gewoond, zoals met enige voorbehoud uit de twee oudste oorkonden kan worden afgeleid.

Het is op grond van de in de oorkonden vermelde belendingen niet mogelijk om de precieze ligging van de daarin vermelde percelen te reconstrueren. Dit kan echter wel in zekere mate nauwkeurig worden gedaan aan de hand van de genoemde goederenregisters van de Kleine Kamer van het Domkapittel. In het oudste daarvan, dat omstreeks 1320 werd aangelegd, wordt de ligging van die erven bij het Geertekerkhof van hoger naar lager, dit wil zeggen van zuid(oost) naar noord(west), als volgt gepreciseerd:

1. een hofstede, het dichtst bij het kerkhof gelegen, die zich in westelijke richting tot aan de stadsmuur uitstrekte;

2. een kleine hofstede, die aan de eerste grensde en zich naar het westen toe uitstrekte tot aan de hofstede van de priester Jan van Sint-Geerte;
3. een hofstede die aan de tweede grensde en zich eveneens uitstrekte tot aan die van Jan van Sint-Geerte;
4. een hofstede die aan de eerder genoemde grensde en zich tot aan de stadsmuur uitstrekte[11]).

Met het nodige voorbehoud laat zich dit als volgt reconstrueren:

noord (west)

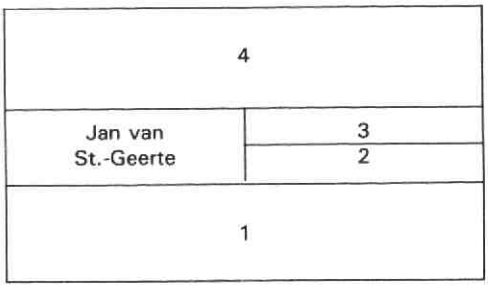

zuid(west)

Aangezien hier, evenals in de jongere registers, sprake is van vier in plaats van vijf hofsteden, kan verondersteld worden dat de twee erven uit de oorkonde van 1298 verenigd zijn. Het is overigens niet mogelijk om aan de hand van deze registers voor elk van de percelen de bijbehorende oorkonde aan te wijzen[12]). Het is opmerkelijk dat de hofsteden zich alle in westelijke richting uitstrekten; twee ervan, de noordelijkste en de zuidelijkste, tot aan de stadsmuur. Het is dus onmogelijk dat ze alle vier aan de eveneens oost-west lopende Wolfaartssteeg hebben gegrensd. Het meest waarschijnlijk is dat de percelen gelegen hebben tussen de tegenwoordige Springweg en de stadsmuur, een betrekkelijk regelmatige verkaveling die vanaf het Duitse huis tot aan de Geertekerk kon worden aangetroffen[13]). Onder de *vicus Tastcunt* zal men dus naast de Wolfaartssteeg evenzeer het zuidelijk deel van de tegenwoordige Springweg dienen te verstaan, dat in het verleden ook Jufferstraat en Peperstraat heeft geheten[14]). Bovendien wijzen deze gegevens erop dat een *vicus* in de dertiende en veertiende eeuw niet alleen een straat of steeg, maar tevens een daarop uitkomend zijsteegje kon omvatten. Dit wordt in dit geval zelfs nog voor de zestiende eeuw bevestigd. Toen heette dit deel van de Springweg namelijk de Peperstraat of -steeg en werd de Wolfaartssteeg het Pepersteegje genoemd[15]). Mogelijk strekte de benaming *vicus* zich oudtijds ook uit over de vaak diepe percelen aan de straat, waar zich op den duur zijsteegjes hebben gevormd.

drs Martin W. J. de Bruijn

Noten:

1) *Oorkondenboek van het sticht Utrecht (O.S.U.)*, III, F. Ketner, ed. ('s-Gravenhage 1949), nrs. 1520 en 1588; V, F. Ketner, ed. ('s-Gravenhage 1959), nrs. 2557 en 2905.
2) S. Muller Fz., *Oude huizen te Utrecht* ('s-Gravenhage 1902, verm. herdr. Utrecht 1911), ingetekend op een plattegrond van Braun. Vgl. in de uitgave van 1911 blz. 9.
3) O.S.U. V, nr. 2905.
4) J. W. Muller, ,,Over enkele oude straatnamen'' in: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 38 (1919), 147-148.
5) Ibidem, 150.
6) F. Ketner, ,,*De betekenis van vicus in de Utrechtse oorkonden*'' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1960, 54.
7) Goederenregister van de Mensurnaalkamer c. 1400, Rijksarchief in de provincie Utrecht (R.A.U.), Archief kapittel Sint-Marie, inv. nr. 360[1], f. 5[3]: ,,*una area iuxta sanctam Ghertrudem, sita in vico quondam* Tast *sive* Herman Algasteghe, *nunc dicto* Wulfersstrate''.
In een eerder artikel (*Maandblad Oud-Utrecht* 1982, 215-218) schreef ik dat er geen concordans zou zijn tussen de oude en de nieuwe nummering van het kapittelarchief van Sint-Marie. Dit blijkt intussen wél het geval te zijn. Een *amende honorable* aan de herinventarisator, jhr mr B. M. de Jonge van Ellemeet, is dus op haar plaats.
8) Akten waarbij hofsteden in de wijk Tast of Tastcunt in pacht en eigendom worden gegeven aan Dirk Cracht, rector der Geertekerk en kanunnik ten Dom 1260-1298, R.A.U., Archief Domkapittel, inv. nr. 1125.
9) Zie nt. 1.
10) Een oorkonde van 21 december 1259 vermeldt dat de parochiekerk van Sint-Geerte, eertijds buiten de muren van de stad Utrecht, verwoest was en naar een meer geschikte plaats binnen de muren van de stad was overgebracht (*O.S.U.* III, nr. 1510).
11) Goederenregister van de Kleine Kamer c. 1320, R.A.U., Domkapittel, inv. nr. 598, f. Iv.-2: ,,*IIII or areas iuxta cimiterium ecclesie sancte Gertrudis versus aquilonem, quarum unam, superiorem videlicet, propinquiorem cimiterio - - -, que extendit se versus occidentem usque ad muros civitatis - - -. Item secunda aera adiacet aree iam dicte immediate, et est parva, et extendit se versus occidentem ad aream Iohannis dicti de sancta Gertrude presbiteri - - -. Item tertia area adiacet immediate aree parve iam dicte, etiam extendit se ad aream Iohannis presbiteri predicti - - -. Item quartam aream et inferiorem - - -, que extendit se ad muros civitatis versus occidemtem et adiacet areis supradictis immediate.*''
12) R.A.U., Domkapittel, inv. nrs. 601 (c. 1365), f. 3, en 632 1a (1414), ong., voorin. In laatsgenoemd register heeft een zestiende-eeuwse hand uittreksels van de oorkonden in de marge geschreven, zonder aan te geven welke oorkonde bij welke post hoort. Wellicht was dit toen al niet meer bekend.
13) Vgl. ,,Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1982'' in: *Maandblad Oud-Utrecht* 1983, 126.
14) (J. W. C.) v. C(ampen), ,,Peperstraten in Utrecht'' In: *Maandblad Oud-Utrecht* 1955, 29-33.

EXCURSIE NAAR NORWICH

Het definitieve reisprogramma en de prijs van de meerdaagse excursie naar Norwich zien er als volgt uit:

Vertrek: vrijdagavond 8 juni 1984 per nachtboot van Hoek van Holland naar Harwich en vervolgens zaterdagmorgen vroeg per trein naar Norwich.
In Norwich zullen we twee nachten in het Castle Hotel, gelegen in het centrum, verblijven op basis van half pension (dus incl. diner).
Vertrek maandagavond 11 juni weer met de nachtboot via de zelfde route. U bent dus vrijwel drie volle dagen in Norwich en weer zó vroeg in Nederland dat u geen vrije dag hoeft op te nemen.
De prijs van deze reis bedraagt ***f* 425,- p.p.** In dit bedrag zit inbegrepen een retour Hoek van Holland-Norwich en twee overnachtingen op basis van half pension. Dit op basis van 4 persoons-hutten en 2 persoonskamers.
2 persoonshut: *f* 20,- per bed extra.
1 persoonskamer: *f* 10,- per nacht extra.
Het is **niet** mogelijk extra korting met b.v. pas 65 + te verkrijgen. Voorts zijn bij deze prijzen **niet** de prijsstijgingen voor 1984 in begrepen.
Het bedrag van *f* 425,- is berekend op een minimaal aantal deelnemers van 25. Een reis- en bagageverzekering dient u zelf af te sluiten.
Definitieve opgave voor deze excursie zo spoedig mogelijk, **uiterlijk 14 januari 1984,** schriftelijk bij mevr. M. de Haas, v. d. Helststraat 21, 3583 AT Utrecht. Wilt u hierbij uw naam, adres en telefoonnummer vermelden en tevens welke hut/kamercombinatie u verlangt.

excursiecommissie

EEN OUD WOONHUIS TE RHENEN

Het was op 14 september 1925, toen ik als reserve-2e-luitenant te Ede bij het toenmalige 22e Regiment Infanterie dienende, door zeer toevallige omstandigheden over een vrije middag kon beschikken. Van die kans gebruik makende ben ik toen een fietstochtje gaan maken met als doel Rhenen, dat vooral op oudheidkundig gebied destijds nog véél te zien gaf. Op een dwaaltocht daar, te voet, kwam ik ook door de Rijnstraat, waar ik aan de oostzijde ineens verrast werd door de aanwezigheid van een hoogst merkwaardig, nog gedeeltelijk laatmiddeleeuws pand, dat toen het plaatselijke nummer A.8 voerde en, blijkens aanduiding op de voorgevel, bewoond was door ,,Th. Puijk voorheen E. van Voorthuijsen''.
Het huis was, zoals duidelijk waargenomen kon worden door een langwerpig en getralied gat, uitkomende op de brede voorliggende stoep langs de straat, gebouwd boven een overwelfd grote kelder en het bezat de allure van een hoge woning die vrij zeker nog grotendeels op de 16e eeuw kon worden gedateerd. Het lagere deel van de gevel was onder andere door het opsmeren van een cementlaag en het aanbrengen ener moderne, niet meer bijpassende deur met terzijde eenzelfde raam, aan de geest van toenmalig ,,nieuwerwets'' bouwen en herstellen allerminst ontkomen. Dit was ook zo gesteld met het *fries,* dat daarboven de gehele breedte had versierd. Dit was namelijk grotendeels eveneens overgesmeerd, maar niettemin waren aan de beide uiteinden toch nog herkenbaar een beeldje van Eva en een van Adam. Ook in het cen-

Een nu verdwenen oud huis in de Rijnstraat te Rhenen, nummer A.8

trale deel was enig beeldhouwwerk zichtbaar gebleven, voorstellende een masker en mogelijk een boom. Op de beide verdiepingen hierboven - elk met twee nieuwe ramen - waren de gevel-zijden verlevendigd door reeksen natuurstenen enigszins uitspringende hoekblokken, die eveneens om de vensters en in de ontlastings-bogen gelijkvormig waren toegepast. De sluitstenen in de bogen waren telkens van een *leeuwen-masker* voorzien. Uit deze laatste omstandigheden kon nauwelijks iets anders worden opgemaakt dan dat de boven-gevel omstreeks het midden der 17de eeuw een verjonging had ondergaan, die uit ruime beurs bekostigd was.

En nu deed zich bij dit huis iets heel bijzonders voor. Het was namelijk zo, dat tegen de voorrand van de stoep uiterst links en rechts een zware stenen stoeppaal was geplaatst van ruim 1 m hoog en bovendien eindigende in een *voluut*. Op de frontzijde waren deze beide natuurstenen palen getekend met een schild in de vorm van de *taartse*, waarop een onderling verschillend geslachtswapen. Lager was op elk object het jaartal 1565 ingehakt. Het wapenschild aan de noordzijde vertoonde drie hamers, geplaatst 2. en 1., terwijl op dat aan de zuidzijde een kruis zichtbaar was.

Ook na de oorlog ben ik meermalen te Rhenen teruggekomen, om nog eens naar het bewuste huis te zoeken. Maar aangezien het mooie stadje op een zo uiterst forse wijze door het geweld der Duitse artillerie geteisterd was geworden, lag het voor de hand, dat daarvan niets meer te bespeuren zou zijn. Mijn vroegere belangstelling leefde echter weer op toen ik kennis maakte met het even verrassende, uitvoerige als uitstekend geïllustreerde boekwerk, dat in 1981 verscheen van de hand van dr H. P. Deys, getiteld *Achter Berg en Rijn. Over boeren, burgers en buitenlui te Rhenen*, waarin tot mijn grote verrassing een foto voorkwam van de woning toen deze nog geheel overeind stond. Dr Deys had de vriendelijkheid om mij toe te staan de door hem ter beschikking gestelde foto voor publicatie vrij te geven waardoor nu mijn zojuist gegeven beschrijving niet alleen gesteund kan worden, maar ook, al zijn daarop de wapens vaag, de stoeppalen zelf toch herkenbaar zijn.

Een gelukkig toeval was het overigens daarbij, dat ik in 1925 een schetsje (hiernaast afgebeeld) maakte van de paal, die met het wapen van het kruis gemerkt was.

Rest dus de vraag, welke wapen-alliantie hier bedoeld geweest kon zijn. Daarbij dient gedacht te worden aan een echtpaar *Vonck van Lienden* en *Lijster*. Die families voerden immers respectievelijk in het ene geval een gouden kruis op rood en in het andere geval drie zwarte hamers, 2 en 1 op goud. Gelet op de van die geslachten bestaande, meestal in handschrift zijnde genealogieën, kan ter verklaring maar een enkele alliantie representatief zijn, namelijk die tussen mr Johan Vonck van Lienden (ook wel Lijnden), burgemeester, schepen en raad van Rhenen, [1]) zoon van Johan Adriaansz en Anna Bruijn Gijsbertsdochter (ex matre Margriet Freys van Cuinre) met zijn vrouw Nicolaa of Nicolaia Lijster, dochter van Gerrit en Margriet Freys van Cuinre, die geboren heet te zijn op 24 maart 1565 (!) en als weduwe overleed 31 maart 1655. Een grafsteen voorzien van het gecombineerde en gedeelde wapenschild van deze echtgenoten Vonck - Lijster ligt bovendien in de St. Cunera-kerk te Rhenen en het is daarom wel aannemelijk, dat juist zij het waren, die het huis aan de oostzijde der Rijnstraat op royale wijze hebben verbouwd.

De hier ter sprake komende woning was de derde gerekend ten zuiden van de Gasthuisstraat, zoals dr. Deys verder nog kon bevestigen, een perceel waarin laatstelijk een aardappelen-handel A. van Baars gevestigd was geweest. Zij droeg volgens het oorspronkelijke blad van Rhenen van 1819 onder sectie F het nummer 106, destijds voorzien van een ruim erf, dat uitgang zelf bezat op de Gasthuisstraat. Op deze kaart heette het front toen te liggen langs het zuidelijke deel van de *Kruisstraat* [2]).

De namen van de Vonck van Lienden's zowel als de Lijster's kwamen al zeer vroegtijdig, evenals hun wapens te Rhenen voor, zoals bij voorbeeld op te malen valt uit de Stichtingsbrief van 1392 met ledenregister ,,Sunte Kuneren gilde'', die nu in de plaatselijke oudheidskamer berust. Dit geldt in het bijzonder voor de familie L(e)ister, die bepaald belangrijk geweest moet zijn. Men denke daarbij aan plaatsaanduidingen als *Lijsterberg* en *Lijstereng*. Een aantal vermeldingen van figuren uit dit geslacht zijn bekend uit de literatuur [3]), waar sterk uitblonk de medicus Gerardus Lystrius van wiens hand een omstreeks 1519 opgestelde lofrede aan het adres van Utrecht bekend is.

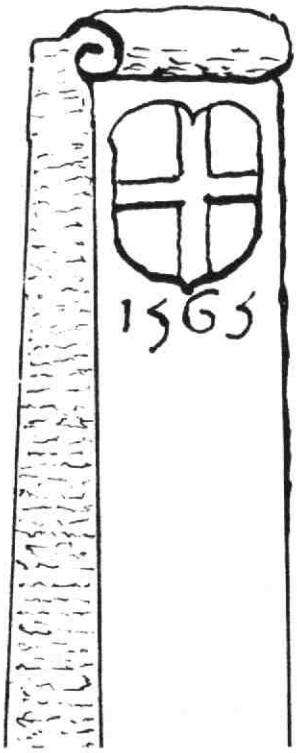

De zuidelijke van de voor malige stoeppalen voor het pand Rijnstraat nr. A.8 te Rhenen. (Tek.: J. Belonje, 1925)

Aan het een en ander dient vooral te worden toegevoegd, dat in de *Brieven* van Erasmus er één is opgenomen, die deze befaamde man aan Gerardus Lystrius gericht heeft, waarin hij melding maakt van 's mans *huwelijk* (,,Uxorem esse tibi ex animi sententia sanè gratulor, faxit Christus, ut ista felicitas sit uobis perpetua'', ,,Ja, zeker van ganser harte feliciteer ik U dat U een echtgenote hebt; moge Christus bewerken dat dit geluk voor U beiden voortduren zal.'') om daarbij onder anderen die vrouw, haar aanduidende als ,,Justinula'', wellicht Stijntje of Justijntje, afzonderlijk nogmaals naar voren te brengen in het zinnetje: ,,Resaluta Dominum Simonem et Priorem Montanum, sed in primis suavissimam lustinulam tuam, cui omnia laeta feliciaque precor.'', ,,Groet opnieuw Heer Simon en prior Montanus, maar allereerst Uw Justijntje aan wie ik alle vreugd en geluk toewens''[4]).

Moge het bovenstaande ertoe bijdragen dat aan de geschiedenis van deze twee even belangrijke als vooraanstaande oude families uit de stad Rhenen in de toekomst nog eens wat meer aandacht zal kunnen worden besteed.

Mr J. Belonje

Noten:

1) *Hij kwam laatstelijk op 26 april 1623 voor bij een plecht van de tiend Grootveld (Rijksarchief te Utrecht). Zie voor deze gegevens MS. genealogie Vonck van Lijnden in de Collectie A. C. Baron Snouckaert van Schauburg, Hoge Raad van Adel te 's-Gravenhage no. 4765. Inzake Leister: J. Combrink ,,Rhenen van Vestingstad tot Grebbestad'', bldz. 136/7 en ,,De Nederlandsche Leeuw'' XCVIII, 1981, kolommen 23-25 en 219. Verschillende zerken in de St. Cunera hebben het wapen Leister.*
2) *Getekend door de landmeter der 1e klasse A. Slits.*
3) *,,De Nederlandsche Leeuw'' XXXV, 1917, kolommen 214/5/6; zie ook noot 1.*
4) *D. Erasmus Roterodamus ,,Epistolae ad diuersos & aliquot aliorum ad illum, per amicos eruditos, ex ingentibus fasciculis schedarum collectae'', Basiliae 1521, p. 505/6: Erasmus Gerardo Lystrio suo salutem dat III Idus September (1519).*

LEZING ROND ,,UTRECHT OMMUURD''

Op **donderdag 5 januari 1984** zal de heer H. Janse, werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, in het kader van de tentoonstelling ,,Utrecht ommuurd'', die de verdedigingswerken van de stad Utrecht van de Middeleeuwen tot heden in beeld brengt, spreken over **,,Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten''**, waarbij hij laat zien wat andere steden in ons land aan verdedigingswerken hebben gebouwd. De lezing wordt gehouden in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst en begint om 19.30 uur. Na de lezing bestaat de mogelijkheid, al dan niet met een rondleiding, de tentoonstelling te bezichtigen.

Agenda

Woensdag 11 januari 1984. Lezing door drs. P. Nijhof, voorzitter van het landelijk overleg van monumenten van bedrijf en techniek, over ,,Bedrijfsmonumenten in het groene hart van Holland''.
Plaats: Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

T/m 21 januari 1984. Tentoonstelling ,,Utrecht ommuurd''. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Openingstijden: maandag t/m vrijdag 9.00 - 17.00 uur; zaterdag 9.30 - 12.00 uur; zon- en feestdagen gesloten.

maandblad oud-utrecht

56e jaargang - nummer 12 - december 1983

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.